(УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА
КНИГА 8.)

ИСТОРИЯ

НА
БЪЛГАРСКИЙ ЕЗИКЪ

отъ
Професоръ Б. ЦОНЕВЪ

А.

ОБЩА ЧАСТЬ

ТОМЪ ПЪРВИ

ИЗДАНИЕ НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1919

Прѣдговоръ.

Това е първи томъ отъ дѣлото, що съмъ си поставилъ за цѣль на моята научна дѣйность, дѣло, което има да обгърне сичко, що се отнася до родната наша българска рѣчь, както писана, тъй и неписана, въ нейното минало и сегашно — съ една дума да бѫде пълна проука на развитието ѝ по врѣме и по мѣсто.

Готовъ за печатъ още на 1913 г., тоя първи томъ трѣбваше да излѣзе и по́ рано; но извѣстнитѣ ради и нерадисъбития забавиха печатането му тъй, че едвамъ сега, слѣдъ нѣколко прѣкѫсвания, можа да се довърши. И понеже печатането вървѣше много мудно — поради други неотложни работи въ Държавната Печатница — намѣрихъ за добрѣ да не печатамъ сега сичко, що бѣше прѣдвидѣно за тоя първи томъ, та изоставихъ отъ него три крупни отдѣла, а именно: отд. VIII, Български езикъ и другитѣ балкански езици; отд. IX, Общи езиковни принципи, приложени върху бълг. езикъ; отд. X, Происходъ и развитие на българския книжовенъ езикъ.

Тоя първи томъ е съставенъ, както ще се види, отъ печатани и непечатани мои трудове, като съмъ гледалъ да прибера въ едно сичко, що смѣтамъ да съставя часть отъ уводъ къмъ цѣлото.

А цѣлото дѣло по История на българский езикъ, както съмъ си го замислилъ, ще състои отъ седемъ главни части, отъ които една обща и шесть спе-

циални; общата часть ще съдържа уводни глави отъ цѣлото и ще образува сама за себе си История на българский езикъ въ малъкъ размѣръ; специалнитѣ шесть части ще иматъ за прѣдметъ историческо изслѣдвание на българскитѣ звукове, основи, форми, ударение, синтакса, стилъ и правописъ.

Къмъ това прѣдвиждамъ още по отдѣлно:

Извори и помагала;

Българска Диалектология съ подробна карта;

Българска и Славянска Палеография;

Български рѣчникъ.

Сички тия части и отдѣли са биле прѣдметъ на мои лекции прѣзъ дълги години, а сега ги привеждамъ въ системна цѣлость и, докато бѫде животъ и здраве, ще ги пригатвямъ за печатъ; каквото пъкъ не успѣя, нека по́ млади сили го довършатъ.

* * *

Ако бихъ подражавалъ на старитѣ наши книгописци, щѣхъ да испъстря книгата си съ бѣлѣжки за нужди и несгоди, каквито прѣкарахъ и азъ печатайки тая моя книга; защото печатането ѝ се падна въ най усилно врѣме, каквото нѣкога е прѣживявало нашето отечество. Затова и не можа̀ да бѫде испълнено сичко тъй, както си го прѣдполагахъ. Дано за-напрѣдъ са ни запазени по́ честити дни!

София, Страстна-недѣля, 1919 год.

Б. Цоневъ.

Съдържание.

I.

Езиковна история и диалектология.

II.

Български езикъ къмъ другитѣ славянски езици.

III.

Старобългарски и новобългарски езикъ.

IV.

Българска и славянска азбука.

V.

Извори и помагала за история на бълг. езикъ.

Старобългарски паметници.

А. Глаголически паметници.

Новобългарски паметници отъ XVII и XVIII вѣкъ.

VI.

Граници на българската рѣчь и народность.

VII.

Прѣгледъ върху българскитѣ говори.

История на българский езикъ.

А.
Обща часть

I.

Езиковна история и диалектология.

1. Що е история на единъ езикъ и каква важность има тя като наука. — 2. Видове езиковна история. — 3. Какво значение, каква цѣль и задача има историята на българский езикъ. — 4. Изучване български езикъ по врѣме и по мѣсто. — 5. Изучване езика е най-важна часть отъ общата народоука. — 6. Като знаемъ миналото заедно съ сегашното на езика си, ще го владѣемъ и пò добрѣ като органъ за научна и художествена мисъль.

Подъ история на единъ езикъ разбираме сички сѫдби и мѣнидби, що прѣкарва този езикъ, докато се употрѣбява той устно или писменно. Както сичко, що се мѣнява съ врѣмето има своя история, тъй сѫщо и езикътъ, който е клонъ отъ общия човѣшки напрѣдъкъ, може да се разгледва исторически, защото и той е слѣдствие отъ развойни промѣни.

Кога е дума за езикътъ и за развитието му, сѐ го сравняватъ съ организмитѣ и казватъ, че както организмътъ се ражда, живѣе и умира, тъй сѫщо и езикътъ се явява, развива и распада. Сравнението е до толкози вѣрно, че езикътъ се мѣнява наистина тъй, както се мѣняватъ и организмитѣ, че и той се явява, развива и пропада; но докато организмитѣ се пораждатъ и развиватъ сѣки за себе си, независимо отъ другитѣ, езикъ не е мислимъ безъ човѣка; езикътъ не живѣе като индивидъ, а придружава само човѣшкитѣ индивиди като неотмѣнно тѣхно качество, като продуктъ на душевната имъ

дѣйность. По службата си къмъ човѣка, по устройството си както и по самата си поява, езикътъ нѣма никаква прилика съ организмитѣ, а е напросто една отъ многото човѣшки придобивки, спечелени прѣзъ вѣковетѣ, и то най чудна и най полезна придобивка. Той е душевенъ производъ и като съобщилно срѣдство между хората, езикътъ е потикналъ най много човѣшката култура напрѣдъ. Защото, какво е напрѣдъкъ? Не е ли прѣдаване отъ човѣкъ на човѣкъ, отъ родъ на родъ разни мисли, идеи, форми и начини? А щомъ е тъй, напрѣдъкъ не може се помисли безъ езикъ. Защото мисли и знания се прѣдаватъ само съ езикъ, та бихме казали, че езикъ и напрѣдъкъ вървятъ винаги заедно въ човѣшкия животъ и като че никой пѫть не са и биле едно безъ друго. Затова пълна история на човѣшката култура ще се получи, само когато прослѣдимъ вървежътъ и развитието на езика, на това най-силно културно помагало у хората.

Споредъ това любопитна и въ сѫщо врѣме важна е историята на езика, не само защото ни обяснява развитието на човѣшкия словесенъ даръ, но и затова, че ни дава да проумѣемъ съ това заедно и развитието на човѣшкия духъ изобщо. Защото езикътъ е обща ризница за сички умствени производби; той об'ема въ себе сички идеи, сички понятия, които може да има единъ човѣкъ или народъ, та и за това има важно значение както за историята на цѣлокупния човѣшки родъ изобщо, тъй и за историята на сѣки народъ отдѣлно.

Развитието, напрѣдъкътъ и цѣлиятъ животъ на единъ народъ се отразяватъ най-добрѣ въ езика му. Като си помислимъ, колко стари са европейскитѣ народи, а пъкъ документалната история на повече отъ тѣхъ захваща едва ли не отъ десетина вѣка насамъ, то единственъ ключъ, който ни отваря тъмното минало на тия народи, е пакъ езикътъ: той крие въ себе си много по̀ живи спомени и свидѣтелства, отколкото слѣдитѣ отъ веществена култура, отколкото сички нѣми гробове съ кости, накити и орѫжия, за които често пѫти не знаешъ, ни чии са, ни откога са. Наопаки, въ езикътъ се отразява като въ огледало човѣшкиятъ духъ, и дѣто го намираме живъ, или на книга запазенъ, можемъ смѣло да сѫдимъ за миналото на тоя народъ който го е говорилъ или

говори. „За най старата история, за която прѣсекватъ сички извори, нищо друго не помага тъй, както сравнението на езицитѣ и нарѣчията до най тънкитѣ имъ прилики и разлики“ казва знаменитиятъ нѣмски филологъ Jakob Grimm (Geschichte der deutschen Sprache I. 5). По думитѣ, що ги употрѣбя единъ народъ, познаваме, какво културно минало има тоя народъ и дали националното му развитие си е вървѣло самостойно, или зависимо, и ако е зависимо, пакъ отъ езика му познаваме, отъ кои други народи е зависило то. Тъй както по думитѣ, що употрѣбя единъ човѣкъ, сѫдимъ за неговото образование, тъкмо тъй по думитѣ или по езика на цѣлъ народъ сѫдимъ за неговата сегашна и минала култура.

Щомъ инди се заловимъ да изслѣдваме промѣнитѣ, прѣзъ които е миналъ езикътъ, щомъ испитваме, какъ начева, какъ живѣе, какъ се развива и пропада езикътъ, ще получимъ история за него и споредъ това, дали испитваме езикътъ като общо човѣшко достояние, или изслѣдваме нѣколко сродни езици, или пъкъ изучваме само единъ отдѣленъ езикъ, получаваме три вида езична история: принципална, обща и частна.

Принципалната езична история излага законитѣ, по които се развива и мѣнява човѣшкиятъ езикъ изобщо, както и принципитѣ, които трѣбва да ни служатъ за основа, кога изслѣдваме езицитѣ; тя разгледва причинитѣ, които произвеждатъ разнитѣ промѣни у езицитѣ, испитва условията, отъ които зависи изобщо развитието на езицитѣ и ни дава правила, по които да се водимъ и ний, кога изслѣдваме нѣкой езикъ. Като най авторитетно и общопризнато дѣло по принципална история на езицитѣ е съчинението на професоръ Hermann Paul, Principien der Sprachgeschichte, излѣзло вече въ нѣколко издания. Друго едно по-старо, ала доста сгодно и популярно рѫководство по сѫщия прѣдметъ, е съчинението на английския филологъ Whitney, и то въ хубаво прѣработения му нѣмски прѣводъ на професоръ Leskien: Leben und Wachstum der Sprache, Leipzig, 1876.

Обща езична история се получа, кога разгледваме нѣколко сродни езика сравнително; тъй напр. ако из-

слѣдваме общото развитие на славянскитѣ езици, или описваме развитието на романскитѣ езици, ще получимъ обща история на славянскитѣ или на романскитѣ езици. Такива истории се наричатъ обикновено сравнителни граматики, каквото е епохалното дѣло на Миклошича Сравнителна грмматика на славянскитѣ езици (Verleichende Grammatik der slavischen Sprachen), въ 4 части; такава е Сравнителната граматика на романскитѣ езици отъ Friedrich Diez (Grammatik der romanischen Sprachen), Сравнителната граматика на индоевропейскитѣ езици отъ Karl Brugmann (Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen).

Частна езична история пъкъ е историята на сѣки езикъ отдѣлно. Такава история си има сѣки горѣ-долу културенъ народъ за езика си — и дори по нѣколко. Тъй за нѣмски езикъ има отъ J. Grimm (Gesichte der deutschen Sprache) и A. Schleicher (Deutsche Sprache), за френски — отъ Littré, (Histoire de la langue française), за руски — отъ Буслаевъ, (Историческая грамматика русскаго языка), Соболевскій (Лекціи по исторіи русскаго языка), за сръбски — отъ А. Майковъ, (Исторія сербскаго языка по памятникамъ, I—II, Москва, 1857 — вече остарѣла) и отъ Ђ. Даничиħ, но само история на формитѣ (Историја облика српскога или хрватскога језика, у Београду, 1878); за чешки — отъ J. Gebauer, Historická mluvnice jazyka českého, I—III, Прага, 1894—6.

За историята на българский езикъ можемъ посочи двѣ работи като първи опити по тая часть; една отъ тѣхъ е на полски езикъ отъ Д-ръ A. Kalina, Studyja nad hisoryją języka bułgarskiego, Krakow, 1891, а друга е на руски отъ проф. П. А. Лавровъ, Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка. Както едната тъй и другата работа по история на български езикъ иматъ свои недостатъци, произлизащи главно оттамъ, че прѣди тѣхъ нѣмаше още доволно прѣдходни работи изъ тази область, но и отъ тамъ, че авторитѣ имъ, като небългари, не могли да схванатъ безпогрѣшно сички факти отъ миналото и сегашното на българский езикъ. Вж. рецензия върху тѣхъ отъ проф. Л. Ми-

летича: Два труда по историята на българския езикъ, Мсб. X, книж. отд. 1—62.

Сѣки-единъ народъ, зетъ изцѣло съ разнообразния си животъ, прѣдставя цѣлъ миръ отъ факти и появи, които могатъ да бѫдатъ събирани, описвани, изучвани — съ една дума сички тѣ могатъ да служатъ за научно изслѣдване. Тукъ е история, вѣра, нрави, жилища, облѣкло, езикъ, искуство и сичко, що е свързано било съ душевния, било съ материалния народенъ животъ. Туй сичко дава огроменъ материалъ за изучване, та съставя широка наука съ много отдѣли, която най прилѣга да се нарече тъй, както я нарече едно врѣме професоръ Шишмановъ (Мсб. I, 26), именно народоука — едно защото об'ема сичко, що се отнася до еди-кой-си народъ и друго, защото съ тази наука се занимаватъ, по право и по длъжность, самитѣ синове на съответния народъ, понеже е тѣмъ най достѫпна.

И нашиятъ народъ, макаръ и тъй малъкъ, подава широко поле за научна работа, която съ успѣхъ ще извършимъ пакъ ние, синове негови, защото лежи най близу намъ до сърце.

Туй що казахме, има особено значение за нашия български езикъ, който на роденъ българинъ ще е винаги попонятенъ, отколкото на чужденецъ. Не отказвамъ, че и чужденецъ би могълъ успѣшно да изслѣдва езика ни; това доказватъ хубавитѣ студии на покойния словински филологъ Облакъ върху българскитѣ говори, но много ли са тия чужденци, които се биха посветили на българска наука? Но пакъ ще кажа, че външенъ изслѣдвачъ на бълг. езикъ рискува повече да падне въ грѣшки, отколкото нашинецъ. Примѣри за това имаме доста и то именно изъ областьта на българската филология. Извѣстниятъ сборникъ на Вл. Качановскій (Памятники болгарскаго народнаго творчества, Спб. 1881) съдържа на 555 страници 225 пѣсни отъ западна България — значи, цѣло съкровище; но за жалость тоя хубавъ материалъ не е записанъ добрѣ, и то защото събирачътъ или записвачътъ му, бидейки чужденецъ, не схваналъ точно българскитѣ звукове и тъй испъстрилъ книгата си съ грѣшки, че става негодна за научна работа; затова и основаниятъ върху тоя

сборникъ трудъ на Тахова „Очеркъ грамматики западно-болгарскаго нарѣчія“ (Казань, 1891 г.) е злополучна работа. Хубавъ примѣръ за това е и рѣчникътъ на Дювернуа, който при сичката си обѐмность и прѣдимство, като първо по родътъ си дѣло, показва на сѣка страница слабитѣ познания по български езикъ на автора. Та и самъ великиятъ Миклошичъ не грѣши ли често, говорейки за български езикъ? Па и какъ отдалеко и какъ мащински разглежда той нашиятъ езикъ! А какво да кажемъ за „Студия надъ история на българский езикъ“ отъ А. Калина — при сичкото си желание да се съгласимъ съ прѣблагата критика на Дринова (Псп. XL, 664—671)? Сравнително пó добра е книгата на професоръ Лаврова, Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка, но и тя има доволно грѣшки, произлѣзли отъ криво схващане свойствата на българский езикъ.

Ний сме признателни за тия, па и за други работи отъ чужди труженници, охотно извиняваме тѣхнитѣ грѣшки, произлѣзли главно оттамъ, че не са разполагали съ достатъчни извори и помагала по тая часть, но пакъ сме длъжни да кажемъ, че ако има наученъ прѣдметъ, съ чието изслѣдване българинъ (разбира се подготвенъ за работа) ще успѣе повече отъ чужденецъ, той е именно родниятъ нашъ езикъ, който чака пакъ насъ, за да бѫде и научно разработенъ, и художествено истъщенъ. Тукъ има работа за сѣкиго; защото езикътъ самъ по себе си е работно поле не само за учени, а и за писатели-поети, па и за прости наблюдатели, понеже може да се разглежда отъ разни страни: ученъ ще го изучва, за да установи законитѣ му, да обясни мѣнидбитѣ му прѣзъ вѣковетѣ; писатель-поетъ ще го изучава зарадъ неговитѣ хубости, за да може да си послужи съ него като съ орѫдие за гиздава мисъль. Но учени и писатели радо ще се ползуватъ и отъ готово градиво, събрано отъ хора наблюдателни, които на просто записватъ разни говорни свойщини и тъй доставятъ наученъ и художественъ материалъ по български езикъ. Ако нѣмаше и такива скромни сътрудници, днесъ не щѣхме да се гордѣемъ съ толкова диалактични и фолклорни сбирки, по които можемъ вече смѣло да работимъ въ една или друга посока.

Щомъ изучимъ отъ сички страни българский езикъ, изучили сме и българския народъ; защото езикъ и народъ са двѣ нераздѣлни понятия — па даже и едно и сѫщо понятие, както ни показва двойното значение на дума ѩзыкъ по старобългарски. Развитието, напрѣдъкътъ и цѣлиятъ животъ на единъ народъ се отразява въ езика му; затова народъ се изучава най добрѣ по езика си, или сé едно — по словеснитѣ си производби. Ето защо едно отъ най важнитѣ научни задавки на сѣки народъ, който се смѣта за културенъ, е да изучи миналото на езика си, както и сегашнитѣ му свойщини по сичкитѣ му говори.

Имайки прѣдъ видъ нашия български езикъ като наученъ прѣдметъ, българската филология има да рѣши тия три главни задавки:

1) Да установи, какъвъ е билъ нашиятъ български езикъ когато се отдѣля отъ другитѣ нему сродни езици;

2) Какъ се мѣнява и развива българский езикъ, докато живѣе отдѣлно за себе си;

3) Какъвъ е сега българский езикъ слѣдъ сичкитѣ си мѣнидби.

Понеже сѣки езикъ си има роднински езици, то за да захванемъ историята му, трѣбва прѣди сичко да опрѣдѣлимъ неговото мѣсто къмъ тѣзи езици и, като го отлѫчимъ отъ тѣхъ, да слѣдваме отдѣлното му развитие. Въ случая съ бълг. езикъ има да покажемъ прѣди сичко, въ какво родство стои той къмъ другитѣ славянски езици и по какво се различава отъ тѣхъ. Слѣдъ като го отдѣлимъ тъй отъ роднитѣ му езици и го земемъ като самобитна единица, изслѣдваме историчнитѣ му сѫдби и мѣнидби. А понеже различаваме книжовенъ и народенъ български езикъ, то ще трѣбва да се прослѣди развитието както на единия, така и на другия; тъй ще получимъ пълна история на езика си, която ще обѣма въ себе си двѣ нераздѣлни части: сѫща история на бълг. езикъ и българска диалектология; първата има за основа писменнитѣ паметници на бълг. езикъ отъ най старо врѣме до наши дни, а втората има за прѣдметъ живитѣ български говори. Съ други думи ис-

торията на бълг. езикъ, зета въ тая си двойна смисъль, има за цѣль да изслѣдва развитието на бълг. езикъ по врѣме и по мѣсто, сирѣчъ да разгледа и обясни промѣнитѣ, що ставатъ съ него, откакъ заживява като книжовенъ езикъ, а въ сѫщо врѣме да изслѣдва неговитѣ расклонения по говори и нарѣчия. Понеже днешниятъ български писменъ езикъ е смѣсь отъ живи български говори, то изслѣдвайки неговото историческо развитие, неволно ще ни се мѣркатъ прѣдъ очи днешнитѣ български говори и, наопаки, изучавайки днешнитѣ наши говори, наиждаме у тѣхъ на много старински остатъци, каквито въ днешния ни книжовенъ езикъ нѣма. Тъй бива, кога изслѣдваме исторически сѣки живъ езикъ. Ето защо можемъ каза тогава, че историята на единъ езикъ и диалектологията му са двѣ половини отъ едно цѣло: първото прѣдполага писменность, а второто — живи говори. Ако нѣкой езикъ не бѣше се развилъ до книжовенъ, щѣхме да изучаваме само неговитѣ говори, т. е. щѣхме да имаме за него само диалектология. Но кога е дума за живъ книжовенъ езикъ, едно безъ друго не може; защото разглеждайки развитието на бълг. езикъ по врѣме, имаме наистина прѣдъ видъ повече книжовниятъ български езикъ, но гледаме при това да установимъ, кои нарѣчия са зимали участие тъй или инакъ при образуването на тоя общобългарски литературенъ органъ; когато пъкъ изслѣдваме развитието на езика си по мѣсто, сирѣчъ образуването на българскитѣ говори, гледаме да установимъ, какво е старо, какво е ново въ тия говори и какъ отъ единъ цѣлокупенъ езикъ се развиватъ полека-лека разни говорни особености, докато нарастатъ съ врѣме до диалектични разлики. Кога излагаме историята на българския писменъ езикъ, вървимъ по хронологиченъ редъ отъ старо къмъ ново врѣме, а изслѣдвайки единството на българскитѣ говори, вървимъ назадъ — отъ наше врѣме къмъ отдавна минали години, — за да дойдемъ до оназъ обща точка, отдѣто си мислимъ начетъкътъ на българското диалектично расклонение.

Тъй постѫпваме, съ цѣль да можемъ полека-лека съ врѣме да възстановимъ оня прабългарски езикъ, който са донесли балканскитѣ словѣне въ новото си отечество отсамъ

Дунава, или който се е говорилъ като нарѣчие още въ нѣкогашната общославянска родина. И ако се възстановятъ така назадно сички днешни славянски езици, пò лесно ще можемъ си прѣдстави ликътъ на общия праславянски езикъ, който отъ своя страна пъкъ ще помогне да се възстанови общиятъ литославянски езикъ, което е крайна цѣль на славянската филология.

Историческото изслѣдване на бълг. езикъ има голѣмо значение не само частно за насъ българитѣ, но и за цѣлата славянска наука, защото ни отгатва много въпроси, които засѣгатъ историята на сички славянски езици; а понеже нашиятъ езикъ се гордѣе съ твърдѣ стари писменни паметници, то и въ сравнителното езикознание заема видно мѣсто и съставя, можемъ каза, важно звѣно въ веригата на индоевропейскитѣ езици. Безъ старобългарскитѣ паметници славянската филология не би направила този успѣхъ, съ който се гордѣе сега; тя не би помогнала тъй добрѣ на общото сравнително езикознание, ако нѣмаше старобългарски езикъ, запазенъ намъ точно и ясно по живия му народенъ изговоръ прѣди хиляда години.

Имайки прѣдъ видъ туй голѣмо значение на старобългарски езикъ отъ една страна, отъ друга — тъмната неизвѣстность, която скриваше доскоро българитѣ и езикътъ имъ, разбираме хубаво, какъ можеха лесно да се заблудятъ и най даровити умове относително происхода на тоя стародавенъ езикъ, и какъ би се повлиялъ сѣки отъ национални чувства да го смѣта за езикъ пò близъкъ до своята си народность. Изучването на езика ни по врѣме и по мѣсто ще ни обясни и тоя въпросъ, ще ни утвърди още повече въ убѣждението, че езикътъ на Кирила и Методия наистина происхожда отъ българска земя. Тъй освѣнъ толкова звукови и морфоложки прилики, що ни доставятъ българскитѣ говори, като хубавъ доказъ за пò близко родство между старо и ново-български, българската диалектология ще ни докаже и това, че сички ония хубави думи, познати намъ отъ старо-българскитѣ паметници, са достояние още и днесь на българский езикъ — разбира се, не вече като общо-извѣстни думи, а като провинциа-

лизми. Кой не е сѣщалъ радостно чувство, кога прѣглежда диалектични или фолклорни материали и срѣщне безнадезби нѣкоя старобългарска дума, за която не е прѣдполагалъ, че я има по българскитѣ говори? Такива думи ти се струватъ като далеченъ отѣкъ отъ онуй старо врѣме, когато сички български словѣни са ги говорили като обикновени; ала днесъ за днесъ ги смѣтаме или за дълбоки провинциализми, или за високи книжни изрази, въсприети наново отъ руската книжнина. Вж. повече за това по̀ долу въ глава III.

Изслѣдването на бълг. езикъ, било по книжовнитѣ му извори, било по живитѣ му говори, има покрай чисто научната си цѣль още и практична, т. е. излагайки научнитѣ истини за българския цѣлокупенъ езикъ, да ни подсѣти, че нашата книжнина се нуждае още отъ единъ добрѣ уреденъ органъ на българската мисъль, отъ единъ богатъ и гладъкъ писменъ езикъ, който да бѫде срѫчно орѫдие както за наука, тъй и за художество. Ето и въ тая посока историята на езика ни ще ни покаже, дѣ какво имаме и кое би било сгодно да влѣзе въ нашия книжовенъ езикъ, за да стане общо благо за синца ни.

Още по̀ голѣмо значение има историчната и диалектологична проука на езика ни за уреждане правописа ни. Изслѣдвайки историчното развитие на езика си, ний узнаваме що е въ него старо, що е ново, що е сѫществено и що — не; съ една дума получаваме по̀ ясенъ погледъ както върху вѫтрѣшния строй на езика, тъй и върху неговото външно облѣкло — правописа. Тогава ще се увѣримъ въ една истина, че нашиятъ български езикъ въ развитието си, като говоренъ езикъ, е отишелъ твърдѣ много напрѣдъ, но съ правописътъ си е останалъ много, много назадъ. А щомъ узнаемъ тази истина, отърсваме се отъ много прѣдразсѫдъци и гледаме съ по̀ трѣзни очи на това осе гнѣздо, каквото е българското „правописание“.

II.

Българский езикъ къмъ другитѣ славянски езици.

1. Сѫщински български езикъ и словѣно-български. — 2. Днешниятъ български езикъ — непореченъ славянски езикъ. — 3. Славянскитѣ езици въ редътъ на другитѣ сродни тѣмъ индоевропски езици. — 4. Съотношение между индоевропскитѣ езици. — 5. Пражилище на старитѣ славяни. — 6. Съотношение между славянскитѣ езици. — 7. Класификация на славянскитѣ езици. — 8. Положение на бълг. езикъ между другитѣ славянски езици. — 9. Положение на днешния бълг. езикъ а) къмъ сръбски, б) къмъ хърватско-словенски, в) къмъ руски, г) къмъ полски, д) къмъ словашки и чешки. — 10. Общо заключение: българскитѣ словѣне въ старитѣ си жилища се допирали съ руси, съ поляци, съ словаци и съ словено-хървати, но съ чехи и сърби — не. — 11. Двѣ словѣнобългарски нарѣчия още отъ най старо врѣме.

Подъ български езикъ разбираме днесъ онзи славянски езикъ, на който говорятъ днешнитѣ балкански славяни, известни подъ име българи. За разлика отъ езика на Аспаруховитѣ българи бихме го нарекли по̀ право̀ словѣно-български езикъ, както го наричаха наистина първитѣ писатели отъ новобългарската книжнина. Но понеже днесъ за днесъ друго неславянско племе съ това име нѣма, или ако има, то ще е тъй незначително и тъй далекъ отъ днешнитѣ българи, че не може да бѫде и дума за недоразумѣние, то можемъ смѣло да си употрѣбяваме името българинъ и български езикъ и да разбираме пакъ словѣно-български народъ и словѣно-български езикъ. Тукъ оставяме на страна въпросътъ за произхода на днешния български народъ като доволно обясненъ; а колкото за произхода и значението на самото име „българинъ“, можемъ да посочимъ вече специална студия — отъ проф. Шишманова (Критиченъ прѣгледъ и пр. Мсб. XVI—XVII., 505.—735.), дѣто въпросътъ за названието „българинъ“ е исчерпанъ до най ситни подробности. Туй което е за насъ важно да знаемъ, то е че името българинъ е натрапено и чуждо за отсамдунавскитѣ словѣни и че онова неславянско племе, на което било сѫдено да съедини тия словѣни въ българска държава, исчезва съ врѣме тъй, че днесъ за

днесъ освѣнъ името му и нѣколко думи отъ езика му — никакви дири нѣма въ словѣно-българския старъ и новъ езикъ.

Макаръ и първиятъ зачетъкъ на българската държава да се дължи на чуждо племе, макаръ и самото име на българитѣ да не е отъ славянска влака, днесъ за днесъ, който изучва езика на българитѣ, трѣба да признае, че той е тъкмо тъй славянски, както що е напримѣръ руски или сръбски. И колкото по̀ вдълбочено изучваме нашата духовна и веществена култура, толкозъ повече се увѣряваме, че днешнитѣ българи не могатъ по нищо да се дѣлятъ отъ другитѣ славяни и че тѣхнитѣ прадѣди, наравно съ прадѣдитѣ на сърбо-хървати, руси, словенци, поляци и чехи, са биле членове на едно и сѫщо славянско племе, живѣло то едно врѣме нѣйдѣ цѣлокупно — въ Азия или въ Европа — сѐ едно. Още повече, тая своя славянщина българитѣ я показаха най-напрѣдъ отъ сички славяни, когато още въ IX вѣкъ първи между своитѣ славянски братя основаха книжнина и пръскаха просвѣтни зари къмъ сички славянски страни. Затова изслѣдвайки днешния български езикъ, колкото и да ни очудватъ нѣкои негови нагледъ неславянски особености, ние пакъ сме принудени да го смѣтаме за чисто-славянски езикъ, защото, вземъ ли се по̀ дълбоко въ тѣзи особености, бързо се увѣряваме, че и тѣ произлизатъ отъ обща славянска основа; тъй че днешниятъ български езикъ води корена си отъ онзи сѫщи праславянски езикъ, който се смѣта за общъ изворъ на сички славянски езици.

За тоя праславянски езикъ и за неговото положение къмъ другитѣ индоевропски езици нѣма още установено мнѣние между ученитѣ. Едни го смѣтатъ за по̀ близъкъ до иранския клонъ индоевропски езици, а други го сродяватъ повече съ германския клонъ. Едно е сигурно, че той стои найблизу до тъй нареченитѣ балтийски езици (литовско-летски и старопруски) и по сѣка вѣроятность имало едно врѣме единъ общи лито-славянски езикъ, който се допиралъ отъ една страна съ германски, отъ друга — съ ирански. Това слѣдва не само отъ нѣкои по̀ голѣми прилики на литославянски съ ирански и германски, отколкото съ други европски или азийски езици, а и отъ самото географично положение на литославянитѣ: колкото много врѣме и да е

минало отъ разселването на индоевропскитѣ народи, пакъ можемъ да нагаждаме, че едноврѣменното съсѣдство е запазено и до днесъ между литославяни и германци, а пъкъ между славяни и арийци (арменци и перси) нѣма и днесъ други индоевропски народи. Разбира се, че приликата между разнитѣ индоевропски езици не происхожда винаги отъ първоначално родство, а и отъ послѣшно съсѣдство. Тъй напр. албански езикъ има прилики съ гръцки и латински, но това не значи, че той стои по происходъ по̀ близу до гръцки или до латински отколкото до нѣкой други европски или азийски езикъ; това е само слѣдствие отъ дълго съсѣдство и нищо друго. Ето защо е твърдѣ мжчно да се опрѣдѣли първичното родство на индоевропскитѣ езици, ето защо зафърлиха вече Шлайхеровата теория съ родословното й дърво па въ послѣдно врѣме се боятъ вече да подчиняватъ изобщо единъ индоевропски езикъ на други по родство, понеже не можемъ да знаемъ на здраво, кой езикъ отъ кой други е произлѣзълъ. Ние виждаме само една хубава постепенность между индоевропскитѣ езици, виждаме, че между два индоевр. езици винаги има единъ трети като посрѣдникъ и тоя трети езикъ има говорни свойства и отъ единиятъ и отъ другия, та индоевропскитѣ езици прѣдставятъ една сключена верига езици, които като части отъ едно цѣло иматъ винаги нѣщо общо помежду си, само че това общо се съглежда повече между съсѣдни езици, отколкото между по̀ далечни. Тъй, излизайки отъ славянски, виждаме, че между него и германски стои литовски, между германски и латински (или италски) стои келтски, между италски и гръцки стои албански, между гръцки и староиндийски стои ерменски, а между староиндийски и славянски стои зендски (староперсийски). Но кой отъ тѣхъ е по̀ старъ и кой по̀ младъ, не може се каза, понеже сички индоевр. езици произлизатъ сѐ отъ единъ коренъ, и ако има разлика помежду имъ, то не произлиза отъ тамъ, че едни са по̀ млади, други по̀ стари, а оттамъ, че едни са по̀ консервативни, други по̀ напрѣдничави, и намъ се струва, че щомъ намѣримъ у единъ езикъ повече старински черти, длъжни сме да смѣтаме и народа, който го говори, за по̀ старъ. Освѣнъ това заблуждава ни и литературата на отдѣлнитѣ индоевр.

езици, която у едни води началото си отъ много старо врѣме, у други начева по̀ отпослѣ; а ние, имайки на ржка стари паметници отъ единъ езикъ, наклонни сме да смѣтаме и самия народъ по̀ старъ отъ други, който случайно нѣма такава стара литература. Тъй бѣше въ първо врѣме съ прочутия санскритски езикъ, който съ прастарата си книжнина тури въ заблуда първитѣ европейски филолози да го смѣтатъ за най старъ индоевропски езикъ и да го турятъ даже за основа на сички езици отъ индоевропски коренъ. Днесъ обаянието отъ санскритската старинность поисчезна, защото нѐ сичко въ тая стара книжнина е тъй старо, както се прѣдполагаше: сравнителното езикознание намѣри и въ други индоевропски езици тъкмо такива старински черти — ако не даже и по̀ стари. Ето защо можемъ каза тогава, че индоевропскитѣ главни езици стоятъ единъ къмъ други нѐ като синове, унуци и праунуци къмъ единъ баща, а като братя. Така трѣба да схващаме отношението между индоевропскитѣ езици, тъй го схваща и най видниятъ индогерманистъ професоръ Бругманъ, който въ сравнителната си индогерманска граматика зима главнитѣ индоевропски езици като осемъ успоредни „клона“: арийски (индийско-персийски), арменски, гръцки, албански, италски, келтски, германски, балтийско-славянски.

Индоевропскитѣ езици заиматъ най много мѣсто и ги говорятъ най много човѣци на земята: почти въ цѣла Европа, въ голѣма часть на Азия, въ Африка, Америка и Австралия, навредъ по земното кълбо ще срѣщнешъ индоевропската раса да заима първо мѣсто въ културната борба и, можемъ каза, навредъ стои най горѣ по умствено развитие отъ сички други човѣшки раси.

Названието индоевропски езици произлѣзе отъ тамъ, че главната маса на тия народи живѣе въ Европа и въ Индия. Покрай него се употрѣбя още и название индогермански езици, което значи, че най-крайнитѣ народи отъ тая раса, народи, които ограничаватъ тоя широкъ пласть езици, са индийци отъ истокъ и германци отъ западъ. Това название произлѣзе, докато още се не знаеше, че индоевропци има и по̀ назападъ отъ германцитѣ; това са кел-

титѣ въ Brétagne и Wales (Ирландия), които говорятъ тъй сѫщо индоевропски. Покрай това название често се чува и название арийци, арийски езици, което има да показва, че потеклото на индоевропскитѣ езици трѣбва да се прѣдполага въ Индия, понеже árya на санскритски (староиндийски) значи съплеменникъ. Но повечето учени употрѣбятъ това название само за азиатския клонъ индоевропски езици, а нѣкои (като Бругманъ) даже не за сички, а само за староиндийски и зендски (староперсийски).

Оставяме на страна въпросътъ за първичната люлка и за расклонението на индоевропския праезикъ, понеже тоя въпросъ засѣга епоха твърдѣ отдалечена и отъ най-старата история на кой-да-е отъ европскитѣ народи; оставяме на страна и нѣкогашната литославянска взаимность като въпросъ, който засѣга истина пò близу славянскитѣ езици, но който ни отвлича тъй сѫщо далечъ отъ сѣка история и традиция. Но възъ основа на толкова достовѣрни данни, които ни дава сравнението на славянскитѣ езици съ литовско-летски, приимаме за доволно доказано, че литовци и славяни са живѣли нѣкога-си дълго врѣме заедно, слѣдъ като другитѣ имъ сродни народи биле отдѣлени отъ тѣхъ. Сега остава само да се проведе това сродство открай докрай въ езика, и тъй да се възстанови образътъ на нѣкогашния лито-славянски праезикъ. Това е крайна задавка на славистиката, която ще бѫде когато и-да-е рѣшена вѣроятно въ положителна смисъль. Но прѣди това славянската наука има да рѣши пò прѣки задавки, именно да обясни взаимнитѣ отношения между самитѣ славянски езици, та да можемъ слѣдъ това и да си прѣдставимъ първичния видъ на славянския праезикъ.

Въпросътъ за прастарото живѣлище на славянитѣ, както и за тѣхното пò ближно сродство, занимава открай-врѣме славянскитѣ езикословци, историци и народовѣди, но до положителенъ отговоръ още не е се дошло, защото липсуватъ за това достовѣрни данни. Едни прииматъ югозападна Русия дори до Черно-море, други — Литва, трети ограничаватъ тия жилища на сѣверъ отъ Карпатитѣ, а четвърти най сетнѣ прииматъ земитѣ по Долни-Дунавъ за първични живѣлища на старитѣ славяни. Въ послѣдно врѣме въпросътъ наново се

подигна отъ чешкиятъ етнографъ L. Niederle, който въ списание Slovánsky Přehled II и послѣ въ Věstník Slovánských Starožitností II се застжпя за Карпатитѣ, и то въ равнището на истокъ отъ Висла, до Днѣпъръ и до рѣка Десна, а на сѣверъ дори до Смоленскъ. Това исходище за славянитѣ е твърдѣ приемливо, като се земе прѣдъ видъ, че днешнитѣ славянски краища се намиратъ сѐ около него, т. е. като че еднакво се подигнали напрѣдъ по цѣлата периферия на това си старо обиталище.

Като оставимъ на страна първичнитѣ жилища на славянитѣ и се попитаме, какъ стоятъ славянскитѣ народи сега помежду си, виждаме, че тѣ заиматъ голѣма часть отъ срѣдна и источна Европа и съ разнитѣ си племенни расклонения прѣдставятъ една верига, срѣдъ която стоятъ като заградени отвредъ два неславянски народа: маджари и румъни. А сравнимъ ли славянскитѣ езици помежду имъ, ще видимъ, че и тукъ се повтаря, дори въ пò ясни черти, онова сжщо явление, което се забѣлѣзва у индоевропскитѣ езици: постепененъ прѣходъ отъ единъ езикъ къмъ други, отъ единъ говоръ къмъ други. При сродството на славянскитѣ езици най добрѣ се обистинява теорията на I. Шмита за вълнообразното расширение на езицитѣ. Ала туй вълнообразно расширение на славянскитѣ езици прилича повече на кржгове, разположени въ едно колело, въ чийто центъръ нѣма вече славянски народъ, защото мѣстото го заели други чужди народи (маджари и румъни). За да си прѣдставимъ сега родството и постепенния прѣходъ на славянскитѣ езици, нека си помислимъ, че тия кржгове влизатъ единъ въ други тъй, че между сѣки два кржга има едно общо пространство, дѣто се говори смѣсено нарѣчие. И наистина, между руски и полски езикъ има бѣлоруско нарѣчие, което има черти и отъ полски езикъ; между полски и чешки има лужичко-сръбско нарѣчие; между чешки и словенски стои словашко нарѣчие, между словенски и сръбски стои кайкавско-хърватски, а между сръбски и български стоятъ косовско-моравскитѣ говори, които иматъ черти и отъ двата езика. Постепенниятъ прѣходъ се разваля донѣкждѣ между български и руски езикъ, дѣто днесъ нѣма такова прѣходно нарѣчие, както

между другитѣ славянски езици — освѣнъ ако бихме смѣтали за такова малоруското, което наистина има повече общи черти съ български езикъ, отколкото великоруското. Но въ сѫщность липсува тая постепенность, и то види се, защото между руси и българи е имало дълго врѣме заселени чужди народности, които не са дали да се образува наново прѣходно нарѣчие между руски и български. Но Ягичъ прѣдполага, че такова нарѣчие ще е имало и между нѣкогашнитѣ прадѣди на българитѣ (панонскитѣ словѣни) и руситѣ прѣзъ днешна Унгария и Румъния. Това си твърдѣние основава върху многото географски названия въ Седмиградско. А покойниятъ Облакъ бѣше отишелъ и още нататъкъ, та зимаше нашитѣ сѣверозападни говори, въ които владѣе *ч-џ* намѣсто *щ-жд* за продължение на карпатското малоруско нарѣчие (гл. Arch. XVII, 603. Ягичъ особено поддържа тая постепенность у славянскитѣ езици, та и не приима за тѣхъ дори никаква дѣлидба, понеже нѣма строга разлика между единъ славянски езикъ и други нему съсѣденъ, понеже свойствата на единъ и на други се прѣплитатъ помежду си. Вж. неговитѣ Streitfragen: Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen, Arch. XX, 16, и още VIII, 134). Истина е, че съсѣднитѣ славянски езици иматъ винаги толкова общи черти, че е мѫчно по нѣкой пѫть да ги отдѣляшъ единъ отъ други, но то, мисля, не прѣчи да си ги групираме пакъ тъй или инакъ — както групираме и говоритѣ отъ единъ и сѫщъ езикъ. Други е въпросътъ, какъ да сматряме славянскитѣ езици — за езици ли, или за нарѣчия. Тогава си има мѣсто и оня протестъ противъ разнитѣ дѣлидби на славянскитѣ езици, понеже тия дѣлидби обикновено прѣдполагатъ езици, а не нарѣчия. И наистина, имайки прѣдъ видъ огромната разлика, що владѣе между нѣмскитѣ, па и френски нарѣчия, ще бѫде прò право да наричаме славянскитѣ езици не езици, а нарѣчия. Само обстоятелството, че почти сички славянски племена иматъ вече дълга история задъ себе си, основали са си и обработили самостойни книжнини, може да оправдае названието славянски народи и славянски езици. Инакъ, ако бѣха съединени сички въ една държава, ако имаха сички единъ книжовенъ езикъ, едвали щѣше нѣкой да говори за

отдѣлни славянски езици, а щѣхме да имаме само славянски наръчия. Но и тъй да бѣше, щомъ наченемъ да изучваме тия нарѣчия, пакъ ще бѫдемъ принудени да ги класификуваме тъй или инакъ, за да имаме пò ясенъ прѣгледъ върху имъ. Затова, изслѣдвайки сравнително днешнитѣ славянски езици, ще трѣбва да ги туримъ въ какъвъ-годѣ редъ, за да ни стане пò ясно тѣхното съотношение и тѣхното взаимно родство, ще трѣбва тъй или инакъ да ги распрѣдѣлимъ, слѣдъ което ще се спремъ повечко върху положението на българский езикъ между сроднитѣ нему славянски езици.

За дѣлидбата на славянскитѣ езици нѣма още установено мнѣние между славиститѣ; освѣнъ че нѣма съгласие относно дѣлидбената основа, но, което е още пò чудно, не е установено дори и числото на отдѣлнитѣ славянски езици. Туй, види се, отчайва нѣкои си, та въставатъ противъ сѣка дѣлидба изобщо. Но тия опити още отъ начало на славистиката и до наши дни, дори и да не бѣха дали краенъ резултатъ, иматъ важно значение, че ни показватъ нагледно, какъ славянската наука получава полека-лека „повече прѣгледъ, както върху цѣлокупностьта, тъй и върху отдѣлнитѣ части на славянскитѣ езици“ (Ягичъ, Arch. XX, 13). Тъй слѣдъ простото изброяване на дванайсетъ славянски езика въ рѣчника на Екатерина Велика (Сравнительный словарь всѣхъ языковъ, Спб. 1793[1]) безъ подробна класификация, дохожда вече опитътъ на Добровски да распрѣдѣли славянскитѣ езици върху научна основа. Той приима (въ Institutiones linguae slovenicae, 1822) два отдѣла славянски езици: I, руски, старославянски, илирски или сръбски, хърватски, словенски и вендски (словенски въ Карниола, Щирия и Каринтия); II, словашки, чешки, горно-лужички, долно-лужички и полски.

Отличителни бѣлѣзи при тази му дѣлидба са тия десеть:

1. на една страна	раз,	на друга —	роз: *раз*ум — *роз*ум;
2. „ „ „	из	„ „	вы: *из*дати — *вы*дати;
3. „ „ „	вмѣтн. *л*	„ „	нѣма: корабль — корабь;
4. „ „ „	*-л-*	„ „	*-дл-*: сало — садло;
5. „ „ „	*щ*	„ „	*ц*: мощь — моць;

[1]) Въ тоя рѣчникъ са наредени славянскитѣ езици тъй: руски, славянски, словашки, илирски (далматински), чешки, сръбски (отъ Бачка и Банатъ), горно-лужички, полабски, кашубски, полски и малоруски. Български и словенски нѣма.

6. на една страна зв на друга — гв: звѣзда — гвѣзда
7. „ „ „ тъ (той) „ „ тен;
8. „ „ „ пепелъ „ „ попел;
9. „ „ „ птица „ „ птак;
10. „ „ „ десница „ „ правица;

Тая първа класификация на славянскитѣ езици биде приета веднага отъ сички слависти по онуй врѣме и се държа доста дълго съ нѣкои измѣнения и допълнения, прѣдложени отъ Востокова. Востоковъ зафърля именно точки: 1. 2. и 9, понеже и въ руски се казва роз и вы, па и птака; а намѣсто тѣхъ истъква тоя признакъ, че въ първата група има рј, а въ другата — рж: рѣчь — ржечь.

Тая дѣлидба прие на врѣмето си и великиятъ Шафарикъ, та въ своята История на славянскитѣ езици и литератури (1826 год.) нарича вече първата група — югоисточни славянски езици, а втората — сѣверозападни. Но въ подробната си дѣлидба той отстѫпи доста отъ Добровски, понеже зима нѣйдѣ повече, нѣйдѣ по̀ малко славянски народи и нарѣчия. Тукъ първи пѫть се споменуватъ и българитѣ, които Добровски и Востоковъ бѣха забравили; но Шафарикъ ги брои още къмъ сърбитѣ заедно съ бошняци, черногорци и далматинци. Но послѣ въ „Славянскитѣ си древности“ поправя тая грѣшка и зима тъй славянскитѣ езици:

I, югоизточна група: руски, български, илирски (сръбски, хърватски и словенски);

II, сѣверозападна: лѣшки (полски и кашубски), чешки (чешки, моравски и словашки) и полабски (съ горно- и долно-лужички).

И тукъ Шафарикъ не мѣнява нищо отъ признацитѣ на Добровски, но въ своя Národopis, излѣзълъ на 1842. година, вече зафърля повече отъ десеттѣхъ точки на Добровски и задържа само двѣ отъ тѣхъ: 3. и 4. и къмъ тѣхъ притуря отъ себе си още и тоя признакъ, че по югоисточно-славянски *д* и *т* прѣдъ *н* изпада, а по сѣверозападно остава: **вѧнѫти** — vadnouti, но групитѣ си оставатъ сѫщи, както отъ врѣмето на Добровски.

Тая дѣлидба на двѣ завладѣ въ славянската наука, особено слѣдъ като биде одобрена отъ знаменития Шлайхеръ, който прие напълно тия три признака на Шафарика по особено значение отдаде на промѣнитѣ съ *tj* и *dj,* възъ основа на които прѣдприе по̀-подробна дѣлидба на славянскитѣ езици, като каза, че югоисточната група споредъ това распаднала най-напрѣдъ на двѣ: руска и югославянска, а отпослѣ юго-славянската пъкъ се разцѣпила на три езици: български *(шт-жд),* сръбски *(ћ-ђ)* и словенски *(ч-j);* тъй сѫщо и сѣверозападната славянска група се распаднала на четири езика: чешки, полски, лужички и полабски (Зап. Акад. VII, Краткій очеркъ).

Покрай тая дѣлидба на двѣ явиха се още отъ самото начало мнѣния, които поддържаха, че славянскитѣ езици могатъ да се раздѣлятъ на три групи. Тъй още Палацки говори въ чешката си история (Geschichte Böhmens, 1836) за източни, югозападни и сѣверозападни славяни; източни славяни му са руси и българи; югозападни му са словенци, сърби и хървати, а сѣверозападни: чехи, словаци, поляци и лужичани. Но трѣба да кажемъ, че прѣди него Востоковъ още на 1820. година загатва нѣщо като тройна дѣлидба, понеже разгледвайки дѣлидбата на Добровски, исказва мнѣние, че руский езикъ по нѣкои признаци *(вы, роз, птак)* заима срѣда между югоизточната и сѣверозападната славянска група: вж. „Филологическія наблюденія Востокова“, издадени отъ И. Срезневскій, Спб. 1865. Слѣдъ Востокова се поведоха и други руски учени (Надеждинъ, Устрѣловъ и Максимовичъ), които прѣдлагаха съ малки или голѣми измѣнения троедѣлба намѣсто двудѣлба. Доводитѣ на Надеждина засѣгатъ едно говорно явление въ руски, което наистина като да отдѣля този езикъ и отъ сѣверозападната и отъ югоисточната група: то е руското пълногласие (г*о*р*о*дъ — наспротивъ югославянското и чешко гр*а*д и полско гр*о*д). Явлението е само по себе си много важно и твърдѣ характерно, само пита се, да ли е тъй старо, че да можемъ възъ основа на него да отдѣляме руски езикъ отъ другитѣ, сирѣчъ да ли е това явление праруско и старославянско, или е произлѣзло на руска почва. Мнѣнията

върху това се разиждатъ: Миклошичъ (Lautlehre[2], 31, 84) и Ягичъ (Rad XIV, 208, Arch. I, 393), па тъй сѫщо и Крекъ (Einleitung in die slav. Litteraturgeschichte[2], 224) го смѣтатъ за старо явление, но развито отпослѣ въ руски, слѣдъ като слявянскитѣ езици биле вече раздѣлени — докато Максимовичъ (Объ отношенiи русской рѣчи къ западнославянской, 1845), Лавровскiй (О русскомъ полногласiи, Спб. 1852), Гайтлеръ (Starobulharská Fonologie) и I. Шмидтъ (Zur Gesch. des Indogerm. Vocalismus, II) го смѣтатъ за праславянско явление.

Колкото и да се вижда старо явление руското пълногласие (городъ) не ще е пò-старо напр. отъ полското гродъ, па ако землемъ прѣдъ видъ примѣри като Волосъ отъ βλάσιος, паполомъ отъ πάπλωμα (Потебня, Къ исторiи звуковъ русскаго языка, 144), бихме дори твърдили, че городъ не е пò-старо ни отъ градъ! Освѣнъ това и да приемемъ руското пълногласие за дѣлидбена основа, сирѣчъ ако отдѣлимъ руски отъ другитѣ югоисточни славянски езици, ще трѣба пъкъ да смѣстимъ и чешки езикъ между юго-славянскитѣ езици, а за полски да землемъ особена група. А какъ се противятъ на това сички други особености на тѣзи езици!

Много пò приемлива е троедѣлбата на Даничича, който зима за основа едно твърдѣ старо фонетично явление, именно мѣнидбтаа на *tj* и *dj* въ славянскитѣ езици. Понеже тия звукови ставки не са останали ни въ единъ отъ славянскитѣ езици непромѣнени, то споредъ това, дѣ какъ се мѣняватъ, можемъ хубаво да различаваме тѣзи язици. Даничичъ прѣдполагаше на врѣмето си (Rad I, „ђ и ћ у istoriji slavenskih jezika“ и послѣ въ една друга статийка: Диоба словенских језика, Бѣлградъ 1874), че славянскитѣ езици се раздѣлили първомъ на три клона: сръбско-хърватски, руско-български и полско-чешки. Сръбско-хърватски езикъ останалъ най-вѣренъ на старитѣ звукови ставки *tj-dj*, понеже и днесъ се изговарятъ приблизно тъй като да бѣха *tj-dj* (*ћ-ђ*); руско-българската група промѣнила звукъ *j* слѣдъ *т* на *ш*, а слѣдъ *д* — на *ж*; оттамъ *ч (тш)* и *џ (дж)* въ руски, а слѣдъ прѣмѣтка — *шт-жд* въ български. Западнитѣ пъкъ славянски езици промѣнили *j* слѣдъ *т* на *с*, а слѣдъ *д* — на *з*; оттамъ въ полски *ц (тс)* и *ѕ (дз)*, а въ чешки *ц (тс)* и *з* (*д* испаднало).

На тая дѣлидба се възрази, че се основава само върху единъ едничъкъ бѣлѣгъ, а не обгръща и други звукови явления (Лескинъ, Ягичъ, Arh. XX. 20). Но самъ Лескинъ като-чели иска възъ основа пакъ на единъ едничъкъ бѣлѣгъ да дѣли славянскитѣ езици на три, именно върху ударението, макаръ да признава и самъ, че разнитѣ системи ударения у славянскитѣ езици се развили въ историческо врѣме (Arch. V, 498).

За да основемъ една приемлива дѣлидба на славянскитѣ езици, нужно е да видимъ, какви основни разлики има помежду имъ, та върху тия разлики да градимъ едно такова или онакова распрѣдѣление. Тукъ е дума прѣди сичко за фонетични разлики, защото именно тѣ засѣгатъ като-чели по̀ старо врѣме, отколкото морфоложкитѣ. Може би не тъй случайно се тълкуватъ почти сички форми въ слав. езици, както именни, тъй и глаголни отъ старобългарски; то е затова, защото старобългарскитѣ паметници (най-старитѣ, разбира се) происхождатъ отъ IX—X вѣкъ, а въ туй врѣме, види се, много малко формални разлики имало между отдѣлнитѣ слав. езици. Разгледвайки сега фонетичнитѣ бѣлѣзи, върху които можемъ основа една класификация на слав. езици, виждаме, че много отъ тѣхъ се кръстосватъ, т. е. има ги ту въ една, ту въ друга група слав. езици; други пъкъ признаци са доста маловажни, за да могатъ служи за дѣлидбена основа. Ето защо нѣкои слависти дори и не говорятъ за никаква класификация, а мълкомъ само приматъ толкова и толкова славянски езици, безъ да обаждатъ, като въ какво отношение стоятъ тѣ по между си (Копитаръ, Григоровичъ, Миклошичъ). Тъй Миклошичъ безъ да указва на каква-годѣ класификация, нарежда славянскитѣ езици въ Сравнителната си граматика споредъ по̀-голѣмата или по̀-малката имъ прилика накъмъ старобългарски (споредъ него, старословенски); редътъ му е този: старословенски, новословенски, български, сръбско-хърватски, малоруски, великоруски, чехо-словашки, полски, горно-лужички и долно-лужички. Срезневскій разглеждайки Шафариковия „Народописъ“, дохажда до резултатъ, че намѣсто да говоримъ за класификации, по̀-добрѣ ще е да приемемъ само толкова и толкова славянски нарѣчия и туй то. Ягичъ тъй сѫщо е противъ класификация, понеже вижда въ славянскитѣ езици

постепененъ прѣходъ отъ единъ въ други; а пъкъ за обикновено приеманата дѣлидба на двѣ (сѣверозападна и югоисточна група) изрично казва: „Несъмъ за двудѣлба, защото, за право речено, тя нѣма значение въ науката и защото не води къмъ никакъвъ резултатъ“ (Arh. XX, 16).

Но менъ ми се струва, че една дѣлидба на славянскитѣ езици не е излишна работа, а напротивъ е и нужна, както е нужна сѣка класификация въ науката. Както въ областьта на единъ кой-годѣ живъ езикъ може да се говори за групировка на говоритѣ му, тъй сѫщо и въ областьта на славянскитѣ езици може да бѫде дума за класификация; толкозъ повече се налага такава, защото наистина има нѣкои бѣлѣзи, по които сме принудени да приемемъ двѣ или три отдѣлни групи славянски езици. Може би тия разлики, що ги намираме сега между славянскитѣ езици, да не са били едно врѣме въ сѫщи размѣри както днесъ; но щомъ ги забѣлѣзваме днесъ, длъжни сме да ги истъкнемъ, па споредъ това, какви са тия разлики и какъ се распореждатъ тѣ, ще имаме такава или онакава дѣлидба за днешнитѣ славянски езици.

Най-напрѣдъ да рѣшимъ въпросътъ, като какво може да ни послужи за дѣлидбена основа. Пò горѣ загатнахме, че за такава основа ни се налагатъ фонетичнитѣ разлики между славянскитѣ езици, понеже тѣ идатъ като-че отъ пò старо врѣме, та са и пò характерни. Къмъ фонетичнитѣ разлики ще броимъ и ударението, понеже и то е фонетично явление, и то досѣга звуковетѣ, именно гласнитѣ звукове. Можеше да се земе и лексикална разлика, но тя би трѣбало да засѣга пò широкъ крѫгъ думи, а не само три-четири, както ги приимаше Добровски (сравни точки: 1, 2, 7, 8, 9 и 10 отъ неговата дѣлидба) и както мнозина слѣдъ него ги навеждаха; а освѣнъ това, както забѣлѣжихме вече, тия думи се распореждатъ не тъкмо тъй, както ги приима Добровски, а малко иначе; тъй напр. докато Добровски приписваше думитѣ: *роз, вы, птак* само на сѣверозападната група, излѣзе, че ги има и въ югоисточната (въ руски). Като исключимъ, значи, лексикалнитѣ разлики, то отъ десеттѣхъ дѣлидбени бѣлѣзи на Добровски ще останатъ само четири и то чисто фонетични, които струватъ и днесь да се иматъ прѣдъ видъ за

една дѣлидба. Къмъ тия четири признака, ако прибавимъ още изговорътъ на меко *р* (**рѣчь** и **ржечь**), на което обърна внимание Востоковъ, и исчезването на *д* и *т* прѣдъ *н*, прѣдложено отъ Шафарика, ще имаме шестъ важни фонетични признаци, съ които би се подкрѣпила една доволно обоснована класификация на славянскитѣ езици. Къмъ тия шестъ признака биха могле да се прибавятъ още *два*, може би сравнително пò нови, ала нè пò маловажни. Единъ отъ тѣхъ е ударението, което въ югоисточната група е неопрѣдѣлено (разносрично), докато въ сѣверозападната е опрѣдѣлено (истосрично). Освѣнъ ударението, което би съставяло седми отличителенъ бѣлѣгъ, бихъ прибавилъ още и замѣната на **ъ**: докато въ югоисточната група **ъ** се замѣнява, истина, различно, ала сè съ твърда гласна *(ъ, о, а)*, то въ сѣверозападната група замѣната му е *е* — значи минува къмъ категорията на мекитѣ гласни, макаръ и това *е* да пази още стария си происходъ. При това смѣтамъ замѣна *е* за *ъ* въ новословенски, както и замѣна *о* за *ъ* въ словашки за вторични и необщи. Освѣнъ това трѣбва да забѣлѣжимъ, че словашки езикъ — ако го смѣтаме за езикъ, а не за нарѣчие — се не поддава на класификация и по други нѣкои свои особености; причината е, че той се пада посрѣдъ едната и другата група славянски езици и е слѣдователно прѣходенъ славянски езикъ, тъкмо тъй както има и прѣходни нарѣчия.

И тъй дѣлидбата на славянскитѣ езици на двѣ главни групи — сѣверозападна и югоисточна — основаваме върху слѣднитѣ осемъ фонетични бѣлѣзи:

1. Върху замѣната на старитѣ звукови ставки *tj* и *dj* (зѫбни + *j*):

Въ сѣверозападната група (полски и чехо-словашки) вмѣсто старитѣ *tj* и *dj* стоятъ съскави звуковс (*ц* и *s* въ полски и словашки и *ц* и *з* въ чешки), докато въ югоисточната славянска група (руски, български, сръбско-хърватски и словенски) вмѣсто сѫщитѣ ставки *tj* и *dj* стоятъ шушкави звукове: *ч-ж* въ руски, *шт-жд* въ български, *ћ-ђ* въ сръбски *ч-j* въ словенски).

2. Върху измѣненията, що ставатъ съ устнитѣ съгласни, съединени съ *j* (*l*-epentheticum):

Въ сѣверозападната група се търпятъ съединения на устни съ *j:* zemia, докато въ югоисточната група при такива съединения се получава устно (лабиално) или смекчително *л́:* **землѩ**.

Тукъ се има прѣдъ видъ по̀ старото положение на славянскитѣ езици, когато и въ български езикъ било **землѩ**.

3. Върху изговора на меко *ŕ* или *rj*:

Въ сѣверозападната група меко *ŕ* получава единъ призвукъ *ж*, та се изговаря като *рж:* полски rzecz, чешки řeč, докато въ югоисточната група r′ или rj си остава безъ никаква промѣна: **рѣчь**.

4. Върху *kv* и *gv*.

Въ сѣверозападната група срѣщаме тия стари звукови ставки непромѣнени: ч. květ, п. kwiat; ч. hvězda п. gwiazda, докато въ югоисточната група вмѣсто тѣхъ имаме **цв** — **ѕв** (или **зв**): **цвѣтъ, звѣзда**.

5—6. Зѫбни *d* и *t* прѣдъ *l* и *n:*

Докато въ сѣверозападната славянска група зѫбнитѣ звукове d и t запазватъ своето положение прѣдъ l и n, то въ югоисточната група исчезватъ: отъ една страна radlo, sadlo, pletla, vadnouti, svitnouti — отъ друга: **рало, сало, плела, вaнѫти, свьнѫти**.

7. Изговоръ на **ъ**.

Въ сѣверозападната група **ъ** се изговаря като **є**-звукъ, макаръ и да се отличава отъ етимоложко **є**, докато въ югоисточната сѫщата гласна се изговаря твърдо: *ъ*, *о* или *а*; по чешки и полски deska, по бълг. дъска, руски доска и по сърбо-хърватски daska. По словенски макаръ че се пише deska, но въ сѫщность изговорътъ е пакъ дъска.

8. Ударение.

Въ първата група (сѣверозападна) ударението у думитѣ е опрѣдѣлено, т. е. пада сѐ върху единъ и сѫщи слогъ, и то: въ чешки — върху първия, въ полски — върху

прѣдпослѣдния, докато въ югоисточната група ударението е неопрѣдѣлено, т. е. може да пада върху сѣки слогъ у думата. Каквито исключения има, тѣ или са нови, или не засѣгатъ главнитѣ езици, а само нарѣчията.

Отъ осемтѣхъ фонетични признаци, които приемаме за отличителни бѣлѣзи между двѣтѣ групи славянски езици, най-голѣма важность, или най-голѣма дѣлидбена сгода, има замѣната на *tj* и *dj,* защото може да послужи и за по̀ нататъшна дѣлидба на славянскитѣ езици. И наистина, споредъ замѣната на тия звукове, не само че се отдѣлятъ хубаво двѣтѣ главни групи славянски езици, защото намѣсто *tj-dj* имаме на една страна (въ сѣверозападната група: полски и чешки) съскави съгласни *(ts-dz),* а на друга (въ югоисточната група: сръбско-хърватски, словенски, руски и български) шушкави съгласни *(tš-dž),* ами и по̀-нататъкъ, сравнявайки главнитѣ славянски езици сѐ върху тая основа, забѣлѣзваме, че изговорътъ на *tj-dj* ги отдѣля твърдѣ хубаво единъ отъ други тъй, че полски езикъ напр. ще познаемъ веднага по неговитѣ *c-dz* намѣсто *tj-dj,* чешки — по *c-z,* сръбско-хърватски по *ћ-ђ,* словенски — по *č-j,* руски — по *ч-ж,* български — по *шт-жд.*

Тогава прѣдполагайки за славянския праезикъ непромѣнени tj и dj, ще имаме:

Въ общославянски svêtja — medja.

I. Въ сѣвероист. група tj-dj даватъ съскави замѣни.

1. Полски езикъ замѣнява tj-dj съ c-dz: śvieca — miedza.
2. Чешки „ „ „ „ c-z: svíce — meze.

II. Въ югоисточната група tj-dj даватъ шушкави.

3. Руски езикъ замѣнява tj-dj съ ч-ж: свѣча — межа.
4. Български „ „ „ шт-жд: **свѣща — межда.**
5. Сръбско-хърват. „ „ „ ћ-ђ: свијећа — међа.
6. Словенски езикъ „ „ „ č-j: svêča — meja.

Разбира се, че тази дѣлидба не прѣчи да комбинираме отъ славянскитѣ езици и други групи споредъ едни или други общи признаци; съ това ще си обяснимъ и по̀ добрѣ взаим-

нитѣ имъ отношения. Но каквото и да струваме, първичната дѣлидба на двѣ ще стои твърдо; първо, защото се подкрѣпя съ много сѫществени и старински признаци, и второ, защото съ нея се получаватъ двѣ групи езици, отдѣлени доста хубаво диалектично и географично една отъ друга. Отдѣлени казвамъ, защото малкото „кръстосвания", каквито биха могле да се срѣщнатъ тукъ-тамъ по славянскитѣ езици, не противурѣчатъ никакъ на приетото разграничение, понеже тия кръстосвания се срѣщатъ или близу до дѣлидбената граница — каквото е напримѣръ *dl-tl* въ словенски, дошло по съсѣдство отъ словашки — или пъкъ са напросто отпослѣшни явления, каквито са примѣри като: да све*тн*а, да па*дн*а, зе*мн*а, остав*ьм*, брак'а въ български.

Дѣлили тъй или инакъ славянскитѣ езици, трѣба да признаемъ, че въпросътъ за взаимнитѣ отношения помежду имъ е изобщо твърдѣ мѫченъ, защото е сплетенъ съ въпроси, на които не е още отговорено съ положителность. Прѣди сичко не знаемъ, откога славянскитѣ народи заиматъ сегашнитѣ си земи и дали сегашното имъ разположение си е сѐ такова открай-врѣме, или ако не, то какъ се е промѣнявало. Подиръ това не знаемъ, откога датуватъ разнитѣ фонетични и морфологични промѣни въ отдѣлнитѣ славянски езици и дали напр. еднакви промѣни въ два или повече славянски езици се дължатъ на задруженъ животъ, на съсѣдство, или пъкъ са произлѣзли независимо едно отъ друго. Тъй напр. виждаме, че както въ сръбски, тъй и въ руски, стб. ѫ се замѣнява съ *у;* ако прѣдположимъ сега, че това става, защото и двата езика са отъ югоисточната група, пита се, защо не намираме сѫща замѣна въ български и въ словенски? Нали и тѣ са отъ сѫща група? Освѣнъ това защо срѣщаме сѫща замѣна за ѫ и въ чешки езикъ, който е пъкъ отъ сѣверозападната група? Сѫщо такова недоумѣние се явява и кога питаме, защо *ѣ* е замѣнено въ руски, сръбски и чешки съ *е* и *je,* докато въ български и полски сѫщата гласна отговаря на *ja,* макаръ че послѣднитѣ два езика не са отъ сѫща група. На тия въпроси може да се отговори тъй или инакъ, но сѐ ми се струва, че освѣнъ индивидуални причини ще трѣбва да се има прѣдъ видъ и естествена връзка чрѣзъ

съсѣдство — било въ исторично, било въ прѣдисторично врѣме. Ако постоянно се напира, че днешнитѣ диалектни особености у славянскитѣ езици водятъ началото си още отъ праславянско врѣме, защо да не прѣдполагаме, че е възможно, нѣкои еднакви свойщини у разни славянски езици да произлизатъ отъ нѣкогашно съсѣдство на тѣзи езици, съсѣдство съ врѣме разнебитено отъ исторически събития?

Сравнението на български езикъ съ другитѣ славянски езици води именно къмъ тая мисъль, че едно врѣме нашиятъ езикъ ималъ и други съсѣди, а не както днесъ само сърбитѣ. И наистина, земемъ ли на умъ, че българскитѣ словѣне са се простирали едно врѣме по унгарското равнище, по Трансилвания, Влашко и Богданско, както хубаво свидѣтелстватъ толкова българизми въ маджарски[1]) и румънски, ще трѣба да признаемъ,

[1]) Славянското влияние върху маджарски езикъ нѐ сички еднакво схващатъ. Като оставимъ на страна крайнитѣ маджарски патриоти, на които се и никакъ не ще да признаятъ изобщо славянско влияние върху езика имъ, има доста маджарски и немаджарски учени, които твърдятъ, че маджаритѣ са си донели съ себе си въ сегашна Унгария славянскитѣ думи, що ги иматъ въ езика си, понеже ги заели ужъ пò прѣди прѣзъ своето прѣбивание въ южна Русия. Тъй се бѣше исказалъ и маджарскиятъ филологъ Munkácsy въ спис. Dunauländer, кн. 4—7., Die Aufänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung. Това мнѣние намѣри горещъ и доблестенъ противникъ у лицето на единъ твърдѣ обективенъ маджарски ученъ — проф. Asbóth, който (въ Archiv, XXII, 433—487, подъ сѫщо заглавие: Die Aufänge и пр.) оборва единъ по единъ доводитѣ на Мункачи и доказва отъ своя страна, че славянскитѣ думи въ маджарски езикъ са заети въ днешна Унгария, и то прѣдимно отъ славянско племе, идентично съ днешнитѣ българи, че и самото название на маджарската столица Пеща е отъ български происходъ (пещь), както показва и нѣмското ѝ име Ofen = пещь. Вж. и статията му: „Нѣсколько замѣчаній на сочиненіе В. Ягича объ исторіи происхожденія церковно-славянскаго языка, въ Изв. Отдѣл. р. яз., т. VII. кн. 4. И тъй ще е сѫщинската истина, както ни я прѣдставя Ажботъ, защото въ новото си отечество маджаритѣ намѣриха въ IX вѣкъ словѣно-българско племе и словѣно-български строй, па неминуемо е слѣдвало да подпаднатъ подъ словѣно-българско културно влияние още въ първото врѣме на заселбата си. Ако славянскитѣ думи въ маджарски бѣха заети въ Южна Русия, тѣ щѣха да носятъ дири отъ руски езикъ; а то какво виждаме? Виждаме, че въ тѣхъ е отпечатанъ главния признакъ на български езикъ, защото въ тѣхъ нѣкои характерни звукове запазватъ българския си изговоръ (щ=*шт*, жд=*жд*, ѫ=*он*, ѧ=*ен*). А съ българитѣ (разбирай словѣно-българитѣ) маджаритѣ не са могле да бѫдатъ непосрѣдни съсѣди въ южна Русия, защото ги е дѣлилъ дебелъ поясъ чужди племена, които са заимали жгъла между Дунава и Черно-море.

Влиянието на български езикъ върху румънски е несравнено пò голѣмо, отколкото върху маджарски; защото маджаритѣ влизатъ въ допиръ съ словѣно-българитѣ едвамъ въ края на IX вѣкъ, когато съ румънитѣ съсѣдството имъ захваща много пò отрано. Освѣнъ това дълго врѣме и слѣдъ IX вѣкъ българската държавна власть не прѣстава въ Румъния, та заедно съ нея се прѣсажда и

че е имало врѣме, когато нашиятъ езикъ се е допиралъ нѐ само съ единъ славянски езикъ, както сега, ами съ нѣколко; защото е заималъ центърътъ на оня кржгъ славянски езици, наредени около него, именно това мѣсто, що го заиматъ сега народитѣ маджарски и румънски. Оттамъ и нѣкои поразителни прилики на български езикъ и съ такива славянски езици, съ които сега се не допира географски.

И наистина, колкото повече проучваме отношението на български езикъ къмъ другитѣ славянски езици, толкозъ пò ни се всажда мисъльта, като че този нашъ български езикъ, зетъ изцѣло съ нарѣчията си, сдържа въ себе си по нѣщо отъ сички славянски езици. Може би и сѣки други славянски езикъ да се струва тъкмо тъй, кога водимъ сравнение, исхождайки отъ него, но пакъ бихъ казалъ, че за български езикъ има повече факти, които ни каратъ да му дадемъ извѣстно първенство въ тоя случай. Тъй освѣнъ нѣкогашното му централно положение допрѣди идването на маджаритѣ въ днешно Маджарско и Трансилвания, което, мисля, не подлежи на съмнѣние, българский езикъ има и това прѣдимство, че документалната му история захваща отъ най рано врѣме, отъ врѣме, когато никой други славянски езикъ не притежава

българска писменность, която трае дори до XVII вѣкъ. Чудно ли е тогава, че румънски езикъ ще впие въ себе си толкова словѣнобългарски елементи, че да прилича на полуславянски езикъ? Но както въ Унгария, тъй и въ Румъния нѐ сички признаватъ това славянско, и то специално българско влияние върху румънски езикъ. Смѣтатъ за унижение да са имали нѣкога нужда отъ културата на такава, споредъ тѣхъ, низка раса, каквато е славянската. И дълго врѣме трѣбваше да се мине, докато се явятъ и у тѣхъ трѣзви умове, които да гледатъ на истината право въ очи. Такъвъ бѣше до сега познатиятъ и у насъ румънски ученъ J. Bogdan. Наредъ съ него румънската наука може съ гордость да посочи единъ другъ свой ученъ, който издаде едно крупно съчинение върху историята на румънски езикъ и който би правилъ честь на сѣкоя наука. Това е Ovide Densusianu, а съчинението му, Histoire de la langue roumaine, излѣзло въ Парижъ на френски. Това съчинение освѣнъ че е първо по родътъ си въ румънската литература, защото подобни работи допрѣди него са, можемъ каза, само опити, но и заслужва сѣка похвала зарадъ прокарания широкъ възгледъ върху развитието на румънски езикъ. Авторътъ отфърля сички ония тѣсногърди похвати на повечето румънски учени да покажатъ чистолатинския происходъ на румънски езикъ, нѣщо което явно противурѣчи на толкози факти въ самия този езикъ. „Нашето мнѣние за историята на румънски езикъ, казва Densusianu въ прѣдговора си, нѣма да задоволи нашитѣ чувствителни съотечественици. Ала малко ни струва, че науката по нѣкой пжть разваля патриотичнитѣ иллюзии. Ние мислимъ, че трѣба да се пръснатъ прѣдубѣжденията, които са спъвали до сега студиитѣ върху румънски езикъ“.

писменни паметници. Покрай това многобройнитѣ му говори освѣнъ че потвърдяватъ съ живи примѣри туй, що е завардено въ писменитѣ му паметници, ами го турятъ и въ дотикъ ту съ този, ту съ онзи славянски езикъ; защото въ тѣхъ намираме частично отразени почти сички стари и нови фонетични свойства на славянскитѣ езици. Това ни дава право да твърдимъ, че много отъ тѣзи общи черти между българскитѣ говори и отдѣлнитѣ славянски езици са отзивъ отъ онуй врѣме, когато български езикъ е билъ още въ допиръ съ тѣзи езици.

Единъ-два примѣра ще обяснятъ това, що казваме. Български езикъ въ сегашната си область се допира откъмъ западна страна съ сръбски, а откъмъ сѣвероисточна страна — съ руски; тъй че естествено ще е да има най-много общи черти именно съ тѣзи два езика. И наистина е тъй; но докато приликитѣ между сръбски и български са лесно понятни, понеже тия два езика живѣятъ вече толкози вѣка единъ до другъ, то приликата между руски и български не може да се обясни чрѣзъ сегашното съсѣдство, защото въ сѫщность то датира отъ ново врѣме, отъ стотина години, именно отъ разнитѣ руско-турски войни, когато много български челяди отъ източна България напущаха отечеството си, да се заселятъ въ южна Русия. Това ново съсѣдство не е произвело никакво влияние върху двата езика, или ако го е произвело, то ще е само локално, и никакъ не засѣга по̀ дълбоко въ общия строй на езика. Общностьта, значи, между български и руски трѣба да тълкуваме или като случаенъ съвпадежъ, или като слѣдствие отъ нѣкогашно по̀ ближно съсѣдство. Послѣдното е по̀ вѣроятно, защото се подкрѣпя и отъ други факти.

Друго. Български и полски езикъ стоятъ сега най далечъ единъ отъ други не само по просторъ, но и по говорни особености. Но ето че тия два езика пазятъ еднаквъ изговоръ за **ѣ**, именно онзи изговоръ, който е свойственъ и на старобългарски въ най старитѣ му паметници. Тази еднаквость между полски и български не ще е туку тъй случайна, а ще води началото си още отъ онуй врѣме, когато реченитѣ два езика са биле на граница единъ съ други и може би още тогава се отличавали съ това си общо свойство отъ другитѣ славянски езици тъй, както и днесъ.

Нѣкои и други очебийни прилики на български езикъ съ новословенски и словашки, за които ще бѫде по̀ долу дума, водятъ сѐ къмъ сѫщо заключение, че тѣзи езици, които сега са тъй далеко отъ него, са му биле едно врѣме по̀ ближни съсѣди — оттамъ чудната прилика помежду имъ.

Прѣди да прѣминемъ къмъ подробно сравнение на бълг. езикъ съ другитѣ славянски езици, нека дадемъ кратка характеристика на славянскитѣ езици поотдѣлно, като имаме прѣдъ видъ на първо мѣсто фонетичнитѣ имъ особености.

Руски езикъ се отличава по слѣднитѣ си бѣлѣзи:

1. tj и dj се изговарятъ като *ч* и *ж*: свѣча, межа.

2. **ѫ** гласи *у:* рука, мука; **ѧ** = я (= 'а): мясо, рядъ.

3. Вмѣсто **ра** и **ла**, произлѣзли отъ по̀ стари or ol, въ руски имаме оро, оло: борода, голова вм. **брада**, **глава**; сѫщо тъй имаме въ руски вмѣсто **рѣ**, **лѣ** (отъ нѣкогашно er, el между съгласни) — ере, еле (или пакъ оло): дерево, железа, молоко; това е руското пълногласие.

4. Въ руски езикъ, както въ никой други живъ слав. езикъ, е запазенъ стариятъ изговоръ на **ы**, писано ы: сынъ, мышца.

5. ъ и ь, дѣто се изговарятъ като цѣли гласни, гласятъ като о и 'е: токмо, день.

6. Старобългарскитѣ между-съгласни **ръ** и **лъ** само въ руски пазятъ още стария си происходъ, та имаме вмѣсто тѣхъ сега: ор-ол, ер-(ел), ро-ле, ре-ле: торгъ, волкъ, зерно, кровь, плоть, крестъ, слеза. Въ повечето български говори още отъ прастаро врѣме тая разлика е затрита: **тръгъ**, **влъкъ**, **зръно**, **кръвь**, **плъть**, **кръстъ**, **слъза**.

7. Ударение — неопрѣдѣлено, старо.

Руски езикъ се дѣли на три нарѣчия: великоруско, малоруско и бѣлоруско.

Сръбско-хърватски езикъ има тия признаци:

1. tj и dj се замѣняватъ съ ћ и ђ, изговаряни като много меки ч́ и џ́: свећа, међа.

2. **ѫ** се изговаръ като *у*, **ѧ** като *е*: рука, мука; месо, ред.

3. ъ е изравненъ съ ь въ единъ и сѫщи звукъ *а:* даска дан, лан.

4. **ръ** и **лъ** (междусъгласно) се изговарятъ като *р̥* (вокално) и *у:* прст, суза.

5. Краесрично *л* се вокализува въ *о*: пепе*о*, кри*о*це.

6. Ударение пакъ неопрѣдѣлено, ала въ сръбски редовно прѣмѣстено за единъ слогъ къмъ началото на думитѣ.

7. Въ сръбско-хърватски езикъ има и квантитетъ.

Сръбско-хърватски езикъ се дѣли на три нарѣчия: щокавско, чакавско и кайкавско — споредъ изговора на **чьто**. Щокавското нарѣчие говорятъ сѫщинскитѣ сърби, докато чакавското и кайкавското съставя хърватски езикъ.

Словенски или словински езикъ има тия признаци:

1. tj и dj се замѣняватъ съ *ч* и j: svêča, meja.

2. **ѫ** се изговаря като *о*, **ѧ** като е: рока, мока, месо, ред.

3. **ъ** е изравнено съ **ь** въ единъ тъменъ звукъ ɜ, който бѣлѣжатъ съ *е*: bez, deska, den, len.

4. **ръ** — **лъ** се изговарятъ като вокални р и л: prst, slza.

5. Ударение старинско, но доста про̊мѣ̊нено.

6. Квантитетъ има, но е новъ и дълги гласни биватъ само подъ ударение.

7. Различава дуални форми у глаголитѣ.

Полски езикъ има слѣднитѣ отлики:

1. tj и dj се изговарятъ като ц и ѕ (дз): świeca, miedza.

2. **ѫ** и **ѧ** запазватъ началниятъ си изговоръ както $о_н$ (писано ą) — $е_н$ (писано ę) обаче се замѣняватъ тъй взаимно, че вмѣсто **ѫ** идва $е_н$ и наопаки — вмѣсто **ѧ** — $о_н$. Приема се обикновено, че дълго **ѫ** и дълго **ѧ** даватъ $о_н$, а кратко **ѫ** и кратко **ѧ** даватъ $е_н$: dąb — dębu (**дѫбъ, дѫбоу**), wiązać (**кѧзати**), pęto (**пѧто**).

3. **рѧ** и **лѧ** гласятъ на полски като *ro* — lo: gród wrota, glowa.

4. **ъ** и **ь** се замѣняватъ съ *е* и 'е (меко е).

5. **ѣ** се изговаря като *я* и *е*, както въ източнобългарски, но въ зависимость отъ положението; **ѣ** се прѣгласяа не само прѣдъ меки срички, но и прѣдъ устни и гърлени съгласни: kwiat (цвѣтъ), želazo, biały — но: bielić, liewy, chleb, świeca, grzech.

6. Особено смекчение на съгласнитѣ, вслѣдствие на което се явяватъ повече съскави и шушкави звукове, отколкото въ други славянски езици; тъй освѣнъ дѣто меко р' дава рж

(писано rz), още и сѣко *d* и *t* прѣдъ меки гласни дава *dz* и *c*, както и *z*, s, c — *ź*, ś, *ć*: miescie (**мѣстѣ**), kość (**кость**), jeździć (**ѣздить**).

7. Ударение опрѣдѣлено и то на прѣдпослѣдния слогъ.

Къмъ полски езикъ броятъ нарѣчията кашубско и полабско; послѣдното вече се не говори.

Чешки езикъ има слѣднитѣ отлики:

1. tj и dj се замѣняватъ съ c и z (ц и з).

2. **ѫ** дава *у* или *оу*, споредъ това, дали е кратко или дълго: ruka, soud. **ѧ** дава ĕ или í — a или á наспротивъ това, дали е кратко или дълго и дали стои прѣдъ мека или прѣдъ твърда сричка: pět́ — páty, svaty — světiti, kníže (**кънѧзь**). При това дължината и кратчината на гласнитѣ въ чешки не върви въ съгласие съ прѣдлогаемия старославянски квантитетъ.

3. **ръ** и **лъ** се замѣнява различно — ту чрѣзъ r, l вокални: brv, krv, hltati, ту чрезъ re, lu: krev, slunce.

4. **ѣ** дава ĕ или í наспротивъ това, дали е кратко или дълго: bĕl, bědny, tělo, víra (вѣра), léto (лѣто), mlíko. На сѫщи измѣнения се подлага и **ѧ** и ja, както изобщо ′*a*.

5. Дълго *о* дава *у*, което се пише ů: vůle, nůž.

6. ju или ′u се преглася въ i или í, споредъ това, дали е кратко или дълго: klič, jítro.

7. **г** се изговаря като h: hlava, hora (**горѫ**).

8. Меко р′ дава чж, писано ř: břeh, dřevo, moře, tvořiti.

9. Ударение опрѣдѣлено, и то винаги върху началния слогъ.

10. Квантитетъ, произлѣзълъ отъ по̀ ново врѣме.

Словашки езикъ се брои като часть отъ чешки, но се различава отъ него главно по това, че замѣнява старо dj съ *dz*, **ъ** и **ь** се рефлектиратъ като *о* и е, нѣма ř, нѣма и сѫщи квантитетъ, както въ чешки.

Къмъ чешки броятъ още двѣ славянски нарѣчия — горно- и долно-лужички, които се говорятъ по Саксония и Прусия.

Тази кратка характеристика на славянскитѣ езици показва, какво разнообразие владѣе въ тѣхъ откъмъ фонетична

страна и какъ мжчно е по нѣкога да се намѣри единство въ това разнообразие.

Да видимъ сега, какъ стои български езикъ прѣди сичко къмъ днешния си близъкъ съсѣдъ — сръбски. Къмъ сръбски, казвамъ, а не къмъ сръбско-хърватски, първо, защото български езикъ се допира сега само до сръбски говори, а не и до хърватски; второ, защото по отношение къмъ български езикъ ще трѣбва да правимъ извѣстна разлика между сръбски и хърватски, понеже, както ще видимъ, „хърватскитѣ" нарѣчия (кайкавско и чакавско) по нѣкои свои особености се приближаватъ повече къмъ словенски и къмъ български, отколкото къмъ сръбски езикъ.

Сравнението сега между сръбски и български може да бжде двояко, споредъ това, дали сравняваме погранични български съ погранични сръбски говори, или сравняваме говори малко-много отдалечени отъ прѣходното сръбско-българско нарѣчие. Въ първия случай ще имаме, разбира се, много повече прилики, защото и на двѣтѣ страни ще срѣщнеме смѣсени говори, произлѣзли отъ постоянни взаимни заемки. Такива смѣсени говори са отъ отсамна страна сѣверозападнитѣ наши *ч-џ* и *ќ-ѓ-* говори, а отъ сръбска — задморавското нарѣчие, пропито съ много български особености. Ала да сравняваме тия погранични говори помежду имъ, едва ли би постигнали друго, освѣнъ още едно излишно потвърждение, че нито задморавското нарѣчие е чисто сръбско, нито пъкъ нашитѣ погранични *ч-џ* и *ќ-ѓ* говори са чисто български. И така бихме сравнявали само говори, или най-сетнѣ нарѣчия отъ два съсѣдни езика, ала не сжщитѣ изработени и обособени вече езици, каквито са сръбски и български. Освѣнъ това тоя широкъ пласъ смѣсени говори правятъ прѣхода между сръбски и български тъй бавенъ и постепененъ, че е мжчно да се опрѣдѣли, дѣ свършва единиятъ и дѣ захваща другиятъ езикъ. Влиянието и отъ двѣтѣ страни върху тия срѣдни говори досѣга еднакво звуковетѣ както и формитѣ, синтаксата, както и рѣчника, но забѣлѣзваме пакъ, че българското влияние въ тѣхъ се изразява повече въ морфологията, докато сръбското засѣга повече звуковетѣ.

Споредъ това, питаме ли, докждѣ се простира сръбски езикъ къмъ истокъ и докждѣ стига нашиятъ български езикъ къмъ западъ, сърбитѣ иматъ право да посочатъ за своя говорна граница линията, докждѣто стига изговоръ *у* за *ж*, както и българитѣ отъ своя страна са въ пълно право да твърдятъ, че български езикъ се простира, докждѣто липсуватъ старитѣ форми (падежи, инфинитивъ), докждѣто се употрѣбя запоставенъ членъ и докждѣто се замѣняватъ старитѣ синтетични форми съ нови — аналитични. Тогива сжщинската граница между сръбски и български ще лежи нѣйдѣ посрѣдъ тия двѣ влияния отъ истокъ и западъ, ще лежи именно тамъ, дѣто я поставя професоръ Беличъ за своето южноморавско нарѣчие, т. е. при съединението на българска Морава съ сръбска (при Сталачъ) и оттамъ на югъ прѣзъ Прокопе до Прищина (Вж. неговата карта къмъ книгата му Дијалекти источне и јужне Србије, Београд, 1905). Тая граница сме въ пълно право да приемаме за български езикъ, защото възъ основа на материалитѣ, които дава самъ професоръ Беличъ въ книгата си, излиза че моравското нарѣчие притежава, несравнено повече български свойства, отколкото сръбски, както ще видимъ по̀ сетнѣ. Колкото за областьта на сѣверъ отъ тая точка, тя е населена прѣдимно съ влашко население, та за това нѣма значение за говорната граница между българи и сърби. Колкото вървимъ по̀ на западъ и по̀ на истокъ отъ тая граница, сѐ повече намаляватъ общитѣ особености, докато влѣземъ най-сетнѣ въ говори чистосръбски отъ една страна и чистобългарски — отъ друга. Отъ такива именно говори ще трѣба да водимъ сравнението между двата съсѣдни езици. Излизаме ли отъ такова становище, не смѣтаме ли и ония общи свойства, по които сръбски и български се отличаватъ, като части отъ югоисточната славянска група, тогава оставатъ за чудо твърдѣ малко признаци, общи и на двата езика. Тѣ са слѣднитѣ петь, три отъ които засѣгатъ звукови свойщини и два са отъ кржга на синтаксата.

1. ы = *и*. Както въ сръбски, тъй и въ новобългарски изговорътъ на тая гласна се слѣлъ съ обикновено *и*. Този изговоръ сега е общъ не само на сръбскохърватски и български,

но и на словенски и съставя обща отлика на югославянскитѣ езици. А питаме ли, отдѣ е захванало изравнението, дали отъ български или отъ сръбски, съ право бихме отговорили, че импулсътъ иде отъ сръбска срѣда и върви къмъ истокъ. За това ни служатъ слѣднитѣ съображеиия:

а) За сръбски старъ изговоръ на ы нѣмаме никакви положителни свѣдѣния, докато пъкъ българскитѣ паметници дори XIV вѣкъ употрѣбятъ доста правилно тая гласна;

б) Дори и до днесъ има още български говори, дѣто е запазенъ стариятъ изговоръ на ы, макаръ и не изцѣло.

в) Тѣзи български говори, въ които е запазенъ старъ изговоръ за ы, са далечъ отъ сръбскобългарската етнографска граница — въ Солунско и Шуменско.

г) Изравнението на ы съ *и* е станало съобразно съ изравнения, своиствени на сръбски езикъ (ѣ = є, ь — ъ, ж = оү, ѧ = є), докато въ български това нѣма, или ако го има, то е станало пакъ подъ импулсъ отъ западъ.

2. ѧ = *е*. Както въ български, тъй и въ сръбски старобългарската носовка ѧ съ замѣнява съ една и сжща гласна *е* — разбира се, като не смѣтаме ония, макаръ и стари замѣни (*'ъ, 'ŏ 'а*), що ги срѣщаме по българскитѣ говори. Понеже изговоръ *е* сега е общъ на сички западни говори, а пъкъ ония другитѣ изговори се срѣщатъ само въ източни говори, то е твърдѣ вѣроятно, че и изговоръ *е* за ѧ иде като продължение на сръбската обща замѣна *е* за тая гласна. Това е толкозъ по̀ допустимо, имайки прѣдъ видъ рускиятъ изговоръ *я* отъ една страна и хърватско-словенската замѣна *а* (слѣдъ палатали) — отъ друга. Значи изговоръ *е* за ѧ иде въ български езикъ като вълна̀ отъ западъ, тъкмо както и замѣна *е* за ѣ, която до сега е об'ела само западната половина отъ българската говорна областъ, иде тъй сжщо отъ западъ. Приемейки тоя континюитетъ, тъй както приемамъ изобщо сичко, що е общо между сръбски и български, като резултатъ отъ съсѣдско влияние, азъ не изключавамъ възможностьта изговоръ *е* за ѧ да си настане и на чисто българско огнище.

3. Къмъ двѣтѣ фонетични еднаквости между сръбски и български бихме прибавили и третя, именно изговоръ *е* за ѣ. Но понеже добра половина отъ български езикъ пази още стариятъ изговоръ на тая гласна, докато само западнитѣ говори са я изравнили съ є, както въ сръбски, то сравнението по тая точка би имало само тая цѣль, да потвърди онова, що казахме по̀-горѣ за вървежа на фонетичнитѣ изравнения между сръбски и български, именно, че тѣ иматъ посока отъ западъ къмъ истокъ, отъ сръбски къмъ български. Сѫщо струва и за изговоръ **ръ** по сръбски и български.

4. Четвърто общо свойство между сръбски и български е еднакво исказване бѫдно врѣме посрѣдствомъ единъ и сѫщи помощенъ глаголъ **хощѫ** (български *ща, ще*, сръбски *ћу, ће*). Тази особеность, обща сега само на български и на сръбски — докато въ хърватски и словенски се употрѣбя за тая цѣль глаголъ **бѫдѫ** — е минала навѣрно отъ български въ сръбски, та затова не е обхванала още другитѣ югославянски езици. А въ български това свойство е сравнително ново, произлѣзло на Балканския полуостровъ, защото е общо на сички балкански езици, а въ другитѣ славянски езици, освѣнъ сръбски и български го нѣма.

5. Общность между сръбски и български намираме въ еднаквото разлагане на инфинитивната форма посрѣдствомъ съюзъ *да* и verbum finitum. Макаръ и да не е още напълно прокарано това разлагане, то е пакъ съвсѣмъ обикновено въ сръбски, докато въ хърватски и словенски го още нѣма, или го има, но въ много по̀ малка мѣра. И това аналитично свойство се дължи на влияние отъ българскитѣ говори върху сръбскитѣ, защото и въ други случаи съглеждаме въ български много по̀ силна тенденция къмъ анализа, отколкото въ сръбски.

Споредъ това би рекълъ човѣкъ, че при тия малко еднаквости разликата между сръбски и български би трѣбало да бѫде твърдѣ голѣма; но въ сѫщность български стои пакъ най близу до сръбски, по̀ близу отколкото къмъ който и да е други славянски езикъ. То е за това, защото изговорътъ на другитѣ гласни и съгласни си е нормаленъ безъ, ония прѣгласи и палатализации, каквито ги има въ по̀ сѣвернитѣ славянски

езици (чешки, полски и руски). Въ сръбски и български, както изобщо въ югославянски, нѣма нито чешкия прѣгласъ на *ja* въ *je* и *ji*, нито руското пълногласие, нито полско-руското *'o* намѣсто *e*, а фонетиката е сравнително чисто запазена, та думитѣ са прѣтърпѣли малко промѣна въ изговора си. Освѣнъ това има и друго, което сближава още повече тия два езика; то е голѣмото множество общи думи. Рѣчникътъ и словотворниятъ комплексъ е почти еднаквъ както въ български, тъй и въ сръбски. По отношение на своето самородно (народно) словно богатство български езикъ стои несравнено по̀ близу къмъ сръбски отколкото къмъ руски, макаръ и литературнитѣ заемки между руски и български да са приближили доста и тѣзи езици единъ къмъ други. Едва ли ще се стори вѣроятно, че българскиятъ народенъ езикъ има три пѫти повече общи думи съ сръбски, отколкото съ руски. Въ това се увѣрихъ, сравнявайки еднакви текстове по тритѣ езика: докато на една обикновена страница руски текстъ ще се срѣщнатъ 24 до 30 непознати за некнижовенъ българинъ думи, то на сѫща страница сръбски текстъ ще се срѣщнатъ само 8 до 10! Тази прилика и разлика въ лексикално отношение на български езикъ къмъ двата му съсѣдни езици навѣрно е пакъ резултатъ на по̀ близки и по̀ отпослѣшни взаимни сношения между сърби и българи, каквито сношения между руси и българи не е имало. Това именно множество общи думи прави сръбски езикъ лесно разумливъ за българинъ, както и наопаки — български за сърбинъ. Тая лексикална прилика би улеснила твърдѣ много въвеждането на единъ общъ литературенъ езикъ между тия два народа, ако политическото съперство помежду имъ не бѣше отблъсвало сѣка помисълъ за взаимна дѣйность.

Сравнението на български езикъ съ останалитѣ югославянски езици или нарѣчия — задъ сръбски нататъкъ — ни раскрива любопитния фактъ, за който загатнахъ и по̀-горѣ, именно, че български езикъ не е ималъ отъ край-врѣме за съсѣдъ сръбския. Истина е, що казахме, че български и сръбски стоятъ сега за сега най близу единъ къмъ други, но истина е и това, че нашиятъ български езикъ има нѣкои общи свойства съ хърватско-словенски, безъ да ги има и съ сръбски.

Групата хърватско-словенски говори по отношение къмъ български езикъ съставятъ едно цѣло, като че отдѣлно отъ сръбски, за това ги и зиматъ заедно при сравнението имъ съ български. Та и въ сѫщность тѣзи говори или нарѣчия иматъ помежду си много общи, и то старински черти, по които се отличаватъ отъ сръбски и се доближаватъ до български. Тукъ подъ „хърватски" разбирамъ двѣтѣ хърватски нарѣчия — кайкавско и чакавско, които вече по замѣната на *tj-dj* правятъ съ словенски едно цѣло, защото иматъ за тия звукове *ч-j*, а не *ћ-ђ*, както въ сръбски.

Ето напр. какви еднакви особености има въ хърватско-словенски и български, а ги нѣма въ сръбски:

1) Въ хърватско-словенски покрай обикновената замѣна за **ѧ** *(е)* има и друга, твърдѣ прилична на срѣднобългарската юсова замѣна, именно слѣдъ палатали *(ж, ч, ш* и *j)* **ѧ** гласи не *е*, а *а*: j*a*zik, prij*a*ti, ž*a*tva и пр. Тъкмо тъй гласи **шѧ**, **жѧ**, **јѧ** и въ много български говори: ѥзик и ꙗзик, шътам и ш*а*там, жътва и ж*а*тва. Това нѣщо въ сръбски езикъ нѣма.

2. Тъкмо както въ български, тъй и въ словенски, па и въ хърватски, начално **ѫ** се изговаря съ прѣдметното *в* — **вѫ**: vos, vozel, vože, vohati, votek — наспротивъ, **ѫсъ**, **ѫзлъ**, **ѫже**, **ѫхати**, **ѫтъкъ** и въси, въже, въхам, вътък. При това тукъ и тамъ е запазенъ и стариятъ изговоръ безъ *в*: ože, ozel — ѥже, ѥзол (по охридски) и ѭже, ѭзол (по срѣдно-македонски).

3. Както въ български тъй и въ хърватско-словенски съчетание **чръ** си остава пакъ такова: черно — črno, червей — črv и пр., докато въ сръбски сѫщата звукова ставка гласи *цр: црно, црв*. Истина и въ много наши говори срѣщаме *цр* намѣсто *чр*, но сè въ западни, значи пò ближни до сръбски езикъ говори, докато въ пò далечнитѣ си е въ употрѣба само чер, а не цър. Исключение прави само дума църква, която и по източно се изговаря тъй (покрай черква), но за това имаме и старобългарски **цръкы**.

4) Краесрично *л*, което въ сръбски минува въ *о* (рекао, пепео) си остава непромѣнено въ хърватски и въ словенски тъкмо тъй, както въ български. Тъй сѫщо и прѣходътъ на

съчетание **лъ** (между съгласни) въ *у* (в у н а, ж у т) не е прокаранъ повсемѣстно нито въ словенски, нито въ хърватски.

5) Еднаквость между български и хърватско-словенски съглеждамъ и въ лабавата употрѣба на *л*-epentheticum. Сръбски езикъ е въ туй отношение строго слѣдбенъ, та не само че е запазилъ сички случаи, познати отъ старобългарски, ами е образувалъ и нови (с н о п љ е, г р о б љ е — накъмъ **снопиѥ, гробиѥ**), докато много хърватски и словенски говори не само че не познаватъ новитѣ случаи, но отстѫпятъ дори и отъ старитѣ; срв. spravjati, stavjati, zovjem, skubje още у Гундулича. Микл. I. 413.

6) Общность между български и чакавски има и въ изговора на думи като веселје, каменје, дѣто се не чува онова слѣно сръбско *љ, њ,* а раздѣлно *лј, нј*, свойствено и на българскитѣ говори.

7) Общо е тъй сѫщо и у д а р е н и е т о въ български и хърватско-словенски, докато въ сръбски е промѣнено, макаръ и тая промѣна да излиза отъ пò-стара обща основа.

8) Между изговора на **ѫ** като *ó* въ словенски (и нѣкои кайкавски говори) съглеждамъ пакъ хубава прилика съ нашитѣ д е б ъ р с к и и р о д о п с к и говори, дѣто **ѫ** има сѫща замѣна.

9) Въ хърватско-словенски, както и въ югозападнитѣ наши говори **щ** гласи *шч,* а не *шт,* както въ сръбски. Тази общность навеждамъ затова, защото и за общобългарски излизамъ отъ едно пò старо *шч,* отъ което настава послѣ *шт.*

Значи, докато между сръбски и български има само *двѣ* или *три* фонетични еднаквости, то между хърватско-словенски и български освѣнъ сръбско-българскитѣ фонетични прилики има още д е в е т ъ други еднакви точки. При това сравнимъ ли еднаквоститѣ между български и сръбски съ еднаквоститѣ между български и хърватско-словенски, ще видимъ, че първитѣ са сè о т ъ п ò н о в о в р ѣ м е и явно прѣминали отъ единъ езикъ у други, докато приликитѣ между български и хървато-словенски са сè отъ такова естество, че не можемъ ги сматря за нови заемки, а сме принудени да ги смѣтаме като свидѣтелства за п ò с т а р о с р о д с т в о помежду реченитѣ езици.

Какъ да си обяснимъ сега това сродство? Дали то води началото си още отъ онуй врѣме, когато словѣно-български езикъ се е допиралъ съ хърватско-словенски направо прѣзъ панонската равнина, или това сродство датира отъ пò сетнѣшно съсѣдство на словено-хърватски (кайкавски и чакавски) и български прѣзъ сегашнитѣ сръбски земи, докато не са ги били заели още сърбитѣ? Първото прѣдположение би се подкрѣпило отъ факта, че български езикъ има нѣкои прилики и съ други славянски езици, съ които сега не е на граница (словашки и полски), докато за второто прѣдположение говори фактътъ, че пъкъ приликитѣ между сръбски и български са отъ пò ново врѣме. Рискувано е да се искаже веднага рѣшително мнѣние по тоя въпросъ, но отъ толковато прилики между български и хърватско-словенски личи доста явно, че диалектичниятъ континюитетъ между югославянскитѣ езици се нарушава отъ сръбски езикъ и че ако можемъ говори за югославянски дуализмъ въ оная смисъль, както го тъй твърдо защищава професоръ Ягичъ (вж. Arch. XVII, 85—9, XIX, 276—7.), то имаме доста основание да поддържаме за пò старо врѣме и други дуализмъ, именно български съ хърватско-словенски отъ една страна и сръбски — отъ друга, който бива раздвоенъ отъ пò сетнешното идване на сърбитѣ и врѣзването имъ между българи и хърватословенци.

Сравнението на български езикъ съ другитѣ славянски езици ме води сè къмъ тая мисъль, че българскитѣ словѣни въ нѣкогашното си централно положение въ панонскитѣ и дакийски прѣдѣли са биле ближни съсѣди съ словенци (а може би и хървати), съ словаци, съ поляци и руси, докато съ чехи и съ сърби не са биле въ непосрѣдственъ допиръ, затова и нѣма помежду имъ старински общи свойства. Отъ чехитѣ са ги дѣлѣли вече словацитѣ, но дѣ са биле тогава сърбитѣ, за да не бѫдатъ съсѣди съ българскитѣ словѣни, не е добрѣ установено; по сѣка вѣроятность тѣ са биле нѣйдѣ задъ Карпатитѣ, и слѣдъ като словѣни (български славяни и словенци) и хървати населяватъ днешнитѣ си земи, идватъ и тѣ по между имъ на Балканския полуостровъ. Съ това приемамъ Порфирогенетовитѣ свѣдѣния относително по сетнешното прѣселение на сърбитѣ за вѣрни, а мнѣнието

на Миклошича по родството на днешнитѣ езици български и словенски приемамъ дотолкова, че въ IX вѣкъ тѣ са биле тъкмо такива двѣ словѣнски нарѣчия, каквито са днесъ общо-българското *щ- жд-* нарѣчие и македонското к'- г'- нарѣчие, т. е. биле са много близки помежду си, ала ги е различавала замѣната на tj — dj: въ словенски ч — j (а може би още к' — г'), а въ българо-словѣнски *щ — жд*.

Азъ не бихъ нарекълъ „теоретична илюзия" прѣдположението, че двѣ славянски нарѣчия биха могле да се различаватъ главно по замѣната на tj и dj, както прѣдполага Миклошичъ за езика на Киевски листи съ тѣхнитѣ ц и з по сравнение съ останалитѣ сѫщи старобългарски паметници съ тѣхнитѣ **щ** и **жд**, което прѣдположение професоръ Jagić нарича въ Entstehungsgeschichte, 219 — theoretische Illusion. Имайки прѣдъ видъ, че още днесъ напр. Македонското нарѣчие се отличава отъ близкитѣ му *щ*-говори главно по своитѣ к' — г', можемъ лесно да си прѣдставимъ, че и въ IX — X вѣкъ е възможно било сѫществуването едно до друга на двѣ, дори и три славянски нарѣчия, които биха се различавали помежду си единствено или главно по замѣната на старитѣ tj и dj. И азъ мисля, че тъкмо въ стара Панония, зета въ по̀ широка смисъль, е имало въ IX вѣкъ, па и по̀ прѣди, съсѣдни и близко сродни „словѣнски" нарѣчия, чиято взаимна разлика е състояла именно въ замѣната на tj — dj: на една страна (откъмъ югозападъ) к' — г' — отдѣто сетнѣ словенскитѣ *č — j*, на сѣвероистокъ *c — dz*, отдѣто словашки езикъ и на югъ *šč — žц* и *št — žd*, о̂тдѣто български. И тъкмо тая разлика, макаръ и едничка да е, ни дава доволно основание да прѣцѣнимъ и опрѣдѣлимъ происхода на сѣки старъ паметникъ, па да се произнесемъ дори и за родината на Кирило-Методиева езикъ.

Нека проведемъ сега едно сравнение на български езикъ и съ останалитѣ славянски езици: руски, полски и чешки. Отъ това сравнение ще се потвърди съ още нѣколко факта изказаната по̀-горѣ мисъль, че нашиятъ български езикъ е заималъ едно врѣме наистина срѣдищно мѣсто между сички главни славянски езици.

Да видимъ напр., какъ стои български езикъ накъмъ руски.

Отношението на български езикъ къмъ руския съвсѣмъ не прилича на отношенията между сръбски и български езикъ. Първо и първо езицитѣ руски и български се не досѣгатъ днесъ тъй плътно, както сръбски и български; па нѣмаме и никакви исторически свѣдѣния, че са се допирали нѣкой пѫть по̀ тѣсно прѣзъ днешна Добруджа и Бесарабия. При сичко туй между тѣхъ намираме за чудо повече общи черти, отколкото между сръбски и български. Приликитѣ са *два* вида — спорѣдъ това, дали сравняваме народнитѣ говори единъ съ други, или сравняваме книжовнитѣ езици на двата народа; въ първия случай имаме работа съ стари диалектни еднаквости, а въ втория — съ литературни заемки слѣдъ X вѣкъ.

Къмъ първия видъ прилики между руски и български спадатъ:

1) Еднаква замѣна за еровет ѣ; както въ български, тъй и въ руски ъ, кога се изяснява, прѣминува въ *о*, а ь — въ *е:* кой, кога, тогава; день, ленъ, теменъ.

2) Както въ руски, тъй и въ български владѣе още старото неопрѣдѣлено-разносрично ударение.

3) Замѣната за *tj-dj*, ако и да не е днесъ еднаква въ двата езика, но е подобна и сродна, щомъ излизаме отъ по̀ стари *чч-џџ* и за двата езика. А пъкъ изговорътъ на щ₁-жд₁ се посрѣща напълно съ изговора на сѫщитѣ съгласни въ западнитѣ наши (македонски говори): ишче, гложџе, прошчене и пр.

4) Ставка чрь се изговаря еднакво въ руски и български като *чер:* червяк, червотичина, червив, черен, черника, чернило, черпиш и пр. Този признакъ не е свойственъ само на български и руски, защото видѣхме, че го има и въ хърватско-словенски, па го има и въ чешки и полски; но той е важенъ при сравнението на български съ руски, защото го нѣма въ сръбски, макаръ че този езикъ е географски по̀ близу до български.

5) Къмъ приликитѣ между руски и български ще трѣба да причислимъ и една особеность на много руски говори да употрѣбятъ запоставенъ членъ, тъкмо както и български езикъ: мужик*от*, дорог*ата*, дорог*уту* и пр. Макаръ и

да ми се не струва напълно доказана органичната връзка между българския членъ и тѣзи народноруски форми, както я приима Милетичъ (Членътъ въ българския и въ руския езикъ, Мсб. XVIII, 45—48), пакъ привидната еднаквость не може се отказа; за това умѣстно смѣтамъ да спомена и тази прилика между руски и български.

6) Морфоложка прилика между руски и български виждамъ и въ онова крайно *т* въ 3. л. сег. у глаголитѣ, което е запазено още само въ тия два езика; 3 л. мн. ч. е обща прилика: стоя*т*, лежа*т*, а 3 л. ед. ч. е обща за сега само помежду руски и югозападно-български, дѣто крайното *т* не е още исчезнало: стои*т*, лежи*т*.

Сички тѣзи общи черти между руски и български са сѐ отколѣшни и никакъ не развити по влияние отъ сегашно съсѣдство; тѣ даватъ твърдо основание да прѣдполагаме, че тѣзи два езика са биле на пò тѣсна граница въ друго врѣме и на друго мѣсто. А то е било сигурно въ пò старитѣ жилища на словѣно-българитѣ по Молдава и Трансилвания.

Другиятъ видъ прилики между български и руски се дължатъ на взаимни литературни влияния. За това тѣзи прилики досѣгатъ книжовнитѣ езици на тия народи. Извѣстно е, че заедно съ християнството руситѣ зеха отъ българитѣ и готова писменность. Начевайки отъ X вѣкъ, та дори до XV, руската книжнина добиваше храна исключително отъ югъ, та за това и най-много старобългарски и срѣднобългарски книжовни произведения са запазени сега въ Русия. Отъ самото си встѫпване въ нѣкогашното Киевско княжество старобългарский езикъ завладѣ наздраво руската книжнина и не отстѫпи дълго врѣме на руския народенъ езикъ. Подъ мощното покровителство на руската Църква старобългарски езикъ не само че не исчезна, както исчезна у другитѣ славяни, а получи лека-полека широка употрѣба, стана хубава подлога за руски литературенъ органъ, макаръ и видоизмѣненъ спорѣдъ свойството на руския народенъ изговоръ. Прѣзъ XVII вѣкъ, било по прѣки сношения съ Русия, било чрѣзъ Атонъ, българскитѣ църкви и манастири начеватъ да се снабдяватъ съ книги отъ Русия. Оттогава именно захваща обратно влияние — на руски езикъ върху българския, макаръ и отъ пò прѣди у

българитѣ да е имало книжовни заемки отъ сѣверъ. Въ първо врѣме туй влияние ще е било твърдѣ ограничено, както бѣ ограничена и самата книжнина у българитѣ; но слѣдъ врѣме, колкото повече се расширява народната просвѣта и книжнина, толкозъ повече се отразява и руското влияние върху нашия книжовенъ езикъ. Захвани отъ Пайсия и свърши съ Вазова — сички наши най добри писатели и поети са черпили наука и знание било направо отъ руски училища, било отъ руски книги. Руската книжнина е била и е още обилна кърмачка на българската младежь, неисто̀ченъ изворъ за наука и поезия. Не е за чудене тогава, че въ нашия литературенъ езикъ ще се вмъкнатъ черти отъ руски; съвсѣмъ естествено е да намѣримъ и много повече прилики между книжовнитѣ езици на тия два народа. А понеже тѣзи книжовни прилики са сравнително нови — макаръ и да захващатъ още отъ X в., то можемъ винаги да влѣземъ въ диритѣ имъ и съ голѣма увѣреность да посочимъ, кое въ руски е българско и кое въ български е руско, докато онѣзи еднаквости, що ги изброихме по̀горѣ, можемъ само да констатираме, безъ да сме въ сила да докажемъ, кое отдѣ е зето.

Понеже при сравнението на българский езикъ съ другитѣ славянски езици е дума за старо диалектно сродство, а не за отпослешни литературни влияния, то нѣма тукъ да говоримъ за книжовнитѣ заемки между руски и български; за тѣхъ ще бѫде дума, когато изслѣдваме историята на българския книжовенъ езикъ. Повече върху руско-българскитѣ езикови отношения вж. „Руско-български паралели“, Славянски Гласъ I, 20—29, Псп. LXIV, 249—259.

А сега да видимъ, какъ стои български езикъ къмъ сѣверозападнитѣ славянски езици, а именно къмъ двата имъ главни прѣдставители — полски и чешки.

Полски езикъ стои по сичко твърдѣ далечъ отъ български; па и културно поляцитѣ правятъ за себе си като че отдѣленъ свѣтъ отъ другитѣ источни и южни славяни, а тъй ще е било и открай-врѣме, щомъ имаме за това тъй смѫтни или почти никакви данни за тѣхното участие въ онази общославянска писменность и богослужба, тъй радушно всприета едно врѣме отъ сички други славяни. Разбира се, че при срав-

нението на български езикъ съ полски намъ не е до литературни или културни връзки на тия народи слѣдъ въвеждане християнство у славянитѣ, колкото да покажемъ, какво по̀ старо сродство свързува тия два езика. Това е толкозъ по̀ любопитно, защото на първи погледъ между български и полски като че ли не би се прѣдполагало никакво сродство. Но сравнението показва и тукъ нѣкои общи черти, които не биха се обяснили иначе, освѣнъ пакъ като остатъкъ отъ нѣкогашно по̀-ближно съсѣдство между тия два езика.

Ето какви прилики намираме помежду полски и български:

1) **ѣ** = *ᵉа, ꙗ*. Както въ български, тъй и въ полски старобългарската гласна **ѣ** има изговоръ на *ꙗ*: siano, wiara, wiadro, piana, piasek, wiano, źelazo, kolano (чети: желя́зо, коля́но), obiad, wiatr и пр. Още повече, *ѣ* се прѣглася тъкмо тъй по полски прѣдъ меки срички, както и въ книжовно-български: wiara — wierzić, biały — bielyć, miasto — mieście и пр. Казвамъ „прѣглася", защото и за полски езикъ излизамъ отъ първично *еа* или *ᵉа*, както и за български, понеже откакъ се знае за полска книжнина, тая гласна има въ полски сѐ този изговоръ, както и днесъ. Имайки прѣдъ видъ при това, че изговоръ *ᵉа* за **ѣ** си е свойственъ на български още отъ IX вѣкъ, какво можемъ прѣдполага друго, освѣнъ че този изговоръ са си донесли българскитѣ славяни още отъ сѣверъ и по сѣка вѣроятность отъ мѣсто, съсѣдно съ полско племе, докато е запазенъ днесъ само у тия два езика.

2) Начално **ѫ** = **вѫ**. Тази характерна особеность е тъй сѫщо стара и свойствена само на полски, български и словенски. Споредъ нея сѣко начално **ѫ** се изговаря лабализувано, съ прѣдметнато *в*, та се получава:

намѣсто староб.	**ѫсъ**,	полски	wąs,	бълг.	*въси;*
„	„ **ѫжь, ѫже**	„	wąź, węźa	„	*въже, гъжва,*
„	„ **ѫгль**	„	węgel	„	*въглен,*
„	„ **ѫзлъ**	„	węzel	„	*възеl,*
„	„ **ѫхъ, ѫхати**	„	węch, wąchać	„	*въхам.*

За забѣлѣзване е, че и тукъ, както и при изговора на *ѣ*, полски езикъ се посрѣща съ источнитѣ български говори (заедно съ костурско-солунскитѣ).

Понеже на старобългарски е по̀-свойствено ж, ѭ, то югозападнитѣ наши говори (по Охридско, Прилѣпско и Дебърско) стоятъ откъмъ тая страна по́ близу до езика на Кирила и Методия, защото у тѣхъ начално ж е само іотувано: ѭже, ѭглен, ѭзол — по охридски, ıаже, ıаглен, ıазол — по прилепски, іо̂же, іо̂глен, іо̂зол — по дебърски. Словенски езикъ е тъкмо тъй раздѣленъ откъмъ тая страна, както и български: ož и vož, ozel и vozel, otroba i votroba, otel и votel (жтлъ = издълбанъ). Тъй сѫщо въ малоруски и бѣлоруски, види се по полско съсѣдство, имаме покрай *у* и *ву* за начално ж: *уж* и *вуж, угол* и *вугол, усы* и *вусы, уда* и *вуда* (ѫдѧ, вѫдица).

3) Назаленъ изговоръ на ж и ѧ. Отъ днешнитѣ живи славянски езици никѫдѣ не са запазени тъй добрѣ старитѣ носовки, както въ полски и български. Истина, този изговоръ сега не е свойственъ на сички наши говори, но съ голѣма сигурность може да твърдимъ, че той се е пазилъ изобщо въ български езикъ много по̀ късно, отколкото въ сички други слав. езици (освѣнъ полски): до XIII вѣкъ българскитѣ паметници си ги употрѣбяватъ още съвсѣмъ хубаво, щомъ приемемъ, че извѣстното тѣхно смѣсване е основано тъй сѫщо върху живия тогавашенъ говоръ.

4) Къмъ наведенитѣ три прилики между полски и български бихъ навелъ още една, за която обаче не мога каза, че датира отъ такова старо врѣме, както останалитѣ, но е твърдѣ очебийна. То е ударението въ полски, което се посрѣща съ едно наше областно ударение — съ костурското. Тази еднаквость получава още по̀ голѣма важность, като се съпостави съ една друга прилика на костурския говоръ съ полски езикъ — именно съ назалниятъ изговоръ на ж и ѧ. При такава съпоставка би се попиталъ човѣкъ, не стои ли костурскиятъ говоръ и откъмъ тая страна въ нѣкое старинско родство съ полски езикъ, или е това само случаенъ съвпадежъ? Развитието на полското ударение за насъ е тъкмо такава тайна, както и происходътъ на костурското; това не говори ли въ полза на тѣхната еднаква старина? Кога размислямъ за костурското ударение, сѐ ми се натрапва мисъльта, — да обясня липсата на акцентни знакове въ най старитѣ наши

паметници съ факта, че въ нарѣчието, което е послужило най-напрѣдъ за славянски книжовенъ езикъ, е владѣло опрѣдѣлено, и то второсрично ударение, затова и не е имало нужда отъ акцентни знакове; инакъ не разбираме, защо да се не подражае на гръцкитѣ ржкописи и откъмъ тая страна?

Остава да видимъ, какъ стои български езикъ още къмъ втория главенъ езикъ отъ сѣверозападната група — къмъ чешки.

Отъ сички славянски езици чешки е най-отдалеченъ отъ български, тъй че не можемъ и да го сравняваме съ него, понеже отдѣто и да исхождаме, никакви прилики не намираме помежду тия два езика, а само разлики. Но и тая липса на общи черти между чешки и български потвърдява главната ни мисъль по едноврѣмешното положение на словѣно-български езикъ между другитѣ славянски езици, а именно че тѣзи два езика не са били въ такова близко съсѣдство, за да се развиятъ или удържатъ еднакви особености. И наистина ще е било тъй, защото помежду имъ е имало други единъ славянски езикъ, който ги е дѣлилъ и съставялъ прѣходно нарѣчие; то е днешниятъ словашки езикъ, който и днесъ още запазва това си свойство — да бжде прѣходъ между сѣверозападнитѣ и югоисточнитѣ славянски езици, та и не е още установено, дали да се смѣта за самостоенъ езикъ, или за чешко нарѣчие.[1]) Именно защото словашки езикъ (или сѐ едно — словашкото нарѣчие) заима срѣдно географично мѣсто между славянскитѣ езици (понеже се допира съ чешки, съ полски, съ малоруски и хърватско-словенски), то е много мжчно да се води сравнение съ него:

[1]) Любопитно е, че и самитѣ словашки учени и книжовници не са си уяснили този въпросъ. Чета напр. въ тѣхното главно списание „Slovenské Pohľady“, год. XIX, 420, една доста спретната статийка „Čo je Slovenčina“, (Що е словаштина, словашки езикъ). Авторътъ на тая статийка (подписанъ — g —) расказва, по какъвъ поводъ я написалъ: „Прѣди нѣколко мѣсеца се срѣщнахъ, каже, съ докторъ Czambel и го питамъ, коги ще издаде II часть на своитѣ Príspevky, както и словашко-маджарска фразеология, словашко-маджарски рѣчникъ и пр., кои бѣ обѣщалъ. А той ми отговори твърдѣ уклончиво и слѣдъ като ми изложи на дълго, какъ стои въпросътъ за словашки езикъ, най-сетнѣ ми каза: „Азъ не знамъ и до сега, що е словашки езикъ, затова не мога и да печатамъ нищо“. — „Не знамъ още, що е словашки езикъ“ — каза ми го тъй безстидно, че се засрамихъ самъ зарадъ него. Отидохъ си у дома, събрахъ и четохъ сички книги по тоя въпросъ и написахъ тая статийка. Но сега вече и менъ не е срамъ да исповѣдамъ че и азъ сега не зная какво е словашки езикъ!“

понеже въ него са концентрувани фонетични и морфологични свойства отъ сички околни славянски езици, то каквито прилики и да намѣримъ между него и български, ще ги намѣримъ и въ другитѣ славянски езици, та не сме винаги сигурни, дали да ги смѣтаме за прастари свойства, или за отпослѣшни заемки. Тъй че общитѣ свойства между словашки и български биха имали само тогава реална стойность, ако се докаже, че тѣ са присѫщи на словашки езикъ още отъ врѣме, за което би могло да се прѣдполага географично съсѣдство между словаци и словѣно-българи. А то е твърдѣ мѫчно за доказване. Ето приликитѣ между словашки и български:

1) **ъ** = *о*, **ь** = *е*. Рефлекситѣ на старобългарскитѣ ерове са въ словашки сѫщи както и въ български: lož (**лъжь**), von (**кънъ**), voš (**въшь**), zam*o*k, doš*o*l; den (**дьнь**), lev (**львь**), lest' (**льсть**), kupec (**коупьць**) и пр. Добрѣ, но това свойство би могло да се тълкува твърдѣ хубаво като отпослѣшно малоруско влияние, а не като открай-врѣмешно свойство; обаче има едно нѣщо, което говори въ полза на една словашко-българска общность откъмъ тая страна, именно че въ словашки намираме дири, по които заключаваме, че **ъ**, прѣди да се изясни въ *о*, е ималъ т ъ м е н ъ гласежъ, както въ български; защото намѣсто обикновената замѣна за **ъ** *(о)*, има още и *а* и *е:* m*o*ch и m*a*ch, r*ož* и r*až*, d*o*žd', d*až*d' и d*ež*d', dоska, *da*ska и d*e*ska; тѣзи разни замѣни за **ъ** сочатъ сѐ къмъ единъ пò старъ тъменъ и неопрѣдѣленъ изговоръ *ъ*, присѫщъ на български и на словенски езикъ (dъska, tъšč, kъвъl и пр.).

2) **ѧ** = *ä* (= 'ъ). Старобългарската гласна **ѧ** се изговаря сега въ словашки различно: като *ä*, като *ıа* и като *е*. Кой е първичниятъ гласежъ тука, не е още опрѣдѣлено. Г е б а у е р ъ (Hist. mluvn. jaz. česk. I, 116.) приема *ia*, П а с т р н е к ъ (Beiträge z. Lautl. d. slovak. Sprache, 37) — *е*, Я г и ч ъ (Arch. f. sl. Phil. X, 256; XV, 523; XVI, 509 — 12) и O b l a k (Мсб. XI, крит. отд. 6) — *ä*. Отъ тия три замѣни голѣма вѣроятность за първенство има звукъ *ä*, който стои наистина посрѣдъ другитѣ два. Но именно защото е срѣденъ звукъ, може еднакво да се изважда и отъ чешки, и отъ малоруски — толкозъ повече, че въ словашки тоя звукъ

ä е твърдѣ облюбенъ и стои не само намѣсто ѫ, а и намѣсто ѣ (väža, človäk, zemän, snäh), намѣсто ѧ (vytapäť, stavät, čäs, käď, gäjdy, kämen) и намѣсто є (mäd, jäzero). Сега ако би се доказало, че изговоръ *ä* за ѫ е по̀ старъ отъ другитѣ, имаме доволно право да го изедначваме съ подобенъ изговоръ *(ʹъ)* въ наши нѣкои югоисточни (родопски) говори, както и въ говора на павликянитѣ — както въ България, тъй и въ Маджарско. Тъй че срѣщу словашкитѣ pät, mäkka, sväty, päta бихме съпоставили съвсѣмъ умѣстно: пʹът, мʹък, свʹъта̀, пʹъта̀ (Батакъ) — непосрѣдствени замѣни за пѫть, мѫкъкъ, свѧтъ, пѧтѧ, отъ които сетнѣ се развиватъ родопскитѣ пʹоᵃт, мʹоᵃк и пр.

Но трѣбва да забѣлѣжимъ, че звукъ *ä* замѣнява въ словашки само кратко ѫ, и то само слѣдъ устни съгласни — инакъ намѣсто ѫ имаме *ʹa* или *ia* — споредъ това, дали е кратко или дълго ѫ: klatba — kliať, pät — piatok, sviazať, riad и пр. Слѣдователно, ако излизаме отъ *ä*, ще трѣбва за *ʹa* и *ia* да приемемъ отпослѣшно изяснение на тъмния гласежъ *ä* — било по квантитетни, било по асимилационни причини. Сѫщо такова изяснение ще е станало тогава и въ чешки, па и въ руски, докато въ хърватско-словенски (съ исключение на резиански) туй повишение на *ä* къмъ *a* се ограничило само съ срички жѧ, шѧ, їѧ и чѧ, а другитѣ случаи зели посока къмъ *e*. Въ български езикъ тъмниятъ изговоръ у палаталнитѣ срички (жътва, шъпа, іъзик), е нѣщо общо — особено въ източнитѣ говори, а централнитѣ — по общо уяснение на *ъ* въ *a* — иматъ ж*а*тва, ш*а*па, јазик.

3) Хубава прилика между български и словашки виждамъ и въ изговора на ръ и лъ, които са изравнени въ своя сонантенъ характеръ (безъ да се гледа на стариятъ имъ происходъ) тъкмо тъй както и въ старобългарски, тъй че имаме само: srna, vrba, črn, krv, črv, plno, slza, vlk, blcha, klka žlč — докато въ чешки покрай srna, vrba и пр. има červ, čern; покрай pln, vlk — blecha, kluk, žluč и пр. Приликата състои въ това, че словашки езикъ запазилъ еднакво положение на тия звукови групи, каквото е навѣрно било общо свойство и на словѣно-български езикъ още въ първата му родина, съ тая само разлика, че въ старобългарски (поне графически) това

положение се изразява постоянно съ ъ подиръ ρ и λ: **кръкъ, влъкъ, кръвь, слъза.**

4) Четвърта прилика между български и словашки съглеждамъ и въ запазения донѣкждѣ изговоръ на ѣ като *ia* или *'a:* diavka, smiach, bľady, b'alo, bľačat (**блѣщати**), biada, hriach, neviam, vara (**вѣра?**), caly, preciadzat', kviatok, chliav, driamat', liatat, poobliakal, priachrščia. Пастрнекъ (Biaträge, 45—49), отъ когото зимамъ тия примѣри, съглежда въ *ja* намѣсто ѣ полско влияние; но азъ бихъ ги смѣталъ за самостойни остатъци отъ старо ѣ=ja въ словашки, защото, ако бѣха отъ полски, щѣше да бжде запазено у тѣхъ и полското правило за *ѣ,* т. е. нѣмаше да имаме примѣри като: smi*ach*, hri*ach*, pri*ah*rščia, nevi*am*, dri*am*at', obli*ak*al, hli*av*, и под., които по полски са невъзможни. Срв. още: capit', vravit' zabol'alo (Zbornik, 63), l'av, a, o, bl'adý, sňat, neviäm, cadzit', caly и пр.

5) Пета прилика намирамъ въ еднаквиятъ изговоръ на ставка **чрѣ**, която еднакво въ бълг. и словашки се расширила и получила тъй да кажа пълногласна форма; български: череши, череп (или чиреп), черасло), черен или чирен, черва или чирева, а и словашки: čerešňa, čerep, čerieslo, čerevo, čerevička, па и čírida (черда) Czambel, 482, 492—4.

6) Глаголитѣ на **овати** се изговарятъ и въ словашки тъй както и въ български на ува: úvat' (макаръ че въ обикновената рѣчь се прѣдпочита ovat'): menúvat', darúvat'. Подобенъ изговоръ има и въ малорускитѣ говори, както и въ старохърватски (вж. Tripartitum, отъ 1574 г.), но сѐ пакъ и тази еднаквость между словашки и български е очевидна и, може би, не ще е случайна.

7) Седма прилика между словашки и български намирамъ най-сетнѣ и въ многото общи старински думи, които понѣкога те слисватъ съ поразителната си еднаквость по форма и по значение. Да се развие лексикална общность между два съсѣдни езика, каквито са български и сръбски, не е чудно: сърби и българи живѣятъ вече толкози вѣка едно до друго, та заедно съ общата култура, която имъ се е налагала ту отъ една, ту отъ друга страна, ще имъ са се прѣдавали и общи думи. Но кога срѣшнешъ и въ словашки дума, за която

си мислилъ, че я има само въ български, неволно се спирашъ надъ нея и помисляшъ, не е ли тя остатъкъ отъ онуй врѣме, когато словаци и българи (словѣни) са биле по̀ ближни съсѣди. Още Шафарикъ (Gesch. d. sl. Spr. 98—99 и пакъ 375—377) обърна внимание на факта, че много старобългарски думи се срѣщатъ и въ словашки, докато въ чешки ги нѣма, но подробно сравнение откъмъ тая страна до сега не е правено. Макаръ че не разполагахме съ достатъчно извори и помагала по словашки езикъ,[1]) пакъ и отъ това, що имахме на рѫка, можахме да се увѣримъ че въ словашкитѣ говори има още и днесъ доста много думи и фрази, които напомнятъ нѣкогашно близко съсѣдство и дори единство между словаци и българи. Характерни са напр. слѣднитѣ думи, които има въ словашки и български, докато въ чешки или ги съвсѣмъ нѣма, или ги има въ друго значение, или пъкъ са много рѣдки изрази:

babka — стара пара, бълг. тъй сѫщо бабка.

bachor, bachorok = Magenwurst — както и въ бълг. ба̀хор, пълна бабица.

kračuň — коледа, въ бълг. крачуни. Въ чешки я има, но се смѣта за словашка дума!

bočnik — Seitenteil, бочник (клин на риза).

božiť sa — божа се (кълна се).

bezcený — безцѣнъ, въ смисълъ драгоцѣненъ.

brav — скопенъ овенъ срв. бълг. брав.

buzogáň — у насъ буздоган.

dobytče — Haustier — добиче!

dochnuť — krepieren — издъхвам (за животно).

dojiť — значи тъкмо както и въ бълг. доя и подаям.

dojelnica — ведрица — дойница.

dolčina — Grübchen — долчина.

domašni диал. — домашен, инакъ domací, Czamb. 500.

---

[1]) Имахме на рѫка освѣнъ Шафарика, Лекциитѣ на Флорински и нѣколко годишнини отъ списание „Slovenské Pohlady“ още и:

D-r Samo Czambel, Slováci a ich reč, v Budapešti, 1903; Slovenská reč a jej miesto v rodine slovenských jazykov, v Turčianskom Sv. Martine, 1906.

Josef Loos, Slovnik slovensko-madjarsko-nemecky, Pešt, 1871.

Zbornik slovenských narodnych piesni, povesti, prislovi, porekadel, hier, obyčajov a povier, vydava Matica Slovenska, sväz. I. Vo Viadni, 1870.

drhlavý и drglavý — дръглав.
dubica — млада гора и младъ джбъ — дъбица.
grlačka — кратуна за вода — гърлешница.
grochtat' — grunzeln — грухтѝ.
imanie — сжщо каквото и нашето имàне.
jaraby — пъстър (за птици), срв. (я)ребата кокошка.
kyša — Säure, киселина — срв. прòкиш.
klinec — гвоздей — клинец.
krčah — кърчаг — има и въ чешки, но като словашка дума.
kutkovat' — къткам, прикоткувам.
kutník — кътник (зжбъ).
kvaka — сжщо каквото и бълг. квака.
lemeš — сжщо каквото и нашето лемеш или емеш.
ličim — бѣлосвамъ, окрасявамъ;
ličnost — красота — срв. Охр. личъм, личбина.
loža — ложе — легло (въ чешки louže значи лжжа, бара).
lub — Baumrinde — луб.
mrholi — ръми, вали ситенъ дъждъ — мърхоли.
munkat' — мънкам.
mzda — заплата, стб. **мьзда**.
nahrnut' — навалямъ, да нагърна.
naježit' sa — сжщо — наежвам се.
neduh — недъг (въ чешки тая дума е архаизъм).
obad и ovad — както въ бълг. обад и овад.
obahnit' — обагна се (за овца).
oblažit', oblažovat' — облажавам.
odčesnut', razčesnut' — да отчесна, расчесна и пр.
odolok — скутъ — **одолнѥ**.
kasanka — прѣстилка — касатка.
okotit' sa — окоти се (инакъ за котка употрѣбяватъ mačka и значи, както въ бълг., и котка и котва!).
omela — Mistel — имела.
ornica — Ackererde — орница.
osyka — Zitterpappel — осика и ясика.
polaznik — полезник — коледарь.
žasnut' sa, ožasnut' sa — entsetzen — срв. македон. жасна се, џасна се — **оужаснжти сѧ**.

paprat' — wühlen — ровя, пъпря.

peciarka — гжба — печурка.

pištel, pištelka — както и въ български пищял и пищялка, т. е цѣвна кость и свирка.

pitvor — Vorhaus — прѣткоръ.

plešivec — kahler Berg, срв. Плешивъц единъ голъ върхъ до Бѣлоградчикъ, казватъ му сега и Плашивец.

podlizovat' sa — подлизвамъ се!

pohár — пахаръ; poharnik — пахарникъ — виночерпецъ — може да е чрѣзъ влашки.

pochabý — närrisch — похàбен.

kyvat', kyv, pokyv — киване, да кивна (съ глава).

napokon — сжщо каквото и бълг. напокон.

ovalát' — wälzen и beschmutzen — както и въ бълг.

priečka — Quere, Querbalkeu — пречка.

prieloh — угаръ, срв. прелог.

prikmotrit' sa — присламчи се, срв. окуми се.

pútec — Haarsteg — пътец.

rabuša — Kerbholz — рабуш.

ranina — Frühstück — срв. ставам на ранина.

rozsadlina — Ritze, Spalte — разседлина.

razsadnut' sa — разседна се — aufbersten.

rucho — дрехи — рухо.

babonstvo — въ източно-словашки — вълшебство — срв. бабуни.

samokov — Hammerwerk — самоков.

samotok — Vorlauf des Mostes — самоток.

sedmorka (чешки sedmerka) — седморка.

shovor — разговоръ и сговоръ.

shovorit' sa — сговарям се.

schulit' sa — sich zusammenkrümmen — изхули се?

siaknut' — прѣстана да тече, прѣсекна.

skapat', sa — verloren gehen — скапа се.

sklesnit' — abschneiden — клесна го.

slehnut' sa sich senken — слегна се.

sloboda тъкмо както и въ народнобългарски: слобода; въ чешки е svoboda.

mačkat', smačkat' — сжщо както и нашето мачкам.

stipka — Fingergriff — щипка.

streh — Obacht — бълг. штрек, което стои вмѣсто стрег, или стрѣг?

stulit' sa — потули се.

stud — срамъ, стб. **стоудъ.**

suk и suč — сжкъ, сжчка.

svak — verschwiegerter — свак и сват.

šašo Possenreisser — шаша.

šatrny — pfleglich, sparsam — срв. „шатърна булка“.

šibat' — peitschen — шибам.

škopit' — скопявам.

škopec — скопенъ овенъ — скопец.

škvrna — Mackel, сквърна или скърна.

šuta — безрога коза — шута.

šutit' — verstummelu — срв. Тетевенското да ошута — накърням (стомна и подоб.).

taliga сжщо значение — талига.

úsad — Kreuzwez — ўсад!

useknut' — abhauen — да усекна.

velmož — велможа.

veno — Mitgift, Aussteuer — **вѣно.**

veštica — Wahrsagerin — вещица.

velit' — sprechen — вели.

vhlbit' — einsenken — вглъбвам.

vyblknut' — изб ликна (за огънь).

vybočit' sa — избочвам се.

vybuchnut' — да избухна.

vybuchat' — да избухам.

vydrhnut' — да издръгна (за кожа).

vlkolák — Wehrwolf — върколак (чешки е vlkodlak).

vrava, vravet' — сжщо както и врѣва, врѣвя.

vskresit' — да въскръсна.

zaprtok (и zaprdok) — запъртък (яйце).

zastrkadlo — заключалка — ств. **стрѣкало.**

zbutňeje (zarno, ked je sucho) — зърното бутнѣе; лукътъ избутѣлъ.

zluhat' — слъгвам; интересно е че тукъ lug- като че отговаря на срѣднобълг. **лжга, лжжа**, както и на костурско-

солунскитѣ лънга, лънца. Въ словашки впрочемъ има и zolhat' съ сжщо значение.

zmamit' — измамвам.

zpuchet' sa — morsch merdeu — спухри се.

zrutit' — einstürzen — срутвам.

strpnut' — истръпвам.

zvara — извара.

zvarat' — die Wäsche laugen — изварям (пране).

žabyklač — казватъ словацитѣ на исхабенъ ножъ, сравни: ножъ, ножара, стържи-гащи, „пори-жаби“.

šiabra Kieme — жабри.

žílka — Aderchen, Faser — жилка.

živorit' — vegetieren — едвамъ живори.

žlna — Specht — кълвачъ, жълна.

žltak и žltok — желтък (на яйце).

žltenica — сжщо — жълтеница.

žreb — Loos — жребий, жребе.

urda — отвара — урда.

zarana — утрѣ — заранъ.

žavčas — сжщо каквото и завчас.

koleda — сжщо значение.

cedilo и cedilka — сжщо както и нашитѣ думи цѣдило и цѣдилка и съ значение „торба за прѣзъ рамо“.

kodkodakat' — сжщо каквото и коткодякат.

klečka — сжщо значение — клечка.

gajdy — сжщо каквото и гайда.

postav = постав — единъ станъ платъ.

klokoči — сжщо значение: клокочи.

klatit' sa — клатя се.

kľakam — сжщо значение — клякам.

tuňo — евтино, срв. **тоунѣ**.

rataj — селски работникъ — ратай.

test — сжщо значение: тест (бабалъкъ).

celiet' sa — лѣкувам се — **цѣлити**.

dever — сжщо значение — дѣверъ.

mlazga и mliazga — млъзга.

svat и svak — сжщо значение: сват и свак.

lichva — сжщо значение.

liskav — каквото и бълг. лъскав.
krepél — Holzstück — кърпел.
želje — жалѣе срв. тя жели.
strnisko — стърнище.
práchno = прахань.
pchať — сжщо значение — пъхам.
mladoženec, mladoženica — сжщо знач.
psie-hrozno = нашето куче-грозде.
naňo — Vater, срв. Соф. нано.
kabaň — кабаница.
huňa — гуня (кабаница).
mešec — кесия — мѣшьць.
vahanec и havanec — тъкмо тъй, както и въ български: ваганка и гаванка!
vov прѣдлогъ, сжщо тъй удвоенъ както и въ бълг. във!
daždovnica — Regenwasser — дъждовница.
leskovica — Haselstock — лѣсковица.
leskovina — Haselholz — лѣсковина.
duška materina — Quendel — бабина душица.
Любопитни са тъй сжщо изрази като: на jeden dušok — на един душък.
žaludok mele — стомахътъ меле.
vspak-ruky — наопак-ръце или наопет-ръце.
urečú ho — урочасват го.
veru или vera! сжщо както и въ източнобълг. вяра!
bol som sa zariekol — зарекъл съм се.
čini sa mi сжщо каквото чини ми се.
treba je, трѣба юстъ, трѣбва.
Сравни още: ktory-si (нѣкой-си), celi boži deň, zaboľalo ho srce и пр.
hračka-plačka — играчка-плачка!
umoknuty ako myš — мокъръ като мишка.
čertovskà robota! Дяволска работа.
vre u ňom — ври и кипи въ него.
ma dlhy prsty. — има дълги пръсти.
čert ne spi — дяволътъ не спи.
preliať olovo — лѣя куршум (за страхъ).
mokry jako myš — мокъръ като мишка.

hladny jako vlk — гладенъ като вълкъ.
blädý jako stena — блѣденъ като стѣна.
lahký jaku pierko — лекъ като перо.
biely jako sňah — бѣлъ като снѣгъ.
sladky joko mäd — сладъкъ като медъ.
rovný jako svieca — правъ като свѣщь.
slany ако živica — солено — бигор; živica е камък (Feldspat), както и бигор.

Въ словашки твърдѣ често се употрѣбяватъ глаголни сжществителни на ица, както и въ български: mačkanica, motanica, metenica, dušenica (Gedämpftes), plieskanica, sušenica (сушено сирене).

Любопитни са и дѣепричастията на ačky: spiačky, stojačky, nechtiačky и пр., както и въ български: стоячки, седечки и пр.

Това само отъ едно бѣгло сравнение между словашкиятъ и българскиятъ словенъ имотъ. Но ако се прокара сравнението и нò нататъкъ въ областьта на духовната и веществена култура на тия два народа, ще се намѣрятъ още много допирни точки; ще се намѣрятъ много общи приказки, пословици, народни обичаи, хорà, игри и пр. Азъ съмъ си извадилъ доста словашки пословици, които по съставъ и по смисълъ иматъ насрѣща си напълно сжщи и въ български; нѣкои отъ тѣхъ са тъй еднакви, че нѣма нужда и да се прѣвеждатъ, а сички показватъ сжщеврѣменно, колко е близъкъ тоя словашки езикъ до български:

Idu mu na krivo gajdy — разкриви му се гайдата.

Nohy založim za plece a ujdem — ще си туря краката на рамо и ще ида.

Tak s ním zaobchodi, ako s malovanim vojcem — гледа го като писано яйце.

Tma ako v rohu — тъмно като въ рогъ.

Vola za rohy, človeka za reči chytaju — волъ се хваща за рогата, а човѣкъ — за езика.

So suchym aj sirové hori — покрай сухото гори и сурово.

L'ava dlaň ma svrbi — prijmem peniaze; лѣвата длань ме сърби — ще получа пари.

Aby ti vôz ne škriepal, pomasť mu kolesa — намажи си колата — да ти не скърцат.

Boh dopušťa, ale neopúšťa — Богъ забавя, ала не забравя.

Ide, kode ho oči vedú — отива, кждѣто го очи водятъ.

Ne pchaj nos kde si ne treba.

Ne pchaj (ne klaď) prsty medzi dvere.

Od hlavy do päty ho premeral.

Odľahlo mu na crdci — Отлекна му на сърце.

Buchnem ťa, že ti hneď oči vyskočia.

Tak ťa capim, že hneď jazyk vyplaziš.

Ryba od hlavy' smrdi.

Čo hluchý ne počuje, to si vymisli.

Palica ma dva konce — Тоягата има два края.

Nevolaný hosť má miesto za dverami — на неканенъ гостъ мѣстото е задъ вратата.

Klin s klinom — клинъ клинъ избива.

Jedon Boh na nebi, jedon kráľ na zemi.

Potreba ruši zakon — Нужда законъ измѣнява.

Kto malo hovori veľa mysli.

Jako ti hrajú, tak musiš tancovať.

Až keď preskočiš, povedz hop — Като прѣскочиш, тогава кажи хоп.

Dlhé vlasy, kratky rozum.

Kaď slnko svieti a dážď prši, čert babu bije — Дъжд вали, слънце пече — дяволът се жени.

Nič mu ne chýbä, iba vtačie mlieko.

Chcel by mať aj vlka sytého, aj barana celého.

Nieje domu bez dymu.

Darovanomu koňovi ne hľaď na zuby.

Nešťastie ne chodi po horách, lež po ľuďoch.

Dobré sa samo chvali.

Prázny klas hore stoji.

Jaká otázka taka odpoveď.

Narodil sa so zubama.

Jako seješ, tak budeš žať.

Ukáž mu prst, a on celú ruku chyti.

Kto priskvary ľubi, tomu na svadbu prši.

Ruka ruku umýva, a obe sú biele.

Proti smrti niet lieku.
Ked' vodie slepý slepého, padnú oba do jamy.
Ne vidi d'alej od nosa.
Pôjdem, kam mä dve oči ponesú.
Vrana vrane oči ne vykole.
Neje všetko zlato, čo sa blyští.
Chodí spat' so sliepkami — спи съ кокошкитѣ.
Je to stará liška; t'ažko sa chytat' dá.
Jedon šije, druhý páre.
Trafila kosa na kameň — удари коса о камъкъ.
Vajce chce byt' múdrejšie nežli sliepka.
Dvakrat meraj, a raz strihaj.
Sytý ne verí lačnému.
Dobrý chýr d'aleko ide, ale zlý ešte d'alej.
V mútnej vode ryby lovit'.
Prazdný sud najviac huči.
Do osieho hniezda pichnut'.
Krev neni voda.
Dotial krčah k studní chodi, dakial sa ne zabije.
Sveti slnko, ale zybaté — зѫбато слънце.

Пространѣхме се повече върху словашки, защото у насъ, па и другадѣ, този езикъ не е никакъ познатъ и защото бихъ желалъ да възбудя интересъ у нѣкого отъ младитѣ наши филолози да продължатъ тия сравнения, които, увѣрѣнъ съмъ, ще ни убѣдятъ, че това, що наричаме словашки езикъ, е доскоро било отдѣлно отъ чешки и полски, а много по̀ близко до югославянската група и то до български езикъ.

За отдѣлното положение на словашки езикъ и народъ са се исказвали до сега мнозина авторитетни мѫже (Шафарикъ, Маретичъ,[1]) Флорински и др.), а нѣкои (Копитаръ, Миклошичъ и Дюмлеръ) отиватъ и по̀ нататъкъ — да твърдятъ, че словацитѣ са биле по̀ прѣди словенци (словинци) отсетнѣ чехизувани. Маретичъ твърди сѫщото, но Ячичъ не приема това мнѣние и казва (Entstehungsgeschichte[2], 18), че никой филологъ нѣма да допусне такова нѣщо: „словацитѣ са си биле, казва, и въ IX вѣкъ пакъ най близу до чехитѣ". Тази близость никой не от-

[1]) Slaveni и davnini, 142—144.

казва; но това не прѣчи да приемемъ, че въ IX вѣкъ словашкий езикъ е билъ безъ-друго повече югославянски, отколкото западнославянски езикъ.

Отъ сичко до тукъ казано за отношението на български езикъ къмъ другитѣ славянски езици можемъ извади слѣднитѣ заключения:

Първо. Българскитѣ словѣни, прѣди да се заселятъ на Балканския полуостровъ, са заимали въ старитѣ си жилища такова мѣсто, че са се допирали съ словено-хървати, съ словаци, съ поляци и съ руси, но съ чехи и сърби — нѐ.

Второ. Въ това си положение словѣно-български езикъ вече ималъ сѫщитѣ фонетични особености, по каквито се отличаватъ най-старитѣ паметници отъ Кирило-Методиевата писменость, а именно покрай сички особености, свойствени на югоисточнитѣ славянски езици, още и слѣднитѣ частни признаци:

1) *tj-dj* = *шч-жџ* и *шт́-жд́*
2) ѫ = *ъ*$_н$; начално ѫ = *ъ*$_н$ и *въ*$_н$;
3) ѩ = *ʹъ*$_н$ и *е*$_н$;
4) ъ = *ъ* и *о*, ь = *ʹъ* и *е*;
5) ръ = *ръ*, лъ = *лъ*;
6) ѣ = *^{е}а*;
7) чръ = *чръ*;
8) ы = *ъ̆и*;
9) ударение — разносрично.

Имайки прѣдъ видъ сегашнитѣ български говори, бихме прѣдположили още за онуй врѣме, ако не повече, то насигуръ двѣ групи говори споредъ слѣднитѣ отлики:

I.	II.
1) щ-жд = *шч-жџ*;	1) щ-жд = *шт́-жд́*;
2) начално ѫ = *ъ*$_н$, *ѷъ*$_н$;	2) начално ѫ = *въ*$_н$;
3) ѩ = *е*$_н$ (*је*$_н$, *же*$_н$, *ше*$_н$);	3) ѩ = *ʹъ*$_н$ (*јъ*$_н$ *жъ*$_н$ *шъ*$_н$);
4) ъ = *о*, ь = *е*;	4) ъ = *ъ*, ь = *ʹъ*.

Съ огледъ къмъ днешния български езикъ група I се отразява въ югозападнитѣ говори, а група II — въ источнитѣ, особено въ родопскитѣ. Но твърдѣ е възможно

да е имало още тогава повече расклонения, които съ кръстосването си отпослѣ даватъ днешното разнообразие на българскитѣ говори.

Старото и днешното положение на български езикъ, както изобщо и взаимното отношение на главнитѣ славянски езици, би могло да се изрази фигурално съ верига отъ шестъ кржга, прѣплетени около единъ централенъ седми кржгъ. Централниятъ кржгъ би прѣдставялъ старото мѣсто на словѣно-български езикъ който се заима сега отъ маджари, румъни и словаци, а шестьтѣхъ кржга наоколо прѣдставятъ главнитѣ днесъ славянски езици, които съ прѣплитането си прозвеждатъ помежду си смѣсени езици или нарѣчия: между чешки и полски — лужичко-сръбски, между полски и руски — бѣлоруски, между руски и български — малоруски, между български и сръбски — косовско-моравски, между сръбски и словенски — хърватски, между словенски и чешки — словашки. Но словашки езикъ заима направо и днесъ централно положение, та се допира до сички славянски езици тъкмо тъй, както и прѣди — само не вече до български езикъ. Вж. Мсб. XIX, 88.

Щомъ схващаме така положението на словѣно-българский езикъ, въпросътъ за произхода и названието на Кирило-Методиева езикъ ни става твърдѣ ясенъ; защото произлизалъ той отъ Балканския полуостровъ, или отъ Панония, сè едно е, понеже това племе, което го е говорило, заимало тогава и Панония, и Балканския полуостровъ. Само ако искаме да опрѣдѣлимъ съ названието му заедно и мѣстото, дѣто е основана първомъ славянска писменость, можемъ, споредъ убѣждението си, да го наричаме панонско-словѣнски или балканско-словѣнски. Но едното и другото название би сочило сè къмъ едно и сжщо славянско племе, племето отъ което произлизатъ днешнитѣ българи.

III.

Старобългарски и новобългарски езикъ.

1. Начало на българския говоренъ и писменъ езикъ. — 2. Главна отлика на българский езикъ. — 3. Происходъ и названия на старобългарский езикъ. — 4. Кое отъ разнитѣ названия на стария черковно-славянски езикъ е за прѣдпочитане. — Разборъ на четиритѣхъ днесь употрѣбявани названия за този езикъ. — 5. Най умѣстно и най научно е название старобългарски. — 7. Доказателства: историйски и филоложки.

Отъ кога води началото си българский езикъ? Споредъ това, за кой български езикъ ни е думата — дали за говоримия или за книжовния български езикъ — и отговорътъ на тоя въпросъ може да бѫде двоенъ: говоримиятъ български езикъ начева отъ онуй врѣме, когито българскитѣ славяни се отдѣлятъ отъ другитѣ си братя, било за да си живѣятъ като отдѣлно славянско племе, било за да си търсятъ другадѣ жилища. Разбира се, че първитѣ наченки на словѣно-българский езикъ може да се смѣтатъ отъ онова тъмно минало, когато нашиятъ езикъ е билъ само нарѣчие отъ общо-славянския праезикъ. Кога е било това, невъзможно е днесъ за днесъ да се опрѣдѣли ни съ години, а ни съ вѣкове. Но има единъ звуковъ бѣлѣгъ, по който различаваме и днесъ българский езикъ отъ другитѣ славянски езици и който сигурно българскитѣ славяни ще са развили още отъ твърдѣ рано врѣме; този бѣлѣгъ е изговорътъ на старославянскитѣ звукове ṭj и ḍj като **шт** и **жд** или **шч-жџ**: Въ момента, когато въ праславянский езикъ се появява изговоръ свѣшта — межда (или свѣшча — межџа) намѣсто пó старитѣ свѣтjа — медjа,

отъ тогава се туря и основа на българо-славянско нарѣчие, отъ което произлиза днешниятъ български езикъ. Това става, ако не по̀ прѣди, то сигурно въ онуй врѣме, когато българославянското племе заемало земитѣ оттатъкъ Дунава по днешно Маджарско и Влашко; защото въ маджарски и румънски езикъ има доста славянски думи съ шт и жд, а освѣнъ това и нѣкои мѣстни названия по тия земи криятъ явни признаци отъ това фонетично българско свойство. Но сѫщиятъ български езикъ заживява свой отдѣленъ животъ, когато българскитѣ славяни се отдѣлятъ напълно отъ другитѣ си братя, за да се заселятъ отсамъ Дунава. Какъ и кога става това, не може да се опрѣдѣли съ точность, но близу ще бѫдемъ до истината, ако кажемъ, че отдѣлянето на българскитѣ славяни ще е било станало не на веднъшъ, а полека-лека прѣзъ нѣколко вѣка, сирѣчъ тъй, както е станало и самото заселение на Балканския полуоствовъ. Нѣма да сгрѣшимъ, ако приемемъ заедно съ Дринова, че заселението на Балкански полуостровъ отъ българо-славяни се захванало още отъ IV вѣкъ; но понеже числото имъ въ първо врѣме ще е било малко, то и не са могле да проявать нѣкои дѣла, за да се забѣлѣжи тѣхното присѫтствие отсамъ Дунава. Тѣ ставатъ извѣстни подипърва въ VI, а особено въ VII вѣкъ, когато се съюзяватъ съ неславянското плѣме българе (679 г.), които подъ водителство на Аспаруха дохаждатъ отсамъ Дунава, основаватъ словѣно-българска държава и се сливатъ въ едно съ Дунавскитѣ словѣни, пословѣнчатъ се, като увѣковѣчаватъ обаче името си у сички Балкански словѣни.

Какъ става това прѣтопяване на двѣ различни племена в'едно, е въпросъ, който и за самитѣ историци не е още напълно ясенъ. Но туй, което не може днесъ никой да отказва, е, че въ нашия български езикъ има днесъ за днесъ, както ще видимъ, много малко дири отъ езика на Аспаруховитѣ блъгаре. Днешнитѣ българи по езикъ и народни обичаи съставятъ нераздѣлно цѣло отъ другитѣ славяни и само името имъ напомня, че въ тѣхната кръвь има и неславянска смѣсица. Това прѣтопяване и безслѣдно исчезване на Аспаруховитѣ българи си обясняваме най лесно съ голѣмото численно надмощие на славянското племе прѣдъ Аспаруховата, макаръ и владѣ-

телна орда. Аспаруховата дружина е била толкова малка наспротивъ славянското население, че не е ни заселила цѣлото пространство, което е съставяло българската държава дори въ първитѣ врѣмена, а се е спрѣла горѣ въ Добруджа и сѣверо-източна България — тъкмо тамъ дѣто и днесъ българското население и българский езикъ не са тъй чисти. Твърдѣ е за вѣрване, че днешнитѣ гагаузи по Варненско, които говорятъ турско нарѣчие, но са православни и се наричатъ българи, са остатъкъ отъ старитѣ Аспарухови дружини.

За славянщината на българетѣ и българский езикъ едва ли има нѣкой да се съмнява; но има други единъ въпросъ, който не е още за сички учени ясенъ, въпросъ, който стои въ тѣсна връзка съ историята на българский езикъ, понеже отъ него зависи, коя дата да земемъ за начало на българската книга и българския книжовенъ езикъ. Това е въпросътъ за происхода и названието на старо-българский езикъ, т. е. въпросътъ, на кой отъ славянскитѣ езици се основава най напрѣдъ литература и кой отъ днешнитѣ славянски езици може да се смѣта за непосрѣдственъ потомъкъ на езика, на който св. св. Кирилъ и Методий нагодиха писмо и на който прѣведоха най напрѣдъ свещенитѣ книги. Докато първиятъ въпросъ — за славянщината или неславянщината на българетѣ — досяга нашата народность и нашия народенъ езикъ, то вториятъ засяга нашия книжовенъ езикъ; защото отъ рѣшението му зависи, откога да начанемъ документалната история на езика, що служи толкова врѣме за органъ на българска книжнина. А понеже въ нашитѣ разсѫждения постоянно ще употрѣбяме название „старо-български езикъ“, „старо-българска книжнина“, то се налага длъжность прѣди сичко да си кажемъ мнѣнието за този езикъ и книжнина, мнѣние подкрѣпено съ нужнитѣ доказателства, отъ които да се види ясно, че названието „старо-български“ за езика на Кирила и Методия напълно е оправдано.

Тоя въпросъ, който ний българитѣ, смѣтаме за излишенъ, понеже сме убѣдени, че езикътъ, на който се основава първата славянска писменность, си е старо-български езикъ, тоя въпросъ

занимава славянскитѣ и чужди учени отъ цѣлъ вѣкъ насамъ, та дори и днесъ не е още за мнозина ясенъ. Ала за насъ българитѣ, които сме расли и порасли съ мисъльта, че Кирилъ и Методий са български просвѣтители, които сме се свикнали още отъ първо врѣме съ названието старо-български езикъ, за насъ не може да има и съмнѣние, че езикътъ, на който светитѣ братя Кирилъ и Методий превеждатъ първитѣ свещени книги на славянски, е стариятъ езикъ на българскитѣ славяни, ро́денъ езикъ на нашитѣ прадѣди. Па не е само вътрѣшно чувство или само голъ навикъ, който ни кара да смѣтаме езикътъ на Кирила и Методия за нашъ-си; не, това бѣше тъй само въ първо врѣме на славянското езикознание, когато можеше да се каже, че ний несъзнателно, или тъй само по естествено родство, смѣтахме този езикъ за старо-български. Но днесъ, когато Славистиката борави съ толкова доказателства за произхода на Кирило-Методиевия писменъ езикъ, когато и българската диалектология се обогати съ толкова цѣнно градиво отъ сички крайща на българското общо отечество, днесъ можемъ вече съзнателно да излѣземъ прѣдъ науката и съ крупни факти на ржцѣ да докажемъ необоримо, че езикътъ на първитѣ славянски просвѣтители не е ни старославянски ни старословенски, както го наричатъ нѣкои, а чисто и просто старобългарски. Колкото и да се види чудно, какъ може да бжде изобщо въпросъ за произхода и названието на старобългарский езикъ, въпросътъ си го има и стои за нѣкои учени още „отворенъ"; затова ако искаме, щото историята на езика ни да има въ самото си начало научна основа, трѣба прѣди сичко да си обяснимъ самото название на първия периодъ отъ българский езикъ. Ний трѣба да земемъ едно опрѣдѣлено и научно подкрѣпено мнѣние по тоя въпросъ, защото за историята на езика ни е нужно сигурно и твърдо начало, нужно е да знаемъ положително, откога захваща българский езикъ, та че тогава да слѣдваме нататъкъ развитието му.

Понеже писменнитѣ паметници, останали намъ отъ врѣмето на Кирила и Методия, са най стари славянски паметници, понеже по тѣхъ изучваме историята на сичкитѣ сла-

вянски езици — па дори ги земаме и за сравнение съ другитѣ индоевропейски езици — то откакъ има Славистика, оттогава има и въпросъ за происхода на старобългарский езикъ. Та въ сѫщность цѣлата славянска филология се върти сѐ около происхода и сѫщината на тоя старъ езикъ, който служи на сички за исходище при изслѣдване славянскитѣ езици. И колкото повече вникваме въ неговитѣ свойщини, толкозъ повече се убѣждаваме, че той ни е най добра опора, както кога изучваме славянскитѣ нарѣчия, тъй и кога сравняваме тѣзи нарѣчия съ други индоевропейски езици. А понеже още въ самото начало на славянското езикознание се явиха разни мнѣния между ученитѣ по този езикъ, то се введоха и разни имена за него. Добровски,[1]) имайки на рѫка само паметници отъ сръбска редакция, го смѣташе за сръбски (Lingua serbica antiqua incorrupta); отподиръ пъкъ, слѣдъ като се запозна и съ други редакции (чисто-български), поизмѣни мнѣнието си въ тая смисъль, че го нарече „сръбско-българо-македонски езикъ", види се, защото още не познаваше нашия български езикъ и не можеше да го различи още отъ сръбски. Неговиятъ съврѣменникъ, Копитаръ,[2]) родомъ словенецъ, пъкъ си мислѣше езикътъ на К. и М. като произлѣзълъ отъ Панония, която земя била населена въ IX в. отъ словенци, та отъ тамъ название старословенски, което под'е други единъ пò великъ словенецъ, Францъ Миклошичъ и положи много трудъ още пò научно да го обоснове. Прѣди Копитара и Добровски въ Русия си мислѣха езикътъ на К. и М. като праславянски, затова го и наричаха дори до Востокова, па и слѣдъ него — старосла-

[1]) Йосифъ Добровски, знаменитъ чешки ученъ и основатель на славянското езикознание, живѣлъ отъ 1753 до 1829. Писалъ повече на латински и нѣмски и написалъ нѣколко научни съчинения върху славянскитѣ езици и главно върху старобългарски, които днесъ, истина, са остарѣли, ала на врѣмето си бѣха най сериозни трудове, та спечелиха на автора си почетно име „баща на славянската филология". Негово най важно дѣло е Institutiones linguae slavicae veteris dialecti, Виена 1822. То е черковно-славянска граматика съ нѣкои отклонения, каквито Добровски прави, безъ да има за тѣхъ научно основание. За происхода на старобългарски езикъ се исказва освѣнъ тука още и въ Cyrill und Method der slaven Apostol, II-рага 1823. За живота и дѣйностьта на Добровски вж. Слав. Енцикл. I.

[2]) Вж. специалната му статия върху тоя въпросъ: Ist das altkirchenslavischen slovenisch? въ Beitr. z. vergl. Sprachforschung, I т. 319—328.

вянски езикъ. Подирѣ влѣзе въ употрѣба друго название — черковно-славянски, което владѣе и днесь у повечето руски учени. Но покрай тия четири названия слѣдъ изслѣдванията на Востокова и Шафарика си пробиваше пѫть и название старобългарски, що го употрѣбяха сички ония учени, като Schleichar, Hattala,[1]) Leskien, Ягичъ, Гайтлеръ, които бѣха на мнѣние, че езикътъ на К. и М. происхожда отъ български краища и е праотецъ на днешния български езикъ. Нека разгледаме на кратко достоинството на тия петь названия за единъ и сѫщия старо-български езикъ, и да видимъ, кое отъ тѣхъ има най голѣмо право за научна употрѣба.

Названието, старосрѣбски, не би трѣбвало и да броимъ, понеже самиятъ му създатель, Добровски, навѣрно не е искалъ да покаже съ това, че езикътъ на К. и М. происхожда отъ сръбски краища, а го е приелъ въ първо врѣме, само защото е мислилъ, че българский езикъ съставя часть отъ сръбския. Въ своето най-знаменито съчинение Institutiones linguae slavicae го нарича вече „старословенски“ и го мисли като произлѣзълъ отъ македоно-българско нарѣчие. Тъй че въ сѫщность има да разгледаме само четири названия за старобългарский езикъ: 1) старославянски, 2) черковнославянски, 3) старословенски и 4) старобългарки.

Първото название „старославянски“ произлѣзе въ края на осемнайсети вѣкъ, когато въ Русия захванаха да изучватъ славянскитѣ язици; произлѣзе отъ криво прѣдположение, че езикътъ на св. Кирила и Методия билъ на врѣмето си и общославянски езикъ, т. е. езикъ, що го ужъ говорѣли едно врѣме сички славяни, когато съставяли единъ народъ. Днесъ за днесъ се знае положително, че въ IX вѣкъ, когато К. и М. прѣвеждали свещеното писание, славянскитѣ народи биле вече тъй раздѣлени, както и днесъ, т. е. и тогазъ имало вече Руси, Лѣхи или Поляци, Чехи, Сърбо-Хървати, и Словенци тъй, както имало и български славяни. Сѣки отъ тия

---

[1]) Вж. O poměru cyrillčiny k nynějším nářečím slovanskim, Č. C. M., 1855, 88—104; Starobulharská fonologie, Прага 1873.

славянски народи си говорилъ тогазъ още на свой езикъ, и макаръ славянскитѣ езици въ онуй врѣме (IX в.) да не са биле тъй раздалеко единъ отъ други, както ги виждаме сега, сѐ пакъ биле вече раздѣлени; защото сѫщиятъ старославянски езикъ исчезналъ отъ земята много вѣка прѣди К. и М. Това, което лъже нѣкои и до днесъ да смѣтатъ езика на К. и М. за нѣкогашенъ общославянски езикъ, е старината на писменнитѣ му паметници; тъй като ни единъ други славянски езикъ нѣма такива старински паметници, то е лесно било въ самото начало на Славистиката да се прѣдполага, че тия паметници ще съдържатъ именно онзи славянски езикъ, на който говорили едно врѣме сички славяни. Ала това може да се прѣдполага, само ако се не зима во внимание историята и се не взираме въ езика на тия паметници. Който попита историята, ще се научи веднага, че въ IX в. славянскитѣ народи си имали вече свои държавици, извѣстни биле съ разнитѣ си племенни имена — ѐ разбира се, имали си и отдѣлни езици; а който се взре въ езика на паметницитѣ, останали намъ отъ първото врѣме на славянското християнство, и знае отъ-малко-малко отношението на днешнитѣ слав. езици помежду имъ, ще се увѣри, че езикътъ на тия паметници има наистина старински черти, ала не може да се приеме за праезикъ на старитѣ славяни, защото съдържа сѫщественитѣ признаци само на едно отъ днешнитѣ славянски нарѣчия. Ако земемъ най-сѫществения бѣлѣгъ, който служи дори за дѣлидба на славянскитѣ езици, т. е. изговорътъ на звуковитѣ ставки tj—dj, които днесъ за днесъ не са останали непромѣнени въ ни единъ отъ живитѣ славянски езици, ако земемъ само тоя важенъ бѣлѣгъ прѣдъ видъ и питаме, какъ се отнася езикътъ на К. и М. къмъ него, ще видимъ, че и въ най-старитѣ паметници на този езикъ тия звукове са прѣдадени сѐ чрѣзъ **щ-жд**; това **щ-жд** не само че не е старославянско свойство, ами сме принудени да признаемъ, че то стои накъмъ старославянскитѣ първични звукове tj—dj най-далечъ отколкото въ който-и-да-е други живъ славянски езикъ. Защото, както и да тълкуваме тия **щ-жд**, сѐ ще трѣба да ги прѣкараме прѣзъ много повече стадии, докато ги извадимъ отъ tj—dj, отколкото напр. сръбско-хърватското

ћ-ђ, чешко-полското ц-ѕ[1]), или руското ч-ж, или най-сетнѣ и словенското č-j.

Ако, значи, още въ врѣме на Кирила и Методия старобългарский езикъ е могълъ да развие щ-жд отъ tj—dj, т. е. да иде най-далеко въ тая посока отъ сички днешни славянски езици, то можемъ да бѫдемъ сигурни, че въ онуй врѣме и другитѣ славянски езици ще са биле промѣнили вече тия звукове приблизно тъй, както ги виждаме у тѣхъ днесъ, т. е. и сърбо-хървати са казвали вече свѣћа-међа намѣсто прѣдполаганитѣ старославянски svêtja-medja, чехо-поляци говорѣли вече свѣц'а-меѕ'а, и руситѣ — свѣча-межа, а може би и словенцитѣ да са изговаряли тия думи пакъ тъй, както днесъ, или поне тъй, за да произлѣзатъ днешнитѣ имъ свѣча-меја, ала никакъ не свѣтја-медја. Щомъ е тъй, названието старославянски не прилѣга за езика на К. и М., защото не е съобразно съ истината и не характеризува добрѣ езика, за който е дума. За това не може да има и научно право за употрѣба.

Второто название черковнославянски, което употрѣбятъ рускитѣ и нѣкои нѣмски учени, е твърдѣ безсъдржателно. Защото какво значи то? Нищо друго освѣнъ езикъ, който се употрѣбялъ или употрѣбя въ славянскитѣ черкови; но за происхода му отъ това название нищо не узнаваме. Ала ний сме навикнали отъ името на единъ езикъ веднага да разбираме и народа, който го употрѣбя, или го е употрѣбялъ, а отъ названието „черковнославянски" не разбираме, нито кой народъ е говорилъ или говори този езикъ, нито въ коя земя се е говорилъ или говори още. Отъ тази страна като гледаме, названието „черковнославянски" ни се вижда много празно, слѣдователно несгодно. Освѣнъ това, туй название има и друга несгода; то е двосмислено: като кажемъ черковнославянски, не може да се разбере сѣки пѫть, кой черковнославянски езикъ се мисли, стариятъ ли, или новиятъ; защото едно врѣме се употрѣбялъ у старитѣ славянски черкови не сѫщи езикъ, какъвто се употрѣбя въ сегашнитѣ,

---

[1]) Ѕ е сѫщата старобългарска буква ѕѣло, която намирамъ за най-сгодна да означи едноставно звукъ дз.

та не е сѐ едно, да ли разбираме подъ това название единиятъ или другиятъ. За да се опрѣдѣли по̀ близу това название, трѣбва да се прѣиначи на старо-черковно-славянски, но и тогазъ се не лишава отъ първата си несгода. Това название прилѣга за ония нерѣшителни филолози, които не искатъ да зематъ една или друга страна по въпроса за произхода на старобълг. езикъ, като смѣтатъ този въпросъ още за нерѣшенъ. Но понеже ний трѣба да земемъ едно опрѣдѣлено мнѣние по този въпросъ, ще отфърлимъ и това „неутрално" название и ще минемъ къмъ останалитѣ двѣ.

Послѣднитѣ двѣ имена иматъ по̀ голѣмо право за употрѣбяне, защото са по̀ съдържателни: който каже „старословенски", дава да се разбере подъ това име езикъ на старитѣ словени или словенци; тъй сѫщо ако кажемъ старобългарски, разбираме веднага, че е дума за езика на старитѣ българе, т. е. българскитѣ словѣне. Остава само да видимъ, като какъ си мислимъ произхода на този езикъ, та споредъ това да му дадемъ едно или друго отъ тѣзи двѣ имена. И наистина, припирнята, която се води отъ толкози врѣме помежду славиститѣ, както рекохме, не е толкова за името, колкото за произхода на този езикъ. Защото ония, които наричатъ този езикъ старословенски, не мислятъ, че той произлиза отъ България, а твърдятъ, че води началото си далечъ отъ днешнитѣ български краища, именно отъ Панония, както приемаха Копитаръ и Миклошичъ, основатели на тая панонска теория. Понеже историйскитѣ свѣдѣния за дѣйностьта на първитѣ славянски просвѣтители говорятъ повече за Моравия и Панония, отколкото за България, можеше лесно да се яви мисъль, че и езикътъ, на който са проповѣдвали К. и М. и на който са прѣвели свѣщенитѣ книги, ще е билъ панонско-словенски. А тъй като до старата Панония днесъ за днесъ граничи само словенскиятъ народъ, то разбираме хубаво произхода на тъй наречената панонска теория, която Копитаръ основа повече върху историйски данни, а Миклошичъ (родомъ пакъ словенецъ) употрѣби цѣлъ животъ да я подкрѣпи и съ филоложки доводи.

Нѣма да се простираме надълго върху тая злополучна теория, която е днесъ, можемъ каза, напълно оборена съ тол-

кова доказателства — безъ, разбира се, да се накърни съ това славата на великия Миклошичъ, който съ граматичнитѣ си и лексикални изслѣдвания върху този езикъ, билъ той нариченъ тъй или инакъ, си заслужи вѣчно име, — а ще кажемъ само, че самото развитие на тая панонска теория показва, какъ основателитѣ ѝ са биле принудени да мѣняватъ често мнѣнието си, само да избѣгнатъ многото противорѣчия, що срѣщаха на пѫтя си, докато най-сетнѣ Миклошичъ, за да примири теорията си съ толковато факти, които говорѣха въ полза на българския происходъ, бѣ принуденъ да прѣдположи, че нѣкогашнитѣ словѣне въ Панония, дали, освѣнъ стария черковнославянски езикъ, но и днешния словенски езикъ, нѣкогашния седмиградско-български (който отпослѣ Миклошичъ нарече дако-словенски) и днешния български езикъ.

Щомъ се тъй тѣсно сближаватъ тия два езика (словенски и български), щомъ Миклошичъ даже допуща, че въ IX—X вѣкъ днешнитѣ словенци може да са говорили *št-žd* вм. днешнитѣ č и j, което иска да докаже отъ маджарскитѣ думи mostoha, pest, palast, rozsda, — то въпросътъ за народа, отъ който е зетъ езикътъ на К. и М., остава безпрѣдметенъ, понеже и българи и словенци говорѣли въ IX вѣкъ *št-žd*, слѣдователно са биле единъ и сѫщи народъ. Но и съ това се не разрѣши въпросътъ; възрази се още на врѣмето (Ягичъ, Arch. I, 448; Entstehungsgesch. 220), че думитѣ съ *št* и *žd* въ маджарски не са отъ словенски, а отъ български; а пъкъ че словенцитѣ си говорятъ своето *č* и *j* още оть IX и X вѣкъ, доказватъ Фрейзингенскитѣ молитви, дѣто явно личи друга замѣна за *tj* и *dj* (k-g, а не *št* и *žd*). Слѣдователно словенски и български са се различавали още въ IX вѣкъ, ако не и по друго, то на сигуръ по замѣната на *tj* и *dj*.

Не бихме имали нищо противъ названието старословѣнски или даже само словѣнски, ако съ това име не бѣ свързано и мнѣнието за етническия происходъ на този езикъ, мнѣние, което поставя езика на К. и М. съвсѣмъ не тамъ, дѣто му е мѣсто споредъ сичкитѣ исторически и филоложки доводи. Инакъ названието словѣнски е твърдѣ сгодно да означава езика на К. и М., първо, защото въ най-старитѣ

си паметници този езикъ се нарича наистина словѣнски (ѩзыкъ словѣньскъ) и второ, защото и самъ народътъ, който, споредъ насъ, е говорилъ едно врѣме този езикъ, най-напрѣдъ се наричалъ наистина словѣне, а отпослѣ приема име българе.

За това имаме твърдѣ много и съвсѣмъ вѣродостойни исторически свидѣтелства отъ византийски и отъ римски лѣтописци, които наричатъ българскитѣ славяне Σθλάβηνοι, Sclavaeni. Па тъй сѫщо и страната, отъ която мислимъ, че произхожда този езикъ — Македония — се наричала прѣзъ дълго врѣме Словѣния (Σθλαβηνία). Щомъ знаемъ това, нищо нѣмаше да ни прѣчи да прѣгърнемъ и ний това название „старословѣнски", па да си мислимъ подъ него езикъ на нашитѣ прадѣди, които, докато приематъ име българе, безъ сумнѣние носили име словѣне. Но тъй като защитницитѣ на старословенското название не мислятъ така, а пъкъ за насъ не е сè едно, да ли езикътъ на славянскитѣ просвѣтители произлиза отъ Българая, или отъ Панония, нужно е тукъ да наведемъ потрѣбнитѣ доказателства, отъ които да се разбере, какъвъ е прѣдметниятъ езикъ и какъ трѣбва да го наричаме.

Доказателствата черпимъ отъ двѣ научни области: история и филология, за това ги раздѣляме на двѣ групи: а) историйски и б) филоложки.

а) Историйски доказателства.

За началото на християнството и на писменностьта въ България малко историйски данни има. Както много събития въ българската история тъй и това най-важно събитие, става безъ шумъ и като че съвсѣмъ незабѣлѣзано; извършва се, безъ да го е описалъ нѣкой, безъ да ни са останали какви-годѣ писменни документи за него отъ онуй врѣме. Вѣкъ, вѣкъ и половина се минува отъ покръстянето на българетѣ и отъ устрояването българска азбука, и чакъ тогава се намира единъ черноризецъ Храбъръ да извѣсти на свѣта, че са още живи ония, които видѣли светитѣ братя; но дѣ са дѣйствали най-напрѣдъ К. и М. и каква е била тѣхната подробна дѣйность, Храбъръ нищо не казва. Прѣскудни са наистина туземнитѣ свидѣтелства за първото начало на християнството и писменностьта въ България, та затова са и

тъмни свѣдѣнията ни за происхода на стария черковнославянски езикъ. Какъ става сичко това, никой ни не извѣстява точно и ясно, та и за туй произлѣзоха разни мнѣния още въ самото начало на Славистиката, па и до днесъ дори въпросътъ не е напълно ясенъ. Ала и при тая оскѫдность на историйски свѣдѣния ний пакъ имаме доволно основание да земемъ едно опрѣдѣлено гледище по този въпросъ, безъ да отиваме противъ истина и наука.

Отъ домашни извори (лѣтописи, жития и легенди) отъ византийски и римски лѣтописи, отъ папски писма, тъй както и отъ чешки и нѣмски свѣдѣния — доколкото можемъ възстанови по тѣхъ истината — черпимъ слѣднитѣ исторически факти за началото на славянска писменность:

Около 860. г. Моравскиятъ князъ Ростиславъ (по български извори още Растиславъ и Растица) поискалъ отъ Византискиятъ императоръ Михаила III проповѣдници, които да знаятъ „словѣнски“ езикъ — защото Растиславъ искалъ да се отърве отъ чуждитѣ (неславянски) мисионери, каквито боравѣли по онуй врѣме въ Моравия. Императоръ Михаилъ му проводилъ двамата братя Кирила и Методия, едно защото биле родомъ отъ Солунъ, та знаели „словѣнски“, друго, защото биле извѣстни и двамата като учени проповѣдници: знае се положително, че Кирилъ билъ прѣди това въ Херсонъ, дѣто проповѣдвалъ у Хозаритѣ. К. и М. се приготвили за тая работа, сирѣчь съставили „писмена“, прѣвели евангелето и апостола на „словѣнски“, па тогава заминали за Моравия, дѣто ввели, „словѣнско“ богослужение, съ което зарадвали много тамошнитѣ славяни. Но въ тая си дѣйность братята веднага срѣщнали прѣчки отъ нѣмското духовенство, което прибѣгнало и до клевети прѣдъ папата. Види се затова ще са биле и повикани въ Римъ на 867. година. Тогавашниятъ папа Николай I искалъ да ги распита лично зарадъ припирнитѣ, възникнали между словѣнското и нѣмското духовенство въ Моравия. Братята тръгнали за Римъ и на пѫтя си се отбили при князъ Коцела, държавенъ глава на тогавашната словенска или словинска държава край Блатно-езеро. Колко врѣме останали К. и М. у словинцитѣ, сѫщо не знаемъ; знаемъ само,

че и тамъ ввели „словѣнска“ служба и сѫщия словѣнски езикъ, който биле ввели по-напрѣдъ у моравцитѣ, учили диакони, пригатвяли свещенници и пр. Слѣдъ това заминали за Римъ и, както се вижда, оправдали се добрѣ прѣдъ папата, защото Методий се враща честито въ Моравия, дѣто продължилъ проповѣднишката си дѣйность. Докато се бавили двамата братя въ Римъ, пò-младиятъ отъ тѣхъ, Кирилъ, умрѣлъ (на 14 февруарий 869 г.), и Методий се върналъ самъ и продължилъ просвѣтното дѣло: проповѣдвалъ най-дѣятелно и образувалъ достойни ученици. Обаче и неприятелитѣ на славянската богослужба не стояли миромъ, а гледали на сѣки начинъ да възстановатъ първото си влияние въ Моравия, та борбата продължавала, и то още по-упорито и съ нови интриги прѣдъ папата. Особено силна и неравна била борбата противъ Методия слѣдъ като Ростиславъ падналъ отъ прѣстола, сваленъ отъ Светоплука, неговъ роднина, който въ първо врѣме, докато се усили, държалъ къмъ нѣмска страна. Въ туй размирно врѣме именно Методий не само билъ въспрѣченъ въ своето културно дѣло, но билъ даже лишенъ отъ духовната си властъ, затворенъ и сѫденъ отъ нѣмски владици и най-сетнѣ прогоненъ отъ Моравия. Въ това си нещастие злочестиятъ Методий намира прибѣжище при словенския князъ Коцела. Слѣдъ енергичния протестъ на папата (Іоанъ VIII) прѣдъ нѣмското духовенство за тоя произволъ, Методий билъ заведенъ съ особенъ папски пратенникъ отново въ Моравия и възстановенъ на прѣжния си чинъ — епископъ на Моравия, съ столица Велеградъ, подъ условие обаче да се откаже отъ словѣнската служба. Дали се е свързувалъ Методий съ категорично обѣщание прѣдъ папата, че нѣма да служи на словѣнски, не се знае, но знае се че и слѣдъ това папскиятъ прѣстолъ получавалъ противъ него доноси, та Методий билъ повиканъ още веднъшъ у Римъ (отъ папа Іоана VIII); но и сега билъ оправданъ и дори награденъ отъ папата и се върналъ вече като **архиепископъ** на Моравия и Панония (881 г.) и съ изрично позволение да се употрѣбяватъ славянски книги, обаче апостолътъ и евангелето да се четатъ пò-напрѣдъ по латински, а слѣдъ това по словѣнски. Тъй се установява единъ редъ, който трае дори до смъртьта на Методия.

Въ житието на Методия се споменуватъ още много негови дѣла и подвизи, пѫтувания и пр. Тъй напр. казва се, че Методий ходилъ 2—3 години прѣди смъртьта си и въ Цариградъ, дѣто императоръ Василий Македонски го приелъ съ голѣма честь, похвалилъ го за дѣлата му и оудръжа отъ оученикъ юего попа и дьıакона съ книгами, всю же волю юего сътвори, юелико хотѣ и не оуслоушавъ ни о чьсомьже облюбль и одарь вельми, проводи и пакы славьно до своюего стола; такоже и патриархъ. Легендата (Климентовото житие) говори и за други пѫтувания и мисионерски подвизи Методиеви, напр. че се срѣщалъ съ унгарски краль на рѣка Дунавъ, че пророкувалъ зла несрета на единъ полски краль, ако се не покръсти и пр. Тия работи не са още потвърдени, па и не е възможно сичко да се провѣри и потвърди, щомъ нѣмаме съотвѣтни исторически свидѣтелства. Легендата казва още, че наскоро прѣди смъртьта си Методий повикалъ двама скорописци и съ тѣхна помощь прѣвелъ отъ грьчьска ıазыка въ словѣньскъ цѣлия Старъ Завѣтъ — безъ Макавейскитѣ книги — и то вѫтрѣ въ 6 мѣсеца начевайки отъ марта до 26 октомврий. А и за самото му погребение се казва, че станало тържествено отъ сичкитѣ му ученици, които съ погребални пѣсни на словѣнски, латински и гръцки го съхранили въ съборната църква — вѣроятно въ моравската столица Велеградъ. Въ житието па Методия (отъ Климента) се казва точно и деньтъ на смъртьта му — 6. априлъ 885 год., която се приема и до днесъ като достовѣрна. А за неговъ наслѣдникъ се именува Гораздъ, когото самъ Методий посочилъ; когато на смъртния часъ го попитали, кого опрѣдѣляшъ за свой наслѣдникъ, той ужъ отговорилъ: Горазда; той е вашеıа землѧ моужъ свободь, оученъ же добрѣ въ латинскыѧ книгы, правовѣрьнъ. Но знае се, че Гораздъ го не е наслѣдилъ, а — вѣроятно неговиятъ нѣмски противникъ и гонитель Вихингъ, който е билъ еднакво добъръ и съ нѣмцитѣ и съ Светоплука.

Слѣдъ смъртьта на Методия нѣмското духовенство отново зима върхъ надъ славянскитѣ свещенници въ Моравия, Чехия и Панония; словѣнската служба и писменность бива сѐ

повече ограничавана, докато нейнитѣ сподвижници биватъ принудени и съвсѣмъ да напуснатъ тия земи. Методиевитѣ ученици се пръскатъ тогава на вси страни, а най-главнитѣ отъ тѣхъ Климентъ, Лаврентий, Наумъ и Ангеларий се прибиратъ у България, дѣто подъ царуването на Симеона продължаватъ писменната си и проповѣдна дѣйность. Славянската служба обаче въ Чехия мъждѣла дори до края на XI в. и то въ прочутия Сазавски манастиръ, отдѣто славянскитѣ монаси биле распѫдени едва на 1092.

Отъ тѣзи исторически факти, ако можемъ да ги наречемъ така, вадимъ слѣднитѣ петь точки:

1) Кирилъ и Методий тръгнали отъ Балканския полуостровъ за Моравия.

2. К. М. знаели безъ-друго „словѣнски", едно, защото самъ Ростиславъ искалъ „словѣнски" проповѣдници и друго, защото К. и М. биле родомъ отъ Солунъ, дѣто още въ IX в. живѣели словѣне, т. е. български славяне, както и днесъ.

3) Кирилъ и Методий отишле отъ Балканския полуостровъ (България) направо въ Моравия.

4) Слѣдъ като биле въ Моравия и тамъ боравили нѣколко врѣме, отбиватъ се на пѫтя си за Римъ у словинцитѣ въ Коцеловата държава, дѣто въвеждатъ сѫщия словѣнски езикъ, който билъ извѣстенъ вече като черковенъ у моравцитѣ.

5. Ученицитѣ на Методия, слѣдъ като ги прогонили отъ Моравия, не отишле въ нѣкоя друга държава да се настанятъ, а отиватъ направо въ България.

Отъ първитѣ три точки вадимъ заключение, че К. и М. са знаели безъ-друго онзи славянски езикъ, който се говорилъ по онуй врѣме въ прѣдѣлитѣ на Солунъ, който се говори още и днесъ по ония мѣста, именно български.

Отъ четвъртата точка пъкъ заключаваме, че К. и М. не могле по-напрѣдъ да научатъ езика на словинцитѣ, че тогава да го въведатъ като черковенъ у моравцитѣ, защото у словинцитѣ се отбиватъ само пѫтемъ и то слѣдъ като биле извѣстни вече като проповѣдници въ Моравия.

Отъ точка 5) пъкъ вадимъ заключение, че между Мораво-Панония и България трѣбва да е имало по онуй врѣме духовни

връзки, тъй като ученицитѣ Методиеви потърсили и намѣрили прибѣжище именно въ България, а не въ друга държава.

Историческитѣ свидѣтелства, колкото и да говорятъ за българския происходъ на Кирило-Методиева езикъ, пакъ са доста неясни, двусмислени. Отъ тѣхъ напр. не излиза доволно явно, дали първитѣ славянски книги са прѣвеждани въ етнографична България, или нѣйдѣ извънъ нея. Ала най-сетнѣ безразлично е, дѣ е направенъ прѣводътъ на свещенитѣ книги, докато е много пò важно да знаемъ, на кой езикъ става тоя прѣводъ. А това узнаваме твърдѣ лесно отъ самитѣ книги, сравнявайки езика въ тѣхъ съ днешнитѣ славянски езици. Затова нека прѣминемъ къмъ втория видъ докази, къмъ филоложкитѣ, които са много по-силни отъ историчнитѣ. Отъ тѣхъ излиза явно, че езикътъ, за който е дума, по своя си фонетиченъ и лексикаленъ строй, стои най-близу до днешния български езикъ.

б) *Филоложки доказателства.*

1. Основниятъ бѣлѣгъ, по който се различаватъ живитѣ днесъ славянски езици единъ отъ други, е замѣната на праславянскитѣ звукове tj и dj, която е сè различна за сѣки единъ отдѣденъ славянски езикъ: въ руски е *ч-ж* (свѣ*ч*а-ме*ж*а) въ сръбско-хърватски *ћ-ђ* (свѣ*ћ*а-мѣ*ђ*а), въ словенски *č-j* (sve*č*a-me*j*a), по полски *c-dz* (swie*c*a-mie*dz*a), по чешки *c-z* (svíce-meze), а по български *шт-жд* (свѣ*шт*ь-ме*жд*а). Тая замѣна за *tj-dj* е тъй характерна за славянскитѣ езици, щото служи, както видѣхме, за твърдѣ сгоденъ дѣлидбенъ признакъ, кога е дума за тѣхна класификация. А понеже знаемъ положително, че въ IX вѣкъ, когато се основава славянска писменность, тоя фонетиченъ бѣлѣгъ е отличавалъ тъкмо тъй славянскитѣ езици единъ отъ други, както и днесъ, то за да видимъ, на кое славянско племе принадлежи езикътъ на Кирила и Методия, доста е да попитаме, какъ се замѣнятъ реченитѣ звукове въ ония ржкописи, които се смѣтатъ за писменни памтници отъ врѣме на Кирила и Методия, и се увѣряваме веднага, че въ тия паметници tj-dj се мѣнява тъкмо тъй, както и въ новобългарски, т. е. на **щт** и **жд** (**свѣшта, межда**). Може нѣкой да каже (както Миклошичъ на врѣмето си), че въ IX вѣкъ ще е имало

нѣкое славянско племе въ Панония (днешна Унгария), което мѣнявало tj-dj пакъ на *шт-жд,* ала не било още българско, а словѣнско, та отъ него послѣ произлѣзли, както днешнитѣ словенци, тъй и днешнитѣ българи. Азъ напълно вѣрвамъ, че въ IX вѣкъ живѣли въ днешна Унгария наистина словѣне съ характеренъ признакъ **шт-жд**, защото инакъ едва ли бихме си обяснили онѣзъ славянски думи въ маджарский езикъ, дѣто явно личи реченията признакъ (сравни: mostoha—**маштєха**, palast—**плашть**, rozsda—**ръжда** — па и самото название на маджарската столица Pest — **Пєшть**); но може ли тогава да има съмнѣние, че и тия маджарски **словѣнє** са биле часть отъ сѫщото славянско племе, къмъ което се числятъ и днешнитѣ българи? Туй показва, че тия словѣне, отъ които произлизатъ сегашнитѣ българи, едно врѣме населявали не само България, Тракия и Македония, а и земитѣ оттатъкъ Дунава, т. е. Влашко, Богданско, Седмиградско и Панония. Тъй си обясняваме и успѣшната проповѣдникшка дѣйность на свети Кирила и Методия въ тия далечни отъ днешна България земи: отъ Солунъ дори до Пеща се простирало тогава сѐ еднородно славянско племе съ едно общо име **словѣнє**, което слѣдъ идването на маджаритѣ полека-лека исчезва изъ тия земи, изгубва народностьта си, а като споменъ отъ себе си оставя само голѣмо множество думи въ маджарский езикъ, които звуковно се посрѣщатъ сега най-добрѣ съ тѣмъ съотвѣтнитѣ думи въ езика на Кирила и Методия и въ днешния български езикъ.

2. Освѣнъ по **шт—жд** Кирило-Методиевитѣ писменни паметници се отличаватъ и по тъй нареченитѣ си носовки **ѫ-ѧ**, които само въ днешнитѣ български нарѣчия намиратъ съотвѣтенъ изговоръ: мънка, мъндъръ, пента, гренда и пр. по говори въ Солунско и Костурско, дѣто намираме запазени почти сичкитѣ старобългарски думи съ назаленъ изговоръ, са живъ отгласъ на Кирилскитѣ **мѫка, мѫдръ, пѧта, грѧда**, навѣрно зети въ онуй врѣме пакъ отъ сѫщитѣ български нарѣчия. Па тъкмо както **шт—жд**, срѣщаме въ маджарски и носовкитѣ **ѫ—ѧ**, запазени въ много думи, заети отъ старитѣ (панонски) словѣне: gomba=**гѫба**, galamb=**голѫбъ**, lanka=**лѫка**, konkoly=**кѫколь**, bolond=**блѫдъ**, porond=**прѫдъ** (срв. прадиште, Орханийско, пръдиште, Тетевенъ и прудиште,

Сливница, значи мѣсто, що го залива рѣка, нарой), pentek=**пѧтъкъ**, rend=**рѧдъ**, szent—**свѧтъ** и пр. Ако възъ основа на тия думи търси нѣкой родината на славянската писменность въ Унгария, пакъ би се лъгалъ; защото сѫщитѣ думи и съ сѫщи изговоръ е имало въ IX вѣкъ, па ги има още и днесъ по българскитѣ говори на Балканския полуостровъ. Тѣ доказватъ само, че въ IX вѣкъ и носовкитѣ са имали сѫщи обсегъ, както и звуковетѣ **шт—жд**, сирѣчъ биле свойствени както на балканскитѣ, тъй и на панонскитѣ (маджарскитѣ) **словѣне**.

3. Характеренъ фонетиченъ бѣлѣгъ на Кирило-Методиевитѣ паметници е и звукъ **ѣ**, който гласи като *я*. Този изговоръ *я* за **ѣ** днесъ за днесъ е запазенъ пакъ *само въ български езикъ* — ако не смѣтаме *полския*, за който езикъ обаче никой не твърди, че е ималъ нѣкое влияние при основаване първа славянска книжнина. Имайки прѣдъ видъ, че **ѣ** има въ най-старитѣ (глаголически) наши паметници винаги единъ и сѫщи, *непрѣгласенъ*, изговоръ *я*, можемъ даже да твърдимъ, че по това си свойство езикътъ на първитѣ наши просвѣтители стои пò близу до *южнобългарското* нарѣчие, дѣто и до днесъ **ѣ** е завардилъ своя непрѣгласенъ изговоръ (напр. по Родопско и Солунско). Фактътъ, че въ глаголскитѣ паметници се употрѣбява единъ и сѫщи знакъ за **ꙗ** и за **ѣ** (**ⰰ**) говори доста ясно, че това нарѣчие ще е било югоисточно, ако прѣдположимъ, че още въ IX вѣкъ е имало въ бълг. езикъ диалектна разлика откъмъ тая страна.

4. Отъ употрѣбата на **ъ** и **ь** въ Кирило-Методовитѣ паметници вадимъ тъй сѫщо хубаво доказателство за идентичностьта на старобългарски съ новобългарски. Тия двѣ писмена се замѣняватъ помежду си, или се изразяватъ съ ясни гласни *о* и *е* дори и въ най-правилнитѣ старобългарски паметници. Тая неправилность или тая замѣна е свойствена и на днешния български езикъ тъкмо по сѫщи начинъ и въ сѫщи случаи.

5. Многото гръцки думи, които се срѣщатъ още въ най-старитѣ паметници, показватъ тъй сѫщо, че първичната основа на славянската писменность не трѣбва да се търси нѣйдѣ въ Панония, а съвсѣмъ нѣкждѣ близу до гръцката култура, т. е. пакъ тамъ, дѣто и днешенъ день се досѣга българското племе съ гръцкото. Нѣколкото нѣмски думи като **цръкы**, **постъ**, **попъ**,

кръстъ, мънихъ, оупъвати, олътарь, мьша, които се срѣщатъ още въ най-старитѣ текстове, и да приемемъ, че са вмъкнати отъ панонскитѣ писци, пакъ не доказватъ, че цѣлата славянска служба е възникнала на Панонска земя, нито пъкъ че езикътъ на тая служба происхожда отъ земята на днешнитѣ словенци. Защото срѣщу тия 5—6 нѣмски думи имаме отъ друга страна стотини грѣцки думи, чиято употрѣба въ нашитѣ ржкописи още отъ най-старо врѣме не говори никакъ за „панонски" происходъ на Кирило-Методиева езикъ. А въ послѣдно врѣме тия 5—6 думи се и не смѣтатъ вече за „нѣмски", а за готски, и тогава лесно се обяснява тѣхното присжтствие не само въ панонско-словенски и моравски, но и въ балканско-словенски сирѣчъ старобългарски. Вж. за тия думи у Младенова, Старитѣ герм. елем. въ сл. езици, Мсб. XXV.

6. Происходътъ на двѣтѣ славянски азбуки показва тъй, сжщо, че първата славянска просвѣта става напълно подъ грѣцко влияние, понеже както кирилското писмо, тъй и глаголицата происхождатъ отъ грѣцкото двойно писмо въ VIII и IX вѣкъ, та можемъ даже да прѣдполагаме, че българскитѣ славяне още прѣди Кирила и Методия са употрѣбяли криво-лѣво грѣцкото писмо за означаване звукове отъ езика си тъкмо тъй, както до скоро — та и днесъ по нѣкждѣ въ Македония — мнозина сжщи българи си служатъ още съ грѣцка азбука.

7. Самото *словно богатство* на старобългарский езикъ, сравнено съ новобългарския рѣчникъ, ни увѣрява тъй сжщо, че сички ония рѣдки и характерни думи, познати намъ отъ старобългарскитѣ паметници, ги има добрѣ запазени въ днешнитѣ български говори. Нашиятъ български словарь не е още прибранъ цѣлъ, но и отъ това, що е вече станало научно достояние, що е скжтано въ разнитѣ наши сборници и рѣчници, става ясно, че и слѣдъ хиляда години българскитѣ говори са запазили твърдѣ много изрази отъ врѣмето на Кирила и Методия, та и откъмъ тая страна днешниятъ нашъ езикъ е правъ потомъкъ на старобългарския. Нека се спремъ повечко върху тая точка, върху която малко внимание се е обръщало до сега.

Лексикалното сравнение съ старобългарски езикъ може да се води двояко: или съ днешния български книжовенъ рѣчникъ, или съ рѣчника на днешнитѣ български говори; отъ

първата съпоставка ще се получи доказъ, че отъ сички славянски езици само българскиятъ притежава днесъ рѣчникъ, най близъкъ до старобългарския, докато отъ другата съпоставка ще се види, кои български говори иматъ най много общи думи съ старобългарски, та и споредъ това да можемъ сѫди за по̀ близкото происходище на старобългарский езикъ.

Веднъшъ установено, че старобългарски и новобългарски и откъмъ лексикална страна съставятъ единъ и сѫщи езикъ, ще остане да се докаже още, кои български говори са дали най много материалъ за изграждане старобългарската книжовна рѣчь. Ако не правимъ разлика по врѣме, ако не отлѫчваме по̀ старо отъ по̀ ново, не ще съмнѣние, че отговорътъ на тоя въпросъ би гласилъ, че сички български говори са зели участие въ образуване старобългарска книжовна рѣчь, защото още за старобългарско врѣме приемаме, па и знаемъ положително, че е имало наши писатели и отъ западна както и отъ източна България; писало се е и превеждало, не само въ Охрида, но и въ Прѣславъ, па и на Света-гора. Обаче земемъ ли прѣдъ видъ само най старитѣ наши паметници и запазенитѣ въ тѣхъ старинни думи, ще видимъ, че не сички наши днешни говори еднакво са запазили тѣзи думи; има една разлика въ полза на западнитѣ и то на юго-западнитѣ, или инакъ казано, македонски говори; тѣ са ни запазили сравнително повече старобългарски думи, отколкото другитѣ български говори. Може би нѣкой да каже, че тази лексикална близость между старобългарски и македонски е само привидна, т. е. произлиза оттамъ, че ние притежаваме повече фолклоренъ и диалектенъ материалъ отъ Македония, слѣдователно между по̀ многото думи отъ тамъ, ще има и повече старобългарски. Не, азъ съмъ събиралъ думи отъ сички наши говори и притежавамъ не по̀ малка сбирка и отъ сѣверозападни както и отъ источни говори, ала измежду тѣхъ не можахъ да извадя толкова старобългарски думи, колкото извадихъ отъ македонската си сбирка. Обаче за да изпѫкне голѣмото прѣдимство на македонскитѣ говори, тука давамъ думи не само отъ македонски но и отъ други наши говори, нагледно да се види, въ какво отношение стоятъ днешнитѣ наши говори откъмъ лексикална страна къмъ старобългарски.

Та и независимо, отъ какви български говори са тия рѣдки и хубави думи, тѣ заслужаватъ да бждатъ истъкнати като думи, които обрѫщатъ внимание съ своята старинность, като думи, за които мнозина у насъ и не подозиратъ, че ги има запазени още въ наши говори. Но ако трѣбва да знаемъ, какъ се отнасятъ българскитѣ говори единъ къмъ други по старинскитѣ си думи, то откъмъ тая страна забѣлѣзвамъ (споредъ досегашнитѣ си материали) слѣдната постепенность: най много старинни (старобългарски) думи има въ македонскитѣ говори, сетнѣ — въ рупско-родопскитѣ, слѣдъ това въ североисточнитѣ и най сетнѣ — въ северозападнитѣ.

Въ реда на старобългарскитѣ думи въ новобългарскитѣ говори на първо мѣсто би трѣбвало да поставимъ думитѣ съ назални остатъци отъ Костурскитѣ и солунски говори, които думи съ самия си изговоръ явно свѣдочатъ за тѣсна връзка съ езика на Кирила и Методия. Но азъ нѣма да ги изброявамъ, защото съ исключение на двѣ-три отъ тѣхъ (блънд'а, братученд и сънсед) тѣ сички са извѣстни и отъ другитѣ български говори, та старинностьта имъ състои само въ тѣхния назалитетъ. Тия думи заедно съ литературата по въпросътъ, са изброени почти сичкитѣ въ студийката на г. А. Стоиловъ, „Остатъци отъ назализъмъ въ Солунскитѣ села Зарево и Висока", ПСп. LXI, 703—712. Освѣнъ тия думи ето какви други рѣдки и сжщински старобългарски думи има запазени въ днешнитѣ наши говори, прѣдимно въ македонскитѣ:

На първо мѣсто турямъ дума, която ме твърдѣ почуди съ необикновенната си старинность, а именно:

алне, алненце — сърненце, стб. **алнь**, отсетнѣ **лань**; намирамъ я въ една пѣсень отъ Тетевенско: Тент'ава маіка год'ава, частна сбирка на инж. Мариновъ, още непечатана. Съотвѣтното мѣсто отъ пѣсеньта гласи:

Срешта им иде кошута,
Кошута е младо алненце;
Сичка са свадба спуснала
Кошута да си пребиıат
Алненце живо да фанат [1]).

[1]) Напослѣдъкъ тая пѣсень се намѣри и въ другъ вариантъ, пакъ отъ Тетевенъ. Вж. Тетевенски говоръ отъ Кр. Стойчевъ, Мсб. XXXI, 236.

ангула и енгула е дума обикновена въ югозападна България за риба змийорка — ѧгоулꙗ.

бедро — слабини, ябълка, Шапк. VIII, 90 — отъ Охр., а въ Шуменско има избедрям се — изпѫчвамъ се. срав. още Слав. Притчи I, 251: късно си се подбедрил (подскоросал).

безна — да идеш у бѐзната, Мсб. XI, 168 — отъ Дупнишко.

безна се срѣща като географско название въ западна България; срв. и с. Бездѐн, Софийско.

брак — свадба, употрѣбява се въ Струга: елате на брак, Милад. 24. Вж. и Шапк. I, XX.

беседим — има въ рѣчника на Неофита, отъ Македония; има я въ Радомирско, ПСп. XLIII, 64, срв. и бесада още въ дакобълг.

блудец — блюдьць — коливо, има на много мѣста въ Македония, вж. МСб. III, 228 отъ Воденско, МСб. VII, 257, 456 — отъ Русенско, ПСп. XLIII, 301, XLVII, 817 — отъ Мориовско и пр. бл'удо казватъ (споредъ Д. Маринова, Ж. Ст. III, 257) и на единъ обреденъ хлѣбъ по Ломско.

браньникъ — войник е запазено въ една пѣсень отъ Копривщица: турци на война да идатъ, а пъкъ блъгаре — бранници, МСб. XVI—XVII, 139.

братоучѧди е запазено въ Костурско, даже съ носовката: братученди, Новини I, 5.

басня сега е у насъ книжовна дума, но въ Хаджи-Ейл., Мсб. I, 78, казватъ на баилки — басни, а въ Търново казватъ басенки, Трудъ I, 288, пъкъ баснарка, баснарица има въ Пещера, ПСп. XXV, 205, Софийско и Охридско, Шапк. III, 26. Срв. и басмателка отъ Орханийско, Мсб. V, 114, а пъкъ Мсб. IV, 96 — бръсмателка — пакъ отъ тамъ.

бладам — стб. блѫдити, но сега съ малко измѣнено значение: бълнувамъ, Прилѣпско, II, 202. Има и блъдам и бълдамъ, Воденско, Новини, III год. Въ източнитѣ говори има бълдам и бълтам. — газя каль: избълта = излѣзе на глава, Трѣвн. Мсб. XVI—XVII, 394.

болезен, се срѣща въ едно баяне отъ Софийско МСб. XI, 89.
буюзен: нема страх ни буюзен от никого, между думитѣ отъ Тетевенско на Стойчева.

стб. дума **блюсти** е запазена въ израза внебл'уд = внезапно, както стои у Герова, ала неизвѣстно отдѣ.

стб. дума **бреныѥ** се е запазила въ нѣколко географски названия, като Бреница, Орѣховско, Бр'анущтица, Пещерско, а вѣроятно и въ бренѕам = калямъ, както се употрѣбява въ източнитѣ говори (въ Сливенъ „обрънѕоти са“), а въ Тетевенско има сжщ. и глаголъ брене̂ съ значение пакъ каль, нечистотия, вж. Стойчевъ Тет. гов., рѣчникъ.

бол'а — стб. **болѧ** е засвидѣтелствана отъ много мѣста: болна ли си лежала, или си бол'е гледала, Разлогъ, Нов. IV, 62; заболе отъ тежката боля пише Ил. Блъсковъ, Семо Вълчевъ и Куций Тодоръ; сжщата дума има въ Казанлъкъ, Тетевене, Кайларско (МСб. XVI—XII, 69), Охридско (Мсб. XI, 21), Конушко (Мсб, IX, 69) и др.

бърлог, бърлога освѣнъ съ старото си значение днесъ се употрѣбява и за „сметъ“ и за „нечистъ човѣкъ“, Матовъ, МСб. VI, 457.

събыти сѧ, отдѣто събитие, има въ Тетевенско: збила са Димчу клетва; зби са Іованᵞ клетвата, Тет. говоръ, 179, 198.

Старата частица **бо** е запазена освѣнъ въ боже, божем, още и въ будин = **бо ѥдинъ**, въ значение на кой-годѣ (Родопи), а въ с. Сухо̀ (Солунско) тая сжща дума се изговаря пуідин и пуідим: на тос чувѭк сега да ишчи пуидин да му плати борчу, Шапк Прик. 308; пуідим што-год'а ни знаі, Мсб. IV, 189. Срв. още: пуино̀ш = нѣкога — бо-ѥднош, Шапк. Прик. 306. А въ Охр. споредъ Шапкарова има и будин-век = нѣкое-си врѣме.

вабе — стб. **вабити**, се срѣща доста начесто въ западнитѣ говори въ смисълъ на мамя (овце, пилци и пр.)

вѝтеѕи, ед. ч. вѝтек (Горно-Броди, съ знач. змей, юнакъ), но има и вѝтец — стб. **витѧѕь** и се срѣща освѣнъ въ

Македония (напр. Прилѣпско, Мсб. XIII, 89), но и въ Софийско: витец Іанко, Мсб. III, 15.

вишен — стб. **вышьнъ** освѣнъ вишни Боже и вишни потоци се срѣща и въ дума вишница — малъкъ потокъ, Скечанско. Срв. още: вишне рано, много рано, отдѣто вишеранка — ранобудница.

вельи е запазено освѣнъ въ велиден, както се нарича Великден по Македония, па и въ Коприщица (Мсб. XIV, 7), но и въ вел'а неделе, вели четвртак, Разлогъ, Сборн. С. Ив. С., 121; послѣ: велйе си чудо гледафме, Охр. Шапк. I, 7, велйе чудо, отъ Битолско, Шапк. I, 11, Милад. 425 508; вело се кале разбило, Софийско, МСб. IV, 64. Тукъ спада и нарѣчие велне, велно = твърдѣ: велне младо въ една дебърска пѣсень, Илиевъ, Сборн. 94; сѫщо и въ Софийско, Мсб. III, 9, а въ Мсб. III, 20, пакъ отъ Софийско, стои верно: ала ми е верно младо, верно младо, аџамиа. Дума велможа отъ сѫщия коренъ е запазена като народна въ Кюстендилско и то въ значение „старейшина въ задруга“. Прилаг. велик, пак от тоя коренъ, освѣнъ въ връзка съ Великден (велика срѣда, велика сѫбота, велики пости и пр.) се срѣща и съ други думи, като: от тешката болест, от велика чума, Верков. Ж. П. 295; срв. още: да са велики и честити, въ една коледна благословия отъ Т. Сейменско, Мсб. XI, 8. Отъ Прилѣпъ, Цѣп. Мсб. VI, 236: праіател — и отъ брат пò велик. Отъ Софийско пъкъ имамъ забѣлѣзанъ и глаголъ величае се — свѣни се, срамува се.

Срв. степень **вяще** е запазена въ Шуменско, вешт'ę или вешти, за което съобщи най напрѣдъ В. Стояновъ, СПп. I, 175, но у Слав. Притчи я има и отъ Златарица: веще е далече.

в'ам, нев'ам освѣнъ въ обикновениятъ обратъ (съ значение негли) се срѣща и съ първичното си значение: тоа, шчо си веш, Прил. и Охр. Шапк., а въ Бабякъ (Бабяшки колиби), Разлогъ сѫщата дума в'ăм значи тъй; пакъ тамъ казватъ в'ăдомо ли е вмѣсто бива ли (съобщ. Н. Алексиевъ, студ.). Въ Охридъ пъкъ употрѣбяватъ дума

вѐдовно вмѣсто извѣстно, сигурно: знаеш си ведовно за таю работа?

ветил или ветил се — обѣщалъ или обѣщал се — безпрѣдложенъ видъ отъ глагола вѣтити, е запазенъ въ югозападнитѣ говори (Леринско, Охридско, Битолско): ветил му една квачка, Шапк. IX, 314, му се ветоф (отъ с. Велмевци, Битолско), шчо фетиш да ти ги донесам, Кичевско, Таховъ, Сб. 175, му се фетил да сторит тоа, Охридско, Шапкаровъ, VIII, 127; фешчаам, Струга и пр.

ветка, вѣроятно вмѣсто ветва, срѣщамъ пакъ отъ югозападна България въ Сборника на В. Икономовъ, пѣс. № 172; срв. още: фустанот ми се растури по тие ветки зелени, Охр., ПСп. XXVII, 364.

вѐпер — дива свиня — вепрь е обикновена дума въ македонскитѣ говори.

внеодапица, както се срѣща въ Прилѣпско, замѣнява стб. въ-незаапѫ. Срѣща се и изнаапец, Малешево, Новини, VI, 53.

ворт стб. вратъ, градина, е запазена въ Дебърско, Сол. Кн. 277, Шапк. VIII, 116.

врътьпъ или вратъпъ е запазена като народна дума, вѣроятно въ старото ѝ значение, въ Тиквешки ръкописъ, Мсб. VIII, 397:

обидоше гори и врът'би и ломие.

въгъл' вмѣсто въглен — стб. ѫгль се срѣща въ Родопитѣ и другадѣ въ Източна българия: флеал му воагаль ф калеаци, Мсб. VI, 202.

въгрѐ стб. *ѫгрѧ: черно въгре, Орханийско, Мсб. V, 14; тука спада вѣроятно и по̀ общата дума въгърец, червей Oestrus bovis и др.; срв. още: срѣдни югри, както и Егри — села въ Македония. Въгри, въгърски идва и въ Брашовскитѣ грамоти, Мсб. XIII 54.

възà, както го срѣщаме от Чирпанско, Мсб. XIV, 213, съ знач. пращило, ако не е произлѣзло отъ по̀ прѣдишно каза, ще бѫде стб. ѫза.

въхам стб. ѫхати е запазено въ Котелъ съ значение „слахасвам", Мсб. XV, 183. У Герова има и въхав — миризлив, ала неизвѣстно отдѣ.

Дума **глаголъ** е запазена въ Разлогъ, дѣто казватъ глàголу ми се зе от страх (Н. Алексиевъ, студ.), а въ Кюстендилско (споредъ Йорд. Иванова, Изв. Археолог. I, 190) има глагòлец и значи езиче на звънецъ; срв. още: глаголето му развалено, Слав. Притчи. глàгор пъкъ въ Костурско значи дума, глас: дай да се чуе глагор. Любопитно, че и въ чешки днесъ hlahol значи звук, ехо. Срв. още: Какво тиква глогори (казува), оваа година Велиден нема! Сб. Любеновъ, III, 13.

год въ значение на врѣме, сгодно врѣме стб. **годъ** има въ Прилѣпъ и Охридъ: òт-год дò-год или òт-году дòгоду, ПСп. XLVIII, 992.

Старинната форта **горьн** се срѣща въ една тѫжачка отъ Костурско: яска, гора, ка к'е чина, Новини I, 29, дѣто гòра стои вм. горка. Срв. още нагоркнува въ Пазарджишко вм. нагорчава.

Старото значение на гора (планина) освѣнъ въ нарѣчие горе е запазено и въ дума горка = връх, хълм, както се срѣща въ Перущица.

Сега изговаряме госпожа (вм. госпожда, както е пò право български), понеже думата е въсприета чрѣзъ руско книжовно посрѣдство, но и старобълг. ѝ форма е запазена въ Тетевенъ (вж. у Стойчева) и въ Коприщица (споредъ г. Л. Малѣева).

градѫ освѣнъ въ Костурско (гренди вамо и пр.). се е запазило и въ дума гред = слог, било, Ломско.

гром освѣнъ въ Македония има и въ югоисточна България, с. Чешнигеръ, Сем. Изв. II, 424.

грьс = шепа, стб. **грьсть** е обикновена дума въ Македония; въ Родопитѣ — пригоршта, Мсб. II, 221, Мсб. VII 450; отъ нея произлиза вѣроятно и грьсте — снопъ конопени стъбла — **грьстнıє**; срв. и рус. диал. горсть ржкойка, Р. Ф. В. 1900, 90.

гъмѕати е запазено въ гъмжа, гъмжило, доста общи думи по Българско.

грьдъ въ смисъль на лошъ освѣнъ по западна България (гърда старост, Охр. Мсб. XI, 19), има и въ Чепино:

што сам ти, мале, згардила, Мсб. XII, 17, и въ Тетевене: гърди ми са = потърся ми се.

не дѣꙗти въ оная сѫща смисъль, както се употрѣбява въ стария прѣводъ на евангелето **недѣите** = оставете, не го закачайте, се срѣща въ една пѣсень отъ Г. Джумайско, Мсб. XII, 71: Видел ги е, па не ги е деал.

десни въ смисъль на челюсти срѣщамъ въ Читалище год. I. 607; вж. още Трудъ, III, 1051.

дверю = порти, има въ Рѣсенъ: Собрале се селаните, кой по дворю, кой по дверю, ке ми турат турчин пола́к; съобщ. ми отъ г. А. Ляпчева. А дверник има въ една пѣсень: Стояне, млади дверниче, Бълг. кн. I, 209.

дъкогоубъ е запазено въ Дебърско: се свил у две губи = ȍ-двѣ, Сем. Изв. II. 303. Оттамъ и губа — тѣстѣнъ листъ, петура, Охр. Шапк. I, 57.

дрѧхлъ се срѣща въ Разлогъ: удреенал = умърлушен, и Софийско: Сѐ ю войска уилнала, уилнала удре'нала, Мсб. III, 25; срв. още: вдрехва се (за месо) = втяхва се, спарва се.

дрождиꙗ — тиргия, срѣщамъ у Гер., а въ Тетев. дрожде значи, захаросано сладко.

дръколъ изговаряно дъркул, значи, стар човѣкъ, Прилѣпско, а дрѣголе значи ‚голи клони' Мар. Мсб. XII, 273.

дрезга, стб. **дрѧзга** = гѫста гора, употрѣбява Ботевъ, а дряздак съ сѫщо значение има у Герова; оттамъ и дрезгав, дрезгавина съ измѣнени значения.

дѣва, дѣвица сега са замѣнени съ мома, момиче, но покрай по́давка, подевец срѣща се и девица: Расла е Тойка порасла, станала на стан девица — изъ една Тетевенска пѣсень (Мариновъ). Срв. още: руо девичинцко, отъ Кичево, Сб. Таховъ 182; дьево булина, Мсб. XX, 7; девоснoп, девоснобник, девоснобница = сгледник, — ца, чиято втора часть е снубник, както наистина се срѣща въ Кост., Сол. кн. I, 31.

дѧтлъ — кълвачъ, има и сега, било като детел, било умал. детле, ПСп. 47, 812, отъ Мориово.

дѣти, — старата форма вм. дѣца, е запазена въ Скечанско:

дѣтитѣ, Новини, 1893. Вж. още Род. Стар. III, 58: деати.

ѩѕа живѣе още въ Костурско енза, а и другадѣ безъ носовка еѕа, еза: езата да го сполете, Щип, Мсб. VIII, 242.

жбаньць е запазена въ форма џибан и џубан, Марин., Градиво, 195, = чибъръ.

жед или жед' стб. **жадь** е запазено освѣнъ въ Шуменъ и Тетевенъ, още и въ банатско-български жък', Мсб. XX, 2. Срв. и женд въ дакобълг.

съжиѕати (изгарямъ) е запазено въ Родопитѣ (Срѣднород. Овчарство, 90), а отъ сѫщия коренъ има другѫдѣ жижница = пещь за варь, и пожижа (за вода), Ловчанско — за солено ядене = „пали на вода"; срв. още съжеже, Широка-Лѫка, Мсб. II, 77; въ Ахъчел. се срѣща и иждегал (вм. из-ж.) Мсб. I, 102.

жрьдь = върлина има въ Родопитѣ жо̆рди и въ Шуменско жрът', както я съобщи още В. Стояновъ, СПСп. I, 175.

жьзлъ е запазено въ Тетевенъ съ изворъ џѐзал — владишка патерица.

женихли стб. **женихъ** има освѣнъ въ Родопитѣ още и въ Добричко (женихли), Мсб. IX, 5, и Варненско, Мсб. VIII, 17 — вѣроятно у прѣселенци отъ Южна България.

Частица **же** се срѣща освѣнъ въ уж (**оуже**), боже, божем и пр. още и въ частица дабже, както се употрѣбява въ Македония: дабже си направил това, вѣроятно вмѣсто **да би же не**. Въ връзка съ тая сѫща частица **же** стоятъ, както се знае, и мѣстоимѣния **иже** и **ничьтоже**; първото е запазено въ южнитѣ Родопи, въ с. Кетенликъ, и то горѣ-долу въ сѫщо значение: ж'оату = който, дѣто, т. е. иже-то, вж. Род. Напр. V, 6: ж'оату си има деаканика = който си има тояга; родопскиятъ звукъ о͡а се е появилъ вслѣдствие на по̀ прѣдишна безтонность. Втората дума **ничьтоже** се прѣобразила на нишчо̀-живо въ Прилѣпско съ значение никак: таѩ ништо-живо не се истаала од него, Мсб. I, 99; Една мечка беше му се настървила на мравите да и ѩдет и ништо-живо не и остаала да излезат на бело видело, Мсб. III, 199.

Срв. още нежели, Коприщ. Мсб. XIII, 82 нецели, Тетевенъ; у Герова; стои и неже.

жрѣбнн въ сѫщата смисъль се употрѣбява въ форма жребче Прилѣпско.

жьратн или **жрѣтн** е запазено въ прожрани зъби, съобщено ми от В. Стояновъ, Жеравна.

Старата форма **житн** е запазена въ Кинанскитѣ села (рупски, говори): един ден жил (с. Книжовник).

стб. **ѕѣло** живѣе още въ Охридската дума пре ѕелвам = прѣкалявамъ.

злакъ е доста обикновена дума за зеленина; споредъ нея и пàзлак = зелена морава, както я употрѣбява въ своитѣ Спомени Хр. Дановъ, Юбил. Сб. 244; вѣроятно е сѫща дума и злач = сокъ отъ месо: му се зима злачот (Велесъ), която Д. Матовъ, ПСп. XLIV, 250 погрѣшно свързува съ **слаждь** полски słodż. Отъ сѫщата дума злач има и глаголъ озлачавам се — заядам зелено.

зод, зодено, зодосвам стб. **зьдъ** и **здъ, здѣнъ** и пр. има въ Охридско и Велешко съ значение глеч, глецосвам, глецосано.

знздъ покрай **зидъ** живѣе още на истокъ и на западъ съ разни изговори за началната съгласна: зизд, ѕизд и џизд, както и ѕиздам, џиздам.

златица въ значение на жълтица — особено за костадинки — живѣе въ Охридско.

зрѣтн срѣщнахъ по Софийско: узре се, съгледа, а Гѫбьовъ навежда и отъ Търново: пуѕѕр́алѫ сѫ і марѫ, пут пулѫ й бара, Мсб, XIII, 456.

ѝвери въ значение трѣски е дума извѣстна; има я още въ Бончевия Сборникъ отъ Разградско: пълен губер със сивери (тъй!), 139; въ една коледна пѣсень отъ Софийско, Мсб. III, 12, ивере значи нѣщо като кладенче: вода съм пил на ѝвере; ѝверка значи въ Царибродско каменна дупка съ дъждовна вода.

икра стб. **нкра**, хайверъ, има въ Велешко, Мсб. XX, 27, докато сѫщата дума икра въ Софийско значи момици.

ин, ина, ино се срѣща освѣнъ въ инак, инакъв и пр., но и въ друго значение: клети турци ин'а вера, Ярлово,

Самок. Шапк. III, 318; има го и въ Софийско, Врачанско, вж. Марин. рѣчн. Мсб. XII, но любопитно, че отъ Скечанско тая дума е забѣлѣзана у н е й: турцка веара у н е й веара, Род. Стар. III, 57; да ли не е отъ **оунѥѩ**?

искоусити = изпитвамъ, се срѣща въ Охридско: за да и с к у с и т, остаил една мечка зад врата, Мсб. VIII, 116, XIII, 219.

и с т и, и с т а, и с т о съ извѣстното му значение идва въ Разлогъ, Нов. IV, 49, Софийско, Самоковско и пр., а въ Дойранско и с т о м значи туку-що, Шапк. VIII—IX, 376. Срв. още и с т о в е н: сичко видува и сановете му са и с т у в н и, Ахъчел. Мсб. I, 75.

к и д а м, у к и д а м стб. **кыдати**, въ макед. говори значи късамъ и фърлямъ; въ малко друго значение, се е запазила тая дума и въ Тетевенско: у к и д а х си политѣ — нацапах ги с кал (от обущата).

кыи стб. ч у к се е запазило въ к и ѝ к на врата или на кантар — тутмак; оттам и к и ђ у г а, сѫщо значение Мсб. VIII, 233.

к л е т, стб. **клѣть** се срѣща начесто съ едно или друго зназначение, най-често въ значение на к и л е р ъ, а въ Самоковско има и п о д к л е п: да правиме рађу църкви, рађу църкви и п о т к л е п и. Мсб. III, 23. отъ с. Чупетлово. Има и з а к л е т я м ъ = затварям: сърце з а к л е т и л а, Любеновъ, Самовили, 87.

клепати се е запазило въ сичкитѣ си значения, а въ значение на к л е в е т я вж. Род. Напр. III, 168: к л е п, к л е п а н е, к л е п е а, к л е п а ч, к л е п ч и й к а.

кладѧѕь въ първичната си форма е запазано въ Търновско: к л а й ц, Трудъ, III, 1066 (стегнато отъ к л а д е ц), а въ Айтошко, Бр. ПСп. V—VI, 206: к л а д е н ц.

к л ъ б у к, к о л б у к стб. **клобоукъ** съ измѣнено значение, вѣроятно контаминация съ **клѫбо**, к ъ л б о, сега не значи тъкмо ш а п к а, а нѣщо валчесто, па се казва и за дъждовна вода, че прави к ъ л б у ц и или к л а б у ц и.

Старата дума **кобь** е изгубена отъ български, но отъ нея производни имаме доста: к о б н и к, з л о к о б н и к, п р о к о б н и к; па имаме и глаголъ к о б н а се — случи се, пръкна се.

стб. **коль** или **коли** въ старото му значение срѣщаме въ Софийско: коли може, че ви донесем; срв. още: коль се върнеш, нам ур се разваля, Копр., Трудъ I, 13; колем не си тръгнал, хич не тргвай, Тетевенъ; Откол е Митър затворен, ратаю се ден не знае, овчару се срок не знае, Мсб. III, 5; Откол е Мехмед субаша, мома при майка не лега Мсб. II, 88. Срв. още: да ти не е коли; не е ми коли — нѣмамъ врѣме, още въ стария апостолъ: **неѩсти имъ бѣ коли.** — Въ Тетевенъ казватъ и: не бѣше ми колица.

колепка — люлка, вѣроятно стара дума отъ **колѣбати**, има у Шапк. III, 344, отъ Кукушъ.

Дума **кокотъ** ще е имало и у българитѣ, щомъ се казва и сега въ Разлогъ: петеле кокоти (къкри) и въ Велесъ: ококо̀туѩм се (втренчам се), Мсб. XX, 48. Срв. още: ококотени очи отъ с. Църско, Битолско, Мсб. XIX, 49.

Старото значение на **коньць** — край, има въ Прилѣпъ: куса болес, благи конец, Мсб. IV 221; срв. още; се скончал = умрѣлъ, пакъ отъ тамъ, Мсб. IV, 242.

копиѥ сега е замѣнено съ турска дума маждрак (копие не е народна дума), но старата дума живѣе като копиле — сѣменно стъбло у червенъ лукъ. Впрочемъ има си и ко̀пе (въ смисълъ пакъ на копиле) Мсб. XII, 289, отъ Маринова и XVIII, 160, пакъ отъ него.

кощоунати сѧ — кущуня се, въ Казанлъкъ — съ значение подигравамъ се; има я отбѣлѣзана и у Герова.

которыи, тъй характерна дума за старобълг., има освѣнъ въ дакобълг. още и въ Шуменско, Родипи, Скечанско (кутриете), Зарово (Солунско): кутръй, ПСп. XVII, 322, LVIII, 573; въ Сухо (пакъ Солунско) освѣнъ кутръй има и су̀кутри и са̀кутри = всѣкой. Срв. още никутри отъ Ахърчелеби, Мсб. II, 278.

крагоуи въ сѫщото значение Мсб. IV, 35, отъ Димиръ-Хисарско; въ Рупчосъ карагуй Мсб. IV, 50; крагуй, дулеате, деавойку! Ахчл., Мсб., IX, 39, а въ Пещерско кръгув̀ъ: Дойчин носи кръгувь, кръгувь му са мольъ, ПСп. XXV—XXVI, 206.

Едноставната форма **кратити** въ значение свърша се има въ Зап. България и въ Родопитѣ: крати ни са маслуту, Мсб. I, 153.

крап стб. **кржпъ** — кжсъ, е тъй сжщо позната дума въ Западнобългарски (въ централнитѣ говори); дните ти се скропиле! Дебърско, Сем. Изв. II, 382. Има я и въ Родопитѣ: крǒпу на бой, Мсб. I, 76.

стб. **коузнь, коузньць** е запазено въ думи като: кузничка — у Раковски, Бълг. Стар. 33: Искри скачат из кузничка, седни булка, подай пръстен! У Бонч. Сб. 137 стои кузмичка, а въ пѣсн. на Берд. бълг. стои: Искри скачатъ изъ курничи! Срв. още кузнеа = ковачница, Мсб. II, 217 и Срѣднород. Овч., 89 (Родопи); па отиде на кузнета, Мсб. X, 86 отъ Сѣрско; кузнари = ковачи, отъ Г. Броди, Мсб. XI, 246.

коушати = опитвамъ, се е запазило въ малко друго значение: да опитамъ болесть чрѣзъ баяне; употрѣбя се въ Кичевско, Нов. III, 76: кушанье = баяне, Прилѣпъ Мсб III, 70. срв. и по̀куша отъ Куманово — баяне на боленъ.

коупля, купя, стока, е доста извѣстна дума въ източнитѣ говори, Мсб. IV, 12; VIII 12; XIII, 79.

кобел, кобле, стб. **кыблъ** въ сжщо значение (кофа) се срѣща въ Кичевско (Шапк. VIII, 251), па и другадѣ по Македония. Азъ мисля, че и общобългарската дума кобилица иде пакъ отъ **кыблъ**, за това се срѣща и съ изговоръ коблица.

клъбаса е запазена въ Велешко: Найде баба кълбаси, па рече: ми се криви, Мсб. XII, 233.

кръкъ = вратъ — намираме въ израза на-кършач (нося дѣте на кркач — на чушъ, както го обяснява Матовъ, отъ Велесъ, Мсб. VII, 465. Въ Тетевенъ (споредъ Кр. Стойчева) нося дѣте на кркач значи друго. Мсб. XXXI, 322.

краса тъй сжщо старинска дума, вѣроятно още отъ богомилско врѣме, се срѣща въ Еленско, Мсб. XXVII, 322; има я и въ Етрополе, Мсб. VI, 121.

Отъ стб. **алкати** или **лакати** имаме покрай извѣстното лаком още и лачурен = пак лаком, по Соф., Врачанско, та и въ Еленско, Мсб. XVI—XVII, 401.

лѣстьница въ значение на стълба се употрѣбява още въ Македония — лѐствица, Шапк. I, XXI; имамъ я записана и отъ Призрѣнскитѣ торбеши.

льстити, лѐсте е народна дума въ Разлогъ и въ Тетевенъ. дѣто значи угаждамъ нѣкому, гледамъ хатъръ, вж. и Юбл, Сб. Дановъ, 232. Въ Ст.-Загора хлестя са и въ Тетевенъ лѐста са — протѣгамъ се, разгалямъ се, идатъ сѐ отъ **льсть**. Освѣнъ това въ Тетевенъ има и прѐлес — сгода, прѝлег.

лѣть ми ѥстъ — твърдѣ старински изразъ още въ старобълг. съ значение „позволено ми е", живѣе още въ Охридско: не ми е лет = нѣмам врѣме; ако ми падне лет = ако намѣря врѣме; има даже нѐлет = нѣмахъ врѣме, однелетвам се, = намирам врѣме, Шапк. Вѣроятно сѫщата дума е и въ благословията: лете било у човеко, лете било у момата! Дупн. X, 201.

лѣнь се срѣща въ Охридско и Воденско: лен го е, лен мие, Мсб. V. 160.

лихъ освѣнъ въ обикновеното си значение самъ, самотенъ (лихо ли, тъкмо ли?) се е запазило и въ другото си значение кривъ, недостатъченъ; лих или лив, лишено, Охр. Шапк.; въ Ст.-Заг. улишѐн = поврѣденъ въ око. До 1841 год. тая дума се употрѣбява и въ Сливенъ, както я срѣщамъ въ единъ дамаскинъ, Соф. Нар. Библ. № 320: ако намѣрити неиди лишено да ма прустити. У Гер. има и глаг. лишѫ — мамѫ, както и сѫщ, лишня; срв. и лишанци-Бобе, казват на тогова, който лиши въ игра, Чол. 181; лиши Господь не търпи, ibid. Имало е и улихнѫти: улѝна си кракот, Вод.

лѫгъ дава днесъ лъг, лъгове или лаг, лагове = гора въ ниско, влажно мѣсто: гасти лагове, Самок. Мсб. VI, 37; изъ зелено лъже, Угърчин, Мсб. VI, 48.

ложе въ първичното му значение — легло — се срѣща въ Разлогъ: мече ложе, хайдушко ложе, а инакъ значи или placenta, или вѫтрѣшното на кратуна, Демир-Хис. Мсб. IV, 108. Но има още ложник и ложница, Охр. и Дебърско = завивка: жената е шѐпни-ложник, Нов. II... докато въ една Казанлѫшка пѣсень ложници, значи

легло: Змей ми лижи фъф корьжнжт, пжк змиiница фжф ложница, Мсб VII, 7. Срв. още ложине = утайка въ оцетникъ, Охр. Шапк. Нов II. Сетнѣ тоя коренъ се смѣсва съ **лоужа**, та произлизатъ лужѐ и лу̀жина = жаби мрѣстъ, Срв. и лужник — блатиста ливада, Геровъ.

Старата дума **лаинта** намираме запазана въ с. Ени кьой, Скечанско, съ изговоръ лан'ти, Род. Ст. III, 58.

медвѣдь сега е замѣнено почти вредомъ съ мечка (още отъ XIV в.), но има и медвед: мечко медведо, медведо отъ Соф. Мсб., V. 75; вж. още Шапк. V, 689; въ Ловечъ и Тетевенъ казватъ и медун = мжжка мечка.

мнса — блюдо е запазено въ Радовишко, ПСп. XLIII, 90, Прилѣпско, ПСп. LXVII, 812, а въ Брацигово казватъ мисурче на паниче, Изв. Сем. I, 129.

мѣдь сега у народа е замѣнено изобщо съ турска дума бакър, но старата дума е запазена освѣнъ въ медник (котел), меден кавал и мядна синия, Еленско, Мсб. XXVII, 210, още и самостойно въ Тетевенско м'ат съ значение — пиринч, жълта мѣдь.

мжка въ знач. брашно сега е исчезнала, обаче живѣе въ производната ѝ дума мъчник — прѣграда, въ която пада смлѣното брашно.

мждьнъ и **моудьнъ** живѣе въ нарѣчие мудно, па казватъ и муден на име = съ мжчно име, Видинско, П. Гжбьовъ; има и глаголъ: едвам се измуди из леглото (Тетевенъ) = лѣниво ставамъ.

Първичната дума **мышь** е запазена въ Солунско и Кукушко — мъш и миш.

мѣтати въ старото му значение фърлямъ, стрѣлямъ, намирамъ въ дума метàлник — единъ отъ кукеритѣ (джамали) — види се, който е вършилъ нѣкакви работи съ фърляне или стрѣляне, защото има и стрелник, Род. напр. III, 37.

маздра = кожица, стара дума, е запазена съ друго значение: месо или тлъстина, що се обира отъ кожи; оттам и глаг. мездря. Вѣроятно е имало и **маздрие**, отдѣто мездре = месо на овошки, Мсб. VII, 477.

млънии сега книжовна дума по руски изговоръ молния, живѣе като народна въ Прилѣпско: молнıата и ровıата да те удрит, Мсб. IV, 226; да го удри мъньата! Щипъ, Мсб. VIII, 242.

мьньи, мьньши е запазено освѣнъ въ мъник (малко куче) и мъничък още и въ манашейка — малъкъ пръстъ на ржка или кракъ, Тетевенско, Стойчевъ.

мънитъ ми сѧ — струва ми се, е запазено въ Костурско: на ни-му се мниеше, Сол. Книж. II, 57. Вж. още: мли ми се Мсб. VI, 14. Този изразъ има и въ Софийско: ним са помлело, това е баница, Мсб. XV, 138.

навь — мъртвец, е вече дума исчезнала, но пакъ имаме нави — болесть и лехуса, Велесъ, Бълг. Пр. IX—X, 149. Споредъ Д-ръ Т. Петрова въ Орханийско казвали неви на родилна треска, Мсб. XXI, 65; отдѣто и невясва, навясала лехуса, хванала болесть, нави, Казанлъкъ, Мсб. XV, 73 и навиак — вампир: навıаку проклети! Дупнишко, Мсб. X, 202. Отъ сжщи коренъ е вѣроятно изнийвам — скапвам се от болесть, Охр., Шапк.

немошть и **немоштенъ** сега значатъ слабост и слаб, но въ дума немоштица — неджгъ, болесть, е запазено старото значение.

нынѣ = сега, живѣе въ нѣкои сѣвероисточни говори: Шуменско, Еленско (Мсб. X, 74) и Котленско: ду нини ми си девер бил, ут нини, бульж, — мил братиц, Мсб. XVI—XVII, 101. Въ с. Михалци, Търн., нѝнчка значи одѣвѣ, а сега е нинчкà.

нежитъ — болесть на вѣнцитѣ, Търново, Мсб. IV, 97. Има и растение нежит или нежито — sedum tectorum, Геровъ. Въ едно баяне отъ Котелъ се споменуватъ нижит и нижитница като нѣкакви зли духове, Мсб. XIV, 102. Въ единъ народенъ лѣкарственикъ отъ Македония, Соф. Нар. Библ. № 332 има рецепта противъ нежитъ.

ненависть има въ Софийско: омразлък и ненàвис Мсб. V, 187; има и ненависник, — ица, а ненавиждам е пò честа: што ненавидиш, това да видиш, Дупн. Мсб. XI, 169.

нѣкъто е отдавна исчезнала дума и замѣнена съ нѣкой, но въ с. Висока, Солунско, казватъ н'ахту, Псп. LVIII, 573, сирѣчъ тъй, както и въ срѣднобългарски паметници се срѣща хто вмѣсто **кто**.

проньзнѫти, наньзнѫти както и **ньзати** е исчезнало днесъ, понеже казваме прониза, наниза и пр., обаче въ една пѣсень отъ Коприщица се срѣща налъзнале вм. нанъзнале: главата му налъзнале, Мсб. XIII, 75. Срв. още пронѕурвам, Охридско, Шапк.

оба е запазено пакъ само въ западнитѣ говори; срв. майка ти и майка — две сестри, а ние оба — братученди, Костурско, Новини, I, 5.

жьдати, ожидати е запазено сега съ малко особено значение ‚желая силно': майка ожида сина си, Казанлъкъ, Ст. Костовъ; конь ожида зоб и пр.

колѣбати въ първичното му значение движа се, съживявамъ се, е запазено въ дума околеби се: беше болен, ама зѐ да се околебва, Тетевенско, Стойчевъ.

оловина, съ което се прѣвежда гр. σίκερα — сладко питие, се срѣща или пакъ така, или аловина, Врачанско, Мсб. XVIII, 57, 58. У Герова го има и скратено ловина — питие отъ жито.

онъсица еди-кой-си, е запазено пакъ само въ югозападна България — Охр., Шапк. VIII, 61, Прилѣпъ, Мсб. XI, 79; Псп. XLVII, 812; тая дума употрѣбява и Пейчиновичъ. Огледало 92.

опатъ, въ сѫщо значение „назад", се срѣща въ Кайларско, Мсб. XVI—XVII, 70: се върнал опет-назад; срв. и: вързали го наопет-ръце; въ Дупнишко казватъ: гутаво и òпето да ти провърви, Мсб. IX, 214. Въ Ловечъ пъкъ тая дума получила друго значенис; като кажатъ опет-опет! разбиратъ: бързо-бързо! но винаги въ случай, кога пращатъ нѣкого за бърза работа и скоро да се върне.

отокъ, отока е запазено въ значение „рѣченъ рѫкавъ": раздели са Тунџа на отоки; докато òток или отòк значи отекло, набрало (за цирей или рана).

отрѣшити е запазено въ Кайларско: отрешвам — отвързувам, Сол. Кн. 275.

отроуч срѣщнахъ въ материали отъ Пловдивско: дѐте о̀тручe, Мсб. IX, 138.

оскѫдьнъ е доста позната дума съ изговоръ оскъден и оскуден; има и скуден: тешко кой е боленъ и скуден, Прилѣпъ, Мсб. XII, 234.

отсѫде има въ Ихтиманско, Самоковско и Софийско: отсъде и отсъд = оттука.

отроути има въ Прилѣпъ: Откоа ми го отру сърцето, Мсб. IV, 234. И у Милад. Си отру млада невеста, 359; отруй брата си, 363; отрула би го, ibid. Може би и Разложкото троалище = оброчище, иде пакъ отъ тамъ.

охлѣбити, насищам' има въ Тетевенско: охлебнувам, Стойчевъ.

па̀знохти или пазнохте, стб. **пазногъти**, е запазено въ източни и западни говори, а въ Дебърско па̀знофти получило значение на малки чехлички — едва за прѫститѣ. У Герова има и други форми отъ тая дума: пазнътъ и пазнъ, срв. и Мсб. IV, 58: пазнове да ми позлатишъ, отъ Орхание.

пахам = отвѣвам, отсѣвамъ, суша на вѣрръ, Охр., Новини II, стб. **пахати**; има и подпаана погача — вѣроятно сѫщата дума.

палица е запазено въ Трѣвна, палица и чул'ук, Мсб. VI, 216.

пастырь е запазене тъй сѫщо като народна дума: пастирюто, Лозенгр. XIV — XXVII, 11; тая дума има и въ Тетевенъ: пастѝрин, и значи изобщо пастирь безъ разлика на добитъкъ (Стойчевъ).

пастоухъ пъкъ срѣщамъ отъ Демиръ-Хис., Мсб. IV, 105.

паче — въ сѫщо значение: паче и юбалко носим, отъ Прилѣпъ, Мсб. VI, 145. Споредъ Стойчева (Тетевенски говоръ) паче имало и въ Тетевенъ: хуџе-паче.

пашеногъ имамъ забѣлѣжено съ сѫщо значение (баџанак) отъ Битолско.

опьрати въ смисълъ „убивам“ има въ Охридъ и Струга: ми опрала двѣ л'ути змии, Шапк. V, 52, Мсб. II, 185. срв. перкам и перница = диря отъ ударъ по тѣло, с. Драгижево.

пасть, пастьница има повече въ западна България: ще ви се минатъ меснѝци, ще се биете с песнѝци, Локорско

Мсб. XIV, 18; срв. и въ Граховско, Мсб. VIII, 237: песница = юмрукъ.

пленица стбълг. пакъ **плєница** и съ сѫщо значение = плитки, косичникъ, се срѣща и днесъ по западнитѣ и южни говори. Употрѣбява и Хр. Дановъ, Юбил. Сб., Спомени.

плѧсати е запазено въ Одринско: плѐша, Орѣшк., АСп. VIII, 91.

покой въ смисълъ на „горница“ (срв. чешки pokoj) се срѣща въ една гатанка отъ Дупнишко: качихъ се на покой и погледнах нис порой, Псп. XIII, 154.

подоб или подоба стб. пакъ **подоба** се срѣща въ Сборника на Богорова, стр. 57: Лепа Мара без подоба. У Герова има подòбъ.

погибел стб. **погыбѣль**, казватъ на разсип, Прилѣпъ, Охридъ, Мсб. XVI, 272: отъ новина до погибел, Мсб. VI, 217; казватъ и погибешъ, а въ Димиръ-Хисарско — гинеш Мсб. IV. 106.

Старията изговоръ, полата, стб. **полата** е запазенъ по Кукушко, Воденско — въ значение на чардак, Мсб. III, 149.

полено стб. **полѣно**, = цепеница, твърдѣ старинска дума, е запазена въ сѫщо значение въ нѣкои югозападни говори, срв. Милад. 285: удрила ме попадиа со пòлено по кòлено. А отъ Прилѣпъ: му запалила по една поленка борина, Мсб. XVI—XVII, 297.

поздьно, изговаряно пòзну, има въ Воденско, Мсб. III, 150; отъ Гевгелии: И пѝлци пòзно опѝли, Шапк. I. 3. Въ Врачанско е пъкъ станало на посно: късно — посно, пà ште стигнем, Мсб. XIV, рѣчн.

прапоръ и **прапорьць** въ двѣтѣ имъ форми и значения — знаме и звънче — се срѣщатъ по Македония (Мсб. XX, 57, отъ Велесъ) и по Родопитѣ; коажал да кичи, прàпур да има, Пѣс. от Ахърчел. Мсб. XV, 48; Рупчосъ, Мсб. XV, 21; въ Одринско пр'апул = свадбарско знаме, Род. Напр. VIII, 204. Срв. още Мсб. V, 49, отъ Пирдопъ, Мсб. XIII, 14, отъ Софийско с. Гурмазово: На вериги до сто прапорчета, каде оди Іана да греготи.

прашати — питам: пойди ѩ прашай, Битолско, Шапкаровъ III—IV, 336.

прамъі е запазенъ въ Разложко: прамен — повѣсмо, Нов. IV, 48.

прѣлюбъі е запазено въ названието на едно село въ Рѣсенско: Прѐл́убје.

Старото значение на прѣдлога **прѣзъ** (противъ, въпрѣки) е запазено въ изразъ „ходи прѐс-сила", Тетевенско (Стойчевъ).

прѣнемагати — работя съ усилие, съ послѣдни сили, има въ Етрополе и Тетевенъ: принемагам.

прѣрѣкати, прѣрѣкание, сега е русизъмъ у насъ, но въ Разлогъ има дума прерäка съ значение прѣпирня.

запретих намѣрихъ като народна дума въ Охридско, но съ значение поржчахъ, Мсб. VI, 233.

приказати са е запазено въ сжщо значение „явявамъ се" въ Софийско и Самоковско: приказала се, че им е майка, Мсб. XIV, 121; Іа незнам, как да му се прикажа, отъ с. Локорско, Мсб. III, 26; не се е никому приказало, Самок. Мсб. V, 184. Скришум са приказал на чилеака, Ахърчел. Род. Напр. I, 379.

Дума **проходъ**, която отговаря на гр. ἄφεδρον, се срѣща и сега въ Охридско: прòод.

приꙗти, приѭ за източнитѣ говори е чужда дума, но въ западнитѣ си е домашна (Софийско): приѭе му.

Глаголътъ, отъ който произлиза дума **проусьць**, извѣстна отъ Троянска прича, но вѣроятно пò-старинска, се срѣща въ Охридско и значи ситно ходя: пруса како ꙗребица, Шапк. Посл. 819; не прусай прѣдъ мене, Шапк. IV, 1083,

Стб. **пржДъ** (пѣсечливъ брѣгъ) сега е изгубена дума, ала вмѣсто нея се е запазила дума прѫдище и пърдище съ значение „рѣченъ насипъ", Жива Стар. IV, 274; въ Орханийско — прадиште и спрудиште, Мсб. VI, 235, 236.

Дума **прътъ** (платъ) сега е тъй сжщо изгубена, ала произведенитѣ отъ нея пъртенки, пъртушини, пъртакеши и пр. са доста извѣстни.

Дума **пжто** (връзка) сега вече нѣма, ала имаме пжтешки (прѣзрамки), Кърдж. рѣчн. 301; имаме тъй сжщо кон̑ патоног или пò-право пътоног — конь съ бѣло по краката, нареченъ тъй, защото изглежда, като че има

бѣли спони (кюстеци) на краката си; въ Трънско — путоног; там казватъ и путест кон, Мсб. XXI, 8. Въ Коприщица, Мсб. XIV, 89: коньа петонога, и конче петоноже, Мсб. VIII, 91, а въ Разлогъ: сус таıа коньа петоньа, Мсб. VII, 114.

пѣстити първично значи пазя, отгледвам, отдѣто **пѣстоухъ**, паструкъ; това значение е запазено въ Софийско: лозето требе да се пестуе, Медицина, II, 3, 57.

ралиıа на старобълг. значи споредъ Микл. рѣчникъ орница, ала сѫщата дума рал'а въ Софийско значи „есенна паячина".

ротити сѧ (кълня се) се е запазила въ значение, прѣпирамъ се', Качан. 584.

Въ една пѣсень отъ Тетевене (записана отъ инж. Мариновъ) се срѣща и думата **ризьница**, която инакъ е само книжовна: Раскопча му се подъ мисца ризница.

рòпот стб. **ръпътъ** има въ Рѣсенъ съ значение „викот", Мсб. VIII, 230, а въ Сливенъ — ропам = викамъ, Срв. и ропча у стария Слав. вм. роптая.

Днешното наше книжовно свирѣпъ стб. **сверѣпъ** е запазено въ Търновско: сур'àп, Ц. Гинч., Трудъ IV, 771. У Слав. Причи: сюрп конь юзда го не спира. Срв. още въ единъ дамаскинъ отъ нач. на XIX в. (Габр. Гимназ. библ.): наи свиряпь звѣрь, 5[б].

сиковъ е запазано въ Охридско: гиди сиков таков!

сыръ въ старото му значение се е запазило въ Провадийско: да подсири сир сирини, Мсб. VIII, 16; има го и въ Охридско, Шапк. Въ Ловчанско казватъ единъ сирей восъкъ.

скврънıа — нечистота — е запазено въ форма скърнà (Сливенъ) и Охридско. Тъй сѫщо и скърнав = нечистъ, но значи и злоядъ, който не обича да яде какво-да-е (Тетевенъ).

Старата дума **съкрокъ** е запазена въ Тетевенско (Стойчевъ): скроф = скривалище.

слануток стб. **сланоутъкъ** = нохутъ, има сега въ Охридско, а въ Кукушъ казватъ слантък.

слезен и слез казватъ на далакъ (Велесъ) — стб. **слезенъ**, у Миклюшича **слезенъ**. Въ Ловчанско има и слеза въ знач. на жлѣза, Медицина II, 1, 51.

слекнало или услекнало казватъ по източна Македония за животно: пукнало, псовисало; то е стб. **сълѧцати** или **сълѧщи** — свивамъ на лжкъ, чешки zleknouti = умирамъ.

слог въ значение на смѣтка, както и глаголъ преслагам = смѣтамъ, стб. **прѣсълагати, сложениѥ**, има въ Охридско, Шапк., а въ Софийско — преслогуем.

съмотрити е запазено въ Софийско: не смотрѝх = не обърнахъ внимание, не съобразихъ. Срв. още: несмотрено свят светува, Ловчанско.

солило, както се срѣща въ старитѣ евангелски текстове, не е опредѣлено сждъ (солница) ли значи, или течность (**омочи съ мъноѭ въ солило**); Битолскиятъ говоръ дава обяснение: солило значи въ Битоля днесъ саламура.

съмѣрьнъ, инакъ дума исчезнала, дала нарѣчие несмерно въ Софийско (с. Драгалевци): таѭ свиньѧ несмерно порасла.

сопохъ, старинна дума, е запазена въ Тетевенъ съ сжщо значение (чучуръ): сопух и сопуй (Стойчевъ). Срв. и соповци отъ Етрополе: под кладенци соповци, ПСп. XIV, 319.

съпѣшити — въ сжща смисъль срѣщамъ въ материали отъ Тиквешъ (ржкописни): спеша како попадиа за църква.

Дума срок сега употрѣбяваме като книжовна; но ето че я има въ Софийско: Овчару се срок не знае, Мсб. III, 6.

стягъ и **стѣгъ** (знаме) е запазено и днесъ въ югоизточнитѣ говори и то пакъ съ двоенъ изговоръ: стег и стʼаг: Ой ти стего, момски стего (изъ една свадбарска пѣсень), Н. Геровъ, Пѣснопойче, 1860 г. Срв. още: стʼагува туѩга, с. Югово, Рупчосъ, Род. Напр. VIII, 166.

Ний днесъ говоримъ и пишемъ сторих, а сътворихъ е стб. Но ето че има говори, които са запазили старата форма створи: да ѩ створи нешто; като на створил господ, Г. Джум., Вѣсти, X, 21. А въ с. Либяхово има

наспоред това и дума ствар, ствари = нѣщо (П. Гжбьовъ).

стенжти е запазено въ западна България, но срѣщамъ и отъ Елена, Мсб. X, 76: сътъ Суфиѣ пустѐнъ; срв. още стенкам, Пехчево.

стражъ сега нѣма по българскитѣ говори, понеже тая дума е замѣнена или съ стража или съ стражар; но споредъ Д. Мариновъ, Жив. Стар. III, 290, страч, страчове наричатъ по западна България петь тестени топчета на овчарски обреденъ хлѣбъ, които означавали овчарски кучета — значи стражи! Вж. Мсб. XXVIII, 446 и рисунка № 360.

Покрай **стража** стб. има и **стрѣжа**; и тая дума е запазена въ Струмица: се сам на стрежа, а въ Тетевенъ настрежвам са, да са настрежа, значи стоя на щрек (Стойчевъ). Срв. и с. Стрежево, Битолско, споменувано и въ Слѣпченския поменикъ. Тукъ спада и личното име Стреѕо, употрѣбявано пакъ по западна България.

Старобългарската дума **сжжьнъ** (идва и **сьжьнъ)** днесъ е запазена въ Охридско пакъ съ двойния си изговоръ: съжен и стъжен; споредъ това може да се прѣдполага, че е имало и стб. **стжженъ,** отдѣто въ Прилѣпско стажен, Мсб. I, 108 и румънски стънцен, която дума отсетнѣ минава съ този изговоръ и въ сѣвероизточнитѣ говори: едни стънцен дърва.

Отъ старобългарската дума **стрънь** = житно стъбло, имаме днесъ обща дума стърнище, но дѣдо Дановъ употрѣбява въ своитѣ Спомени и стръни: изникнаха житни стръни.

сжпрь (съперникъ), отдѣто и прилаг. **сжпрьнъ,** е запазено въ Охридско: Горниот да ти е съпърен, Свети Климент да ти е съпърен, Мсб. XII, 246, 249.

соугоубь е запазено въ Прилѣпъ и Охридъ: сугуба = ѝ две; значи и съвсѣмъ. Срв. Дебърското у-двѐ-губи.

соунжти = совамъ, е запазено въ Охридско: сунвам = мѣтамъ, събарям, Шапк. Въ Станимашко казватъ усунаса, изгуби се, а въ Горно-Броди да са суна казватъ за

пързаляне; има и суналка = пързалка; у Герова пъкъ да се суна = да се наведа.

Думата **сьдє**, отсетнѣ **здє** се е запазила въ дѣтинското междуметие ѕее! То се употрѣбява, както се знае, заедно съ друга думица т́у-т́у, която пъкъ отговаря на стб. **тоу** = тука. По днешнитѣ български говори първата думица се изговаря още и ѕ́аа и ѕаа, у Герова — дза.

Старата форма отъ глаг. **сърѣсти** нѣма вече; ний казваме днеска да сретна или срещна, но въ Прилѣпъ казватъ: го стрел царот, Мсб. XV, 84.

Както има **въноушити**, тъй ще е имало и **съноушити**, произлѣзло по сжщи начинъ отъ **сж** и **оухо**, както **съноуздити** — отъ **сж** и **оузда**; остатъкъ отъ това имаме въ Прилѣпско: му се снуши от ногу викане, Мсб. III, 134; XIV, 156.

Видинската дума тѝзол = едноименникъ, адашъ, Гжбьовъ, Мсб. XIX, 28, твърдѣ подсѣща на стб. **тьзъ, тьзьнъ**, която инакъ е исчезнала отъ народния български езикъ, а я имаме отъ руски: тезоименěнъ день.

Въ рѣдката дума тижма, забѣлѣзана у мене отъ Ц. Гинчева (в жлеба имаше тижма турчин) и отъ Богорова (тишма = сган), съглеждамъ пакъ старобългарска дума, и то или **дижьма** (стн. dicemo) = десетина, или пъкъ тв. пад. дв. ч. отъ **тысаща** или **тысжща**: **тысжщьма** = на хиляди. Срв. двама, трима и пр.

трепет сега е само книжовна дума, а трепетам стб. **трєпєтати** и съвсѣмъ не употрѣбяваме, но въ Воденско има и тая дума: трипѐтът кату слънце, Мсб. III, 242.

трждъ въ значение болесть сега изобщо нѣма въ български езикъ, обаче въ Охридско се срѣща дума трѣдои = хемороиди: Мсб. X, науч. 340.

тоукъ — тлъстина, е запазено въ Горно-Джумайско и Одринско пакъ съ сжщо значение — тлъстина; отъ нея дума има: тученъ = тлъстъ, тучам — правя тлъсто, тучница и тученица — тлъстига (трѣва), тучник и тучалник казват на коледа (божиќ — тучалник); въ Велесъ казватъ тук на сокъ отъ печено месо, Мсб. XX, 76.

стб. **тоунь, тоунѥ** е запазено сега само въ изразъ: туна-беда; срв. у Шапкарова: туню ги е беда убедила,
туню беда на права правина.

отъ стб. **тоулъ** (която дума е запазена) има освѣнъ тулище (кошерище), тулешник (тенекяна кутия за свѣщи) още и тулина = коремъ, Охридско.

Старата форма **тьма** е запазена въ Казанлъкъ: ама тъма ха!

Отъ стб. **тъщъ** = празен, освѣнъ штета, истъщен и на-штѐ-сърце (на гладно сърце, Софийско), има и штетина = мѣсто, дѣто имало къща, селище (с. Преколница, Кюстендилско).

тѣшити, оутѣшити покрай сегашното си значение въ старобълг. значило и радвам; отъ това старинско значение се е запазила дума путӓшник — свадбарски извѣстител, прѣдварник (с. Белица, Разложко).

Стб. **оудъ** е запазено въ ӱдина = месо безъ кости, Мсб. VII, 472 отъ Велесъ; удиню, Прилѣпъ, Мсб. XII, 202; срв. още лудѝна съ сѫщо значение въ Тиквешко. Нека се има обаче прѣдъ вид. ч. uditi, словенски vôditi — пуша.

оужаснѫти сѧ е запазено горѣ-долу въ сѫща смисълъ въ македонското вџасих се, както и въ източно-бълг. џаснат. Срв. още: вџасен, вжашен, ПСп. XLIII, 76, отъ Охр.

оуломъкъ е запазено въ Дупнишко: уло̀мок = порѣзаница отъ кравай, Мсб. X, 177; срв. и проло̀мък — длъгнест хлебъ за раздаване, Ловечъ.

оусъпѫти (заспивам) е запазено въ Бабекъ, Разложко: усна̀ = заспа (Н. Алексиевъ).

Стб. **хлѧкъ** (отворъ) е днесъ исчезнала дума, но по сѣка вѣроятность днешното диалектично ухлебнал се = засмѣлъ се, иде оттамъ. Тая дума се срѣща и съ изговоръ ухлибнатъ = засмѣнъ; вѣроятно сѫща дума е и улибнувам се: детето се улибнува на-съне, както и улибка = слаба усмивка (Тетевенъ, Стойчевъ) — колкото и да прилича на рус. улыбка.

дума **оубогъ** е запазена въ божек (просякъ) — намѣсто убожек. Срв. още с. Убогово, Щипско.

оуздати, обоуздати е запазено въ една пѣсень отъ Копривщица, ПСп. X, 227:

Да си коня седлаеше, Седлаше буздаеше.

оулишити, лишити се срѣща въ Охридско, Мсб. I, 50:

Што ме мене улишила Од моите две очички.

Въ Тетев. олишавам значи накърнямъ.

оузрѣти се срѣща въ една пѣсень отъ Локорско, Соф. Мсб. II, 5: Узре ште те, запре ште те.

утока въ значение на островъ, ръкавъ, се срѣща въ Дупнишко: Вардар дотекъл, Радана затече насред на утока, Мсб. VII, 32.

дума **оусмарь** — табакъ се срѣща въ Тетевенско, Ц. Гинчевъ, Мсб. IV, 99. Срв. още усмени кожи, усмени цървули, усмени ремени по Търновско, Мсб. IV. 99.

хроусталь е тъй сѫщо старинна дума замѣнена днесъ съ повторна заемка отъ западноевропейски; за сѫщата дума кристаль, обаче и първата дума е запазена: хрустал казватъ на полилейнитѣ кристални стъкла (Тетевенъ, Стойчевъ).

хыра, споредъ Миклошича, morbus, е запазено въ Охридско и значи, ‚мурдарлък' у дѣца, а въ Тетевенъ — киръ.

Стб. **хорѫгы** е тъй сѫщо запазена въ разни видове и значения: хуругла, ругла, феруглица — Разлогъ, Мсб. V, 39; Върти се на перигла, вѣроятно е сѫщата дума.

Запазена е и дума **хѫдожьникъ**, и то въ Свищовъ, както ми съобщава г. Цв. Радославовъ: хѣдужник казватъ на лошъ майсторъ.

Вмѣсто стб. **чаıати** сега казваме чакам, обаче и старата дума е запазена въ Софийско: ıа на това чаıем; чаıал се Мсб. XV, 137; къде се зачавали — захласвали, чухъ въ с. Доброславци, Соф.

Дума **членъ** е тъй сѫщо запазена и то въ Сѣрско: чл'ан, Сол. Кн. IV—VII 276.

Дума **чрьмьнъ** сега е изгубена и замѣнена съ червен, но въ Слѣпч. Поменикъ срѣшамъ село Чрмница.

Дума чортъ сега употрѣбяваме като руска заемка, но че прѣди е имало дума **чрътъ**, показватъ мѣстнитѣ названия Чертов-град, Тетевенско, и Чъртовец до Лѣсковецъ.

Първичната заемка отъ турски **шатръ** е замѣнена съ отпослѣшна заемка чадър, обаче и първата дума живѣе още

по българскитѣ говори, срв. Мсб. IV, 35 отъ Димир-Хисарско; шатра казват въ Тетевенъ на мѣсто за готвене вънъ отъ кѫщи; пакъ тамъ употрѣбяватъ изразъ шатòр и циганòр, за тълпа цигани — катуни. Срв. още: шаторесто дърво, Прилѣпъ, Мсб. II, 178, X, 167,

шут освѣнъ като прилаг. (безрогъ, безухъ и пр.), употрѣбява се и като сѫществ. съ значение, каквото има тая дума въ руски, или подобно: зер сум шут? Мсб. I, 106. Срв. още вшутявам се, правя се на ахмакъ, което първомъ значело шегувамъ се. Въ Ловечъ покрай вшутявам са има и сѫщ. вшутявка.

Стара дума е и **шоупити**, запазена въ Охридско: не фела да шупиш (свириш) с уста ношно врѣие, Мсб. XV, 68; срв. пакъ оттамъ: шупалки — свирки (детински), Мсб. XIII, 237.

Дума **шьпътъ** е сега повече книжовна, обаче въ Дупнишко се употрѣбява като народна: шепот кашта растура, Мсб. X, 191.

ѩтро е запазено въ Дебърско: іотро (безъ обяснение), Сем. Изв. II, 233, а въ Коприщица казватъ етърник на единъ видъ кървавица, надѣница (Батоловъ).

ѩдъ въ старото значение (отрова) срѣщамъ въ една пѣсень отъ Русенско: слънце ѩ пиче, ѩдж ѝ тиче (за змия), Мсб. XI, 43.

Тъй често употрѣбяваната въ стб. частица **ѩко** сега нѣма въ бълг. езикъ; но ето че и тя, за моя почуда, е запазена въ с. Киреч-кьой, Солунско: се почуди, ѩко виде овците, Сол. Книж. II, 40.

Нарѣчие ѩростно ми бѣше познато само като книжовна дума, но ето че и тя се срѣща като народна въ с. Дуван-Хисаръ (Дедеагачко): турцеам са ѩ̀русну наѩди; турци са ѩрусну ѩдосаа, Род. напр. V, 87, 88. Среща се и ѩ̀рос (Тетевенъ, Стойчевъ).

Освѣнъ това у Шапкарова намирамъ още слѣднитѣ старобългарски думи, за които не казва отдѣ са, но безъ-друго са пакъ отъ юго-западна Македония, понеже почти сички думи, както и други материали на Шапкарова, са сè отъ югозападна България, главно отъ Охридско: бран, бреме, весло, влас,

враг, вражам, двояк, единок (има и въ Софийско), зърцала, пбелю, пбелюм, стълбец, стълпъ, убрус, шлеме, вешчер, галица, грунец, гърлец двоеобразник, денница, ѕвон, ѕвонам, ѕемнам, древо, древеник, древеница, жужел, загар, коложег, кресница, кърбла, лествица, листопад, модър, нагон, наръквица, обишник (обещник?), обюало, озимка, павлака, пасинок, пашчерица, полазица, претил, пърга, рабуница, рогуз, руга, свита, сколовранец, скоривам, стърмен, ужина, урез, фрънк, фрѫшки, хърбет, юсика, юстреб.

Имайки прѣдъ видъ тия думи, като разгледаме и наведенитѣ прѣди тѣхъ откъмъ диалектенъ происходъ, ще се увѣримъ веднага, че голѣма часть отъ тѣхъ са свойствени сѐ на западни, и то на югозападни говори, което ясно говори и за родината на стария черковнославянски езикъ. Това е сѫщеврѣменно и най-нагледно доказателство, отъ каква народность е населението, у което се срѣщатъ още и днесъ тия старинни думи.

Доказателство за ближно родство на днешния български езикъ съ старо-българския можемъ черпи дори и отъ формитѣ му — до колкото са опазени — макаръ откъмъ тая страна езикътъ ни да се е отдалечилъ най-много отъ стария си първообразъ.

Формитѣ, както и звуковетѣ на български езикъ ще разглеждаме на особено другадѣ, а тукъ само споменуваме, че най-хубаво доказателство за прѣко родство между старобългарски и новобългарски се получава отъ самото сравнително-исторично разгледване тия два стадия отъ единъ и сѫщъ езикъ, отъ самата история на днешния български езикъ, която ни показва развитието на звуковетѣ и формитѣ прѣзъ тритѣ периода на езика ни и ни дава научни обяснения за разнитѣ промѣни, станали съ него прѣзъ тия десеть вѣка, откогато начева историчния си животъ; тамъ виждаме, какъ новобългарскитѣ звукове и форми намиратъ своя прототипъ още въ най-старитѣ български паметници, та неволно се увѣряваме, че езикътъ на К. и М. и езикътъ на днешнитѣ българи е сѐ единъ и сѫщи, само съ тази разлика, че първиятъ е български езикъ, както се говорилъ прѣди хиляда години, а вто-

риятъ е Кирило-Методиевски езикъ, както се развилъ отъ тогава до днесъ. Зарадъ тазъ именно разлика наричаме първия старобългарски, а втория — новобългарски.

Може би нѣкому да се види чудно, защо стариятъ черковно-славянски езикъ (или сѐ едно езикътъ на К. и М.) се нарича сѐ **ѩзыкъ словѣньскъ**, а не **ѩзыкъ блъгарьскъ**; щомъ този езикъ е български, то би трѣбвало да си носи това название още открай-врѣме. За да обяснимъ това, трѣбва да кажемъ, че название словѣне и словѣньскъ не се е употрѣбяло само за Панонскитѣ славяни и за тѣхниятъ езикъ, ами това сѫщо име носиле едно врѣме и Балканскитѣ славяне, отъ които произлѣзли послѣ днешнитѣ българе. Трѣбва да се не забравя, че прѣди да получатъ държавното си название българе, нашитѣ прадѣди биле познати съ своето племенно име словѣне. Съ това име се наричали сичкитѣ наши еднородци, които живѣяли извънъ българската държава, а и езикътъ имъ се наричалъ тъй сѫщо словѣнски. Име българинъ било тогава само политическо название, пъкъ име словѣнинъ било етническо название за единъ и сѫщи славянски народъ, който отпослѣ приема цѣлокупно име българе.

Накрай нека обяснимъ още единъ фактъ, за да не породи съмнѣние у нѣкого, който, може би, не би се убѣдилъ отъ сичко туй, що казахме за происхода на старобългарский езикъ. Обикновено приемаме, че отечеството на старобълг. езикъ е Македония; но щомъ е тъй, ще пита нѣкой, защо въ паметницитѣ на К. и М. нѣма оня звуковъ признакъ, който отличава днесъ македонскитѣ отъ другитѣ български говори, т. е. защо въ тѣхъ не срѣщаме *ѓ* и *ќ* като замѣни на старославянскитѣ звукове dj — tj, докато тия ѓ и ќ са днесъ тъй обикновени въ тия говори? На тоя въпросъ може да се отговори двояко: първо и първо ний още не знаемъ на сигуръ, дали въ IX вѣкъ са биле свойствени тия *ѓ* и *ќ* на македонскитѣ говори, дали тия звукове не са по-сетнѣшна поява, която, разбира се, не е могла да се вмъкне въ Кирило-Методиева езикъ. Но има друго, много по-основно обяснение на този фактъ; то е, че и днесъ още нѐ въ цѣла Македония се говори *ќ* — *ѓ*, а тъкмо въ ония прѣдѣли, отъ които по сѣка вѣроятность св. св. К. и М. черпили своитѣ познания по този

езикъ, именно въ Солунската область, както и въ Охридско, Прѣспенско и Костурско, тогава както и днесъ още, се не говори к'-г', а шт-жд, а пъкъ к'-г' се явяватъ рѣдко-рѣдко и то въ думи, зети отъ другитѣ македонски говори.

Прѣдъ тия толкозъ краснорѣчиви факти не можемъ вече да се съмняваме, че светитѣ братя, макаръ че са проповѣдвали далечъ отъ днешнитѣ български земи, но езикътъ, който имъ служилъ за органъ на славянската имъ проповѣдническа дѣйность, са го научили отъ българско племе. И наистина, колкото по-извѣстенъ става българский езикъ съ разнообразнитѣ си говори, толкозъ по̀ губи основа Миклошичевата „панонска“ теория. Тази теория се погреба, можемъ каза, заедно съ великия си основатель, и днесъ като слѣдствие отъ нея стои още названието „старословенски езикъ“, що го употрѣбятъ още нѣкои учени, ала не да означаватъ съ него езикъ на старитѣ словинци или словенци (както приемаше Миклошичъ), а само тъй по навикъ. Почти сички са убѣдени, че езикътъ на Кирила и Методия произлиза отъ български краища, ала не сички го наричатъ старобългарски, а си употрѣбятъ още старитѣ названия. Тъй напр. рускитѣ слависти, а по тѣхъ и много нѣмски учени, го наричатъ старочерковно-славянски (altkirchenslavisch); професоръ Ягичъ и нѣкои нѣмски, чешки и хърватски учени го наричатъ старословенски, безъ обаче да поддържатъ сички старата Миклошичева теория; Бругманъ, Лескинъ, И. Шмидтъ, Гайтлеръ, Х. Хиртъ, Калина и Бернекеръ го наричатъ направо старобългарски. И който вникне само добрѣ въ днешнитѣ български говори, особено югозападнитѣ, веднага ще се убѣди, че отечеството на старобълг. езикъ е пакъ етнографична България, а по-близко опрѣдѣлено, Солунската область; тъй напр. покойниятъ словенски филологъ Облакъ бѣше отнай-напрѣдъ горещъ защитникъ на панонската хипотеза и старословенското име, но щомъ се запозна съ македонскитѣ говори, веднага промѣни мнѣние и панонската словенщина му се струваше вече като „фантомъ“. Вж. неговитѣ „Macedonische Studien“, а и прѣди тѣхъ „Zur Würdigung des Altslovenischen“, Arch. XV, 363—370. Какво е убѣждението на Ягича по происхода на старобъл-

гарский езикъ се вижда най-добрѣ отъ съчинението му Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, печатано въ мемоаритѣ на Виенската Академия, томъ XLII и сетнѣ на отдѣлно, Виена 1912 година. Великиятъ славистъ и наслѣдникъ на славния Миклошичъ се застжпя явно и рѣшително за българския происходъ на Кирило-Методиева езикъ, та посочва дори областьта „между Солунъ и Цариградъ, южно отъ Ахъръ-Челеби“ за негова по-близка родина. Вж. Мсб. XVIII, 339—60, вж. и второто отдѣлно издание на „Entstehungsgeschichte“, Виена 1912. Ето напр. какви заключителни думи казва Ягичъ на с. 241 по тоя въпросъ:

Въ областьта на Коцела не може да се търси родината на черковнослав. езикъ, тъй както и въ Растиславовата държава. Днесъ имаме доста ясна прѣдстава за прастарото расположение на славянскитѣ нарѣчия, познаваме голѣмия говоренъ консерватизъмъ на славянитѣ, имаме несъкрушими доказателства за това, какъ жилаво се държатъ тѣ о извѣстнитѣ признаци c-č-ć-št, z(dz)-ž(dž)-dj-žd; сичко това ни е много добрѣ извѣстно, та не можемъ и сега още да вмѣстяме стариятъ черковенъ славянски езикъ нѣйдѣ въ Панония, било на сѣверъ, било на югъ отъ Горний Дунавъ. Въ югоисточна Панония може най-сетнѣ да е имало още въ IX вѣкъ št-žd — нарѣчие, отдѣто и да са влѣзли думи съ št-žd въ маджарски, но дотамъ не е допирала дѣйностьта на двамата славянски проповѣдници. Не остава слѣдов. нищо друго, освѣнъ да приемемъ, че Кирилъ и Методий са си донесли отъ югъ езикътъ, готовъ както по граматиченъ строй, тъй и по словно богатство. Не трѣбва при това да си мислимъ непрѣмѣнно за исходище на този езикъ Солунъ и неговата най-близка околность. Двамата братя са имали възможность и другадѣ нѣйдѣ на Балканския полуостровъ да научатъ нѣкое славянско нарѣчие. Ако Миклошичъ възразява (Altslov. Formenlehre, прѣдговоръ стр. 4), че „Кирилъ билъ пратенъ въ Цариградъ, още когато билъ на 14 години, на възрасть, когато езиковитѣ познания не могатъ да бждатъ тъй широки, за да стигатъ за прѣводи на християнска наука, прѣводъ още отъ никого не захващанъ“, тоя доводъ би струвалъ само за въ случай, ако бихъ твърдѣлъ, че за Моравската дѣйность на Кирила ще е било до-

волно само онова познание по славянски, що му е останало като споменъ отъ младини. Но азъ се съмнявамъ изобщо, дали Кирилъ е занесълъ въ Цариградъ голѣми познания по славянски въ оная си млада възрасть. Ала щомъ у него се събужда призванието на проповѣдникъ, което говори, че той безъдруго е ималъ голѣми говорни дарби, нему славянский езикъ не е могълъ да му бѫде чуждъ вече затова, защото е билъ постоянно въ сношение съ по̀-стария си братъ, който, ако не по̀ прѣди, а то сигурно прѣзъ врѣмето, когато е управлявалъ славянска область, ще е научилъ езикътъ на ония славяни, които са живѣли между Солунъ и Цариградъ. Тѣй са си помагали единъ-други, та когато византийскиятъ императоръ имъ възлага моравската мисия, тѣ ще са биле доволно приготвени. Ако Миклошичъ още казва (пакъ тамъ стр. 5): „Братята апостоли, когато тръгнали за Панония (sic!) едвали са мислили прѣзъ тѣсна граница да струватъ пѫть до въ Църквата на единъ областенъ езикъ, и че славянска литургия ще имъ се е струвала като нѣщо чудовищно“, — може само туй да се приеме и прѣдположи, че двамата проповѣдници не са и мислили, колко блѣскаво и какво голѣмо историческо значение ще има тѣхната апостолска дѣйность, ала никога и никакъ не бихъ подписалъ думитѣ на моя незабравимъ учитель, че тѣ са смѣтали за нѣщо чудовищно една славянска литургия. Та какво би ги накарало да посвѣтятъ живота си на такава „чудовищность“?! Ако тѣ биха тръгнали за Моравия тѣй безъ планъ и неприготени, както го изисква тая злочеста панонска теория, щѣше ли тѣхната дѣйность да получи тия резултати въ една земя, дѣто отъ Пасау и Салцбургъ вече бѣха сполучили да покръстятъ моравскитѣ и панонскитѣ славяни? Ако не знаеха тоя „областенъ езикъ“, щѣха ли тѣ, обиколени отъ хора, умѣещи само нѣщо нѣмски и латински, а никакъ грѫцки, да извършатъ тая работа, що я виждаме въ запазенитѣ най-стари текстове на евангелския прѣводъ, на апостола и на псалтира, дѣто се изисква точно разбиране грѫцкия текстъ и добро знание на стария черковнославянски езикъ? Не, и пакъ не!“

IV.

Българска и славянска азбука.

Египетско и финикийско писмо. — Гръцко писмо. — Кирилица и глаголица. — Разни мнѣния за происхода и старината на глаголицата. — Изводи и заключения върху глаголицата. — Глаголицата произлиза отъ гръцко курсивно писмо още прѣди Кирила и Методия. — Видове глаголица. — Употрѣба на глаголицата у славянскитѣ народи. — Глаголицата — западно-българско писмо, кирилицата — източно-българско. — Видове кирилица.

Старитѣ наши паметници, по които изучаваме историята на бълг. езикъ, са писани съ двояко писмо: съ глаголица и кирилица. Както ще видимъ по̀ надолу, и двата вида писмо — кирилица и глаголица — водятъ началото си отъ гръцкото двояко писмо, споредъ както се употрѣбявало то у гърцитѣ прѣзъ VIII и IX вѣкъ. Гръцкото писмо пъкъ отъ своя страна е заето отъ финикийцитѣ още прѣзъ V—VI вѣкъ прѣди Христа. Финикийското писмо тъй сѫщо не е оригинално, а е заето и то — отъ Египетъ. Отъ многото стотини и хиляди знакове, що употрѣбявали старитѣ египтяни, за да се изразяватъ писменно, финикийцитѣ избрали само 22 знака, и тъй съставили своя азбука въ която буквитѣ означаватъ само съгласни звукове. Гърцитѣ, заемайки тия 22 писменни бѣлѣзи отъ финикийцитѣ, приспособяватъ ги къмъ своитѣ звукове, като даватъ на нѣкои отъ тѣхъ вокално значение и като притурятъ още 2—3 знака, нужни за означение на гръцки звукове. Както може да се види отъ съотвѣтни сравнителни таблици, не само че има голѣма външна прилика между гръцката и финикийската азбука, но и названията на отдѣлнитѣ букви са почти еднакви. А понеже египетското писмо е било образно писмо, то въ финикийската азбука повечето букви отговарятъ още на своитѣ названия, т. е. още личатъ образитѣ на ония прѣдмети, чиито имена служатъ за название на отдѣлнитѣ букви.

Финикийцитѣ, които имали едно врѣме търговски връзки съ цѣлъ свѣтъ, прѣдавали едно слѣдъ друго своята азбука на много народи, тъй че днесъ повечето европейски и азиатски азбуки водятъ началото си сè отъ финикийската азбука. Разбира се, че слѣдъ врѣме приликата между първичната финикийска азбука и произлѣзлитѣ отъ нея разни азбуки се затрива тъй, че днесъ можемъ само по палеографиченъ пѫть да установимъ старата връзка между тѣзи азбуки. Тъй напр. днешното арабско писмо, съ което си служатъ сички мухамедани, произлиза и то отъ финикийското писмо; отъ него произлиза и санскритската азбука, колкото и да е на гледъ различна.

Нѣкои народи, като напр. евреитѣ и арабитѣ, са запазили и стария финикийски начинъ на писане — отъ десно на лѣво; други пъкъ, както гърцитѣ и сички ония народи, които са заели писмото си отъ тѣхъ, пишатъ отъ лѣво на десно. За гърцитѣ има свѣдѣния, че прѣди да захванатъ да пишатъ отъ лѣво на десно (до кѫдѣ V в. прѣди Хр.) писали двояко, т. е. като испишатъ единъ редъ отъ десно на лѣво, продължаватъ слѣдния редъ пъкъ отъ лѣво на десно тъй както се оре, та писмото приличало на криволици; затова и наричали такова писане βουστροφηδόν — волобразда. Вслѣдствие на това писане ту назадъ, ту напрѣдъ се промѣняватъ и формитѣ на нѣкои несиметрични букви, та се получаватъ букви обърнати на финикийскитѣ; тъй се получили гръцкитѣ Г, Е, К, N срѣщу финикийскитѣ ꓶ, Ǝ, ꓘ, И. (Пò подробни свѣдѣния за финикийско-гръцкото писмо и за расклоненията му ще бѫдатъ дадени въ Палеографията).

Въ първо врѣме гърцитѣ пишатъ едро, пазейки старитѣ форми на буквитѣ, но отсетнѣ, когато писмото получава пò широка употрѣба, начеватъ, за пò бързо писане, да мѣняватъ буквитѣ и да ги свързуватъ помежду имъ; тъй се получава курсивно или бързописно писмо, което отъ своя страна се развива и промѣнява различно — споредъ врѣмето и мѣстото, па и споредъ отдѣлнитѣ похвати на поединични лица. Както и да е, важно е за насъ да знаемъ, че въ врѣме, когато българскитѣ славяни влизатъ съ гърцитѣ въ културни

сношения, имало вече два вида гръцко писмо: едно едро, унциално писмо, което дало днешната наша кирилица, и друго по̀ дребно и бързописно писмо, отъ което произлѣзла пъкъ глаголицата; тъй произлизатъ и у насъ двѣ азбуки: кирилица и глаголица. Но понеже нѣма нийдѣ записано, кога и какъ българитѣ въсприематъ гръцкото писмо, а има смѫтни свѣдѣния, че Св. Кирилъ изнамѣрилъ или уредилъ писмо за българитѣ, въ науката и до днесъ се води припирня както за старината на двѣтѣ български азбуки, тъй и за тѣхния происходъ. Особено пъкъ глаголицата съ чуднитѣ си куки и колелца е обръщала открай-врѣме вниманието на славиститѣ и е давала материалъ за всевъзмежни прѣдположения. Защото кирилското писмо, съ исключение на буквитѣ отъ *ц* нататъкъ, не е нишо друго освѣнъ гръцко едро писмо: да видишъ гръцка книга отъ IX и X в., писана съ такова писмо, на първи погледъ, докато не схванешъ езика, ще речешъ, че е славянско писмо — толкова голѣма е приликата между гръцкото унциално писмо и славянската кирилица. Сички гръцки унциални букви влизатъ въ състава на славянската кирилска азбука и даватъ буквитѣ до *х*; отъ *х* нататъкъ слѣдватъ букви, за които нѣма въ гръцки нито знакове, нито звукове, та затова и неможемъ да ги сравняваме направо съ гръцки; тѣхъ пъкъ сравняваме съ съответнитѣ глаголски букви и намираме чудна прилика, както ще видимъ.

Съ историята на двѣтѣ славянски азбуки, покрай въпросътъ за тѣхния происходъ, е тѣсно свързанъ и въпросътъ за тѣхната старина. Ето какъ стои тоя въпросъ.

Понеже глаголското писмо допрѣди 1836 г. бѣше извѣстно само като хърватско писмо, владѣеше мнѣние, основано върху народно хърватско прѣдание, че ужъ това писмо било измислено само за хърватитѣ; сочеше се дори и единъ хърватски светецъ, Св. Иеронимъ, като неговъ съставитель, та се и споменува дори въ едно папско писмо отъ 1248 г., съ което се позволява на хърватитѣ да си служатъ съ глаголска книга. Едва въ XVIII вѣкъ захвана да се явява съмнѣние противъ това установено вѣрване. На 1782 г. чешкиятъ ученъ

и основатель на славянската филология Іосифъ Добровски (1753—1829) исказа мнѣние, че глаголицата не е тъй старо писмо, а произлиза едвамъ отъ XIII вѣкъ, когато хърватскитѣ монаси го прѣправили за своя употрѣба отъ кирилското писмо. Наскоро слѣдъ това (на 1785 г.) другъ единъ пакъ чешки ученъ, Гелазий Добнеръ, пò старъ съврѣменникъ на Добровски (живѣлъ отъ 1719 до 1790), излѣзе противъ това мнѣние, като твърдѣше, че глаголицата е старо писмо, пò старо и отъ кирилското, и че св. св. Кирилъ и Методий са измислили именно това писмо; обаче твърдѣ малцина се расколебаха: Добровски съ мощния си авторитетъ държеше повечето учени къмъ своя страна. Той повтаряше своето твърдѣние и малко внимание обрѫщаше върху новитѣ данни, които други учени събираха и прѣдлагаха въ полза на Добнеровото мнѣние. А понеже неговиятъ противникъ Добнеръ основаваше своето мнѣние за старостьта на глаголицата между друго и върху Abecenarium bulgaricum[1]), Добровски отричаше старостьта на тоя паметникъ, като го полагаше въ XIV дори и въ XV вѣкъ. Дори и откритието на такъвъ старъ глаголически паметникъ като Асеманово или Ватиканско евангеле не можа да расколебае Добровски и той си умрѣ съ убѣждението, че глаголицата не е пò стара отъ XIII вѣкъ.

Едва слѣдъ смъртьта на Добровски, когато се откри други единъ тъй сѫщо старъ глаголически паметникъ, който издаде на 1836 год. словенскиятъ филологъ Вартоломей Копитаръ (1780—1844) подъ название Glagolita Clozianus, биде опровергано мнѣнието на Добровски и полека-лека се въсприе, че глаголицата е много пò старо писмо, поне тъй старо, както и кирилицата. Копитаръ установи това, макаръ и безъ особени палеографски сравнения, въ прѣдговора къмъ своето издание на Glagolita Clozianus, та и загатва дори, че това писмо ще е било употрѣбявано у славянитѣ и прѣди Кирила. Разбира се,

---

[1]) Abecenarium bulgaricum е списъкъ па глаголическитѣ букви съ названията имъ. Буквитѣ са написани въ два реда, и надъ сѣка буква е надписано славянското ѝ название съ латинска готика: as bócobi uédde glagoli и пр. Тоя списъкъ се намѣри като вписана бѣлѣжка въ единъ латински рѫкописъ отъ X вѣкъ (Париж. Нар. Библ. № 2940), а самиятъ списъкъ е отъ XII вѣкъ. Латинскиятъ рѫкописъ сега липсува отъ Пар. Библиотека, но самиятъ списъкъ на глаголскитѣ букви е запазенъ въ нѣколко снимки.

че и слѣдъ това се явяваха, както и въ днешно врѣме дори се явяватъ, чудновати мнѣния за происхода на това славянско писмо: смѣтаха го за богомилско писмо (П. Прейсъ, И. Срезневскій, Палаузовъ), прѣдполагаха, че зарадъ него е свикванъ особенъ църковенъ Съборъ у далматинцитѣ, за да го афоресатъ (Венелинъ, Бодянскій). Но и научнитѣ издирвания по глаголската книжнина внасяха сѐ по̀ нова свѣтлина по въпроса: намѣриха се и обнародваха нови и важни паметници глаголически като Зографско Евангеле, Григоровичево или Мариинско Евангеле, които дадоха богатъ материалъ на Шафарика да напише нѣщо като сводъ по глаголизма до онова врѣме (Památky hlaholského písemnictví, Прага, 1853 г.), дѣто Шафарикъ навежда разнитѣ мнѣния по въпроса, разглежда глаголическитѣ букви една по една и ги сравнява съ букви отъ всевъзможни азбуки европейски и азиатски, и най сетнѣ дава образци отъ глаголски паметници (български и хърватски), като за тая цѣль изработи и печатарски типове за глаголица — споредъ буквитѣ на Асеманово и Мариинско Ев. (обла глаголица).

Статиитѣ на Срезневскій (Древнія письмена славянскія, Ж. М. Н. Пр. 1848 г.), на Григоровича (О древней письменности славянъ, Ж. М. Н. Пр. 1852 г.), както и книгата на Бодянскій (О врѣмени происхожденія слав. письменъ, 1855) потикнаха въпроса само дотолкова напрѣдъ, че и тримата руски учени се исказаха за голѣмата старинность на глаголицата, ако и тримата да поддържаха тогавашното общо мнѣние въ Русия, че славянскитѣ първи просвѣтители са измислили именно кирилицата, слѣдователно тя е първично славянско писмо.

Сѫщински прѣломъ по въпроса за происхода на глаголицата направи откритието на Пражкитѣ глаголически листи, които Шафарикъ получи отъ Höfler прѣзъ ноемврий 1855 г., а прѣзъ 1857 г. възъ основа на тѣхъ напечата „Über den Ursprung und die Heimath des glagolismus. Понеже въ тоя глаголически паметникъ (Пражки листи) личатъ явни дири отъ чехо-моравски езикъ, а именно въ него българскитѣ звукове щ и жд се прѣдаватъ съ ц и з (глагол. ⱌ и ⰷ), не можеше и друго да се мисли, освѣнъ че тия глаголически листи

са остатъкъ отъ оная писменность, която Кирилъ и Методий бѣха насадили въ Моравия прѣзъ IX вѣкъ, слѣдов. тази писменность си е служила съ глаголица, а тази глаголица ще са занели въ Моравия самитѣ свети братя, наши и моравски просвѣтители. Слѣдъ като станаха извѣстни Пражкитѣ глаг. листи, разбра се и по̀ добрѣ онова мѣсто въ Москополското житие на Климента, дѣто се казва, че Св. Климентъ измислилъ за българитѣ по̀ ясни букви: χαρακτῆρας ἑτέρων γραμμάτων πρὸς τὸ σαφέστερον ἢ ὅυς ἐξεῦρεν ὁ σοφὸς Κύριλλος.

Заедно съ въпроса за происхода и родината на глаголското писмо Шафарикъ, излизайки отъ Пражкитѣ листи, говори пакъ за връзката на това писмо съ ориенталскитѣ азбуки, като посочва напр. че ⰴ, э, ⰹ, ⱌ, ⱛ, ш, па може би, и ⰱ произлизатъ отъ финикийско-еврейско-самаритански, ⱎ — отъ етиопски, ⰴ, ⱚ и ⰾ сравнява съ гръцки δ, θ и λ, а ⰲ — съ лат. v. За разнитѣ колелца въ глаголскитѣ букви казва, че са зети отъ етиопската азбука.

Слѣдъ Шафарика се редятъ голѣмъ брой славянски и неславянски учени, които съ по̀ голѣма или по̀ малка сполука си упражняватъ остроумието надъ чуднитѣ форми на глаголското писмо, безъ да разгатнатъ до край тая прѣтежка загатка, останала намъ отъ дълбоки старини. Нека прослѣдимъ по хронологиченъ редъ и по̀ нататъкъ разнитѣ мнѣния по происхода и старината на глаголическото писмо, слѣдъ което ще се опитаме да сведемъ общия резултатъ, като прибавимъ и наши тълкувания.

Тъй Миклошичъ написа на 1858 г. въ нѣмската енциклопедия на Ершъ и Грубера статия подъ заглавие Glagolitisch, дѣто, възприемайки мнѣнието на Шафарика, че глаголицата е по̀ старо писмо, и че тя именно е писмо на св. Кирила, твърди, че тъй наречената кирилица е съставена кое отъ гръцката азбука (първитѣ 21 букви безъ *б* и *ж*), кое отъ глаголицата (**б** отъ ⰱ, **ж** отъ ⰶ, **ц** отъ ⱌ, **ѵ** отъ ⱛ, **ш** отъ ш, **ѣ** отъ ⱑ, **ю** отъ ⱓ). Останалитѣ букви пъкъ (**ъ**, **ь**, **ы**, **ѧ**, **ѫ**) може, казва Миклошичъ да са наново съставени, а може да са прѣправени и тѣ по съотвѣтнитѣ имъ глаголически. Миклошичъ повтаря и развива Копитаровата мисъль,

че глаголицата не е съставена само отъ едно лице, а е работа, захваната и развита още прѣди Кирила и Методия. Въ тая си статия Миклошичъ изброява сичкитѣ извѣстни до тогава глаголски паметници отъ българска редакция, както и нѣкои хърватски, защото говори и за хърватската глаголица. За старината на глаголицата Миклошичъ изрежда десетина доказателства.

Слѣдъ Шафарика и Миклошича хърватскиятъ историкъ и дългогодишенъ прѣдсѣдатель на югославянската Академия Фр. Рачки написа и напечата въ Загребъ на 1861 г. една обширна студия Slovensko pismo, дѣто, слѣдъ като излага изобщо историята на писмото, Рачки се спира върху апологията на Храбра, като приема, че тя се отнася до глаголицата; а колкото за происхода на отдѣлнитѣ глаголски букви приема за тѣхенъ прототипъ финикийското писмо, но загатва и за влияние отъ гръцкия курсивъ и отъ албанското писмо. Рачки освѣнъ това издаде и Ватиканското или Асеманово евангеле съ глаголически букви (Загребъ 1865 г.) и написа студия върху прочутия глаголически надписъ въ хърватската църква Св. Луция на островъ Къркъ (Starohrvatski glagolski nadpis u crkvi sv. Sucije kod Baśka na Krku, Starine VII). Надписътъ е интересенъ, защото е хърватска редакция пъкъ е писанъ съ обла глаголица, за която се мислѣше до тогава, че е свойствена само на български паметници.

Въ туй врѣме И. Срезневски продължаваше своитѣ изслѣдвания върху глаголизма и написа на 1859 г. „Слѣды глаголицы въ памятникахъ X в." (Ак. Изв. VII), а на 1866 г. издаде своитѣ „Древніе глаголическіе памятники сравнительно съ памятниками кириллицы" — съ приложение на десетина снимки отъ извѣстни и неизвѣстни глаголски паметници. Сѫщиятъ Срезневски запозна учения свѣтъ на Киевския археолог. съборъ съ тъй нареченитѣ Киевски листи, глаголически паметникъ тъй сѫщо интересенъ и важенъ, както са Пражкитѣ листи. Слѣдъ това Киевски листи бидоха издадени въ трудоветѣ на Киевския съборъ отъ 1874 г. и въ „Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстнихъ памятнихъ" № 73 и 77 подъ заглавие „Римско-католическій миссаль въ древнемъ глаголиче-

скомъ спискѣ". Но чудно, че и тогава Срезневски не възприемаше твърдѣнията на западнославянскитѣ учени (Шафарикъ, Копитаръ, Миклошичъ), за първенството на глаголицата. Изобщо въ Русия и до послѣдно врѣме това мнѣние като че ли не хваща коренъ. Професори като Флорински, Соболевски още и до сега не вѣрватъ, че глаголицата е първично славянско писмо. Соболевски напр. исказва твърдѣ чудно мнѣние по тоя въпросъ, именно, че глаголицата била измислена въ Моравия и отъ тамъ прѣнесена въ България! Вж. Сл. Палеографія, 109; Р. Ф. В., 1910 г. 204.

Прѣзъ 1882 и 83 год. ученията свѣтъ биде запознатъ съ два нови глаголически паметници, които Загребскиятъ професоръ Леополдъ Гайтлеръ откри самъ и прѣписа въ Синайския манастиръ Св. Катарина, именно Синайски Трѣбникъ и Синайски Псалтиръ. Сѐ въ това врѣме сѫщиятъ ученъ посвети особено съчинение на глаголизма подъ заглавие Die albanesischen und slavischen Schrifteu (Wien, 1883), дѣто се старае да докаже, че глаголицата произлиза отъ албанското писмо и опрѣдѣля дори происходището ѝ: „около рѣка Дринъ, въ трижгълника Елбасанъ, Бератъ и Охридъ". Трѣбва да отдадемъ пълна справедливость на тоя бѣлѣжитъ палеографски трудъ, казва Ягичъ (Сл. Енц. 3. 77); въ него авторътъ се старае да разгледа глаголското писмо споредъ както изискватъ най-новитѣ похвати на палеографията; обаче въ основната си мисъль Гайтлеръ погрѣшилъ: той не търси изворътъ на глаголицата въ гръцкото или най-сетнѣ въ латинското писмо, а го търси въ една албанска азбука, за която положително се знае, че не произлиза отъ IX вѣкъ, нито пъкъ писменага ѝ иматъ по̀-голѣма прилика съ глаголицата отколкото гръцкото писмо". Това съчинение на Гайтлера, инакъ пълно съ палеографски сравнения, придружено съ много снимки, биде подробно разгледано отъ Ягича въ „Четыре критико-палеографическія Статьи" (Спб. 1884), дѣто всестранно се и оборва основния възгледъ на автора (вж. това на кратко и въ Слав. Енц. т. III, 80—81). Гайтлеръ отъ една страна допуща, че глаголицата е старинно писмо, произлѣзло отъ калиграфско измѣнение на албанската азбука, но сѫщеврѣменно твърди, че нѣкои нейни

букви (ⰲ, ⰴ, ш, ⱒ и ⱋ) са зети отъ кирилското писмо, защото, каже, глаголица и кирилица биле употрѣбявани едноврѣменно.

Нека споменемъ тука, че слѣдъ като се бѣха исказали нѣколко стари и нови учени за тѣсната връзка на глаголското писмо съ гръцкия курсивъ, излѣзоха два опита, съ които се правѣше крачка назадъ къмъ мнѣнието, исказано отъ Шафарика, именно, че глаголицата произлиза отъ ориенталски азбуки. Тъй R. Abicht излѣзе на 1895 г. съ една студия подъ заглавие: Ist die Aehnlichkeit d. glagolitischen mit d. grusinischen Alphabet Zufall (Leipzig, 1895, 8⁰, 34) да твърди, че глаголицата произлиза отъ грузинското писмо. Въ студията си Абихтъ прокарва сравнение между едната и другата азбука, обаче цѣлата работа не е никакъ убѣдителна, защото въ сѫщность прилика между глаголицата и грузинското писмо нѣма никаква; тя е само външна, т. е. на първи погледъ грузинското писмо ти напомня за глаголица тъй, както етиопското писмо или ерменското, обаче щомъ наченешъ да сравнявашъ буквитѣ поединично, веднага се убѣждавашъ, че приликата е случайна: приличатъ си букви съ различна фонетична стойность.

Най-чудното е, че проф. Вондракъ, който се исказа отрицателно за тая работа на Абихта (вж. Zur Frage nach der Herkunft des glagolitischen Alphabets, Arch. XVIII, 541—556, XIX, 167—188), самъ влѣзе въ сѫща грѣшка: слѣдъ като свърша своята неудобрителна рецензия върху студията на Абихта, захваща да развива своя теория за происхода на глаголицата, а именно да доказва чрѣзъ поединични сравнения, че глаголицата произлиза отъ самаритското писмо, обаче това негово сравнение не е по-убѣдително отъ сравнението на Абихта; и тукъ приликата е само външна и случайна, защото засѣга не еднакви, а различни по изговоръ букви: приличатъ си напр. *е* съ *j*, *ъ* съ *v*, *б* съ *м* и пр. Но Вондракъ допуща, че нѣкои глаголически букви са заети и отъ гръцкия курсивъ.

Нека споменемъ тукъ и мнѣнието на Всеволодъ Мюллера, инакъ извѣстенъ и заслужилъ руски професоръ, който

въ Ж. М. Н. Пр., мѣсецъ марта 1884 г., се старае да докаже произхода на глаголицата отъ сасанидското писмо, съ каквото билъ написанъ единъ ржкописъ на индийската книга Авеста. Това писмо било станало извѣстно на св. Кирила чрѣзъ хозаритѣ, които го прѣдали и на руситѣ колонисти въ Херсонъ. Професоръ Ягичъ се отзова неудобрително за тая сасанидска теория, вж. Четыре критико-палеогр. ст. 108—113 и Сл. Енц. III, 92—95.

Успоредно съ разнитѣ мнѣния за произхода на глаголицата отъ самото начало, когато се появява тоя въпросъ, върви мнѣнието, че глаголицата има нѣщо общо съ грѣцкото курсивно писмо; защото нѣкои глаголски букви явно приличатъ на съотвѣтнитѣ букви отъ грѣцкия курсивъ, на което обръщаха внимание нѣкои учени (Миклошичъ, Гартхаузенъ, Рачки, Лескинъ), обаче до 1881 год. още никой не бѣше прокарвалъ палеографско сравнение. На 1881 г. въ Ягичевия Archiv се появи статийката на английския палеографъ Isaac Taylor, Über den Ursprung des glagolitischen Alphabet, като изводъ отъ поголѣмо съчинение негово на английски езикъ, The alphabet, което излѣзе въ Лондонъ прѣзъ 1883 г. Въ тая си статийка, само на двѣ странички (Arch. V, 191—192), Тайлъръ прокарва мисъль, че глаголицата е цѣла зета отъ грѣцкото бързописно писмо, както се е употрѣбявало то прѣзъ IX в. Той сравнява на двѣ таблици буквитѣ наредъ и чрѣзъ разни прѣдполагаеми прѣходни форми, както и чрѣзъ разни комбинации, гледа да установи произхода на сичкитѣ глаголски букви сѐ отъ грѣцкия курсивъ. Сравнението е отчасти приемливо и намѣри общо одобрение, колкото се отнася до ония букви, които има и въ грѣцката азбука, но другитѣ, сжщинскитѣ славянски букви отъ ɥ до края, не са обяснени задоволително и у Тайлъра; той приема такива комбинации, каквито не бихме прѣдполагали за IX вѣкъ, па макаръ и да имаме високи понятия за филоложката дарба на първитѣ славянски просвѣтители: единъ Кирилъ, па владѣелъ не знамъ колко езика, не би дошелъ на мисъль да означи българския звукъ ъ съ комбинация отъ ο и ει, — отдѣто ꙟ, или ɥ — съ τσ, — отѣдто ⱌ, или ɰ — съ σστ отдѣто ⱎ и пр.

Въ сжщия томъ на Archiv (V, 164—166) са появи — даже прѣди Тайлеровата — и статийката на Haferkorn „Einiges über das Verhältnis des cyrillischen Alphabet zum glagolitischen, дѣто се въсприема тъй сжщо, че глаголицата е пò стара отъ кирилицата, обяснявать се 14-тѣхъ букви, които нѣма въ грънката азбука, като букви, заети отъ глаголицата.

Ягичъ, въсприемайки основния принципъ за происхода на глаголицата отъ грънкото бързописно писмо, прѣдложи отъ своя страна сравнителни таблици, въ които са избѣгнати вратоломнитѣ комбинации на Тайлъра и се даватъ пò приемливи съпоставки (вж. Четыре критико-палеографическія статьи, както и Сл. Енц. III, 87 и сл.).

Въ сжщо врѣме единъ руски палеографъ Архимандритъ Амфилохій, извѣстенъ между рускитѣ учени по много палеографски работи, въ едно приложение къмъ изданието на едно старобългарско Евангеле отъ 1144 г., руска редакция (Дополненіе къ Галичскому Четвероевангелію, Москва 1883 г.), дава тъй сжщо сравнителна таблица на грънкото и славянското писмо, съ която доказва, че 18 глаголически букви (а, в, г, д, є, л, м, н, о, ѡ, р, с, ф, х, ѵ, ѕ, ѳ и ѧ) произлизатъ направо отъ съотвѣтнитѣ грънки курсивни букви, петь са зети отъ еврейското писмо (б, к, т, ш, ц), а за останалитѣ букви (освѣнъ ж, ѧ, ѭ) казва, че Св. Кирилъ ги зелъ отъ своята азбука — отъ кирилицата. Споредъ това Амфилохий приема, че и двѣтѣ славянски азбуки са измислени или съставени отъ Кирила и Методия, и то кирилицата за православнитѣ славяни, а глаголицата за католишкитѣ!

Сводъ на сички тия мнѣния за происхода на глаголицата отъ грънкия курсивъ даде рускиятъ Казански професоръ Бѣляевъ (Исторія алфавита и новое мнѣніе о происхожденіи глаголицы, Казанъ, 1886), като въ двѣ таблици съпоставя глаголическитѣ букви срѣщу съотвѣтнитѣ курсивни грънки заедно съ прѣдполагаемитѣ (отъ него) прѣходни форми. За повечето букви Бѣляевъ е съгласенъ съ Тайлъра и Ягича, а само за нѣкои дава свое тълкуване. Сравнителнитѣ таблици на Бѣляева, както и на Тайлъра, Ягича и Амфилохия, са въспроиз-

ведени заедно съ критични бѣлѣжки, въ Слав. Енц. III, на стр. 83, 85—89, 99—100.

Отъ гръцкия курсивъ изважда глаголицата и Фр. Мюлеръ (Bemerkungen zur Geschichte der altslavischen Schriften (Arch. XIX, 554—556), чиято главна мисъль напълно споделямъ, а именно, че кирилскитѣ букви, които нѣма въ гръцкото писмо, са заети отъ глаголицата.

Н. К. Грунскій, професоръ на Юрьевския (Дорпатски) университетъ, въ книгата си „Памятники и вѫпросы древнеславянской письменности" (Юрьевъ, 1904 г.), разглеждвайки главно Киевскитѣ и Пражкитѣ глаголически листи, докосва се и до происхода на глаголицата и се исказва противъ теорията на Тайълра (и Ягича), т. е. не приема, че произлиза само отъ гръцкото курсивно писмо, а я схваща като смѣсица отъ гръцки, латински и еврейски букви, но пакъ се не съгласява и съ Вондрака за происхода на нѣкои букви отъ еврейски.

Най на край да споменемъ и една студия на Carl Vessely, Glagolitisch-lateinische Studien, печатана въ списанието му „Studien zur Papyrus-kunde" т. XIII (1913 г.). Весели, изучавайки папируситѣ на Ерцхерцогъ Райнера въ Виена, дошелъ до заключение (независимо отъ Гейтлера, както казва той), че глаголическото писмо произлиза отъ по̀ новото латинско бързописно писмо. Отъ съпоставкитѣ обаче, които дава Весели, сравнявайки глаголицата съ латинския курсивъ отъ II до VI вѣкъ, не излиза ясно това родство, защото приликата и тука не е по̀ голѣма, отколкото е между глаголицата и албанското писмо на Гайтлера.

И тъй като земемъ прѣдъ видъ сичко, що се е писало до сега по старината и происхода на глаголицата, ще кажемъ, че почти сички западноевропейски учени са наклонни да я смѣтатъ за по̀ стара и да я произвеждатъ отъ гръцкото бързописно писмо, докато повечето руски учени се държатъ още резервирано, а по̀ старитѣ отъ тѣхъ, като Флорински и Соболевски, направо отричатъ нейната старина.

За да ни стане ясно, че глаголицата произлиза наистина отъ гръцкото писмо, трѣбва да имаме прѣдъ видъ слѣднитѣ съображения:

1) Отъ сички учени днесъ се признава, че глаголицата е **българско писмо**, че отъ българитѣ минава у други славяни (чехи, хървати), макаръ самитѣ българи да я не употрѣбяватъ вече.

2) Като българско писмо тя се появява най напрѣдъ у ония българи, или по̀ добрѣ да кажемъ, у ония балкански словѣни, които влизатъ най напрѣдъ въ културни врѫзки съ Византия.

3) Балкански словѣни или българи имало едно врѣме, както и днесъ, по Солунско, Костурско, Дебърско и други южни области, въ които имало на близу и грѫцко население.

4) Съвсѣмъ естествено е, тази близость на грѫцки елементъ да се изрази въ културни заемки, та не е чудно между друго българитѣ да заематъ и самото грѫцко писмо, за да отбѣлѣзватъ съ него славянска рѣчь, тъй както става и сега въ български области подъ грѫцка власть.

5) Грѫцкото писмо е било въ първо врѣме употрѣбявано „безъ устроение“, както казва Черноризецъ Храбъръ, т. е. българитѣ си служили съ него да отбѣлѣзватъ криво-лѣво български думи, безъ особена точность.

6. Още отъ първо врѣме българскитѣ книжовници, колкото ги е имало, са пригаждали грѫцкитѣ букви къмъ българскитѣ звукове кое чрѣзъ видоизмѣнение на формитѣ, кое чрѣзъ разни комбинации, но пакъ писмото не ще е било още уредено дори до 855 год., когато св. Кирилъ го истъщава тъй, че нагажда за българскитѣ звукове 38 писменни бѣлѣзи.

7) За да го приеме св. Кирилъ именно въ тоя видъ, както го намираме сега въ най старитѣ глаголски паметници, то трѣбва да е било вече доста отдалечено отъ грѫцкото писмо, трѣбва още тогава да си е било обособено като словѣнско писмо, ако и да не е било съвършенно.

8) А защо и какъ се е отдалечило тъй много това писмо отъ грѫцкото бързописно писмо си обясняваме съ това, че то се е употрѣбявало у словѣнитѣ, може би, сто и двѣстѣ години прѣди Кирила и Методия; прѣзъ двѣ столѣтия туй писмо

наистина може да се промѣни, особено въ ржцѣтѣ на хора, които съ мжка са чертаели буквитѣ, за да си записватъ било смѣтки, било кратки бѣлѣжки. Право казва Фр. Мюллеръ (Bemerkungen zur Geschichte der altslav. Schriften Arch. XIX, 554—556), че отъ ржцѣтѣ на прости работници или орачи, каквито са биле първитѣ словѣнски книжовници, не могатъ и да излѣзатъ пò хубави букви, нито пъкъ — да се запази непромѣненъ видътъ на гръцкото писмо. Освѣнъ това има и друго: когато свети Кирилъ и Методий уреждатъ това писмо, за да захванатъ съ него словѣнска книжнина, заедно съ другитѣ подобрения въ него му налагатъ и уставенъ характеръ, т. е. придаватъ на буквитѣ извѣстна симетричность и отвѣсно положение — оттамъ и пò голѣмо отдалечение отъ гръцкия бързописъ.

При сичката привидна отдалеченость отъ гръцкия бързописъ, можемъ и днесъ още да установимъ немалка прилика между едното и другото писмо; стига само да имаме прѣдъ видъ разнитѣ видове глаголски букви отъ една страна и разнитѣ начертания на гръцкитѣ букви, биле те курсивни или не. Разбира се, че и тукъ, както и при сравнението на кирилицата съ гръцкото едро писмо, приликата излиза наявѣ само между ония букви, които има и въ двѣтѣ азбуки, т. е. между буквитѣ отъ α до ω и отъ ⰾ до ⱈ. Нататъкъ сравнението става мжчно, понеже гръцкитѣ букви се исчерпятъ и ний сме принудени тогава, ако искаме да се държимъ сè о гръцки прототипъ, да прибѣгваме къмъ разни комбинации, както прави Тайлъръ. За насъ е обаче достатъчно, ако обяснимъ приликата само на онѣзи букви, които са общи и на двѣтѣ азбуки; съ това ще обяснимъ и общия въпросъ за происхода на глаголицата, който ни занимава. А колкото за буквитѣ отъ ц нататъкъ, тѣ се посрѣщатъ както казахме, твърдѣ хубаво съ съотвѣтнитѣ кирилски букви, та се обясняватъ едни други.

Вж. нагледно прѣдставено въ слѣднитѣ двѣ таблици съотношението между гръцкия бързописъ и глаголското писмо.

Докато се употрѣбява у българи, чехоморавци и хървати, глаголицата се мѣнява и прѣкарва три стадии: отнайнапрѣдъ се употрѣбява о б л а г л а г о л и ц а, която стои най-близу до

Таблица I.

азъ

боукы

вѣдѣ

глаголи

добро

есть

живѣте

ѕѣло

землꙗ

иже

ижеи

гервь

како

людие

мыслите

нашъ

онъ

покои

Таблица II.

	рьци
	слово
	тврьдо
	оукъ
	фрьтъ
	хѣръ
ц	ци
ч	чрьвь
ш	ша
щ	шта
ъ	ѥръ
ь	ѥрь
ъı	ѥрꙑ
ѣ	ять
ю	ю
ѧ	юсъ ѧ
ѫ	юсъ ѫ
ѭ	

гръцкия бързописъ и въ която извивкитѣ и колелцата са кржгли; отсетнѣ се развива жглеста глаголица, т. е. извивкитѣ ставатъ остри, а колелцата ставатъ на трижгълници; най-сетнѣ съ пò нататъшна употрѣба, особено у хърватитѣ, се получава длъгнеста глаголица, въ която колелцата по-

лучаватъ видъ на правожглници; тоя видъ глаголица наричатъ хърватска, защото съ нея са писани много хърватски паметници и защото се употрѣбява и до сега въ нѣкои хърватски общини.

Напослѣдъкъ се намѣри въ единъ български ржкописъ отъ XII—XIII вѣкъ, нареченъ Битолски триодъ (писанъ въ Дебърско) съ глаголическо писмо, което прилича твърдѣ много на хърватска глаголица. Ржкописътъ е инакъ кирилски, но вѣроятно прѣписванъ отъ по̀ старъ глаголически, и понеже прѣписвачътъ му Георги Граматикъ, борави свободно и съ двѣтѣ азбуки, той често примѣсва между кирилското писмо нѣкои букви, думи та и цѣли редове съ глаголица. Ако сега прѣдположимъ, че Георги Граматикъ копира свой домашенъ изворъ, а не се е училъ отъ хърватски книги, ще трѣбва да приемемъ, че въ XII или XIII вѣкъ у македонскитѣ българи глаголицата е тръгнала къмъ пжть да се развие тъй, както се е развила у хърватскитѣ глаголаши, т. е. да стане дългнеста. За Битолския триодъ и за неговата глаголица вж. Йор. Ивановъ, Бълг. Старини отъ Македония, 87—104, дѣто са извадени сичкитѣ глаголически мѣста и са прѣснети двѣ страници отъ триода.

Въ послѣдно врѣме Ягичъ, имайки прѣдъ видъ донѣкждѣ жглестия характеръ на глаголицата въ Киев. Л. и Пр. Фр. иска да приеме, че първичниятъ характеръ на глаголицата въ Чехоморавия ще е била жглеста, а въ България (Македония) става крагласта или обла (Вж. Сл. Енц. III, 118).

Снимки отъ обла, жглеста и хърватска глаголица вж. на стр. 142, 144, 149, 150, 152.

И тъй глаголицата произлиза отъ български краища; обаче, наскоро слѣдъ Карила и Методия тя бива замѣнена въ самото си отечество отъ друго по̀ сгодно писмо, което сега наричаме кирилица. Каква е историята пъкъ на тази втора славѣнска азбука, ще видимъ по̀ нататъкъ, а сега да видимъ, какъ става съ глаголицата извънъ българскитѣ земи.

Слѣдъ като Кирилъ и Методий занесли глаголицата заедно съ първитѣ черковни книги въ Моравия, тя се употрѣбява непрѣкжснато у моравци и у чехи до смъртьта на Методия, т. е. до 885 г., слѣдъ което бива замѣнена съ латиница

Обаче, и слѣдъ Методиевата смърть нѣкои манастири въ Чехия и Моравия си служатъ още дълго врѣме съ глаголица. Знае се напримѣръ, че въ Бенедиктинския манастиръ до Прага, нареченъ Сазавски, се служи на славянски (разбира се по глаголически книги) дори до края на XI вѣкъ, т. е. до 1092, когато Братиславъ II разгонилъ чешкитѣ монаси и поставилъ нѣмецъ за игуменъ. Отъ такъвъ нѣкой чешки манастиръ са излѣзли двата глаголски откѫслека, които се пазятъ сега въ Прага и въ Киевъ. А на 1346 г. самъ Карло IV, заинтересуванъ лично за славянската писменность, основава нарочно манастиръ на Вишеградъ (край Прага), кѫдѣто повикалъ хърватски монаси отъ Далмация да учатъ чешкитѣ братия на глаголица. Тоя манастиръ, извѣстенъ и до днесъ у чехитѣ като славянски (имаше въ него и руски монаси), билъ нареченъ тогава Еммауски, защото билъ основанъ тъкмо слѣдъ Великдень, когато се чете евангелето за двамата пѫтници, които, пѫтувайки за Еммаусъ, срѣщнали възкръсналиятъ Исуса (Лука, 24). Отъ този Еммауски манастиръ са излѣзли доста прѣписи на хърватски книги; оттамъ е напр. прочутото Реймско Евангеле, както се вижда отъ една записка въ него (отъ 1395 г.[1]). Но покрай прѣписитѣ чешкитѣ братия си служатъ съ хърватската глаголица да пишатъ и на чисто чешки езикъ. Споредъ Сирку (Zur Geschichte des Glagolismus in Böhmen, Arch. XXI, 101) били основани у западнитѣ славяни въ края на XIV вѣкъ и други манастири съ славянска служба (глаголическа), а именно въ Шлезия (основанъ отъ Конрада II на 1380) и въ Полша, при Краковъ (основанъ на 1390 г.), но за глаголическата книжнина отъ тия манастири почти нищо не знаемъ.

Слѣдъ чехитѣ, ако се държимъ о досегашнитѣ данни за дѣйностьта на Кирила и Методия, слѣдъ чехитѣ въсприематъ славянска богослужба и писменность словенцитѣ. Разбира се, че тая писменность ще е била въ първо врѣме пакъ глаголическа (Вж. Мурко, Öster. Rundschau, 1907) но до сега

[1]) Реймско Евангеле е глаголически п-къ, хърватска редакция отъ XIV вѣкъ, подвързано заедно съ друго едно кирилско евангеле отъ Молдава. Записката отъ 1395 г. казва, че кирилското евангеле било подарено отъ самия Карла IV на Еммауския манастиръ.

не е намѣренъ ни единъ словенски паметникъ, писанъ съ глаголица. Единствениятъ паметникъ отъ нѣкогашна Кирило-Методиевска писменна дѣйность у словенцитѣ (Фрейзингенски молитви) е писанъ съ латиница, но по сѣка вѣроятность тоя паметникъ има за основа глаголически изводъ.

Най дълго се запазва глаголицата у хърватитѣ. До днесъ не е още установено, отдѣ се прѣнася глаголическата писменность у хърватския народъ, дали отъ словенска, или отъ българска срѣда; но веднъшъ въсприета, глаголската писменность у хърватитѣ хваща здравъ коренъ, прѣодолява сички прѣчки и гонения и прѣкарва най дълга история, та стига дори до наши дни. Днесъ за днесъ едничко въ хърватски църкви се чете още по глаголски книги и само въ Хърватско глаголицата намира върли защитници противъ нейнитѣ гонители отъ Ватиканъ. Прѣзъ дълговѣчната си история глаголицата въ Хърватско освѣнъ че прѣминава тритѣ горѣказани стадии, но се развива въ сѫщинско бързописно писмо, което отъ своя страна, чрѣзъ широка употрѣба въ сѣкидневния животъ, се расклонява въ нѣколко разновидности и се употрѣбява дори до половината на XVIII в. въ Истрия. — Разнитѣ видове хърватска бързописна глаголица, както изобщо цѣлата палеография на тази наша стара азбука, вж. у Ягича, Энциклопедія Славянской филологіи, III, Глаголическое письмо — съ 36 таблици.

Освѣнъ въ Хърватско и Чехия глаголица са употрѣбявали и въ Босна, както се вижда отъ нѣкои надгробни надписи и отъ една богомилска книжка (Радосавовъ Апокалипсисъ) въ библиотеката на Римската пропаганда. Книжката е отъ XV вѣкъ и е писана отчасти съ босненска кирилица и отчасти съ глаголица, която можемъ да наречемъ пакъ босненска, защото се отличава доста и отъ българската и отъ хърватската глаголица. Снимка отъ тая книжка вж. Arch. XXV, 21—25, Слав. Енцикл. III, 115.

Сърбия и Русия приематъ славянска книга по̀ подирѣ нежели западнославянскитѣ земи; приематъ я въ врѣме, когато глаголицата бѣше вече излѣзла изъ обща употрѣба въ България. Ето защо глаголски паметници нѣма до сега намѣрени ни въ Сърбия, ни въ Русия. Впрочемъ намѣри се единъ

сръбски апостолъ отъ XV вѣкъ, въ който покрай кирилския текстъ има тукъ-тамъ бѣлѣжки по страничнитѣ полета съ глаголица. Апостолътъ се намира въ библиотеката на сръбската Академия, Бѣлградъ, а съобщи за него проф. Люба Стояновичъ. въ Ягичевия Архивъ т. XXII (Über einen cyrillichen Apostolus serbischer redaction mit glagolitischen marginalglossen, 510—525). Сѫщиятъ Стояновичъ дава на стр. 525 и единъ глаголически подписъ отъ срѣмския манастиръ Крушедолъ (рѫкописъ № 8): попь Давидъ изъ Белграⷣ. Докато маргиналнитѣ бѣлѣжки са писани съ дребно, доста упражнено писмо, то Крушедолскиятъ подписъ е писанъ съ едра глаголица и съ неупражнена рѫка; но както бѣлѣжкитѣ, тъй и подписътъ са примѣсени съ кирилски букви, а въ бѣлѣжкитѣ има дори и гръцки букви.

Остава още да разгледаме въпросътъ, до кога се употрѣбява у българитѣ глаголица и кога се появява второто наше писмо, което и до днесъ употрѣбяваме не само ний, но и руси и сърби, па до скоро и румънци.

Щомъ приемемъ, че глаголицата е установена като книжовно писмо на 855 година, както свидѣтелствува Храбъръ, т. е. прѣди заминаването на Кирила и Методия за Моравия, то за второто писмо остава да търсимъ друга, по сетнѣшна дата и други поводъ. Важенъ поводъ за това се явява 9 години слѣдъ тая дата, когато Прѣславскиятъ дворъ приема християнство, слѣдователно много вѣроятно е, заедно съ християнството отъ гърцитѣ, източнитѣ българи да са въсприели и гръцката унциална (едра) азбука за своитѣ черковни книги, като са я допълнили съ букви отъ глаголицата; на сѣки начинъ това става още прѣзъ царуването на Бориса, т. е. допрѣди 885 год., защото наскоро слѣдъ това Климентъ занася тази азбука въ Македония, дѣто става неинъ распространитель. Спордъ това можемъ наистина да твърдимъ че глаголицата е западнобългарско писмо, а кирилицата източнобългарско; обаче мѫчно е да разграничимъ областитѣ на едната и на другата азбука, нито пъкъ смѣемъ да отричаме, че и слѣдъ като е било установено кирилското писмо, въ източна България не е употрѣбявана глаголица. Професоръ Ягичъ (Entstehungsgeschichte, 127) се изразява много категорично

по това и даже опрѣдѣля граници на глаголизма, като казва, че глаголицата се употрѣбявала въ западната часть на Балканския полуостровъ отъ Струма—Сересъ нагорѣ до София—Видинъ, прѣзъ Дунава и Панония до Моравия. Но, струва ми се, че нѣмаме доволно основание да ограничаваме тъй глаголизмътъ у българитѣ; каквото можемъ сигурно да твърдимъ, то е че глаголското писмо произлиза на западъ (Македония), а кирилското — на истокъ (Прѣславъ), обаче слѣдъ това глаголически книги ще са биле употрѣбявани безъ-друго и въ источнитѣ наши области. За това имаме слѣднитѣ доводи:

1. Близката връзка между двѣтѣ азбуки, а именно това, дѣто послѣднитѣ тринайсетъ букви на кирилската азбука происхождатъ отъ съотвѣтнитѣ глаголски букви, показва, че уреждачитѣ на втората българска азбука са боравили и съ глаголица.

2. Твърдѣ вѣроятно е, че заедно съ буквитѣ отъ глаголицата источнобългарскитѣ книжовници да са зели и глаголически прѣписи отъ първопрѣведенитѣ черковни книги, отъ ония книги, които Кирилъ и Методий бѣха приготвили за Моравия. Понеже тия книги са биле писани съ глаголица, то ще е трѣбвало и хора за тѣхъ да ги четатъ и да ги прѣобръщатъ на кирилица.

3. Ученицитѣ на Методия, които намиратъ прибѣжище въ Прѣславъ, испървомъ не са и знаели друго славянско писмо освѣнъ глаголица, слѣдователно и тѣ са писали въ първо врѣме съ глаголица.

4. Имаме непосрѣдно свидѣтелство, че словата на извѣстния старобългарски книжовникъ пресвитеръ Константина са прѣписвани (на 904 г.) въ Пателенския манастиръ на рѣка Тича до Прѣславъ; ако и тоя нашъ книжовникъ е дошелъ отъ Моравия, той безъ-друго е билъ глаголашъ.

5. Че пресвитеръ Константинъ наистина е писалъ глаголически, личи и отъ неговата азбучна молитва, въ която слѣдъ двѣтѣ н-та слѣдва единъ стихъ, който въ досегашнитѣ прѣписи захваща съ л (**летитъ нынѣ словѣньское племѧ**); тоя стихъ безъ-друго се е захващалъ нѐ съ **летитъ**, а съ друга нѣкоя дума, чиято първа буква е била ѣ, която буква въ реда на

глаголическата азбука слѣдва тъкмо слѣдъ двѣтѣ н-та. Тая буква наистина е запазена въ друга една стихотворна молитва, що я обнародва проф. Соболевски въ Мсб. XVI—XVII, 321—323: **Гєоны мѧ** избави вѣчныѧ и която молитва издава тъй сѫщо глаголически оригиналъ отъ източна България.

Отъ това слѣдва, че източна България не бива да се исключва изъ областьта на глаголизма; истина е обаче, че въ източнитѣ наши краища глаголицата не ще е хванала коренъ, както въ своята първична родина Македония; истина е тъй сѫщо, че до сега не е намѣренъ ни единъ глаголически паметникъ, за който да можемъ каза, че происхожда отъ източна България, както е истина тъй сѫщо, че и сички кирилски паметници, въ които има глаголически примѣси, происхождатъ пакъ отъ западнитѣ наши краища.

Отъ сичко до тукъ казано, като знаемъ, че Кирилъ е измислилъ или устроилъ глаголическа а не кирилска азбука, слѣдва именно глаголицата да наричаме **кирилица**, а сегашната кирилица да свържемъ съ името на Климента, и да я наричемъ **климентица**, понеже Климентъ става неинъ защитникъ и расширитель по западна България; или пъкъ, понеже приемаме, че първата азбука е възникнала на западъ, а втората на истокъ, да наречемъ първата азбука (глаголицата) **западнобългарско** писмо, а втората (кирилицата) — **источнобългарско**. Но че глаголицата се е наричала въ старо врѣме наистина кирилица, заключаваме отъ една записка въ единъ руски паметникъ отъ 1047 г., който нѣкой си **Оупир лихон** прѣписалъ **ис коуриловицѣ**.

Както и да е, ако не броимъ врѣмето прѣди Кирилъ и Методия, глаголицата се употрѣбява въ българскитѣ земи прѣзъ IX, X и XI вѣкъ, когато се още пишатъ книги съ това писмо, а прѣзъ XII и XIII продължаватъ само да прѣписватъ отъ глаголски изводи, докато прѣзъ XIV вѣкъ глаголицата става за обикновени книжовници недостѫпно писмо и само твърдѣ малцина я знаятъ и си служатъ съ нея като съ тайно писмо, както що е записката въ единъ Зографски миней № 102 (а҃зъ Данїилъ писахъ сїе), която съобщава Йорд. Ивановъ, Бълг. Стар. отъ Македония, 183. За такова тайно писмо съобщи по̀ прѣди и Ягичъ (Arch XXV, 35), изъ единъ

босненски ржкописъ отъ XV вѣкъ, но вече размѣсено съ кирилица. Срв. и Яцимирскій, Кирилловскія нотныя рукописи съ глаголическими тайнописными записями, Древн. Слав. Ком. Моск. Арх. общ. т. III.

А колкото за български кирилски ржкописи, въ които има и глаголица, употрѣбена не като тайнописъ, нека споменемъ освѣнъ Битолския Триодъ, за който бѣ дума по горѣ, още: Болонски псалтиръ, Охридски апостолъ, единъ срѣднобълг. триодъ (Каринскій, Образцы Глаголицы, № 13), Врачанско Евангеле, въ което на л. 166 има едно заглавно глаголическо М (вж. моето издание, Бълг. Старини кн. IV, таблица IV).

И кирилското писмо, както и глаголското, минува прѣзъ разни стадии, отъ които различаваме главно три: уставно писмо, което стои най близу до грьцкото унциално писмо отъ IX—X вѣкъ; то е хубаво и едро писмо, обаче въ сжщинската си хубость ни е запазено въ твърдѣ малко ржкописи; защото най голѣмата часть български ржкописи са писани съ полууставно писмо, което е по дребно и повечето му букви се отклоняватъ тъй или инакъ отъ старата правилность. Освѣнъ уставъ и полууставъ различаваме и бързописъ, който се употрѣбява повече въ кратки записки, и много рѣдко въ цѣли книги. Бързописътъ се отклонява още повече отъ устава и полуустава и се доближава отчасти до днешния нашъ бързописъ. Между полууставното и бързописното писмо се появява въ Търново кждѣ края на XIV вѣкъ едно писмо което може да наречемъ прѣходенъ или търновски бързописъ. Тоя бързописъ е обикновенно едъръ и доста красивъ, и понеже съ него са писани много произведения на Патриархъ Евтимия, може да го наречемъ Евтимиевъ бързописъ. Вж. такова писмо въ Соф. Нар. Библ. Евтимиевъ Служебникъ (Описъ, № 231), Бориславъ Синодикъ, (Описъ № 289), и единъ псалтиръ № 3), Описъ, табл. II). Прѣзъ XV, XVI и XVII вѣкъ нашето писмо прѣминава прѣзъ разни промѣни, които подробно ще бждатъ разгледани въ Палеографията. Днешното наше печатно и бързописно писмо води началото си отъ Петра Великий, по чийто починъ се въведе у руситѣ днешната гражданска азбука вмѣсто старата черковна.

V.

Извори и помагала за история на българский езикъ.

Книжовни и словесни извори. — Извори извънъ България. — Старобългарски, срѣднобългарски и новобългарски п-ци. — Класификация и описъ. — Словесни извори. — Помагала.

Сѣкоя наука, за да бѫде усвоена пò лесно и пò основно, трѣбва да ѝ знаемъ развитието, трѣбва прѣди сичко да знаемъ, дали се е работило, какво и какъ се е работило по нея прѣди насъ, за да можемъ и ние тогава успѣшно да продължимъ тая работа. Само тъй се усвоява която-и-да-е наука, ако ѝ знаемъ библиографията: Qui scit, ubi sit scientia, habenti est proximus, казва едно латинско изречение, а значи: „който знае, дѣ е науката, може най-лесно да я усвои“.

Излишно е да напомнямъ, че и за историята на българский езикъ, като наука за развитието и за разнитѣ мѣнидби на родната ни рѣчь, е нужно прѣди сичко да знаемъ: 1) отдѣ черпимъ градиво за тази наука, дѣ са нейнитѣ извори; 2) какво е писано до сега било по тѣзи извори, било изобщо по историята на родния ни езикъ, та да може ни послужи това като помагало и за наши изучвания на сѫщия прѣдметъ; 3) какви методи са биле употрѣбявани за тази наука и какви подобрения би внесли и ние, съобразно съ нови изслѣдвания, нови научни похвати — съ цѣль да се постигне пò добъръ успѣхъ отъ изучванията ни по историята на българский езикъ.

Градиво за история на българский езикъ можемъ еднакво да черпимъ и отъ книжовнитѣ наши паметници, и отъ живата наша българска рѣчь по сичкитѣ ѝ говори; споредъ това естествено се налага и едно главно распрѣдѣляне изворитѣ за история на родния ни езикъ, та имаме отъ една страна писменни извори или книжовно градиво и отъ друга — устни извори или словесно градиво за история на българский езикъ.

Еднитѣ и другитѣ извори могатъ отъ своя страна да бѫдатъ распрѣдѣляни тъй или инакъ, споредъ каквато основа се земе за дѣлидба; най-естествена класификация за книжовнитѣ извори е споредъ тѣхната старина, т. е. по хронологиченъ редъ; а за словеснитѣ извори — било споредъ съдържанието имъ (фолклорна класификация) било споредъ говоритѣ (диалектна класификация). Ще разгледаме еднитѣ и другитѣ извори.

Книжовно градиво за история на българский езикъ.

Историята на сѣки езикъ, както казахме, се изучва найдобрѣ по книжовнитѣ паметници, останали отъ миналата писменность на този езикъ. Затова колкото по̀-стара писменность има единъ народъ, толкози по̀-отрано може да се под'еме и прослѣди историчното развитие на езика му. Обаче, за да се обясни хубаво историята на единъ езикъ, не е доволно този езикъ да има само стара, но да има и развита писменность; трѣбва да притежава паметници отъ сички епохи на развитието си и тия паметници да са горѣ-долу изразъ на съврѣменнитѣ живи говори, а не мъртви прѣписи отъ по̀ранщни, за врѣмето си вече остарѣли книжовни произведения.

Нашиятъ езикъ отъ една страна е честитъ, че притежава между сички славянски езици най-стари писменни паметници, паметници, които са твърда и здрава основа не само за старобългарска, но и за общославянска граматика; ала отъ друга страна му липсуватъ именно такива паметници, които биха ни обяснили постепенниятъ му прѣходъ отъ периодъ къмъ периодъ; липсуватъ затова, защото писателитѣ прѣзъ първий и втори периодъ на българската книжнина, пишатъ сѐ на оня традиционенъ езикъ, що го смѣтаха за непокѫтна светиня, та не отстѫпяха отъ него и тогава, когато народниятъ живъ говоръ го бѣше много и много испрѣдилъ. Българскиятъ писменъ езикъ начева въ сѫщи вѣкъ, когато и францускиятъ; но каква разлика въ писменнитѣ документи, съ които си служи историята на единия и на другия! Докато французитѣ иматъ, можемъ каза, етапни свидѣтелства за сѣки завой отъ историчния ходъ на езика си, ний сме принудени да търсимъ тия свидѣтелства като бабирки изъ огромнитѣ

фолианти, останали намъ въ видъ на робски прѣписи отъ по-стари паметници; ний сме петимни да срѣщнемъ жива, съврѣменна българска рѣчь, вмъкнала се неволно исподъ перото на старитѣ наши благочестиви писачи. Защото българскиятъ книжовенъ езикъ не бѣше тогава органъ на всестраненъ културенъ животъ, както днесъ, а бѣше вкоченѣло срѣдство за едностранчива цѣль — почти само за черковна потрѣба. Тази негова ограничена употрѣба, подпомогната отъ религиозни скрупули, като че го вкамени въ първичната му форма и той прѣкара нѣколко вѣка литературенъ животъ като мъртво оръдие въ ржцѣтѣ на българскитѣ набожни писатели; тѣ го пазѣха и милваха като свето наслѣдство и не позволяваха да се мѣси съ „грубия, селски" говоръ, — „за да се не растлѣятъ божественитѣ писания", както казва Константинъ Костенечки; тѣ се държаха слѣпо о него, както слѣпо вървѣха по стжпкитѣ на византийската писменность. Тая книжовна традиция бѣ го тъй сковала, че за тѣхъ говоримъ езикъ като че нѣмаше: тѣ еднакво се стараеха както въ X, тъй въ XII, па тъй сжщо и въ XV вѣкъ да пишатъ сѐ на онзи **словѣньскы ѩзыкъ**, на който пишеха дѣдитѣ имъ прѣзъ IX вѣкъ; и ако не сполучваха винаги напълно, то бѣ нѐ отъ желание да се приближатъ до живия въ тѣхно врѣме български говоръ, а защото не бѣха въ сила да владѣятъ безпогрѣшно мъртвия книжовенъ езикъ.

Ето защо, колчемъ разглеждаме старитѣ извори, по които бихме желали да обяснимъ развитието на родния си езикъ, сѐ сме принудени да признаемъ голѣмата липса на паметници съ „народенъ езикъ", паметници, въ които бихме намѣрили изцѣло прѣдадени звуковетѣ и формитѣ на живата българска рѣчь — безразлично отъ кое нарѣчие. А „паметници" не липсуватъ. Като оставимъ на страна сравнително малкото старобългарски паметници, които затова са и по познати, ще трѣбва да признаемъ, че отъ врѣмето между стариятъ и новия периодъ на български езикъ има толкова много паметници, щото прѣдставятъ огромна работа само да се опишатъ, а камо-ли да се изслѣдватъ отъ сѣка страна. Обаче вникнемъ ли въ тѣхното значение за историята на езика ни, веднага се убѣждаваме, че по голѣмата часть отъ тѣхъ са само прѣписи отъ по стари образци и твърдѣ малка часть се дължатъ на съврѣменна прѣ-

водна дѣйность; а еднитѣ и другитѣ съдържатъ сè старъ езикъ, безъ никакъвъ огледъ къмъ живия говоръ, тъй че това, що бихме нарекли градиво за история на български езикъ, е пръснато на дребни трошици низъ дебелитѣ черковни книги като златни зрънца низъ рѣченъ пѣсъкъ. Разбира се, че това не трѣбва да ни отчайва; защото освѣнъ че не е още сичко намѣрено и прибрано, ами и това, що е вече скжтано въ явнитѣ библиотеки, не е още изучено и за цѣльта употрѣбено. Тия трошици, колкото и дребни да са, не са още събрани, распрѣдѣлени и научно сглобени тъй, че като бжде сѣка на мѣстото си, да испжкне съ истинската си цѣна за историята на българский езикъ.

Първа задавка на българската наука въ тая посока ще бжде безъ-друго — да се распрѣдѣлятъ тъй или инакъ самитѣ извори за историята на езика ни, за да имаме пò ясенъ прѣгледъ върху тѣхъ. Разбира се, че най естествена распрѣдѣлба тукъ би била споредъ врѣмето, отъ което происхождатъ тѣзи извори, като имаме прѣди сичко прѣдъ видъ тритѣ главни периода на български езикъ: старобългарски отъ IX—XII вѣкъ, срѣднобългарски — отъ XII—XV вѣкъ и новобългарски — отъ XV вѣкъ до днесъ.

Но понеже нашиятъ езикъ е билъ въ употрѣба едно врѣме и вънъ отъ прѣдѣлитѣ на българскитѣ земи, та бѣше сталалъ, речи, общеславянски книжовенъ органъ, и понеже поради тая си употрѣба прѣтърпѣ разни промѣни въ отдѣлнитѣ славянски земи, то се налага и друга распрѣдѣлба на изворитѣ му, а именно споредъ земитѣ, въ които е употрѣбяванъ и споредъ влиянието, що са указали върху му другитѣ славянски езици. Споредъ това имаме на първо мѣсто паметници, писани въ Българско и паметници, писани или прѣписвани извънъ Българско. Еднитѣ и другитѣ са въ основата си български; но докато първитѣ стоятъ въ органична връзка съ езика на Кирила и Методия и са на просто продължение отъ него, то у другитѣ нѣма и не може да има такава връзка. Защото българский езикъ, колкото и близъкъ да е билъ на онуй врѣме до другитѣ славянски езици, сè въ главнитѣ си особености е билъ като чужди въ ония славянски земи, дѣто се въвежда въ литературна употрѣба; затова и не е могълъ да остане дълго врѣме безъ да въсприеме какви-годѣ

свойщини отъ езика на съотвѣтното славянско племе, въ чиято земя се употрѣбява. Ето защо съ пълно право наричаме паметницитѣ, писани въ Българско, въ които не забѣлѣзваме чужди примѣси, наричаме ги чистобългарски или паметници отъ българска редакция, а ония, въ които съглеждаме влияние отъ други славянски езици, наричаме смѣсени паметници и наспротивъ това, кой славянски езикъ се е смѣсилъ съ българския, различаваме петь смѣсени редакции: 1. чехо-моравска, 2. словинска, 3. хърватска, 4. сръбска и 5. руска. Тия петь редакции се различаватъ помежду си много хубаво, понеже сѣкоя отъ тѣхъ носи характернитѣ бѣлѣзи на съотвѣтния славянски езикъ, или пъкъ се различаватъ само по писмо, както напр. сръбската отъ хърватската. Нека характеризираме накратко реченитѣ петь редакции като истъкнемъ при това и тѣхната важность за историята на българский езикъ.

Паметницитѣ отъ чехо-моравска редакция са писани съ глаголица, но се отличаватъ отъ сѫщинскитѣ български глаголически паметници по това, че въ тѣхъ **шт**$_2$ и **жд**$_2$ (отъ tj и dj) се замѣняватъ съ ц и з: **помоць, розьство (помошть, рождьство)**. Такива паметници има извѣстни до сега само два: Киевски листи и Пражки фрагменти и по сѣка вѣроятность стоятъ въ връзка съ нѣкогашната черковно-книжовна дѣйность на св. св. Кирила и Методия въ Чехоморавия. Тѣ доказватъ освѣнъ това, че Кирилъ и Методий са занесли съ себе си въ Моравия глаголически а не кирилски книги и че споредъ това сѫщинска кирилица е именно глаголицата. Нека кажемъ нѣщо повечко за тия два любопитни паметника.

Киевски листи или Киевски мисалъ (служебникъ), писанъ въ XI в. Състои отъ седемъ перг. листа 8°, на които е часть отъ служебникъ по католишки обредъ. Пази се въ библиотеката на Киевската Духовна Академия, а намѣренъ е въ Ерусалимъ отъ рускиятъ ученъ, архимандритъ Антонина. Издаде го най напрѣдъ Срезневски на 1868 г. подъ заглавие „О древней глаголической рукописи, хранящей ся въ Кіевской Духовной Академіи“. Четири факсимилни страници отъ тоя паметникъ излѣзоха и въ Гайтлеровото съчинениие Die albanesischen und Slavischen Schriften, а про-

фосоръ Ягичъ ги издаде и придружи съ латински прѣводъ въ изданието на Виенската Академия Denkschriften т. 38, дѣто разгледва и единъ хърватски служебникъ съ обла глаголица (Zur Würdigung neuentdeckter glagolitichen Fragmente).

Киевски листи.

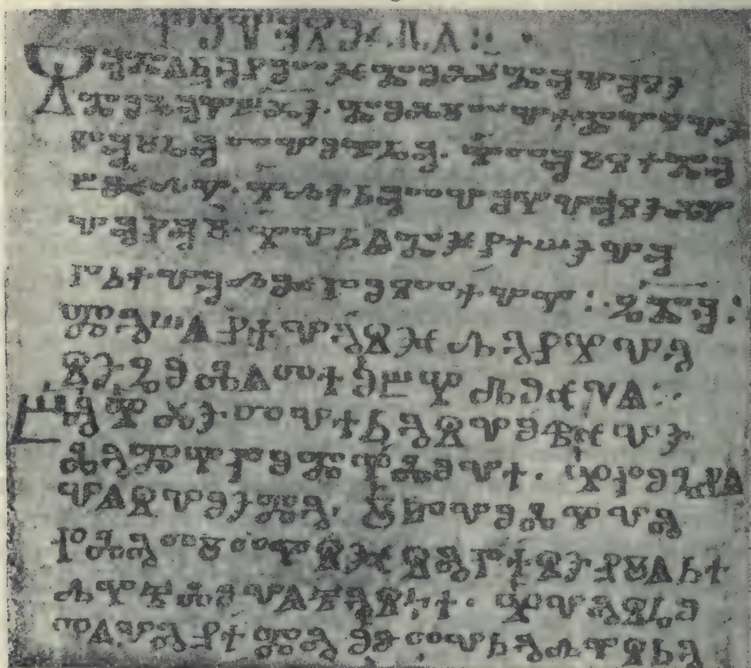

По въсждѣ:·

Съмѣрьно тѧ молимъ вьсе могꙑ бже молитвами свѧтꙑихъ твоихъ. і тꙑи самъ бѫді. і даръ твоі вьсемъ къ нъи. і врѣмѧ наше въ правьдѫ поставі ·:· гмь :· мьшѣ на вьсѧ дьні кь сего лѣта обі-

джцѣ ·:· Бꙁ іже тварь свою вельмі помілова. і по гнѣвѣ своемь. ізволи въ плътитісѧ съпасениѣ раді чловѣчьска. і въсхотѣвъ намъ оут-вьрьди срь

Киевски листи са писани отъ двама души, както ясно личи отъ почерка и отъ правописа, а именно първата страница се отличава рѣзко отъ другитѣ и вѣроятно е писана отсетнѣ, а сѫщинскиятъ паметникъ Киевски листи съставятъ останалитѣ 13 страници, дѣто се отразява чехо-моравски говоръ: вм. $щ_2$ $жд_2$ стои ц — з (**дазь, визь, обѣцѣние, мо-**

гжцн), вм. **щ**$_1$ стои **шу** (на първа стр. **шт**), вм. **ѫ** и **ѭ** само **ѭ** (както въ Син. Пс. и въ Охр. Ев.); **ъ** и **ь** много правилно (на първа страница само ъ).

Пражки листи са два полускжсани перг. листа отъ XI вѣкъ, съдържащи черковни тропари и антифони, прѣведени отъ грьцки, а по езикъ падатъ къмъ сжща категория, както и Киевски листи: **шу** вм. **щ**, **ц** — **з** вм. **щ**$_2$ — **жд**$_2$ (**розьство, хвалмцнмъ, оутвръзеннє, възпнюцє**), но употрѣбява само **ъ** и замѣнява **ж** съ **оу** и **ѧ** съ **а** (**та** вм. **тѧ, оударнша, поставнша**). Пазятъ се въ Пражкия музей, а издаде ги най напрѣдъ Шафарикъ (Glagolitische Fragmente, Prag, 1857) и сетнѣ Вондракъ въ книгата си O původu Kijevských listů a Pražských zlomků (1904), дѣто ги разглежда заедно съ Киевски листи. Писмото имъ е твърдѣ жглесто, а въ нѣкои букви прави прѣходъ къмъ длъгнесто (Хърватска глаголица).

За происхода на тия два любопитни паметника се е твърдѣ много писало, но и до днесъ не е установено още, дали наистина происхождатъ отъ Чехо-Моравия, както свидѣтелствуватъ явнитѣ имъ чехоморавизми **ц** и **з**; защото първичната чехобългарска подлога може да е прѣработвана и другадѣ. Миклошичъ смѣташе Киевски листи за „панонски“, Пражки фрагменти — за „чешки“ (Vergl. Gram. I, 219); а Гайтлеръ, Калина и Щепкинъ ги приематъ за български, писани въ Македония, прѣдполагайки българско нарѣчие съ **ц** — **з** вмѣсто **щ** — **жд**.. Облакъ имъ дава Словашко за родина (Zur Würdigung des Altslovenichen, Arch. XV), но Пастрнекъ (словакъ) възразява съ право, че ако бѣха писани въ словашка земя, щѣше да има **дз** вмѣсто **жд**, а не з (Čas. Č. Muz. 1894, 71—72). Ягичъ приема, че Киевски листи са писани въ чехо-моравско-словашка говорна областъ (Zur Würdigung и пр. 2) а Пражки фрагм. смѣта за българо-руски паметникъ и то поради случаитѣ съ **ѧ** = **а** и **ѣ** вм. **ѧ** (**кїѣ** род. п., **снѣ** вин. мн.). Най вѣроятно е, както прѣдполага Пастрнекъ и Вондракъ, че и двата п-ка произлизатъ отъ Чехия, и то отъ Сазавския манастиръ до Прага, дѣто дори до края на XI в. имало още славянска глаголическа писменность, а отсетнѣ Киевски листи са прѣписвани между словено-хървати (Вондракъ) а Пражки фрагм. нѣйдѣ пакъ между чехо-моравци. Вж. горѣцит.

книга O původu и пр. Вж. сжщо: Oblak, zur Prorenienz der Kiever und Prager Fragmente, Arch. 28.

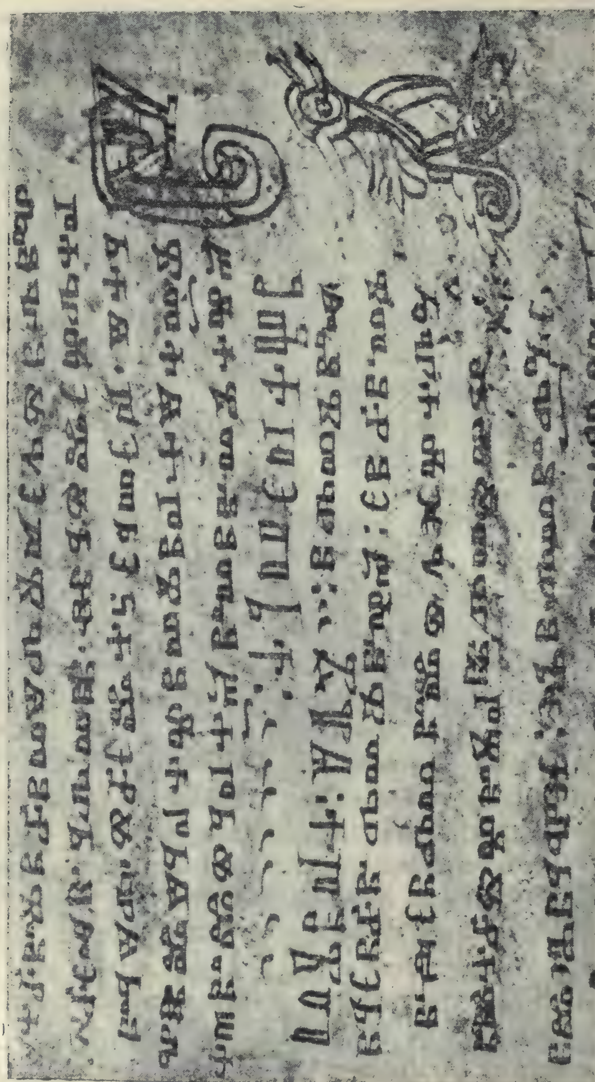

Пражки листи.

е хвь твоѭ: ѩдроѭ модлитвоу исъли нам҄ъ хвалѧщим҄ъ твое ч҄ьстьное: бжьствьное розъство: свѣ: апостола петра:

Область отъ б҃а примъша ст҃аѣ апостола прѣмоудраѣ. петре камени. вѣръ. пакле мироу. оутврьзение дъвонцею свѣтоносънаѣ

Произлизали отдѣто и да е, тия два паметника носятъ върху си явни слѣди отъ чехоморавски езикъ и поради това иматъ за насъ двойно значение: 1) че нашиятъ старобългарски езикъ се употрѣбявалъ и въ Чехия; 2) че за азбука на този нашъ езикъ у чехитѣ е служила глаголицата, слѣдователно и тя е именно азбуката на първитѣ наши просвѣтители Кирила и Методия.

Словинската редакция намираме застѫпена само въ единъ паметникъ отъ XI вѣкъ, писанъ съ латинско писмо, но вѣроятно прѣди него е имало и други подобни паметници, писани съ глаголица. Та и едничкиятъ до сега извѣстенъ словинско-български паметникъ е запазенъ само откѫслечно въ тъй нареченитѣ Фрайзингенски или Мюнхенски молитви, въ които ясно личи старобългарска основа отъ една страна и словинско влияние — отъ друга. Подъ това влияние старобългарскитѣ звукове **шт**$_2$ — **жд**$_2$ (отъ tj — dj) се прѣдаватъ чрѣзъ *с* — *g* = *к* — *г*, вѣроятно сѫщитѣ *к′* — *г′*, каквито срѣщаме още сега въ косовско-моравски и македонски и които са прѣдшественици на днешнитѣ сръбско-хърватски *ћ* — *ђ* и словенскитѣ č – j. Друга особеность на тоя паметникъ е замѣната на **ѫ** съ *о* и **ѧ** съ *е* тъкмо, както е свойствено и на днешния словински езикъ.

Фрайзингенски или Мюнхенски молитви не са особенъ паметникъ, нито особени листи, а са текстове, писани въ една латинска книга отъ манастиръ св. Корбинианъ до с. Фрайзингенъ (Бавария). Тия любопитни молитви бидоха открити на 1803 г., когато баварското правителство бѣ нарѣдило да се приберать старитѣ черковни книги и ржкописи. Латинската книга, на чиито празни страници са писани молитвитѣ, е отъ X вѣкъ, а, както се приема обикновено, и самитѣ молитви са писани тъй сѫщо прѣзъ X, а може би и прѣзъ XI вѣкъ. Книгата заедно съ молитвитѣ се пази сега въ Мюнхенската кралевска библиотека подъ № 6426.

За тия молитви съобщи най напрѣдъ Aretin, въ мюнхенското списание Neuer literarischer Anzeiger за 1807 г. III. 190, сетнѣ Добровски въ Slovanka за 1814 г. 249—252 по прѣписъ отъ единъ нѣмецъ (Bernhardt). Издаде ги Востоковъ на 1827 г. въ Сборникъ памятниковъ, находящихся внѣ

Россіи, а Копитаръ ги навежда въ Glagolita Clozianus като образецъ отъ словенски езикъ. Напечата ги и Миклошичъ въ своята Chrestomatia palaevslovenica, 1854.

Фрайзингенскитѣ молитви са словенобългарски паметникъ отъ X—XI вѣкъ, дѣто ясно личи книжовната връзка между словенски и старобългарски езикъ.

Още Срезневски на 1865 г., коментирайки Востоковското издание на Фрайзингенскитѣ молитви (Филологическія наблюденія Востокова) исказа мнѣние, че езикътъ на тия молитви стои въ историческа връзка съ езика на Кирила и Методия, което личи отъ старобългарскитѣ изрази въ тѣхъ, като: рабъ божии, злодѣи, исповѣдь, недѣлꙗ и пр. Сѫщото показаха и Hattala (O poměru cyriličiny k nyněišim nářečim slovánským Č. Č. M. 1855) и Schleicher (Ist das Altkirchenslavische Altslovenisch? Beiträge z. Vergl. Sprachforschung I). Вондракъ, който стъкми за тѣхъ най добро издание (Frisinské památky, jich vznik a vyznam v slovánském písemnictví, 1896) установява връзката имъ съ Синайски Трѣбникъ и съ една старонѣмска исповѣдна молитва.

Голѣма връзка се забѣлѣзва между II откѫслекъ и едно Климентово поучение (вж. Глокке, Разборъ языка Фр. отр., Кіевскій Изборникъ 166), но дали това поучение му е служило за основа, не може да се каже, понеже и самото Климентово поучение е прѣводъ отъ латински. Въ Фрайз. tj се замѣнява съ k а dj – съ g (j), но идва и *жд* (komusdo, kysdo), а вм. *ѫ* идва *о* и *и*. Вондракъ мисли, че *о* си е словенско, а *и* е хърватско влияние, понеже прѣдполага, че молитвитѣ са прѣписвани нѣйдѣ въ хърватско. Но имайки прѣдъ видъ, че между словенски и хърватски въ X вѣкъ едва ли е имало нѣкоя разлика, по добрѣ ще бѫде, ако тая двойна замѣна тълкувахме пакъ възъ основа на словенски езикъ, обаче като слѣдствие отъ акцентна редукция, защото *ѫ* се прѣдава чрѣзъ *и*, както забѣлѣзвамъ, само въ неударени срички.

Тъй или инакъ Фрайзингенскитѣ молитви са живъ отзивъ отъ езика на Кирила и Методия въ Словенско и доказватъ, каква широка областъ е обзималъ нѣкога старобългарский езикъ като книжовенъ. Ето за образецъ нѣщо отъ тоя любопитенъ паметникъ:

Ecce bi detd naſ neze
greſil tevuekigemube
siti ſtaroſti neppigem
lióki nikoligeſe pet
ſali neimugi niſlzna
telezeimoki nuúvuę
kigemubeſiti bone
ſezavuiztiubui ne
priiazninu uvignan
Odſzlauúi boſigę Potom
nanarodzlovuezki
ſtrazti Ipetzali boi
do neimoki Ibzzre
duzemirt Ipagi bra
tri ia pomenem ze
dai zino uneboſi na
reſemze botomu Oz
ſtanem zich mirzcih
del Eſe ſunt dela soto
nina Eſetrebu tuorim
bratra Oclevuetam Eſe
tatua Eſe raſzboi Eſe pulti
ugongenige Eſe roti Choi
se Ih nepazem nuge pre
stopam Eſene naunizt
nizce teh dal mirzene
pred boſima ozima mo

Ече[1]) би дед наш не съгрешил, те в веки юму бе жити, старости не приюм ліоки,[2]) николиюже печали не имы, ни слзна телесе имоки,[3]) ну в веки юмоу бе жити. Понеже завистию бы неприназнину вигнан од славъ Божиюе, потом на народ чловечки страсти и печали поидо, неимекои[4]) и без реду съмрт. И паки, братриа, поменем се, да и синове божи наречем се; потому останем сих мрских дел, еже сѫт дела сотонина: еже требу творим, братра оклеветам, еже татва, еже разбои, еже пълти угоюение,[5]) еже роти, коихже не пасем, ну ю престопам, еже ненавист. Ниже тех дел мързнеюе пред божима очима. Можете потому, синци, видети и сами разумети, еже беше пръве чловеци в лица тацию, акоже и мы юсъм, тере неприназнина взненавидеше, а божиу [благодет] взлюбише. Да потому нипе в цирквах их кланам се и молим се им и чести их пием и обети наше им несем о съпасениюе телес наших и душ наших.

Тиюже можем и мы еште бъити, ече таю дела начнем делати, юже они делаше. Они бо лачна натровеху,[6]) жейна[7]) напоюаху, боса обоуюаху, нага одеаху, маломогѫкꙗ[8]) в име божие посекꙗахо,[9]) мрзна съгреаху, странна под крови своюе введеху, в тьмницах и

[1]) ече = ако, новосл. če; срв. и новобълг. че ако, чàко = макаръ.
[2]) приюемліоки = приємлѭщи.
[3]) имоки = имѫщи
[4]) немоки = немощи.
[5]) оугоюение = оугождениѥ.
[6]) альчна натровлꙗахѫ.
[7]) прѣдиолага жѧждьна.
[8]) маломогѫща.
[9]) посѣщаахѫ.

в железнех вожих[1]) вклепених посеќаху и в име божие те утешаху. Теми, теми ти се дели богу приближаше. Тако, синци, и нам се модлити томуѥ[2]) врхнем отцу господи, дожди[3]) пи тамоѥ вседли в цесарство своѥ, еже оуготовлено искони докони изволеником божием. И есм, братриа, позвани и побеѥни, егоже не можем никер[4]) се лица ни укрити, ни какоже убегати, ну ѥ стати пред столом божиѥм съ сопьрником нашим съ злодеѥм старим, и ѥст се пред божима очима всакому своими усти и своим глаголом исповедати, еже ѥ на сем свете киждо створил, либо боди[5]) добро либо ли си зло. Да к тому дьни, синци, мыслите, иде не камо се уклонити, ну ѥ пред божима очима стати и сіо пріо[6]) имети, юже ѥсьм поведал.

Паметницитѣ отъ **хърватска редакция** са твърдѣ много и сичкитѣ са писани съ глаголическо писмо, което въ най старо врѣме (до XII в.) се не различава отъ българската глаголица, но отпослѣ се изработва особенъ типъ глаголическо писмо пò жглесто, пò едро и пò дългнесто отъ българското, съ което се типосватъ и до днесъ черковнитѣ книги по нѣкои далматински острови (**хърватска глаголица**). Паметницитѣ отъ хърватска редакция замѣняватъ, както и сръбскитѣ, старитѣ носовки **ж** и **ѧ** съ **ү** и *е* и употрѣбяватъ намѣсто двата ера (**ъ** и **ь**) само **ь**, но въ пò старитѣ се употрѣбява и **ъ**. Български звукове **шт** и **жд** си оставатъ безъ промѣна.

Слѣдватъ за огледъ три **хърватски паметника**, отъ които да се видятъ и тритѣ вида **хърватска глаголица**: 1) **Виенски листи**, 2) **Михановичевъ Апостолъ** и 3) **Житие на Св. Текла** — и тритѣ отъ XII вѣкъ.

Виенски листи е твърдѣ старински паметникъ отъ хърватска редакция; то е отжслякъ отъ **католишки служебникъ** (мисалъ), именно два пергаментни листа 4°, намѣрени въ библиотеката на Виенската Техника, залѣпени върху коритѣ на една подвързана книга. Издаде го и описа твърдѣ подробно проф. Ягичъ въ Denkschriften der Wiener Akademie т. 38: Würdigung neuentdeckster Fragmente, mit zwei

---

1) жжихъ (вжже).
2) томоуждє.
3) дожє-до.
4) никъдѣжє — никјере.
5) бжди.
6) сьѭ пьріѭ.

Tafeln. Вж. и Слав. Энц. III, 135, а снимка на табл. VIII, № 17. Сега се пази въ Виенската Придворна Библиотека. Писанъ е съ облa глаголица и вмѣсто двата ера употрѣбява само ъ; ы не употрѣбява. Дава се за огледъ прѣдната страница отъ л. 1, който съдържа слѣдния текстъ, писанъ съ обла глаголица, а тука прѣписанъ, съ кирилица:

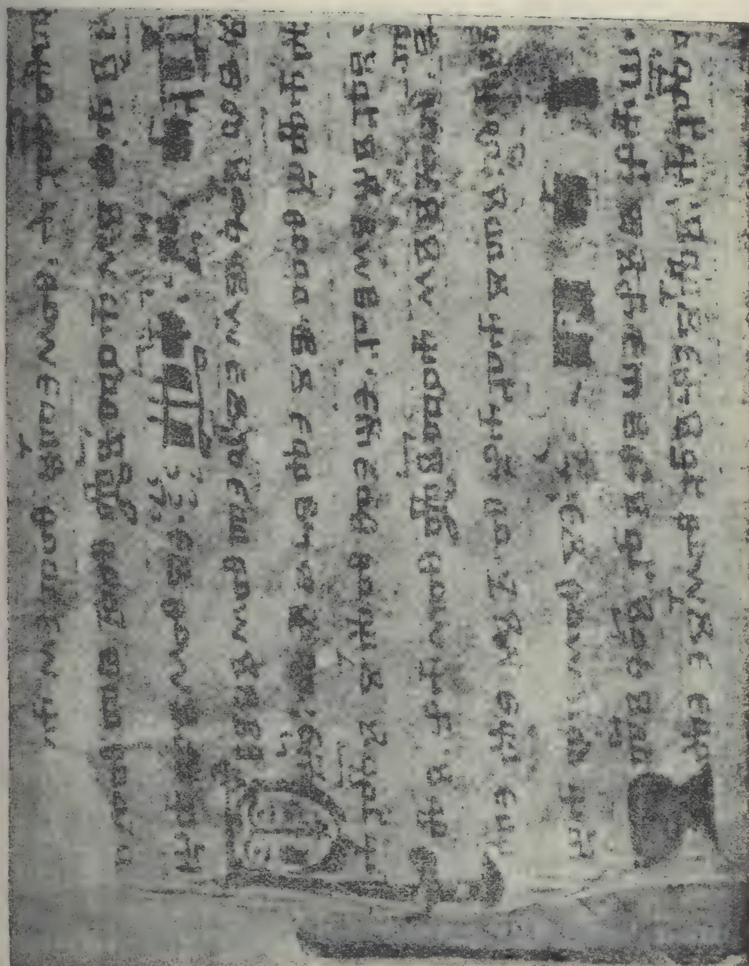

Хърватска обла глаголица.

Виенски листи.

Паметъ ѹ҆темъ. ап҃лъ тво|ихъ: тѣхъ м҃итвами да из|бавимъ се. мⷲа: в҃: ап҃мъ|Просимъ те ѥ҆семоуги вѣу(ъни)|бе҃: да ѣкоже

соутъ блаж(ени) | апли слъзеще проси | ли· нам; млтвами ихъ ѿ(на) | лежещихъ напасти· да из | бавимъ се·
ТАИ | Сти ги приношениѣ наша ѣ | же ес'мъ принесли: апл.

Михановичевъ Апостолъ е пакъ откжслякъ — 2 листа 4°; по̀-прѣди притежание на хърватския археологъ Михановичъ, нѣкогашенъ Австрийски консулъ въ Солунъ, сега

Хърватска жглеста глаголица.

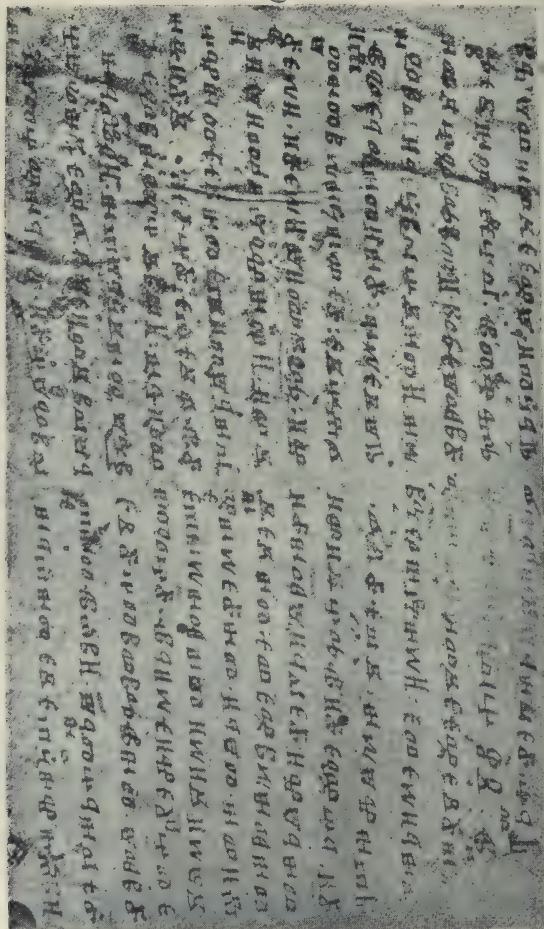

Михановичевъ Апостолъ.

имотъ на Загребската Академия. Издаде го проф. Ягичъ на 1868 г. въ Rad Jugoslavenske Akademije т. II, Gradja za

glagolsku paleografiju, а подиръ него и Срезневски въ своитѣ Свѣдѣнія и Замѣтки № 71: Отрывки изъ глаголической книги апостольскихъ чтеній сербскаго письма (Сборникъ т. XV, прилож. № 1, 447—462). Снимки отъ тоя паметникъ има и у Гайтлера (Die alban. und slav. Schr.) табл. 18 и 19. Нашата снимка е отъ Ягичевата Энцикл. III, табл. VIII, № 19 съ слѣдния текстъ, писанъ въ оригинала съ жглеста глаголица:

И обьлькше се вь брь
не пьравьдѣ. И обоувьше
нозѣ вь оуготованое
еваꙈелне мироу. надвь
сѣми сими вьзьмьше
щить. вѣри вь немьже
вьзьможете. вьсе сь
тьрѣли неприѣзьни
ни. раждени оугасити
и шьлѣмь. спсниню
пьримете. И мьчь дхо
вьни еже есть глъ бжі
бу. нѕ апла вь ефи
Бра не пьрѣсьтаю

по дѣанию. дьрьжавѣ вь
рѣпости его юже сьдѣа
о хѣ вьскрѣшь. Из мрь
твихь: И посаждь о десь
ноую себе. на небесинхь
пьрѣвише вьсее вла
сти. И вьлдустввѣ. и си
ли: гдствиѣ имени. именоу
юща се. не тькмо вь вѣ
цѣ сѣмь: нь и вь гредоущи
мь. И вьса покори подь
нозѣ его. И того дасть
главоу. паче вьсего
цркви. ѣже есть тѣло.

Житие на Св. Текла, пакъ откъслякъ (два пергаментени листа) отъ XII вѣкъ, но съ длъгнеста глаголица, каквато е свойствена на отпослѣшнитѣ хърватски паметници. Намира се въ Загребската Академия. Издаванъ е отъ Шафарика (Památky, 58—61), Срезневскій, Свѣдѣнія и Замѣтки № 74. Текстътъ е обнародванъ още въ Бърчичевата Читанка (38—39) и въ Ягичевитѣ Примѣри, II, 70—77. Снимка отъ тоя паметникъ има и у Гайтлера Die albanesischen u. slav. Schr. (послѣдна таблица) и въ Слав. Энциклоп. III, табл. XI, отдѣто е и нашата снимка, съ слѣдния текстъ:

л ме. Поити кь кнезоу каста
лиоу. и вьсь народь глаше.
веди вльхва того развр
ащает' бо все жени наше.
и по немь викають вси наро
ди. І ставь на соудищи т
лморь велиемь' гласмь рече·

антоупате учь си не вѣмъ
ѿкоудоу есть си не дастъ
дкамь посагати. да рече
т' прѣд'тобою. чесо ради т
ако оучить. Димас же и ермо
Ꙉень рѣста тамороу· ѻри ѣко
крст'ѣнинь ест'. и потоубит'и.

Хърватска длъгнеста глаголица.

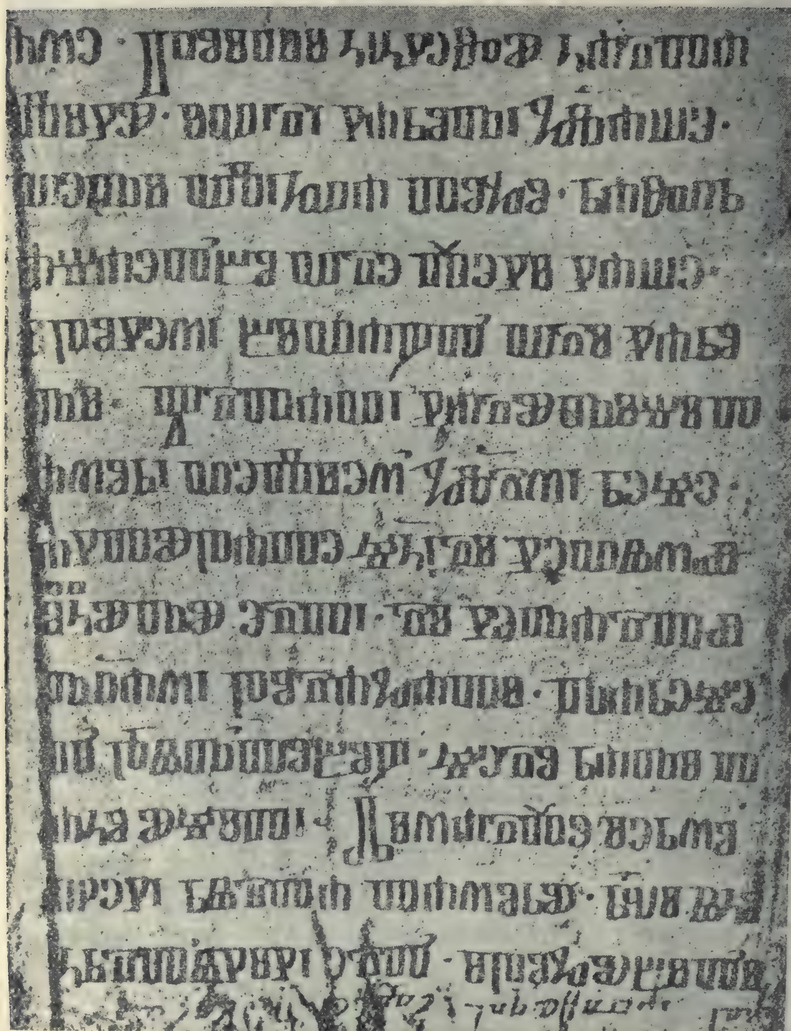

Житие на Св. Текла.

Паметницитѣ отъ сръбска редакция са само кирилски, но дали ще е имало прѣди тѣхъ и глаголически, не се знае; поне досега не са намѣрени и твърдѣ е вѣроятно да ги и не е имало, щомъ приемемъ, че сърбитѣ вс-

приематъ християнство и славянска служба въ врѣме, когато глаголицата не е била вече въ употрѣба у самитѣ българи. Паметници отъ тая редакция има твърдѣ много, а по фонетичнитѣ си особености се не различаватъ отъ хърватскитѣ: ѫ = ѹ, ѧ = ѥ, само ь намѣсто ъ и ь и шт — жд. Най-старитѣ паметници отъ сръбска редакция са отъ края на XII в. каквито са: Кулинова грамота, Мирославово Евангеле, Вълканово Евангеле и пр.

1. Банъ-Кулинова грамота отъ 1189 г. Намѣрена случайно въ врѣме на единъ пожарь между расфърлянитѣ книжа на Дѫбровнишката архива. Открилъ я рускиятъ консулъ въ Дѫбровникъ (Рагуза) Гагичъ и пратилъ прѣписъ отъ нея Шафарику, но била издадена тепърва на 1840 г. отъ Тврткови҄ћа, Србскій споменици, Београдъ 1840. Издавали са я още Шафарикъ, Срезневски, Кукулевичъ Саксински, Миклошичъ, Новаковичъ, Карски (въ палеографията си), Смичикласъ (въ Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, 194). Най-ново и най-хубаво издание приготви за нея Ильинскій, Грамота бана Кулина, 1906 г. (Пам. др. письм. и иск. CLXIV, съ фототипна снимка). Грамотата е на латински и славянски и съдържа договоръ между босненския банъ Кулина и Дѫбровнишкия князъ Крьвашь — за свободна търговия.

Въ тоя най-старъ сръбски паметникъ се виждатъ вече главнитѣ особености на сръбския народенъ езикъ. Тя гласи:

† Оу име ѡтьца и сына и светаго доуха. ѣ бань босаньски коулинь присезаю[1]) тебѣ· кнеже крьвашоу и вьсѣмь граћаномь доубровьчаномь, правы приѣтель быти вамь ѡдь селѣ и до вѣка, и правь гои[2]) дрьжати сь вами и правоу вѣроу доколѣ сьмь живь. І вьси доубровчане, кире[3]) ходе по моемоу владанию трьгоуюке, гьдѣ си кто хоке, крѣвати[4]), ѡдѣ си кто мине, правовь вѣровь[5]) и правимь срьдьцемь дрьжати е безь вьсакое зледи[6]), разве що ми кто да своевь воловь по-

[1]) заклевамъ се.
[2]) миръ.
[3]) които = кънжде — аналогия по косв. форми.
[4]) кретати, движа се.
[5]) тв. пад. правоѭ вѣроѭ.
[6]) данъкъ; щета.

клонь[1]), и да имь не боуде ѡдь моюехь чьстниковь[2]) силе и доколѣ оу мне боудѣ, дати имь сьвѣть и помокь какоре[3]) и себѣ, коликоре[4]) могоуке, безь вьсега зьлога примысла, тако ми боже помагаи и сие свето еваньгелие. ѣ радое, диѣкь бань, писахь сию книгоу повеловь бановь, ѡдь рожьства христова тисоука и сьто и ѡсмьдесеть и деветь лѣть, мѣсеца авьгоуста оу дьвадесеть и деветы дьнь, оусѣчение главе Иѡвана крьстителꙗ.

2. Мирославово Евангеле е раскошенъ паметникъ отъ края на XII вѣкъ, писанъ за сръбския (босненски) князъ Мирослава и украсенъ съ хубави, живописни заглавки и ликове. Съдържа 180 перг. л. голѣмо фолио.

До 1896 год. Мирославово Евангеле се пазѣше въ Хилендарския манастиръ на Света-гора. Тамъ го видѣлъ Порфирий Успѣнски и си зелъ отъ него единъ листь, който билъ изложенъ на Киевската археоложка изложба прѣзъ 1874 г. Тоя листъ сетнѣ издаде Срезневски, Свѣдѣния и Замѣтки, XLVI (Сб. Рус. Ак. т. XXII), Севастіяновъ пъкъ, пжтувайки по Света-Гора, фотографира нѣкои заглавки отъ него за атласа на Стасова (Славянскій орнаментъ). Изучавалъ го е сръбскиятъ ученъ, архимандритъ Дуцичъ, който съобщи за него въ Гласникъ т. 56 (Старине Хиландарске), дѣто обнародва записката отъ послѣдния му листъ.

На 1896 год., по Великдень, когато сръбскиятъ краль Александъръ посѣтилъ Хилендаръ, манастирскитѣ братя му го подарили; и то се пазѣше въ кралския дворецъ до 29 юний 1903 година, откогато липсало заедно съ много други цѣнности, но прѣди това на 1897 г. то биде издадено фототипно и снабдено съ научна студия отъ проф. Люба Стояновичъ, който го бѣ изучавалъ още на Света-гора прѣзъ 1890 год. Изданието, за което иждивявалъ самъ краль Александъръ, е великолѣпно и напълно замѣнява оригинала.

Мирославово Евангеле е писано и украсявано нѣщо прѣди 1197. г. отъ дяконъ Григория, както се чете на послѣдния му листъ:

---

[1]) подаръкъ.
[2]) чиновници.
[3]) какоре = какожде.
[4]) колкото = коликожде.

Азь грѣшны Глигорне дніакь недостоєнь нарещн сє дніакь· Заставнхь снє еванг'лнє· златомь кнезю вѣкославномоу мнрославоу сйоу Закндннноу· · ·

Мирославово Ев. е непосрѣдственъ прѣписъ отъ подобно българско евангеле; въ него се срѣщатъ още носовки, макаръ и неправилно употрѣбявани и замѣнявани: **ж** — съ **оу** и **ю** и **A** — съ **є**. За **A** се срѣща и знакъ **ѧ**. Вмѣсто **оу** много често се пише **ю**. **s** и *г* се употрѣбя само за цифренъ знакъ. **ъı** слѣдъ гърлени се замѣнява съ **н**.

3. Вълканово евангеле, нарича се още и Симеоново, защото го писалъ **Снмєонъ старьць келнєюмоу Кльк8** въ началото на XIII вѣкъ; писалъ го **8 Пєкн 8 град8 Расѣ** (днешний Нови-Пазаръ) и то, както се приема обикновено, въ самото начало на XIII вѣкъ. Евангелето е изборно, 189 пергам. листи 4° въ два стълбца съ цвѣтни заглавки и двѣ изображения (на Св. Іоана и на Исуса Христа). Намира се въ Петроградъ (Императорска явна Библиотека), а донесълъ го проф. Успенскій отъ Света-Гора.[1]) Разгледвали са го и отбѣлѣзвали мнозина,[2]) ала досега още не е издадено изцѣло. По̀-подробно го проучилъ С. Кульбакинъ, Замѣтки о языкѣ и правописаніи Волканова Евангелія, Изв. Руск. Акад. III, 1140—1172.

Паметницитѣ отъ руска редакция начеватъ отъ половината на XI в. съ Остромирово евангеле (1056) затова и тѣ сичкитѣ са писани сѐ съ кирилица. Харак-

---

[1]) Вълканово Ев. е прѣписвано отъ срѣднобългарски оригиналъ, затова у него се срѣщатъ още носовки; може даже да нагаждаме, какъвъ е билъ правописътъ на българската подлога, и то споредъ листъ 10, дѣто пише друга ржка: тя пише ъ и ж, докато главната ржка употрѣбява само ь и ѧ. Споредъ л. 10 българскиятъ оригиналъ употрѣбявалъ ѧ и за двата юса слѣдъ твърди съгласни, а ж и за двата юса слѣдъ гласни и въ начало, т. е. тъй както се употрѣбяватъ носовкитѣ въ Григовичева Миней отъ XIII в. (Arch. XXVII, 424) и Кюстендилски Триодъ (ПСп. LXVI, 538).

[2]) Срезневскій, Древнія памятники письма и языка югозападныхъ славянъ, 58—60; а тъй сжщо и въ Свѣдѣнія и Замѣтки.

Ст. Новаковичъ, С археложке изложбе у Кијеву, 24—32; Примери књижовности и језика старога и српско-словенскога, 75.

Отчетъ Имп. Публ. Библ. за 1883 годъ, 11—15. П. А. Лавровъ, въ рецен. върху Ягичевото издание на „Grškovičev odlomak glagolskog apostola, Труды Сл. Ком. при Имп. Моск. Арх. Общ. I.

Архим. Леонидъ, Словѣно-сербскія книгохранилища на Святой Аѳонской горѣ, 78—80.

тернитѣ фонетични бѣлѣзи на руско-българскитѣ паметници са: **ѫ** = **оу**, **ѧ** = **ꙗ**, **шт** — **жд** и строго различие между **ъ** и **ь**.

1. Остромирово Евангеле е най старъ запазенъ до сега паметникъ отъ руска редакция; то е изборно евангеле отъ 1056 г., писано твърдѣ красиво на хубавъ пергаментъ съ едро уставно писмо въ два стлъбца. Съдържа 294 листа фол. и е украсено съ хубави цвѣтни заглавки и съ ликове на евангелисти. Писалъ го дяконъ Григорий за Новгородския посадникъ Остромира, както се вижда отъ съврѣменната записка:

. . . . **Поуахъ же є писати ҂ѕ҃ф҃ѯ҃д҃** (6564), **а оконуахъ є ҂ѕ҃ф҃ѯ҃є҃** (6565). **Напнсахъ же евагліе сие рабоу божию нареуеномоу сѫщоу въ крщении Иосифъ, а мирскы Остромиръ, близокоу сѫщоу Изяславоу кънязю** . . . .

Намира се въ Петроградъ, допрѣди революцията, въ Императорската явна Библиотека.

Остромирово Евангеле е прѣписъ отъ подобно старобългарско евангеле. Въ него се срѣщатъ още и двѣтѣ носовки, но вече по руски изговоръ, понеже се замѣняватъ съ **оу** и **ꙗ**.

Издалъ Востоковъ на 1843: Остромирово Евангеліе 1856—1857 г., съ приложеніемъ греческаго текста евангелій и грамматическими объясненіями. Два пѫти издавано литографически съ иждивение на С-Петербургския търговецъ Илья Савинковъ — на 1883 и 1889, а най хубава студия върху него написа М. Козловскій, Изслѣдованіе о языкѣ Остромирова Евангелія, въ Изслѣдованія по рускому языку I, 1—127.

2. Светославовъ сборникъ отъ 1073 г., прѣписанъ за руския князь Светослава Ярославича отъ подобенъ сборникъ, писанъ за българския царь Симеона. Открилъ го Калайдовичъ на 1817 г. въ манастиръ Новый Іерусалимъ, Московска епархия, а сега се пази въ Московската Синодална библиотека. Има 266 перг. л. фол. уставно писмо въ два стлъбца съ изображения. Цѣлото му заглавие гласи: **Съборъ отъ многъ оць тълкованиꙗ о неразоумьныихъ словесьхъ въ еуаггелии и въ апл҃ѣ и въ инѣхъ кингахъ въ кратъцѣ сложено**

на памать и на готовъ отвѣтъ. — писалъ го дяконъ Иоанъ: **въ лѣто ҂ѕфпа написа Іѡаннъ диакъ изборьникъ съ великоумоу кназю С҃тославоу.**

На л. 2, дѣто е изобразенъ князь Светославъ и семейството му, е стихотворно славословие, прѣписано отъ българския оригиналъ, а само промѣнено имет о на Симеона съ Светославъ. Въ нѣкои други руски прѣписи е запазено и Симеоновото име. Тоя сборникъ, който може да се нарече първа българска духовна енциклопедия, има голѣма важность не само като руски, но и като български паметникъ, понеже съдържа твърдѣ много старобългарски изрази[1]). Въ него са запазени носовкитѣ макаръ и неправилно употрѣбявани.

Архангелско Евангелие. Наречено тъй, защото е намѣрено въ Архангелска губерния, а сега се пази въ Московския Румянцовски музей. Съдържа 178 перг. л. малка 4⁰. То е изборно евангеле, писано на 1092 година и по съдържание се приближава до най старитѣ наши евангелия, а по езикъ у него прѣобладаватъ повече руски свойства отколкото въ Остромирово Евангеле, макаръ и тукъ да се употрѣбява още ѫ. Изучавалъ го Воскресенскій и Дювернуа (О критическомъ значеніи Архангельскаго Евангеліе, Ж. М. Н. Пр. 1878, окт. 181—219), но сега то е достѫпно въ първообразния си видъ, защото Румянцовскиятъ музей го издаде на 1912 г. фототипно съ сичкитѣ му външни особености, та дори и подвързията му и коритѣ му са имитирани — да ги не различишъ отъ истинскитѣ.

Какво значение могатъ да иматъ тия разни редакции за историята на езика ни? Когато е дума за историята на българския говоримъ езикъ, твърдѣ малка цѣна могатъ да иматъ паметници, писани извънъ българскитѣ земи; защото такива паметници или са прѣписи отъ познати старобългарски рѫкописи и тогава са излишни, или са си тамшни оригинали

---

[1]) Вж. описанието му у Горскій и Новоструевъ, Описаніе слав. рукоп. Москов. Синод. Библ., отд., II, стр. 365—405. Издадено (фототипно) отъ Общ. Люб. др. письм. на 1889 г. (Сборникъ) и пакъ на 1884 г. (но захванато отъ 1819 година!) — съ прѣдисловия отъ Барсова и Дювернуа: Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 года съ греческимъ и латинскимъ текстами. Студия върху тоя сборникъ вж. L. Masing, Studien zur Kenntnis der Izbornik Svjatoslava vom J. 1073, Arch. VIII, 357—395, IX, 77—112.

или прѣводи — слѣдователно произлѣзли подъ влияние на съотвѣтния домашенъ говоръ и значи пакъ безъ значение за историята на българскитѣ звукове и форми. Само ония отъ тѣхъ биха имали важность за българския народенъ езикъ, и то за рѣчника му, въ които бихме намѣрили нѣкои старобългарски думи, запазени въ прѣписи отъ загубени български оригинали, както е случая съ дѣлата на I. Екзарха, запазени въ руска редакция и пълни съ хубави думи сѐ отъ български происходъ. Но кога е дума за историята на българския книжовенъ езикъ, еднакво са важни сички паметници, писани дѣто-и-да-е върху българска основа, понеже съ тѣхъ се обясняватъ разнитѣ фази, прѣзъ които минува този езикъ, за да се нагоди за книжовенъ органъ у разнитѣ славянски народи, и какъ подирѣ тия народи, подъ влияние на домашния си говоръ, се освобождаватъ полека-лека отъ него, за да сторятъ мѣсто на по̀ млади и по̀ жизнени струи.

Като останемъ сега при домашнитѣ, чистобългарски паметници, ще трѣбва прѣди сичко да ги раздѣлимъ на три групи — споредъ тритѣ главни периода на бълг. езикъ — и тогава имаме: старобългарски, срѣднобългарски и новобългарски писменни паметници.

Старобългарски паметници.

Старобългарскитѣ паметници са сравнително малко, но за това пъкъ иматъ голѣмо значение като най стари и най достовѣрни извори за историята на езика ни: тѣ служатъ за нейно исходище, тѣ са начало и основа не само на българското, но и на славянското езикознание. Ето защо още отъ първо врѣме славиститѣ обърнаха върху имъ особено внимание, па ако и да не са още сички доволно изучени, сѐ са поне сички издадени и стоятъ сѣкиму на разположение за непосрѣдна проука.

Старобългарскитѣ паметници биха се групирали най добрѣ по самото имъ писмо на глаголски и кирилски — толкозъ повече че тази дѣлидба се посрѣща и съ тѣхния хронологиченъ редъ, понеже ако бихме ги групирали по старинность, бихме получили пакъ такива двѣ групи; защото гла-

голскитѣ, като пò стари, както се приема обикновено, ще трѣбва да туримъ пакъ на първо мѣсто, а кирилскитѣ, като пò нови, — на второ. А какъ бихме ги поставили, глаголскитѣ и кирилскитѣ по отдѣлно единъ слѣдъ други, е твърдѣ мѫчна работа, понеже ниединъ отъ тѣхъ не е датуванъ, нито можемъ на-здраво да опрѣдѣлимъ, кой отъ тѣхъ е пò старъ, кой пò новъ. За да опрѣдѣлимъ старината имъ, ний си служимъ кое съ палеографскитѣ имъ бѣлѣзи, кое съ правописнитѣ имъ особености, кое пъкъ съ граматичнитѣ имъ свойщини. Разбира се, че тъй не сме винаги сигурни да улучимъ истината, защото и тритѣ речени свойщини могатъ да бѫдатъ прѣнесени отъ пò старъ на пò новъ паметникъ, чрѣзъ просто прѣписване; обаче при липса на други пò достовѣрни данни, служимъ си съ това, що ни даватъ самитѣ паметници.

Ако не броимъ двата глаголски паметника — Пражки листи и Киевски фрагменти — понеже въ тѣхъ се отразяватъ небългарски свойщини, ако не смѣтаме и чутното Остромирово евангеле и Новгородскитѣ листи пакъ по сѫща причина, ще излѣзе, че старобългарски паметници имаме сичко на сичко 15: осемъ пò крупни и седемъ откѫслечни. Приема се, че сичкитѣ петнайсетъ старобългарски паметници са писани прѣди XII вѣкъ и се отличаватъ отъ паметницитѣ, писани слѣдъ това врѣме главно по това, че у тѣхъ характернитѣ български звукове ж и ѧ се употрѣбятъ още правилно, безъ да се смѣсватъ една съ друга, както става въ паметницитѣ, писани слѣдъ тѣхъ — прѣзъ срѣднобългарския периодъ. Има и други отлики между еднитѣ и другитѣ паметници, обаче тѣ не са тъй сигурни и не биятъ тъй на очи, както е именно употрѣбата на ж и ѧ, по която веднага познавашъ паметника, щомъ знаешъ старобългарската употрѣба на двѣтѣ гласни.

Отъ четирнаестѣхъ старобълг. паметници осемъ са глаголически, а шестъ — кирилски. Глаголическитѣ отъ своя страна се раздѣлятъ пакъ на двѣ групи споредъ видътъ или почеркътъ на глаголицата, съ която са писани; защото въ едни отъ тѣхъ личи тъй наречената обла глаголица, а други са писани съ ѫглеста. Споредъ това имаме на една страна: Зографско ев., Мариинско ев., Асеманово ев.

и Синайски трѣбникъ, а на друго — Клоцовъ сборникъ, Синайски псалтиръ, Охридско ев. и Ефремъ Сиринъ или Македонски листъ. Ако приемемъ, че облата глаголица е пò стара отъ ѫглестата, ще трѣбва и да признаемъ, че първитѣ четири старобългарски паметника са пò стари отъ другитѣ. Ала сравнимъ ли ги откъмъ езикъ и правописъ, веднага се убѣждаваме, че писмото въ тоя случай не значи много; защото по граматичнитѣ си свойщини Клоцовъ сборникъ, Синайски псалтиръ изглеждатъ пò стари отъ Асеманово ев. или даже отъ Синайски трѣбникъ. Затова безъ да гледаме съ какъвъ видъ глаголица са писани, а гледаме напр., какъ употрѣбяватъ другитѣ двѣ характерни букви ъ и ь, ще получимъ веднага друга групировка, която освѣнъ че засѣга пò сѫществена часть на езика, ами ни и позволява да вмѣстимъ и другитѣ старобългарски паметници въ нея, та да получимъ една обща дѣлидбена основа за сичкитѣ наши най стари паметници били тѣ глаголски, или кирилски. И тогава, като прибавимъ къмъ изброенитѣ горѣ глаголски паметници и останалитѣ шестъ кирилски, и то два цѣли: Савина книга, Супрасълски сборникъ и четири откѫслечни: Слуцки псалтиръ, Хилиндарски листи, Ундолскиево ев. и кир. Македонски листъ, ще ги распрѣдѣлимъ сичкитѣ споредъ употрѣбата у тѣхъ на ероветѣ. Гледаме именно, доколко тия звукове са запазени безъ промѣна и доколко са промѣнени.

Но понеже ниединъ старобълг. паметникъ не иде направо отъ врѣмето на св. св. Кирила и Методия, а сичкитѣ са прѣписи отъ X. и XI. вѣкъ, то и въ ниединъ отъ тѣхъ не срѣщаме идеално правилна употрѣба на ероветѣ: сичкитѣ са отстѫпили малко или много отъ сѫщинската старобългарска граматика въ тая точка, понеже самиятъ езикъ не е билъ вече на сѫщо равнище откъмъ тая страна, та писателитѣ колкото и да се стараели да запазятъ старата правилность, принудени са бивали да отстѫпятъ неволно подъ влиянието на живия тѣмъ рòденъ говоръ. Ето защо при класификацията на старобълг. паметници върху тази основа не бива да питаме, кои старобълг. паметници отстѫпятъ и кои не, а трѣбва да питаме, кои отъ тѣхъ отстѫпятъ пò малко и кои повече

отъ най старото положение. Отстжпката е двойна: графична и фонетична; графичната отстжпка състои въ замѣната на двата ера по-между имъ, а фонетичната — въ тѣхното изяснение — вокализация, която става сѐ по сжщи начинъ у сичкитѣ старобълг. паметници, а именно ъ въ *о* и ь въ *е*.

Едната и другата замѣна е слѣдствие отъ по̀-сетнешно състояние на езика и произлиза отъ тамъ, че двѣтѣ тъмни гласни ъ и ь споредъ различното си положение въ думитѣ могатъ да иматъ различенъ изговоръ. Графичната замѣна между ъ и ь показва и тѣхно фонетично изравнение — било че получаватъ и двата еднакъвъ тъменъ гласежъ (ь = ъ), било че и двата ера нѣматъ изобщо никакъвъ гласежъ, т. е. „исчезватъ“. Фонетичното изравнение между ъ и ь става още въ старобългарски по сжщи законъ и въ сжщи случаи, както го виждаме и днесъ по българскитѣ говори: ъ и ь се изравняватъ фонетично (а вслѣдствие на това и графично) само въ отворени срички — било срѣдъ дума, било въ края. Графичната замѣна между еровѣтѣ въ старобългарскитѣ паметници става почти сѐ въ полза на ъ, а не наопаки; само въ Кир. Макед. листъ и на двѣ-три страници отъ Супр. сб. замѣната става въ полза на ь, та ако смѣтаме тия пасажи отъ Супр. и Макед. л. за едновремѣнни съ другитѣ старобълг. паметници, ще трѣба да признаемъ, че още въ старобълг. периодъ се явява оная правописна школа, която получава отпослѣ такова широко приложение между българи, сърби и румъни и която признава само ь.

Замѣната на еровѣтѣ съ чисти гласни *о* и *е* става още въ старобълг. пакъ по сжщи законъ, както и въ новобългарскитѣ говори: еровѣтѣ се вокализуватъ само въ затворени срички и подъ ударение. А понеже ударението може да бжде различно споредъ думитѣ и говоритѣ, затова нѣма и голѣма послѣдователность откъмъ тая страна нито въ старобългарскитѣ паметници, нито въ новобългарскитѣ говори. Но сѐ едно, понеже и вокализацията на еровѣтѣ е нѣщо сетнешно, то и по нея можемъ да сждимъ за старината на паметницитѣ; още повече, имайки прѣдъ видъ новобългарскитѣ говори откъмъ тая страна, можемъ дори да нагаждаме,

въ кой старобълг. паметникъ кое днешно българско нарѣчие се отразява.

И така имайки прѣдъ очи употрѣбата на еровете въ старобългарскитѣ паметници, бихме ги распрѣдѣлили споредъ тѣхното постепенно отдалечение отъ най-правилния типъ по тоя редъ:

На първо мѣсто бихме поставили Зографско евангеле — най-правиленъ старобългарски паметникъ, защото има най-малко графични и фонетични замѣни за ъ и ь. Вь него има друга една замѣна между ъ и ь, на която най-напрѣдъ обърна внимание проф. Ягичъ (Studien über das Zographos-Evangelium, Arch. I.), но и тя говори тъкмо въ полза на по̀-голѣма старина; защото, за да се замѣняватъ еровете подъ асимилационно влияние на съсѣднитѣ срички, иска се тънко чувство за тѣхъ, иска се фино различие между ъ и ь, каквото въ другитѣ старобългарски паметници или съвсѣмъ нѣма, или го има въ твърдѣ ограничена мѣра. Освѣнъ това Зогр. еванг. и по другитѣ си граматични и лексикални особености съ право заема първо мѣсто между сичкитѣ старобългарски паметници.

Наредъ до него заслужва да стои Клоцовъ сборникъ, който наравно съ Зогр. еванг. има тъй сѫщо правилна употрѣба на ъ и ь, макаръ и да дава по̀-широко поле на вокализацията, отколкото Зографско евангеле.

На трето мѣсто бихъ поставилъ веднага Савина книга. Тоя паметникъ, макаръ и кирилски, по своята употрѣба на ъ и ь заслужва да земе мѣсто туку слѣдъ Зогр. и Клоц., защото въ него тъмнитѣ гласни, ако и да не се употрѣбяватъ съвсѣмъ правилно, обаче само въ срички, дѣто нѣматъ звукова стойность — инакъ твърдѣ рѣдко се замѣняватъ помежду си. Освѣнъ това въ Сав. вокализацията на ъ и ь е твърдѣ ограничена, та ако не бихме го зели за прѣписъ отъ глаголически паметникъ, както приема Щепкинъ, щс трѣба да прѣдположимъ, че происхожда отъ такава българска область, дѣто ъ и ь се не вокализуватъ въ *о* и *е*; такива са родопскитѣ краища отъ една страна и Косовско-моравскитѣ — отъ друга.

На четвърто мѣсто иде Самуиловъ или Прѣспенски надписъ отъ 993 г., който не е тъй обеменъ, за да му се установи по-точно правописътъ, но пакъ можемъ каза, че откъмъ ъ и ь е съвсѣмъ правиленъ, понеже само единъ примѣръ има, дѣто ъ е употрѣбенъ неумѣстно — въ чуждата дума индиктъ, която е написана съ ъ подиръ н: ннъд(нктъ).

На пето мѣсто иде Марийнско ев. — инакъ старински паметникъ, но откъмъ ъ и ь заема срѣдно мѣсто, защото ь пази етимологичното мѣсто само при мекитѣ мѫжки основи на чиста съгласна и при женскитѣ *и* — основи, докато въ другитѣ групи думи срѣщаме въ повече случаи ъ намѣсто ь. Освѣнъ това Мар. вокализува почти редовно сѣко затворено ь и само ъ пази още стариятъ си изговоръ.

Шесто и седмо мѣсто бихъ далъ на двата синайски рѫкописа Синайски трѣбникъ и Синайски псалтиръ, въ които еровeтѣ освѣнъ че се замѣнятъ помежду си, но се и често вокализуватъ, тъй че изобщо употрѣбата имъ е доста разнебитена.

Осмо мѣсто по редъ ще заеме Асеманово ев., въ което се съглежда най-голѣма нехайность откъмъ употрѣбата на еровeтѣ и дѣто срѣщаме не само обикновената графична и фонетична замѣна за ъ и ь, ами забѣлѣзваме въ тая индеферентность извѣстно прѣдпочтение къмъ ь — види се, просто по правописна привичка, а не по нѣкаква говорна причина. Зарадъ тая си особеность Асем. ев. се явява като прѣдходникъ на оная група срѣднобълг. паметници, които употрѣбяватъ изключително ь.

Девето мѣсто ще дадемъ на Супрасълски сборникъ, който замѣнява навредъ ь и ъ, освѣнъ у мекитѣ мѫжки и женски основи на чиста съгласна. По вокализация на еровeтѣ Супр. сборникъ стои нѣкакъ-си посрѣдъ, понеже вокализува само ь, докато ъ си остава тъмно. Обаче това не трѣбва да обясняваме съ старината на паметника, а съ влияние отъ съврѣменния говоръ, който се отразява въ него; защото инакъ Супр. отстѫпя въ много точки на другитѣ старобълг. паметници и се доближава до прѣходнитѣ срѣднобългарски.

Останалитѣ шестъ старобълг. паметници мѫчно се степенуватъ, защото са откѫслечни, но отъ тѣхъ най старинско впечатление откъмъ ъ и ь прави Ефремъ Сиринъ (Македонски листъ), подиръ него би вървѣло Охр. ев., сетнѣ Слуцки пс., Хилиндарски листи, Ундолско ев. и най сетнѣ и кир. Македонски листъ, ако може изобщо да се смѣта и той за старобългарски паметникъ. Послѣднитѣ два паметника се отличаватъ отъ другитѣ по това, че даватъ изключително прѣдимство само на единъ отъ двата ера: Унд. ев. — на ъ, а Кир. Макед. листъ — на ь. Ако това не е само нѣкоя случайность, ще трѣбва да приемемъ, че Унд. ев. е прототипъ на Охридската правописна школа, тъй распространена прѣзъ срѣднобълг. периодъ, а пъкъ Ефр. Сир. се явява като продължение на Асем. въ посока къмъ изключителна употрѣба на ь, т. е. прототипъ на Кратовската школа, за която ще говоримъ по̀ долу.

Тоя редъ на старобълг. паметници може да бѫде инакъвъ, ако исхождаме не отъ фонетично, а отъ морфологично гледище, и най сетнѣ пакъ други, ако земемъ за исходище лексикалната имъ страна. Азъ зехъ обаче за основа употрѣбата на ероветѣ, първо, защото само по себе си това тѣхно фонетично-графично свойство е твърдѣ характерно и второ, защото сѫщото свойство, употрѣбата на ъ и ь, прилѣга твърдѣ хубаво да се зема за дѣлидбена основа и на отпослѣшнитѣ — срѣднобългарски — паметници. Тогава, за да распрѣдѣлимъ българскитѣ паметници както отъ първия тъй и отъ втория пириодъ, ще гледаме каква е у тѣхъ употрѣбата на четиритѣхъ характерни звукове: ѫ—ѧ и ъ—ь; употрѣбата на ѫ—ѧ ще ни служи за отлика помежду старобългарскитѣ и срѣднобългарскитѣ паметници, а по употрѣбата на ъ—ь ще различаваме пъкъ старобългарскитѣ паметници помежду имъ и срѣднобългарскитѣ пакъ помежду имъ. Значи за дѣлидбени основи на старитѣ наши паметници ще служатъ пакъ характернитѣ звукове — двата юса и двата ера, които, заедно съ ѣ, са вѣчни придружници на българскитѣ писменни произведения още открай-врѣме, а и днесъ — най очебийни отлики на българскитѣ говори помежду имъ. — Слѣдва описъ на старобългарскитѣ паметници.

А. Глаголически паметници.

1. Зографско Евангеле

Зографско Ев. се нарича тъй, защото до 1860 г. било имотъ на Зографския манастиръ, но сега се намира въ Петроградската явна библиотека.

Историята на тоя драгоцѣненъ български паметникъ, споредъ както е изложена въ изданието на Ягича, е на кратко тая:

На 1843 г. австрийскиятъ Цариградски консулъ Антонъ Михановичъ (хърватинъ), който е прибралъ много цѣнни старини отъ Македония, на своето пѫтуване по Света-гора видѣлъ това евангеле въ Зографския манастиръ и съобщилъ за него на Григоровича, който на слѣдната година бѣше прѣдприелъ пѫтуване по Европейска Турция. Григоровичъ прѣглежда това евангеле, но дава само кратка бѣлѣжка за него въ книгата си „Очеркъ научнаго путешествія по европейской Турціи". Слѣдъ това на 1857 г. рускиятъ археологъ Петръ Севастіяновъ го фотографира цѣло и го поднася даръ на руския царь Александра II, а на 1860 г. Зографскитѣ братя го пращатъ чрѣзъ сѫщия Севастияновъ изцѣло даръ на бѫдния царь Освободитель, като го придружаватъ съ слѣдния надписъ:

Сіе глаголическое Евангеліе Аѳоно-зографская славено-болгарская общежительная обитель вручила дѣйствительному статскому совѣтнику Петру Севастіанову поднести въ даръ Его Императорскому Величеству Самодержцу Россіи отъ лица всего братства. Сентября 8. 1860. Настоятель Архимандритъ Антимъ съ братіею.

Прѣди това Срезневски напечата единъ извадъкъ отъ Зогр., както му го прѣписалъ и пратилъ българинъ Петковичъ (Изслѣдованія и замѣчанія о древнихъ памятникахъ старосл. литературы, 1856), нѣщо обнародва и Ханка на 1859 г. въ книгата си „Начала священнаго языка славянъ", но пълно издание на Зогр. Ев. приготви Ягичъ на 1879 г., слѣдъ като го прѣписа цѣлото съ кирилски букви и напечата въ Берлинъ съ латински прѣдговоръ подъ заглавие Зографское Евангеліе, изданное В. Ягичемъ. Qatuor evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus. Edidit V. Jagić. Berolini. 1879.

Изданието е примѣрно — както подобава на ученъ като Ягича: прѣдхожда се съ една студия върху историята на

Обла глаголица.

Зографско Евангеле.

паметника, снабдено е съ бѣлѣжки подъ текста, съ рѣчникъ и съ три снимки на края; а прѣди това сжщиятъ ученъ бѣ напечаталъ вече особена студия върху езика на Зогр. Ев. Studien über das altslovenisch-glagolitische Zographos Evangelium. Arch. I, 1—55, II, 201 — 269.

Ягичъ приема, че Зогр. Ев. е писано въ края на X или въ началото на XI вѣкъ, и то въ България.

По правилния си езикъ и правописъ Зогр. Ев. заема първо мѣсто между сички старобългарски паметници. Малкото отклонки у него отъ общата граматична правилность приличатъ повече на случайни грѣшки отколкото на говорни рефлекси. Една правописна особеность обаче на Зогр. Евангеле безъ-друго отражава съврѣмененъ говоръ и ни дава дохватъ да нагаждаме за родината му: въ Зогр. Ев. двѣтѣ тъмни гласни **ъ** и **ь** се замѣняватъ по начинъ, който издава живъ говоръ; тъй напр. пише се **дъка** но **дькѣ**, **зъла** но **зьлѣ**, **кънъ** но **кьнѣ** и пр. Тази асимилационна замѣна между **ъ** и **ь** напомня твърдѣ много на подобна чувствителность къмъ твърди и меки съгласни въ рупско-родопскитѣ говори, дѣто и днесъ се слуша китка но кит'ки, болна но бол'ни; затова не ще сгрѣшимъ, ако приемемъ, че Зографско Евангеле отражава откъмъ тая страна рупско-родопски говоръ и че споредъ това родината му трѣбва да се търси въ областьта на тия говори.

Зографско Евангеле съдържа 304 пергаментни листа, отъ които 288 евангеле и 16 листа синаксаръ — показалецъ на евангелето (скара).

Споредъ както казва Ягичъ, забѣлѣзватъ се въ цѣлия паметникъ да са писали въ разно врѣме четири писци: двама глаголаши и двама кириловци. Книгата била първомъ написана съ обла глаголица, но слѣдъ врѣме се изгубили нѣколко листа, а именно коли шеста и седма и единъ листъ отъ осма кола—сичко 17 листа (отъ Мат. XVI, 20 Мат. до XXIV, 20); тѣзи листи допълнилъ отсетнѣ други писачъ пакъ съ глаголица, но вече не съ обла, а съ жглеста (Вж. 3 снимки отъ тая часть у Гайтлера, Die alb. u. sl. Schr.); подиръ това на краятъ има прибавенъ показалецъ (синаксаръ) — отъ трети писачъ и то съ кирилски букви. Освѣнъ това, тукътамъ между глаголския текстъ има тъй сжщо бѣлѣжки съ ки-

рилица. Тия разни прибавки се обясняватъ тъй, че евангелето било дълго врѣме въ употрѣба и, споредъ както се исхабявало, било допълняно отъ разни ржцѣ.

За происходището както и за старината на този найваженъ нашъ паметникъ не знаемъ нищо положително, защото нийдѣ въ него нѣма забѣлѣзано, кой го е писалъ, нито пъкъ дѣ и кога е писанъ. На листъ 288 се чете, истина: **Іѡань грѣшны иерен прѣбѣлѣжи тетр . . .**, писано съ кирилски букви, но това е сетнѣшна бѣлѣжка и се отнася навѣрно къмъ синаксара, сир. този Іоанъ иерей ще е написалъ показалецътъ на евангелето, а не че е първиченъ писачъ на цѣлия паметникъ, което прочемъ се вижда и отъ самиятъ езикъ, понеже въ него личи срѣднобългарски правописъ: **велнкжа, вѣунжа, прндошж** и пр.

2. Клоцовъ сборникъ или Glagolita Clozianus,

Твърдѣ важенъ глаголически паметникъ не само поради старината и съдържанието си, но и затова, че той послужи на словенския филологъ Копитара да обори мнѣнието на Добровски по въпроса за старшинството на глаголицата.

Паметникътъ билъ частно притежание на единъ австрийски графъ Cloz (умрѣлъ на 1856 г. въ Триентъ), но прѣди това (до края на XV в.) билъ на островъ Veglia или Krk (по хърватски), а сега се намира въ Триентъ, Тиролъ, (12 листа) и въ Инсбургъ, Долна Австрия, (два листа). Има сичко 14 перг. листа длъгнеста четвъртина и е писанъ съ глаголица, която прѣхожда къмъ жглеста; буквитѣ са подъ линия. Както се чете въ една латинска записка, ржкописътъ билъ прѣди съ богата подвързия и се смѣталъ като писанъ отъ самъ Св. Іеронима.

Съдържа слова отъ разни Свети отци, а именно:

1) Слово на Връбница отъ Іоана Златоуста(?) — само краятъ.

2) Слово за Юдиното прѣдателство отъ І. Златоуста — цѣло.

3) Слово на Велики-Петъкъ отъ Атанасия Великий — цѣло.

4) Слово на Погребение Христово отъ Епифания — само начало.

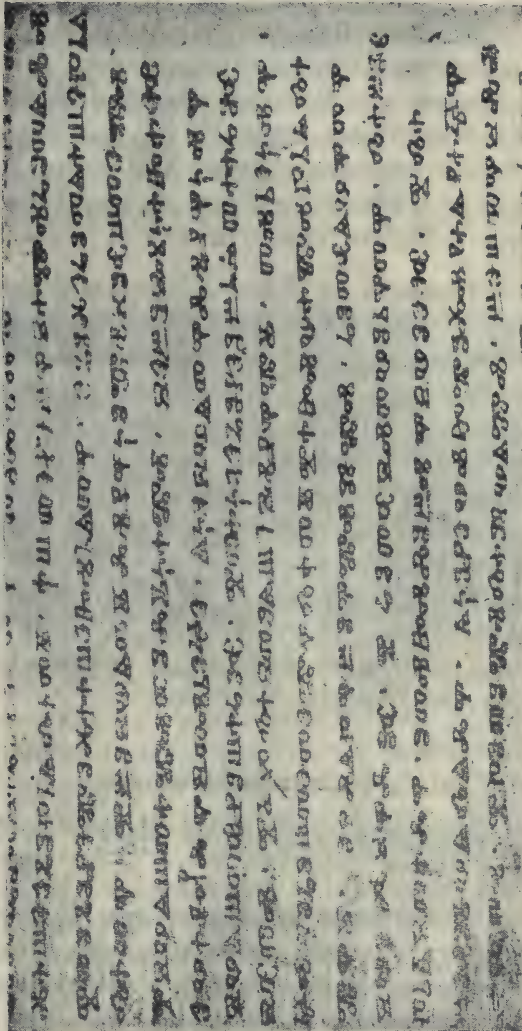

Жглеста глаголица.

Клоцовъ сборникъ.

Копитаръ издаде на 1836 г. 12 листа (Триентинскитѣ) отъ тоя паметникъ, като го нарече Glagolita Clozianus (Клоцовъ

глаголашъ); тъй се нарича и досега въ науката, но за яснота по́-прилѣга да го наричаме Клоцовъ Сборникъ. На 1860 год. пъкъ Миклошичъ издаде другитѣ два листа (отъ Инсбругъ) въ Denkschriften der Wiener Akad. t. 10, подъ заглавие Zum Glagogolita Clozianus. Цѣлиятъ паметникъ издаде Срезневски въ „Древніе глаголическіе памятники“, 163—220, ала най-хубаво издание на Клоцовъ сборникъ уреди Вондракъ: „Glagolita Clozův“, Прага 1893 г. съ три снимки, като го разгледа и оцѣни отъ сѣка страна. Двѣ снимки отъ тоя паметникъ издаде и Гайтлеръ въ книгата си Die albanesischen und slavischen Schriften (снм. 3 и 4).

За происходището на Клоцовъ Сборникъ има тъй сѫщо разни мнѣния; Шафарикъ и Гайтлеръ го искарватъ отъ българско, Миклошичъ го смѣта за словенски паметникъ, Ягичъ и Вондракъ приематъ, че е прѣписванъ въ Хърватско или отъ хърватинъ, понеже и въ него, както и въ Мар. Ев. се срѣщатъ замѣни между ж и оү, както между ы и н. Има впрочемъ и доста нови изрази вмѣсто по̀-стари, но пакъ тоя паметникъ изглежда да е прѣписъ отъ твърдѣ стармнски оригиналъ — вѣроятно още отъ врѣмето на Кирила и Методия. Облакъ (Нѣколко бѣлѣжки върху старобълг. паметници, МСб. IX) приема тъй сѫщо, че въ основата си Клоц. Сб. е „панонски“, но допуща, че може да е прѣписванъ нѣйдѣ въ Стара Сърбия или сѣверна Македония.

3. Мариинско Евангеле.

И това евангеле е свързано съ имената на Михановича, Григоровича и Ягича.

На своето пѫтуване по Света-Гора Викторъ Григоровичъ, слѣдъ като бѣ узналъ по̀ напрѣдъ отъ Михановича, че на Атонъ имало глаголически рѫкописи (Михановичъ му даже показалъ два листа отъ сѫщото Мар. Ев., които получилъ отъ единъ гръкъ), разгледва грижливо манастирскитѣ библиотеки, вижда много рѫкописи, отъ които нѣкои зима съ себе си, отъ други си откѫснува по единъ по два листа, но отъ сичкитѣ му придобивки най-важна е находката му въ една

постница, наречена скитъ Света Богородица, дѣто намѣрилъ именно това драгоцѣнно евангеле. За тая си честита находка Григоровичъ съобщава въ съчинението си Очеркъ Путешествія по Европ. Турціи, 96, дѣто и обѣщава да говори на друго мѣсто по̀ обширно за тоя ржкописъ. Но минуватъ години и Григоровичъ нищо не пише. Подканятъ го и руски и други учени, а той ще спомене само, че ржкописътъ е у него и че тъкми да го издава. Въ туй врѣме Миклошичъ обнародва (въ Slavische Bibliothek, 1850), двата листа отъ сжщия ржкописъ, които бѣ получилъ отъ Михановича. А и Шафарикъ спо-

Обла глаголица.

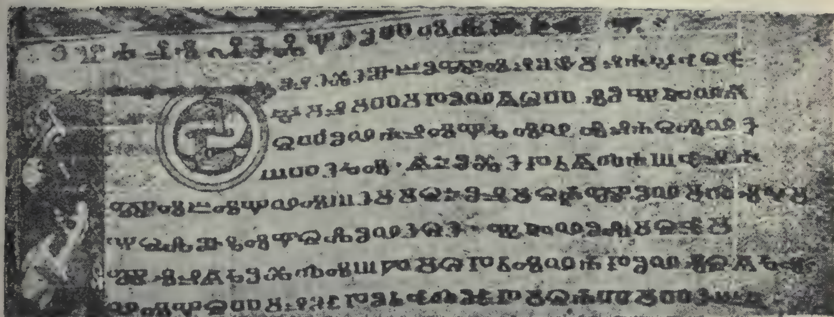

Мариинско Евангеле.

лучи да се сдобие съ малъкъ извадъкъ отъ сжщото Евангеле, що му пратилъ Григоровичъ, та го напечата въ Pámatky hlaholského písemnictví, 1852. Най-сетнѣ на 1853 г. и самъ Григоровичъ излѣзе съ едно описание на тоя паметникъ въ Извѣстията на руската Академия т. II. Тъкмо въ туй врѣме бѣше въ разгара си въпросътъ за происхода на старобългар. езикъ и на глаголското писмо и славянскитѣ учени се надпрѣварваха да изнесатъ повече данни за това или онова мнѣние; съ тая цѣль Срезневски издаде на 1866 год. своя Сборникъ „Древніе глаголическіе памятники", дѣто отпечата доста голѣма часть отъ това евангеле. Въ сжщия сборникъ Срезневски печата и двата листа отъ Миха̀новича, но като отдѣленъ глагол. паметникъ, безъ да знае, че тия листи са откжснати отъ Мар. Ев. Слѣдъ разни перипетии, които са

изложени въ Ягичевото издание, най сетнѣ подиръ смъртьта на Григоровича, когато Мар. Ев. бива прѣнесено заедно съ другитѣ ржкописи на Григоровича въ Московския Румянцовски музей, Ягичъ влиза въ споразумѣние съ руската академия и тя му спомага да издаде и Мариинско Евангеле; тъй излѣзе на 1883 г. великолѣпното издание на тоя паметникъ подъ заглавие: Памятникъ глаголической письменности, Марійнское четвероевангеліе съ примѣчаніями и приложеніями. Трудъ В. Ягича, Спб. 1883, а по латински: Quatuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus, edidit V. Jagić. Изданието е въ сѣко отношение примѣрно; текстътъ е прѣдаденъ безъ погрѣшки съ кирилица, снабденъ е съ бѣлѣжки, прѣдъ текста има обширна студия върху него, а слѣдъ текста е подробенъ рѣчникъ на сѣка дума, дѣ и дѣ се срѣща.

Двѣ страници отъ него има снети и у Гайтлера, Die alban. und. slav Schriften.

Марийнско Евангеле има 173 перг. листи 4⁰, отъ които 171 са въ Москва (Румянцовски музей) и два (Михановичеви) у професоръ Лескина (Лайпцигъ), който ги получилъ отъ Миклошича. Писмото му е красива обла глаголица, по 30 реда на стр. Буквитѣ са писани надъ линия, а не подъ линия, както въ други глаголски паметници. Изобщо ржкописътъ е много грижливо и уредно писанъ.

Както и другитѣ стари наши паметници и Мар. Ев. е испълнено съ разни бѣлѣжки отъ по̀ сетнѣшно врѣме, обаче тия бѣлѣжки са безъ значение за историята на паметника, та и тукъ сме принудени да нагаждаме за родината и за годинитѣ на тоя паметникъ. Ягичъ, основавайки се на нѣкои фонетични и лексикални особености на Мар. Ев., исказва мнѣние, че то е писано въ область, населена съ хървати или сърби (Босна, Херцоговина или Далмация) — или поне че писачътъ му е билъ сърбохърватинъ. Основанията му са тѣзи, че въ Мар. Евангеле ж се замѣнява тукъ-тамъ съ **оу** (**дроугоуѩ, отпоущю**) или (**мжжѩ мждроу, по обычаѩ, лждье, лжбъке**) и че се употрѣбява дума **кокотъ** намѣсто **коуръ** (петелъ). Милетичъ, разгледвайки езика на Мар. Ев. (Особеноститѣ на езика въ

Марийнския паметникъ, ПСп. XXI) се противопостави на това мнѣние, като каза, че тия сѫщи особености може да бѫдатъ свойствени и на паметникъ, писанъ нѣйдѣ въ сѣверна Македония.

4. Синайски Трѣбникъ.

Нареченъ тъй, защото се намира въ единъ манастиръ (Св. Катерина) на Синай-планина (Арабия), дѣто го видѣлъ на 1850 г. архим. Порфирий Успенскій и отъ който си за-

Жглеста глаголица.

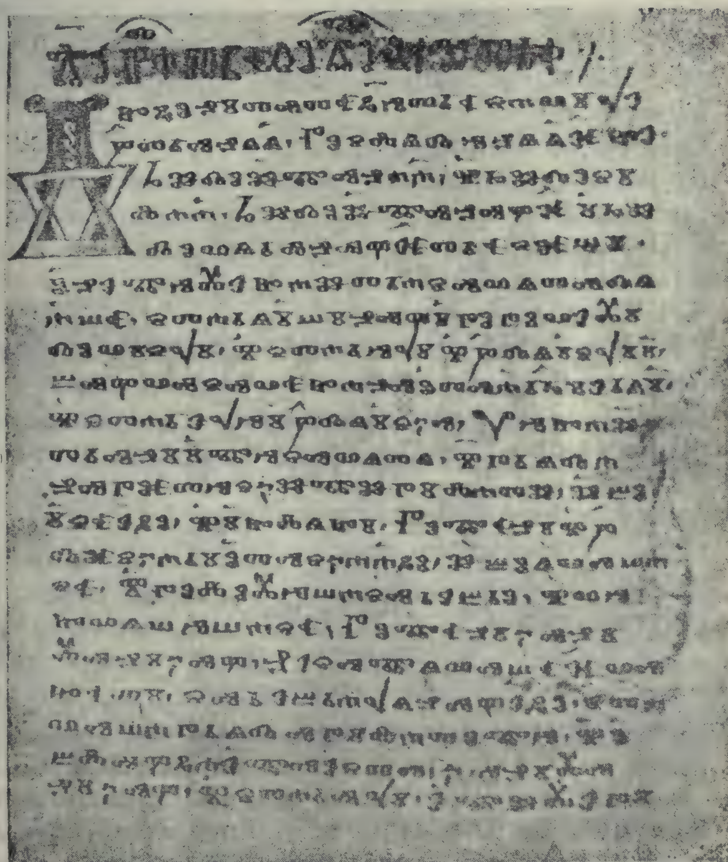

Синайски Трѣбникъ.

несълъ три листа, що издаде сетнѣ Срезневскій (Древн. глаг. п-ки, снимка XIV) като откжслекъ отъ „служебникъ“.

Цѣлиятъ паметникъ издаде Леополдъ Гайтлеръ на 1882 г., слѣдъ като ходи нарочно въ Арабия, та прѣписа него и други единъ глаголически паметникъ — Синайски псалтиръ. Гайтлеровото издание носи заглавие: Euchologium, glagolski spomenik manastira Sinai-brda, u Zagrebu, 1882, съ една снимка; но въ науката сжщиятъ паметникъ е познатъ подъ име Euchologium Sinaiticum, или на български Синайски молитвеникъ (трѣбникъ).

Синайски трѣбникъ има 106 перг. листа 8⁰ (14 × 10·5) съ по 24—26 реда на стр. жглеста глаголица, надъ линия. Писмото е доста дребно и широко, но заглавията са писани съ едро (унциално) и длъгнесто писмо. Между едритѣ букви идва кирилско **т**.

Син. Тр. не употрѣбява **s**.

Откъмъ **ъ** и **ь** отстжпя отъ старата правилность, а именно **ь** се замѣнява често съ **ъ**, особено въ случаи, кога се не изговаря: **ьн-, ьстк-** се прѣдаватъ чрѣзъ **ън-** **ъстк-**, но творит. падежъ се пише постоянно **мь**. — Вокалицията на **ъ** и **ь** въ **о** и **є** е тъй сжщо обикновена.

Употрѣбява само **ѧ** (**є**), а слѣдъ шушкави **н** и з прѣдпочита исключително **ѭ** вмѣсто **ѫ**.

Подробно е разгледалъ езика на Син. Тр. Prokop Lang: Jazykovědecky rozbor Euchologia Sinaiského, Příbram, 1890, I–II.

5. Синайски псалтиръ.

Намира се, както и Синайски трѣбникъ, въ манастиръ Св. Катерина на Синай-планина, дѣто го видѣлъ на 1850 г. Порфирий Успенски и съобщилъ за него въ „Извѣстія Археологическаго Общ. V, 19—20. Отъ сжщия Успенски происхожда пагинацията и надписа на тоя псалтиръ: Ἰλλυρικὸν ψαλτήριον — **ѱалтнрь глаголнчєскаго пнсьма**“.

Издаде го Л. Гайтлеръ съ помощь отъ Загребската Академия подъ заглавие Psalterium, glagolski spomenik manastira Sinai-Brda (Загребъ, 1883 г., съ една снимка), а инакъ се нарича Psalterium Sinaiticum. Три снимки отъ него вж. и въ Die alb. и sl. Schriften.

Синайски псалтиръ има 106 перг. листа малка 8° (15 × 11 см.) по 20 реда жглеста глаголица. Писмото

Жглеста глаголица.

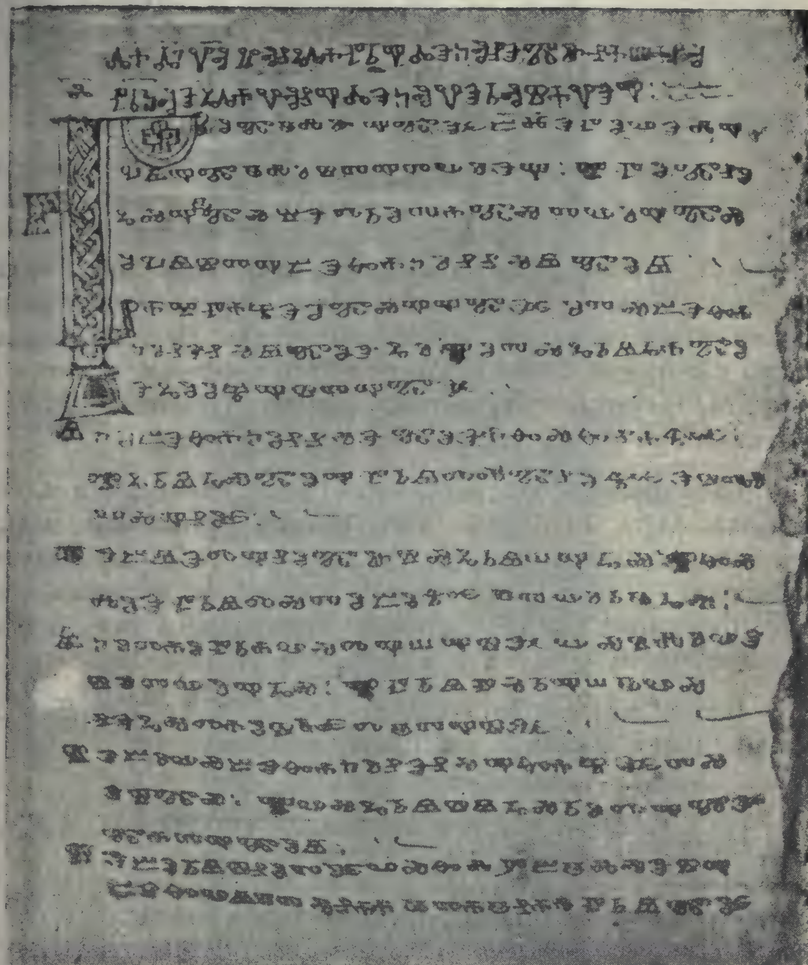

Синайски псалтиръ.

му е дребно и широко, писано ту подъ линия, ту надъ линия, защото писачитѣ не биле още упражнени да пишатъ надъ

линия. Заглавията са писани съ едро (унциално) и дългнесто писмо. Между глаголскитѣ букви идватъ и кирилски **т**, **м** и **в**, а на три пѫти идва и особено, паякообразно **х**, каквото впрочемъ идва единъ пѫть и въ Асем. Ев. и въ Abecen. bulg. Любопитно е, че въ тоя паметникъ се срѣщатъ думи, въ текста, писани исцѣло или отчасти съ кирилски букви.

Синайски Пс. захваща съ първи псаломъ и свърша съ 137. Прѣзъ цѣлия рѫкописъ се различаватъ три разни рѫцѣ.

Син. Пс. употрѣбява само **ѭ (ѥ)** за **ѧ** и **ѩ**; — съ тая си черта се посрѣща съ Пражки и Киевски листи, както и съ Охр. Ев. Откъмъ **ъ** и **ь** нѣма правилность, особено въ отворени срички (дѣто ъ и ь исчезватъ) стои твърдѣ на често **ъ** вм. **ь**, а пъкъ изяснението на тия двѣ тъмни гласни е тъй често, че откъмъ тая страна Син. Пс. заема първо мѣсто; има даже доста случаи дѣто **ъ** стои вм. етимол. о: **отъгътѣ**, **слъкеса**, **покръвитель**, **рекьшѩ** (**рекошѩ**), **къстахъмъ** — срв. южнобългарски рекъх, рекъхме.

Като имаме прѣдъ видъ, че въ сѫщия паметникъ и **ѫ** се замѣнява доста често съ **о** (**локъ, можемъ, помѣношѩ, поть, глоумѣхо, рокамн** . . . (у Гайтлера изброени 23 случая), както и наопаки — **о** съ **ѫ** (9 случая), можемъ да приемемъ, че Син. Пс. происхожда отъ Дебърско. Успоредно съ тая замѣна върви и замѣна между **ѧ** и **є**, макаръ и въ пò-малко случаи.

Има и десетина случаи дѣто лабиало **л** не е изразено: **земъѭ, земъѣ, нзбавъѭ, глоумениѣ, оуглъбѩ** и пр.

6. Асеманово или Ватиканско евангеле.

Между слявянскитѣ рѫкописи въ Ватиканската (Папска) библиотека първо мѣсто по своята старина заема това глаголско евангеле, наречено Асеманово или Ватиканско. Първото си име получилъ тоя старобългарски паметникъ отъ единъ директоръ на Папската библиотека въ Римъ прѣзъ XVIII в. Assemani (1687—1768 г.), който го намѣрилъ въ Ерусалимъ на 1736 г. и го подарилъ на Папската Библиотека.

Асеманово евангеле е изборно, т. е. евангелскитѣ четива са наредени по недѣли и празници, а пълното му заглавие гласи:

Євангєлиє изборьноє, съ богомъ свꙗтомъ, къ сѫботы и недѣлꙗ отъ вьсꙗкꙑꙗ недѣлꙗ пасхꙑ, съ мѣсꙗцесловєсникомъ.

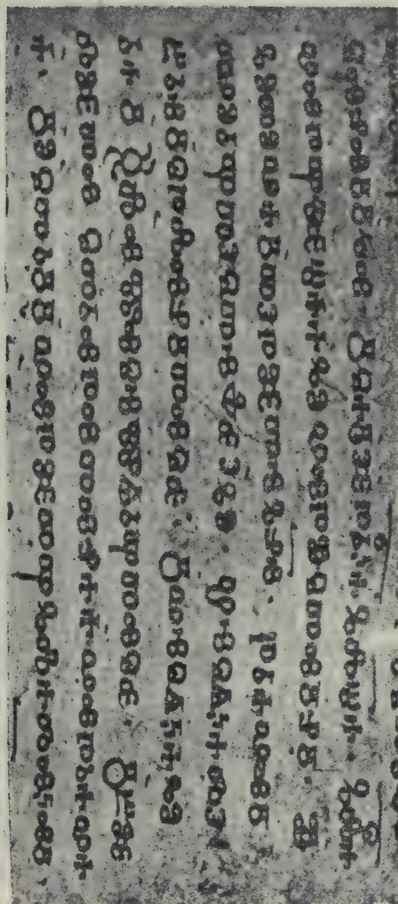

Обла глаголица.

Асеманово Евангеле.

Писано е съ хубава обла глаголица и съдържа 159 листа голѣма 4^0, а сѣко евангеле се почва съ цвѣтна заглавка.

Асеманово Ев. е издавано два пѫти:

1) отъ Fr. Rački, Assemanov ili Vatikanski Evangelistar. Загребъ 1865 г. — съ глаголица. Изданието е пълно съ погрѣшки, но има хубавъ прѣдговоръ отъ Ягича.

2) отъ Dr Iv. Črnčić, Assemanovo izborno Evangjelje, Римъ 1878 — съ латински букви. И това издание не е дотамъ задоволително. Три снимки отъ Асем. Ев. има и у Гайтлера, Die alb. und slav. Schriften.

Кога, дѣ и кой е писалъ Асем. Ев. не знаемъ, защото и въ него нѣма никакви данни за това. По разни догадки Рачки опрѣдѣля това съ твърдѣ малка приблизителность, т. е. поставя го между години 916 и 1050. Чрнчичъ пъкъ приема, че е писано не много години слѣдъ 916 г. Рачки прѣдполага, че е писано въ Дѣволския манастиръ (Дебърско), защото прочелъ ужъ една записка на стр. 158: **азь попь Стань пишѫ монастироу вь деволѣ рекѫмоу . . .**, но Чрнчичъ чете това сѫщо мѣсто тъй: **Азь попь Стань пишѫ: кир... и колѣ рѣкѫ емоу да есѫ прости отъ Бг҃а и ві҃ апостоль отъ всѣхь стыхь оть мене грѣшника . . .** Послѣдното четене изглежда по̀-вѣроятно; но и да приемемъ, че тука се споменува Дѣволски манастиръ, то не би значило, че евангелето е непрѣмѣнно писано тамъ, защото записката е отъ по̀-ново врѣме (съ кирилица), а би ни сочила само, че рѫкописътъ е билъ нѣкое врѣме въ Дѣволската область.

7. **Македонски листъ** (Ефремъ Сиринъ).

Намѣрилъ го Григоровичъ на 1845 г. въ Рилския манастиръ и нарекълъ тъй, понеже тогава Кюстендилско и Самоковско се смѣтаха като македонски области; заедно съ цѣлия листъ Григоровичъ намѣрилъ и единъ отрѣзъкъ отъ листъ, принадлежащъ къмъ сѫщия паметникъ, затова съобщавайки въ двѣ свои статии за тая си находка („О древней письменности славянъ“ и „О древнѣйшихъ памятникахъ церковно-славянской литературы“) говори за „листки“. Слѣдъ това „листовцетѣ“ станали имотъ на И. Срезневски, който и съобщи за цѣлия листъ въ „Изв. Имп. Археолог. Общ.“ т. IV, 381—390, както и въ „Древн. Глаг. п-ки“, 220—224, а

сетнѣ и въ „Свѣдѣнія и замѣтки“ № 5. Отсетнѣ тоя листъ биде напечатанъ и въ Ягичевитѣ примѣри за старобългарски (Specimena linguæ palaeolovenicæ). Послѣдно и най-добро издание на тоя важенъ глаголски паметникъ уреди професоръ

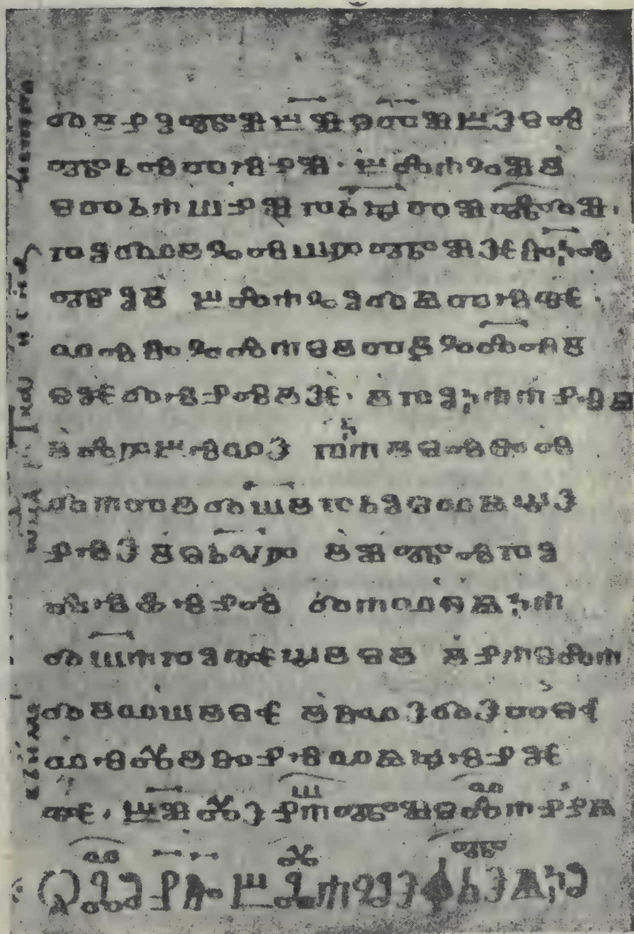

Обла глаголица. Македонски листъ.

Илински и напечата като томъ I вып. 6 отъ Памятники Старославянскаго языка, подъ заглавие: Македонскій глаголическій листокъ, отрывокъ глаголическаго текста Ефрема Сирина IX

вѣка, Спб. 1909, съ двѣ фототипни снимки (издание на Петербург. Акад.). Паралелно съ българския текстъ е напечатанъ и грѫцкиятъ оригиналъ.

Първата страница отъ Макед. листъ е въспроизведена фототипно и у Каринскій, Образци глаголицы, табл. IX.

Македонски или Рилски листъ, както право го нарича Илински, е отъ книга, която била голѣмъ форматъ (фолио), писана въ два стълбца по 27 реда обла глаголица; той е инакъ правиленъ старобългарски паметникъ, не вокализува еровете̌, но замѣнява доста често ъ съ ь, обаче не както бива въ Зогр. Ев., а както е свойствено отпослѣ на III (сѣверозападна) школа, но изглежда, че ги замѣнява прѣдимно въ случаи, когато ъ и ь нѣматъ звуково значение.

Характерно е за тоя паметникъ и това, че различава ѧ и ꙗ, т. е. ѧ (є) пише слѣдъ съгласни, а ꙗ (ѥ) — слѣдъ гласни или въ прѣдословие.

На тоя листъ са двѣ нецѣли слова отъ Ефремъ Сирина, сирийски проповѣдникъ, чийто сборникъ подъ име „Паренесисъ“, е запазенъ въ много срѣднобългарски, сръбски и руски прѣписи. Отъ едното слово (**о сѫдѣ и о любъви и о покаꙗнии**) е запазенъ само краятъ, а отъ другото – само началото, съ заглавие: **Слово из блаженаго Ефрема Ѣко възвращаете сѧ къснѫть еже естъ на азычьнаѣ дѣла.**

Откъмъ езикъ Мак. листъ издава по сетнѣшенъ произходъ и споредъ Илински, Ягича и Погорѣлова (Къ вопросу о Македонскомъ глаг. листкѣ, Сборн. въ честь на Фортунатова 492—499) спада къмъ произведения отъ Симеоновата епоха.

8. Охридско Евангеле.

Отъ тоя глаголически паметникъ има само 2 листа 4°, които намѣрилъ Григоровичъ въ Охрида, а издаде ги Срезневски въ „Древнія глаг. пам. 74—84. Сега се намиратъ въ Румянцовския музей, Москва.

Писмото му (по 28 реда на стр.) прави прѣходъ къмъ ѫглеста глаголица; прилича доста на Клоцовъ Сб. Буквитѣ са надъ линия. Двѣ снимки отъ него вж. у Гайтлера, Die albanes. und. slav. Schriften.

Б. Кирилски паметници.

1. Самуиловъ или Прѣспенски надписъ.

Ако не броимъ Зографскиятъ подписъ отъ 980 година,[1]) то най старъ кирилски паметникъ е, за сега поне, прочутиятъ Самуиловъ надписъ отъ 993 год., откритъ на 1898 г. Още на 1891 г. извѣстниятъ нашъ изслѣдвачъ на Македония, Василъ Кънчевъ, съобщи въ пѫтнитѣ си бѣлѣжки върху Прѣспенско езеро и Долна Прѣспа (Мсб. IV, 40), че въ новата църква на с. Германъ имало старъ гробъ и плоча съ надписъ, отъ който се четѣло име Самоилъ. Седемъ години слѣдъ това, когато една учена комисия на чело съ директора на руския Археоложки музей Ф. Успенски пропѫтува македонскитѣ земи и отиде въ Прѣспа, намѣри наистина въ с. Германъ една мрамора плоча (1·25×0·52) съ три кръста на нея и съ единъ кирилски надписъ отъ 11 реда, издълбанъ безъ никаква симетрия въ единъ ѫгълъ на плочата. Надписътъ не е запазенъ цѣлъ, понеже плочата е отчупена и парчето изгубено заедно съ една часть отъ писмото, но пакъ може да се разбере, а което е най главно, имената и годината личатъ хубаво. Отъ името на Самуиловата майка е запазена само крайната буква ѥ (= ꙗ), та Флорински прѣдполагаше, че цѣлото име трѣбва да е било **Марнѥ**, но слѣдъ като бидоха обнародвани прибавкитѣ къмъ Виенския Скилицовъ прѣписъ,[1]) узна се, че Самуиловата майка се казвала Рипсимия; па тъй и прилѣга повече споредъ мѣстото на липсалитѣ букви.

Цѣлиятъ надписъ гласи тъй:

---

[1]) Тоя подписъ е на Зографскиятъ игуменъ Макарий, сложенъ подъ едно продавателно отъ 980 г. Продавателното е на гръцки, както и подписитѣ на гръцкитѣ атонски монаси, обаче игуменъ Макарий си се подписалъ на български съ кирилски букви, но употрѣбилъ и едно глаголическо **Ⱋ**: † **Макарие ѥромонахъ игѹменъ зѹграфъскꙑ за исⰇинѫ подъписахъ**. За тоя Зографски подписъ съобщилъ най напрѣдъ Бодянски въ „Чтенія Имп. Общ. ист. и др. росс“, 1873 кн. I; послѣ въ Ж. М. Н. П. въ рецензията на Антониновата книга „Поѣздка въ Румелію“. Вж. още „Виз. Вр.“ прилож. къмъ XIII т. Най правилно и точно е прѣдаденъ тоя подписъ отъ Иорд. Иванова въ „Бълг. Стар.“ 10—20.

[1]) B. Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Iohannes Skylitzes Codex Vindobonensis hist. Graec. LXXIV. München 1906.

† Въ имѧ ѡтьца и съ|ина и стаго доуха а|зъ самоиль рабъ бжи|полагаѫ памѧть(отьц)|ȣ и матери и брат(ии и)|а крьстѣхъ си(хъ а се)|имена оусъпъш(иихъ ни)|кола рабъ бжи(ри-ѳими)|ѣ двдъ написа(хъ же се въ)|лѣто отъ сътво(рениѣ миро)|ɣ ,ѕ҃ · : ф҃а҃ инъди(ктион. ѕ҃.)

Самуиловътъ надписъ е твърдѣ малъкъ, за да вадимъ голѣми заключения; най сигурното заключение отъ него е това, че въ Самуилово врѣме, значи прѣзъ втората половина на X вѣкъ кирилското писмо е било употрѣбявано дори въ най западнитѣ наши краища. Но че това писмо е било още

ново за тия краища, свидѣтелстватъ явнитѣ слѣди отъ глаголица въ тоя надписъ, а именно: 1) още не слѣно **ъи** вм. по̀сетнешно **ꙑ** или **ы** (**сънꙑ**); 2) **ѣ** вм. **ѣ** и **ꙗ** (**рифимнѣ**); 3) неіотовано **ж** (**полагаж**); неочаквано е обаче **ȣ** (**отьцȣ**) вм. **оу**. Инакъ фонетичнитѣ и морфоложки особености са прѣдадени тъй, както се очакваше да бѫдатъ за онова врѣме.

За значението на тоя надписъ и за неговитѣ палеографски и граматични особености вж. Изв. Рус. арх. Инст. IV:

Ѳ. И. Успенскій, Надпись царя Самуила, 1—4 (съ факсимиле на плочата и надписа);

Т. Д. Флоринскій, Нѣсколько замѣчаній о надписи царя Самуила, 5—13.

Д-ръ Л. Милетичъ, Къмъ Самуиловия надписъ отъ 993 г., 14 20; Старобългарски надписъ отъ царя Самуила, Бълг. Пр. V, кн. IX—X, 274—278.

К. Иречекъ и V. Iagić, Die cyrillische Inschrift vom Jahre 993. Arch. XXI, 543—557.

И. Ивановъ, Царь-Самуиловъ надписъ отъ 993 г., Бълг. Стар. изъ Македония, 24—26.

2. Савина книга или Савино Евангеле.

То е кирилски старобългарски паметникъ отъ XI вѣкъ, що го откри Срезневски въ библиотеката на Синодалната печатница въ Москва. Името му произлиза отъ тамъ, че на двѣ мѣста въ него се споменува попъ Сава, а именно отдолу на л. 49: **по̄ Сава фалъ** и на л. 54: **помози г̄и рабоу твоемоу Савꙋ.** Тоя паметникъ е писанъ въ България, но отдавна се намира въ Русия, защото е допълнянъ прѣзъ XIV вѣкъ отъ русинъ.

Цѣлиятъ паметникъ има 165 перг. листа 4°, но сички тия листи не са отъ сѫщо врѣме, а са прибавяни отсетнѣ:

л. 1—24 са руска редакция отъ XIV вѣкъ.

л. 25—151 съставятъ сѫщинската Савина книга.

л. 152 - 163 са пакъ руска редакция отъ XII вѣкъ.

л. 164 е пакъ отъ Савина книга.

А послѣдниятъ 165 листъ, макаръ да е старински и старобългарски, но е отъ други паметникъ и случайно попадналъ тука.

И тъй сѫщинскиятъ паметникъ, нареченъ Савина книга, има сичко 129 л. 4° по 19 реда старо уставно писмо, малко наведено въ десно съ припрости заставки и заглавки.

Съдържа евангелски четива отъ 6. недѣля слѣдъ Пасха нататъкъ и синаксаръ, ала не редовно, защото липсуватъ листи и отъ евангелето и отъ синаксара.

Савина книга има слѣднитѣ граматични отлики:

1. За ѧ употрѣбява три знака и то два затворени ѧ и ѧ (за слѣдъ съгласни) и единъ отворенъ ѧ — за слѣдъ гласни или въ прѣдословие.

2. ъ и ь се замѣняватъ често помежду си, а тъй сѫщо се испущатъ начесто (разбира се, въ срѣдословие).

3. ѣ стои често вмѣсто ꙗ слѣдъ съгласни, както въ срѣднобългарски.

4. И Савина книга както Супр. сб. не употрѣбява ѕ като звуковъ бѣлѣгъ.

Савина книга издаде най-напрѣдъ Срезневски въ Древнiе слав. памятники юс. письма, но съ много грѣшки, които оправи проф. Ягичъ въ Arch. V (Das altslovenische Evangelistarium Pop Savas).

Много по̀-хубаво е изданието на проф. Щепкинъ, Памятники старослав. языка т. I, вып. 2: Савина книга, трудъ Вячесл. Щепкина, изд. отд. рус. яз. и слов. Имп. Акад. наукъ, Спб. 1903 г., съ 4 фототипни снимки. Прѣди самото издание на паметника Щепкинъ напечата обширна студия върху него (Разсужденiе о языкѣ Саввиной книги, Спб. 1899 г.) дѣто приема (възъ основа на ъ и ь), че Савина книга е прѣписвана въ источна България и то направо отъ глаголски оригиналъ.

3. Супрасълски сборникъ.

Най-старъ и най-обеменъ кирилски паметникъ, нареченъ тъй, защото е намѣренъ въ единъ манастиръ до с. Супрасълъ, Гродненска губерния, Бѣлостошки окрѫгъ. Намѣрилъ го професоръ Бобровски въ началото на XIX вѣкъ; но сега рѫкописътъ не е тамъ, нито е пъкъ цѣлъ на едно мѣсто, а е пръснатъ:

Първитѣ му 118 листа са въ Любляна (Лицейска библиотека), отнесени тамъ заедно съ книгитѣ на Копитара;

Слѣднитѣ 16 листа са въ Петербургъ, въ библиотеката на И. А. Бычкова;

Останалитѣ 67 листа са въ Варшава, въ библиотеката на графъ Замойски.

Цѣлиятъ ржкописъ има 201 перг. листа фолио и съдържа 48 жития и слова (кое цѣли, кое откжслечни) най-много отъ I. Златоуста, а съставенъ е отъ нѣколко изводи, защото личатъ разни правописи и разни изрази. Десеть листа отъ него (168—178) са прѣписани отъ паметникъ като Клоцовъ Сборникъ.

Супрасълски сборникъ е писанъ безъ-друго въ български край, макаръ да не може съ положителность да се опрѣдѣли по̀ точно въ кой именно. Неговъ писачъ е нѣкой-си Ретъко, споредъ както се вижда отбѣлѣзано на л. 104 отдѣсно въ 9 кратки реда: **г҃и по-ми-лоу-ї ре-тъ-ка амі-н.**

Езикътъ му е инакъ правиленъ старобългарски езикъ, но съ нѣкои отклонки:

1) **ъ** и **ь** се замѣняватъ помежду си безъ правило: нѣйдѣ прѣобладава **ъ** вм. **ь**, нѣйдѣ пъкъ **ь** вм. **ъ**. На нѣкои мѣста пъкъ (писани отъ друга ржка) се употрѣбява само **ь**! Срв. л. 67, редове 9—30; л. 109, ред. 8—16.

2) За мека носовка **ѧ** употрѣбява два знака: **ѩ** и **ѧ** (затворенъ и отворенъ юсъ) и то **ѩ** — винаги слѣдъ съгласни, а **ѧ** винаги слѣдъ гласни или въ прѣдословие: **жѩти,** но **ѧти.**

3) За смекчение на съгласни употрѣбява модеренъ знакъ за смекчение ’: **бл’ж, ог’ь**.

4) Буква ѕ като звуковъ бѣлѣгъ нѣма; нѣма тъй сжщо и **щ**, а се пише **шт**, а накрай редъ **ш҄**.

5) **ѥ** стои често вм. **ꙗ** слѣдъ съгласни — както въ срѣднобългар. паметници: **помышлѥ, морѥ** (род. п.), **огнѥ** и пр.

6) Вмѣсто **ы** Супр. Сбор. употрѣбява **ъи** у прилагателни и въ случаи отъ сетнѣшно **ы**;

7) **ї** и **ꙋ** само на край редъ; **і** тъй сжщо на край редъ и въ чужди думи.

л-epentheticum се употрѣбява много рѣдко!

8) Характерно за този паметникъ е още, че сравнително рѣдко вокализува ь, а ъ почти никакъ.

9) За българщината на Супр. Сб. говори много честата употрѣба на дателенъ притежателенъ падежъ.

Супрасълски Сб. биде издаденъ най-напрѣдъ отъ Миклошича по прѣписъ отъ Копитара: Monumenta linguæ palaeoslovenicæ e codice Suprasliensi, Vindobonæ, 1851, издание не особено точно. Четири откѫслека отъ Супр. Сб. издаде Срезневски въ Сб. Отд. рус. яз. III: Древнiе памятники юсоваго письма, 174—186, 224—240.

Осемь листа отъ Петроградската часть издаде фотографически Общество любителей др. письм. на 1879 г., а на 1896 г. по порѫка на руската Акад. биде приготвена фотографически цѣлата Люблянска часть, ала си остана и до днесъ неиздадена.

Най-хубаво и пълно издание приготви за тоя паметникъ Северьяновъ, чийто трудъ — Супрасльская рукопись, 1904 (само текстъ и палеографически бѣлѣжки подъ него, съ три снимки) излѣзе като II т. 1 вып. отъ Памятники старослав. языка, що ги издава Руската Академия..

Отдѣлни студии върху тоя паметникъ има отъ проф. A. Brückner, Zum Suprasler Codex, Arch. XIII, дѣто се поправятъ нѣкои грѣшки въ Миклошичевото издание; съ такива поправки се занимава и

E. Zivier въ дисертацията си Studien über den Codex Suprasliensis (Breslau, 1892), въ чиято първа часть разгледва палеографичнитѣ особености, а въ II часть (Kattowitz, 1899) разгледва фонетичнитѣ особености на сѫщия паметникъ. Вж. още Pestrnek, O rukopise Supraslském, L. Fil. 1892, II.

За историята на Супр. Сб. писа Бобровски, Судьби Супрасльской рукописи, Ж. М. Н. Пр., 1887, № 10—12.

За изворитѣ на Супр. Сб. писа Rudolph Abicht въ Arch. XV, XVII и XVIII: Quellevnachwaise zum Codex Supraslinsis.

За родината му писа Oblak, Zur Würdigung des altslovenischen, Arch XV, както и въ МСб. IX, Нѣкои бѣлѣжки върху старославянскитѣ паметници.

За правописнитѣ му и лексикални особености писа Вондракъ въ Виенскитѣ Sitzungsberichte: Altslovenische Studien т. 122, Über einige orthographische und lexicalische Eigen-

tümlichkeiten des Codex Suprasliensis, т. 124. Вондракъ приема, че Супр. Сб. е прѣписванъ нѣйдѣ въ Малорусия.

А. Кочубинскій, О Супрасльской рукуписи, Изв. р. Ак. II, 1143—1148, исказва мнѣние, че Супр. сб. е кирилски палимипсестъ!

4. Слуцки псалтиръ.

То е откжслекъ отъ 5 пергаментени листа 4° по 28 реда на страница косо писмо; намѣрилъ ги Срезневски въ Московската Синодална библиотека, а издаде ги въ сборника си Древн. сл. п-ки юс. п. 155—165.

По онова, що е съобщено у Срезневски, изглежда че и тоя паметникъ прилича на първитѣ два по своя правописъ; тъй напр. и той употрѣбява отворено и затворено ѧ, смѣсва двата ера, па тъй сжщо и той не употрѣбява буква ѕ. По сичко изглежда, че и Слуцки псал. е отъ XI вѣкъ.

5. Хилиндарски листи.

Намѣрилъ Григоровичъ въ Хилиндарския манастиръ; тѣ са два листа 4°, които съдържатъ поучения отъ Кирила Ерусалимски. Издаде ги най-напрѣдъ Григоровичъ въ Изв. на рус. Акад. I, 89—96, послѣ Срезневскій въ Др. Сл. п-ки юс. письма, 187—191, ала най-точно е фототипното издание на Кульбакина, Хилиндарскіе листи, отривокъ Кириловской письменности XI вѣка.

Писмо косо по 25 реда на страница.

Други отлики:

ъ и ь размѣсено.

За ѧ има два знака: отворено ѧ и затворено ѧ, обаче не тъй употрѣбявани, както въ Супр. Сб., а обратно: ѧ стои само слѣдъ съгласни, а ѧ слѣдъ гласни или въ прѣдословие.

Наспротивъ това различава правилно ж и ѭ.

За ѕ употрѣбява знакъ ʒ.

За смѣкчителенъ знакъ употрѣбява, както и Супр., кукичка отдѣсно горѣ надъ буквата, и то само при л: изколʼение.

И тукъ се употрѣбява ѥ вмѣсто ѥ слѣдъ съгласни.

6. Евангелски листи.

Откжслекъ отъ изборно евангеле, сичко два листа малка 4°, намиратъ са въ Московския Румянцовски музей, постжпили тамъ заедно съ книгитѣ на В. М. Ундолски.

Писмо въздребно и малко наведено въ десно, по 18—19 реда на стр. съ много надредни и междусловни знакове. Покрай обикновенитѣ титли употрѣбява се и жглеста камара ҇ ҇.

Между другитѣ старинности на това евангеле за забѣлѣзване е, че писмото му е писано подъ линия, както нѣкои глаголически паметници (Клоц. Сб., Син. Псал. и много хърватски паметници).

Други особености:

1) нѣма йотовани гласни букви (освѣнъ ю).

2) За ꙗ употрѣбява ѣ — въ сѣко положение.

3) Употрѣбява почти изключително ъ; ь се срѣща само въ двѣ думи єсть и г҃ь.

4) За звукъ ѕ употрѣбява ꙁ.

5) Сички сложни прилагателни са стегнати; стегнати са и глаголнитѣ форми.

Евангелскитѣ листи на Ундолски са издавани вече нѣколко пжти; най-напрѣдъ ги описа и издаде Срезневски въ Древ. слав. п. юс. п. паралелно съ Асем. Ев. (43—44 и 194—196).

Палеографично са разгледани тия листи твърдѣ подробно отъ В. Н. Щепкина, Листи Ундольскаго (Сборн. Фортунатовъ, 249—269).

Най-послѣдно и най-добро издание приготви за тоя паметникъ Е. Карскій, Листки Ундольскаго, отрывокъ кириловскаго евангелія XI вѣка, фототипическое воспроизведеніе текста и изслѣдованіе письма и языка. Издала Петроградската Академия като т. I, вып. 3 отъ Памятники старослав. яз. Спб. 1904.

Въ тоя трудъ на Карски е дадена и цѣлата история на паметника.

7. Македонски листъ.

То е полускжсанъ и овалянъ листъ отъ книга, която е съдържала, може би, прѣводътъ на І. Дамаскиновото Богословие, защото съдържанието на този листъ се посрѣща съ Пролога на І. Екзарха Български къмъ сжщото богословие. Споредъ това Македонски листъ е нѣщо рѣдко въ нашата стара книжнина, понеже съдържа не прѣводно, а оригинално съчинение. Листътъ билъ подаренъ отъ А. Гильфердинга на И. Срезневски, който го издава̀ на два пжти: на 1863 г. въ Извѣстія Импер. Геогр. Общ. т. V (66—68) и въ Др. Сл. п-ки юс. п. (192—193), но съ погрѣшки. Хубаво фототипно издание приготви за него Г. Ильинскій на 1906 г. въ реда на Памятники старослав. языка т. I, вып. 5: Македонскій листокъ, отрывокъ неизвѣстнаго памятника кириловской письменности XI—XII вѣка.

Македонски листъ е голѣмъ форматъ (фолио 27×21 см.) по 30 реда на стр. срѣдно писмо нѣщо наклонено вдесно.

Вмѣсто ъ и ь употрѣбява само ь, който не испада, нито се вокализува, а нѣйдѣ стои вмѣсто **о**: **подькнꙁахьмь, быхьмь,** положихьмь, **глагольмь.** Има и прѣмѣтка на ь прѣдъ **р** и **л**: **кьрхь дьрзостнѫ, дьрзь, гьрдь, пьлтн, дьльжаѥ.**

За звукъ ѕ употрѣбява ꙁ, а за шт — винаги **шт.**

За малъкъ юсъ употрѣбява повече **ꙗ** (слѣдъ гласни и съгласни); **ѧ** идва само два пжти.

По употрѣбата на ь, както и по замѣната на ж съ **оу** (освѣнъ **ноужда** идва и **дрьзноу**) тоя паметникъ или происхожда отъ небългарски земи, или пъкъ е писанъ слѣдъ XI вѣкъ.

Употрѣбата на Ⱂ (на два пжти **еулогнⰒ, приложеннⰒ**) въ него не говори тъй сжщо за дълбока старина, защото глаголически букви срѣщаме и въ паметници, писани прѣзъ XIII вѣкъ. Сжщинска старинность у тоя паметникъ е разложеното **шт.**

Срѣднобългарски паметници.

Срѣднобългарски паметници наричаме българскитѣ книжовни произведения, произлѣзли прѣзъ срѣдния периодъ на български езикъ; споредъ това срѣднобългарски памет-

ници ще бждатъ сички български ржкописи, писани прѣзъ XII, XIII и XIV вѣкъ, понеже тия три вѣка съставятъ тъй наречения срѣднобългарски периодъ. Но понеже и слѣдъ тия три вѣка срѣднобългарски паметници продължаватъ да се прѣписватъ както въ България, тъй и вънъ отъ нея, то и тия прѣписи ще трѣбва да причислимъ къмъ срѣднобългарския периодъ; тогава обсегътъ на тоя периодъ се увеличава значително, понеже срѣднобългарски паметници има писани и прѣписвани и прѣзъ XV, прѣзъ XVI, па дори и прѣзъ XVII вѣкъ, когато говоримиятъ езикъ не е билъ вече срѣднобългарски, а новобългарски. Имайки при туй прѣдъ очи, не само по̀ близкото врѣме, когато са писани, ами и по̀ широката область, дѣто са употрѣбявани срѣднобългарскитѣ паметници, лесно ще разберемъ голѣмото имъ множество прѣдъ старобългарскитѣ. Тъй докато старобългарски досега извѣстни паметници има 14—15, срѣднобългарски има съ стотини и, дѣто речено, сѣки день се откриватъ сѐ нови. За да имаме прѣгледъ върху тая грамада еднородни прѣдмети, нужно е да ги распрѣдѣлимъ тъй или инакъ. Най естествена и най лесна распрѣдѣлба на срѣднобългарскитѣ паметници би била по вѣкове и години, особено ако сме въ можность да опрѣдѣлимъ точно възрастьта на сѣки паметникъ. Обаче такава распрѣдѣлба, колкото естествена и да е, въ сжщность не е научна класификация, защото не води смѣтка за вжтрѣшнитѣ свойства на паметницитѣ, не се взира въ тѣхнитѣ граматични и диалектни особености, а ги трупа само единъ върху други, просто както би слѣдвали по години. Разбира се, че и хронологичната распоредба си има свое мѣсто и сгода, та се дори и налага въ случай, когато паметницитѣ се навождатъ като извори и когато се иска само да се опишатъ единъ слѣдъ други безъ огледъ къмъ тѣхнитѣ взаимни прилики и разлики. Хронологичната разпрѣдѣлба има за срѣднобългарскитѣ паметници и това прѣдимство, че може да бжде много по̀ точно прокарана, понеже голѣма часть отъ паметницитѣ, писани прѣзъ срѣднобългарския периодъ, носятъ опрѣдѣлени дати, па освѣнъ това и палеографията съ разнитѣ си помагала ни служи тука много по сигурно, отколкото при оцѣнката на старобългарскитѣ ржкописи. Ала най накрай отъ хронологичната разпрѣдѣлба, прокарана

и най точно, други резултатъ не може се получи, освѣнъ нагледна прѣдстава за постепенния вървежъ на българската черковна писменность отъ XII до XVII вѣкъ; а такъвъ резултатъ не би засегналъ нито отдалеко сѫщината на самитѣ рѫкописи, които се распрѣдѣлятъ. Затова слѣдъ като дадемъ най напрѣдъ сумарна групировка на срѣднобългарскитѣ паметници по вѣкове, ще ги класифицираме върху такава основа, която да излиза отъ сами тѣхъ, отъ самиятъ имъ езикъ и правописъ.

Нека установимъ най напрѣдъ числото на срѣднобългарскитѣ рѫкописи, съ които ще боравимъ. Тукъ не е дума за общото число български рѫкописи отъ XII до XV или XVII вѣкъ, понеже това число и не може се установи тъй лесно, едно защото сичкитѣ срѣднобългарски рѫкописи не са още изнамѣрени и второ, които са изнамѣрени сички не са тъй описани, за да си послужимъ съ тия описания за наша цѣль. Имайки прѣдъ видъ именно пò подробни описания, а не само указания на срѣднобългарски рѫкописи заедно съ онова, що съмъ събралъ самъ по тая часть, доколкото ми е било възможно до сега да си прѣгледамъ и опиша достѫпнитѣ ми български рѫкописи било въ България, било вънъ отъ нея, мога каза, че располагамъ за сега съ данни върху 530 срѣднобългарски паметници — рѫкописи и печатни — като захванешъ отъ XII вѣкъ и свършишъ съ XVII.

Распрѣдѣлени по вѣкове срѣднобългарскитѣ паметници прѣдставятъ слѣднитѣ шесть групи:

На XII вѣкъ се падатъ	19.
На XIII „ „ „	58.
На XIV „ „ „	98.
На XV „ „ „	126.
На XVI „ „ „	148.
На XVII „ „ „	81.

Ако прѣдположимъ, че старината на сички тия паметници е правилно опрѣдѣлена, горнитѣ цифри показватъ постепененъ и непрѣкѫснатъ растежъ на срѣднобългарската писменность отъ XII до XVII вѣкъ, какъвто растежъ не бихме очаквали, щомъ знаемъ, че въ края на XIV вѣкъ, слѣдъ ид-

ването на турцитѣ, въ България прѣстава сѣка литературна дѣйность. Отдѣ тогава тия срѣднобългарски ржкописи прѣзъ XV и XVI вѣкъ? Въпросътъ си обясняваме отъ самия произходъ на тия ржкописи: докато ржкописитѣ отъ XII, XIII и XIV вѣкъ происхождатъ сѐ отъ България, или поне сѐ отъ земи отсамъ Дунава, то ржкописитѣ, писани прѣзъ XV и XVI вѣкъ, произхождатъ, почти сички сѐ отъ Влашко и Молдова; тѣ са продуктъ на влахобългарската писменность, която слѣдъ XIV вѣкъ се явява като продължение на срѣднобългарската. Извѣстно е, че прѣзъ това врѣме отвъдъ-дунавскитѣ ни съсѣди си служеха съ нашия срѣднобългарски езикъ не само въ черквитѣ, ами и въ обикновения общественъ и политически животъ; оттамъ и многото влахобългарски грамоти, съ каквито са пълни влашкитѣ архиви и които грамоти ако прибавимъ къмъ горното число, броятъ на срѣднобългарскитѣ паметници ще нарасне още повече. Тукъ съмъ зелъ подъ внимание само извѣстнитѣ менѣ влахобългарски грамоти.

Ако оставимъ сега на страна старината на тия паметници, ако не питаме и за мѣстото, дѣто са писани или прѣписвани, а се вземъ въ езика и правописа имъ, ще получимъ интересни купчини, отъ които излизатъ на явѣ разни правописни школи отъ срѣднобългарско врѣме.

Горѣ, когато бѣше дума за отлика между старобългарски а срѣднобългарски паметници, рекохме, че за такава отлика най добрѣ служи употрѣбата на ж и ѫ. Ако бихме искали сега да стоимъ върху сжща основа, то бихме получили пакъ разни групи срѣднобългарски паметници, споредъ както са употрѣбени у тѣхъ двѣтѣ носовки ж и ѫ. Тъй напр. различаваме една група срѣднобългарски паметници (макаръ и малко на брой), у които носовкитѣ ж и ѫ се употрѣбяватъ наполовина по старобългарски, т. е. тъй наречената срѣднобългарска юсова замѣна у тѣхъ не е още напълно прокарана, та показватъ ту **жж**, **шж**, ту **жѫ**, **шѫ**. Такива паметници има сравнително малко и сичкитѣ са отъ първитѣ два вѣка на срѣднобългарския периодъ — отъ XII и XIII вѣкъ, затова ще ги наречемъ пò стари или прѣходни, а сичкитѣ останали ще наречемъ пò нови или сжщи срѣднобългарски.

По старитѣ или прѣходнитѣ паметници са като-че-ли прѣписи отъ старобългарски глаголски паметници, защото освѣнъ **жѧ-шѧ** (намѣсто **жѫ-шѫ**) у нѣкои отъ тѣхъ срѣщаме и **ѥ** употрѣбено по глаголски, т. е. навредъ намѣсто **ѥ** и **ѩ**. Близката имъ връзка съ глаголската писменность се вижда и оттамъ, че въ нѣкои отъ тѣхъ се срѣща тукъ-тамъ глаголско писмо, било въ отдѣлни думи, било въ цѣли пасажи, както Болонски пс. Григоровичевъ триодъ, Охридски апостолъ. Прѣходни са почти сичкитѣ паметници отъ XII вѣкъ, а отъ XIII вѣкъ само: Попъ-Добрѣйшово евангеле (Соф. Н. Библ. № 17.), Ловчански октоихъ (Ловчанско читалище) и Пражки евангелски листи.

Нека отбѣлѣжимъ още една характерна отлика на пò старитѣ срѣднобългарски паметници, която обаче не е само тѣмъ присѫща, но пакъ, дѣто се срѣщне, може да се земе за знакъ на пò голѣма старина; тоя знакъ е онова, тъй да го наречемъ, затворено **ѧ** или **ѧ** (намѣсто **ѧ**), твърдѣ прилично на глаголската буква за **ѥ**.

Не ще и дума, че езикътъ на прѣходнитѣ паметници е пò старински, отколкото е въ отпослешнитѣ; но дали правописътъ имъ стои въ прѣка зависимость отъ прѣходния периодъ на езика, или пъкъ произлиза оттамъ, че тия „прѣходни" паметници са прѣписи отъ сѫщински старобългарски, та съ прѣписването имъ са пропуснати неволно думи съ старобългарски правописъ, мѫчно е да се отсѣче; азъ съмъ пò наклоненъ да приема второто, понеже прѣдполагамъ, че срѣднобългарската употрѣба на **ѫ** и **ѧ** не произлиза отъ фонетично развитие на езика въ тая посока, а произлиза отъ фонетичното свойство на българскитѣ говори, които влизатъ въ границитѣ на второто българско царство и които налагатъ това си свойство и на тогавашния писменъ езикъ.

Останалитѣ сѫщински срѣднобългарски паметници, у които носовкитѣ слѣдъ **ж**, **ш**, **жд** и **щ** се употрѣбяватъ редовно по извѣстното срѣднобългарско правило,[1]) се распадатъ пакъ на

[1]) Трѣбва да забѣлѣжимъ, че нѣкои срѣднобългарски паметници отъ края на XIV вѣкъ, както и почти сичкитѣ влахобългарски отъ XV и XVI вѣкъ, отстѫпятъ отъ това правило въ извѣстни форми — напр. въ 3 л. мн. ч. аор. пи-

три групи, и то пакъ споредъ употрѣбата на сѫщитѣ носовки, ала не слѣдъ шушкави съгласни, а слѣдъ гласни и въ прѣдословие:

Една група прѣдпочита само ѫ слѣдъ гласна и въ начало: **вѣѵ҆нѫѫ, божнѫ, ѫзыкъ, ѫже**; друга група прѣдпочита ѧ въ сѫщи случаи: **вѣѵнѫѧ, божнѧ, ѧзыкъ, ѧже.** Останалитѣ, разгледвани тука паметници, съставятъ трета група — и тя е най голѣма — дѣто въ сѫщи случаи се употрѣбява ту ѫ, ту ѧ — безразлично: **вѣѵнѫѫ** и **вѣѵнѫѧ, божнѫ** и **божнѧ, ѫзыкъ** и **ѧзыкъ, ѫже** и **ѧже.** Паметницитѣ, що съставятъ тая група, происхождатъ кое отъ източна България, кое пъкъ отъ Влашко, а твърдѣ малка часть отъ тѣхъ са писани въ западнобългарски прѣдѣли.

Исказвало се е мнѣние (Scholvin, Arch. VII, 48), че употрѣбата на ѫ или ѧ зависи ужъ отъ прѣдната съгласна, ала азъ си признавамъ, че такова правило не можахъ да уловя, колкото и да го търсихъ. И ако трѣба да се намѣри тука нѣкое обяснение, струва ми се, че най добрѣ ще го намѣримъ въ изговора (билъ той общъ или частенъ) на самия писатель и отъ начина, какъ се изразява йотацията: дали ѫ се схваща за твърдо ѫ, пъкъ ѧ за йотавано, или наопаки. При това може нѣкои прѣписвачи да бъркатъ двѣтѣ схващания — оттамъ и различно писане. Освѣнъ това не трѣба да се забравя, че за да се смѣсватъ изобщо носовкитѣ въ срѣднобълг., трѣба повечето срѣднобълг. говори да са имали за тѣхъ единъ и сѫщи основенъ изговоръ *(ън* или *ъ)*, при който изговоръ разликата между ѫ и ѧ е била тази, че ѫ било твърдо *ън* или *ъ*, а ѧ — меко *'ън* или *'ъ*. Това се доказва тъй нагледно отъ днешнитѣ наши говори, че едвали може да има съмнѣние. И днесъ напр. бихме били съвсѣмъ близу до сѫщинскиятъ изговоръ, ако пишехме: Софйа, да пйа, ракйа, пролѐа, смѐа се и пр. тъкмо тъй, колкото сме близу и пишейки: София, ракия, да пия пролѣя, смѣя се и пр. Ето защо и нашитѣ стари пишели ту **софнѫ**, ту **софнѧ**; въ първия случай не изразявали

шатъ — шѧ намѣсто — шѫ. И дѣто е отстѫпката само въ тая форма, ний смѣтаме паметника пакъ за правиленъ срѣднобългарски; но дѣто отстѫпката засѣга други думи и форми, то е знакъ, че паметникътъ е писанъ подъ чуждо влияние.

йотацията, а въ вториятъ я изразявали чрѣзъ самата буква ѧ, която имъ значела, споредъ мѣстото си, ту *'ѧн*, *'ъ* (слѣдъ съгласна), ту *јън*, *јъ* (слѣдъ гласна). Разбира се, че може да се прѣдположи и обратно схващане за нѣкои мѣста или говори, т. е. дѣто ж да значи ј̦ъ, а ѧ — ę или ję.

При по̀ нататъшно разглеждане се явяватъ и други подгрупи срѣднобългарски паметници откъмъ юсовата употрѣба, каквито лесно създава било правописната практика, било пъкъ самиятъ изговоръ на насовкитѣ, който може да бѫде различенъ споредъ врѣмето и мѣстото. Нѣкои срѣднобългарски паметници пишатъ слѣдъ сички шушкави палатали се́ ж, безъ да изключватъ ч, както е обикновено въ повечето отъ тѣхъ. Такива не са много, но понеже ги гледаме послѣдователни откъмъ тая страна, па са и инакъ твърдѣ правилни паметници, въ право сме да ги истъкнемъ измежду другитѣ като особена група, прѣдполагайки, че е имало и други подобни. Такива са: Болонски псалтиръ, Охридски апостолъ, Дечански псалтиръ, Битолски триодъ и единъ Октоихъ отъ XIII вѣкъ, постѫпилъ наскоро въ Софийската Народна Библиотека отъ Соф. Народенъ Музей (№ 2897). Въ тѣхъ сѣко ѧ слѣдъ шушкави и ј се обръща на ж, тъй че не само **жѫтка, щѫдѣти, шѫтаниє, ѭдро** (намѣсто **жѧтка, щѧдѣти, шѧтаниє, ѩдро**), но и: **чѫдо, чѫсть, наѹчѫти** и пр. намѣсто **чѧдо, чѧсть, наѹчѧти**. Съ тая си правописна особеность тия паметници се отдѣлятъ отъ сичкитѣ срѣднобългарски паметници, и по сѣка вѣроятность, тая тѣхна особеность не произлиза отъ правописна привичка, а е отразъ на живъ говоръ, защото сички тѣ произлизатъ сѐ отъ такава мѣстность, дѣто може да се прѣдполага твърдъ изговоръ на ѧ слѣдъ *ч*. И наистина и четиритѣхъ произлизатъ отъ Охридско: първиятъ е писанъ въ Охридското с. Равне, вториятъ и четвъртиятъ са намѣрени въ Охридъ, а третиятъ ако не е донесенъ готовъ отъ Охридско, то е насигуръ писанъ за Дечанския манастиръ по Охридски оригиналъ. А че въ юсовата замѣна слѣдъ *ч* се отразява въ тия четири паметника именно Охридски говоръ, може да заключимъ оттамъ, че и днесъ още се говори въ Охридъ чъдо намѣсто чедо (**чѧдо**).

Друга подгрупа срѣднобългарски паметници, която се отдѣля обаче само отъ третята група споредъ употрѣбата на **ж** и **ѧ**, съставятъ ония паметници, въ които носовкитѣ се не пишатъ тъй произволно и безразлично, а по установенъ редъ, а тоя редъ зависи отъ формитѣ, въ които стоятъ реченитѣ носовки. Тъй напр. забѣлѣзвамъ, че въ тая група паметници се пише вин. п. ед. ч. съ **ж** (**змиж, доушж**), а мн. ч. Имен. и Вин. — съ **ѧ** (**змиѧ, доушѧ**), макаръ че противурѣчи на срѣднобългарското правило; тъй сжщо се пише и мн. ч. Вин. пад. м. р. съ **ѧ** (**мжжѧ**) намѣсто съ очакваното **ж** (**мжжж**) Па тъй сжщо срѣщаме въ нѣкои отъ тѣхъ и аористната форма за 3. л. мн. ч. писана **шѧ**, а не **шж**. Какво можемъ отъ това да заключимъ, освѣнъ че тия паметници водятъ смѣтка за формитѣ и подчиняватъ тѣмъ правописа. Такива паметници са напримѣръ: Григоровичевъ миней, Бѣлградско евангеле, Дечанско евангеле, Ефремъ Сиринъ Софийски (или Лѣсновски Паренесисъ), Ловчански октоихъ отъ XIII вѣкъ и Гяуровъ или Охридски триодъ, ржкописъ пакъ отъ XIII вѣкъ. Въ тия паметници причастията на **ѧ** си се пишатъ пакъ тъй: **съгрѣшьшѧ, възглашьшѧ**, а пъкъ глаголитѣ въ 1. ед. ч. и 3 мн. ч. и твор. пад. ед. ч. у сжщ. ж. р. — съ **ж**: **пиж, пропов**ѣ**доуж, гласож** и пр. И тукъ прозира живъ говоръ и сждейки по другитѣ правописни особености на тия паметници, както и по находищата имъ, заключаваме, че въ тѣхъ се отразява било сръбско книжовно влияние, било влияние отъ косовско-моравски говори. Реченитѣ шесть паметници произлизатъ сѐ отъ северозападни краища, както можемъ да сждимъ по това, че въ тѣхъ се дава прѣдпочтение на **ь** прѣдъ **ъ**, което е, както ще видимъ, признакъ на Кратовска школа. За единъ отъ тия паметници — най меродавния отъ тѣхъ — имаме изрична записка, че произлиза отъ Лѣсковския манастиръ, близу до Кратово, па и другитѣ са намѣрени сѐ около тия мѣста.

При пò подробно разглеждане ще могатъ се отдѣли и други подгрупи и то сѐ възъ основа на юсовата употрѣба, но за това ще бжде дума другадѣ. Тъй напр. има срѣднобългарски паметници, които са урегулирали правописа на юсоветѣ тъй, че **ѧ** имъ служи за **ж** и за **ѧ** слѣдъ съгласна,

а пъкъ ж имъ служи за ж и ѧ — въ начало или слѣдъ гласна. Такива паметници, произлизащи сѐ отъ западно Българско, са: Кюстендилски триодъ, Григоровичевъ Минеенъ листъ, Софийски Миней № 113 (Соф. Нар. Библ.) и др. Вж. Псп. LXVI, 538.

Дири отъ такъвъ правописъ се забѣлѣзватъ и въ Вълканово Ев., доколкото насовкитѣ са останали въ него още незамѣнени съ оу и є.

Въ западнитѣ наши краища се срѣщатъ ржкописи съ още по̀ упростенъ правописъ, а именно само съ единъ отъ двата юса: тъй напр. само ѧ употрѣбява единъ трѣбникъ, означенъ подъ № 49 въ Пловд. Нар. Библ., Боянско Ев. (Изв. Р. Ак. IV, 809), Откжслекъ № 1693, II, Рум. Муз., за който съобщава Щепкинъ, Бол. Пс. 81, единъ евангелски листъ отъ Триодъ, който намѣрилъ Архим. Амфилохий на 1878 г. въ Сан-Стефано (вж. Объ отрывкахъ изъ древнеслав. р-кпсей, М-ва, 1880 г.). Само ж пъкъ употрѣбяватъ: Драгиино Евангеле (манаст. Св. Пантелеймонъ, Св. Гора, и Румянц. Муз. № 1694), вж. Щепкинъ, Болон. Псал. 246 и Љ. Стојановић, Спомен. XXX, 44; Томичевъ Апостолъ, II и III ржка (Рус. Ист. Муз. № 2836), С.-Стефански Минейни листи, вж. Арх. Амфил. Объ отрывк. и пр., Щепк. Бол. Пс. 82.; Бѣлгр. Ев. № 69, Копитаровъ Триодъ (вж. Ильинскій, Р. Ф. В. 1916).

Сега минувамъ къмъ главната распрѣдѣлба на срѣднобълг. п-ци и то споредъ правописната употрѣба у тѣхъ на ъ и ь. Тая распрѣдѣлба ми се вижда най сгодна, понеже съ нея се отдѣлятъ хубаво нѣколко правописни школи, а съ това заедно — и нѣколко книжовни огнища прѣзъ срѣднобългарския периодъ.

Казахме по̀ горѣ, че правописната употрѣба на еровет̀ѣ довежда още въ старобългарски до нѣкои различия между писателитѣ и книжовнитѣ центрове. Тия различия сега, било по старъ потикъ, било самостойно, се усилватъ, умножаватъ прѣзъ срѣднобългарския периодъ тъй, че полека-лека изпжкватъ на лице петь-шесть вида правописа откъмъ ъ и ь.

За да се пише ъ вм. ь и наопаки, първи потикъ дава самиятъ говоримъ езикъ, който въ повечето си говори изравнява още въ твърдѣ рано врѣме изговора на двата ера въ

тая смисъль, че ь изгубва небния си характеръ и се приближава, или съвсѣмъ изравнява съ гласежа на ъ тъй, че въ коренни срички, да кажемъ, той се изговаря като ъ; въ краесловие пъкъ, или въ краесричие, той изгубва своя гласежъ тъкмо тъй, както и ъ. Споредъ това още отъ XII вѣкъ (да не кажемъ още отъ XI!) има вече български говори, въ които думи **тъкъмо** и **тьмьно** гласятъ вече тъкмо, тъмно, както и **станъ**, **брань** — стан, бран. Разбира се тогава, че щомъ двата ера и кога се изговарятъ, и кога се не изговарятъ, могатъ да иматъ еднаква звукова стойность за прѣписвача, нищо не може го накара да ги различава графично, ако не му се посочи нѣкое механично правило за тѣхната употрѣба. И докато се не урегулиса тъй или инакъ употрѣбата на ъ и ь, се такава неуредица щѐ владѣе, каквато я виждаме въ повечето срѣднобългарски паметници, съ исключение на ония, които са писани или прѣписвани подъ влияние на говори, дѣто ь не е изгубилъ още палаталния си характеръ. Изъ това множество срѣднобългарски паметници съ разбъркана употрѣба на ъ и ь испжкватъ съ врѣме ржкописи, въ които практиката или теориятаввежда единъ редъ; тъй наставатъ паметници съ уреденъ еровъ правописъ, и то два вида или двѣ школи въ западно Българско и двѣ въ източно. Западнобългарската уредба на еровия въпросъ състои въ това, че прѣмахватъ напросто единиятъ еръ изъ употрѣба и пишатъ само единъ отъ тѣхъ, и то въ Охридско само ъ, въ Злетовско — само ь. Въ източна България (вѣроятно Търново) регулацията задържа и двата ера, само че имъ дава фонетична или графична опрѣдѣленость, тъй че се получаватъ други двѣ правописни школи, отъ които едната въ сжщность се държи о старобългарската етимоложка традиция, а другата е механична, шаблонна диференциация между ъ и ь, споредъ която ъ служи за случаи, когато ъ и ь иматъ тъменъ звукъ, а ь — за случаи, когато ъ и ь нѣматъ никакъвъ звукъ.

И тъй сравнявайки срѣднобългарскитѣ паметници откъмъ употрѣбата у тѣхъ на ъ и ь — забѣлѣзваме най напрѣдъ двѣ групи ржкописи: двуерови и едноерови.

Отъ двуеровитѣ ржкописи хубаво се отдѣля една група, въ която виждаме, като да се продължава старобългарската

традиция, та употрѣбяватъ **ъ** и **ь** до нѣкждѣ по етимоложко правило, макаръ и не вредъ, т. е. различаватъ **ъ** отъ **ь** още по старото имъ значение, та пишатъ **ъ** да означаватъ твърдъ звукъ и знакъ *ъ*, а **ь** — за мекъ звукъ и знакъ *ь*. Такова различие нѣма въ останалитѣ среднобългарски паметници, макаръ и въ повече отъ тѣхъ да се употрѣбяватъ и двата знака; а понеже туй различие може съ право да смѣтаме напросто като продължение на старобългарския правиленъ изговоръ и правописъ, право е, тая група да заеме първо мѣсто, та и паметницитѣ, които биха влѣзли въ нея, да наречемъ паметници отъ старобългарска или етимоложка школа.

Разбира се, че този „етимоложки" правописъ на **ъ** и **ь** не трѣбва да си мислимъ, кой-знае какъ слѣдбено прокаранъ, защото различието между **ъ** и **ь** докосва само окончанието на мекитѣ именни основи м. и ж. родъ (**оучитель, пжть, плъть**), но пъкъ не трѣба да забравяме, че и самитѣ старобългарски паметници въ по̀ голѣмата си часть пазятъ именно само това различие, докато въ другитѣ групи думи съ **ъ** и **ь** са и тѣ безразлични. Прототипъ на тая школа съглеждамъ въ Супрасълски Сборникъ, дѣто **ь** пази още хубаво своето мѣсто — да означава меки именни окончания.

Срѣднобългарски паметници отъ тази, да я наречемъ „етимоложка" група нѣма много; доколкото ми бѣ възможно да прѣгледамъ и провѣря срѣднобългарскитѣ ржкописи откъмъ тая страна, можахъ да отдѣля десетина, които сичкитѣ личатъ да са отъ източна България. Такива са напр. единъ служебникъ отъ XIV вѣкъ, 23 перг. л. 8⁰, едро уставно писмо съ хубави заглавки (инициали). Намира се въ Соф. Нар. Библ., донесенъ отъ Нар. Музей; Старозавѣтни листи (отъ Ц. Гинчева), Чети — миней № 46 (Соф. Синод. Библ.), Никонови Пандекти отъ Търново и др.

Въ останалитѣ двуерови паметници вече е затрита старата разлика между **ъ** и **ь**, та забѣлѣзваме въ тѣхъ или безразлична употрѣба на ероветѣ, или пъкъ ново разграничение между **ъ** и **ь**, което нѣма нищо общо съ прѣдишната разлика между двата ера. Понеже между паметницитѣ отъ първата категория (съ безразлична употрѣба) на **ъ** и **ь** има

едни, въ които прѣобладава **ъ**, а други, въ които прѣобладава **ь**, азъ до едно врѣме ги разграничавахъ споредъ това на источни и западни (Вж. Б. Цоневъ, Класификация на бълг. книж. п-ци, Унив. Год. 1904—5); но отсетнѣ се убѣдихъ, че не сички паметници, въ които прѣобладава **ъ**, са отъ источни краища, както и не сички, въ които има повече **ь**, са отъ западъ. Тукъ има смѣсици, които забъркуватъ и дори затриватъ сѫщинското происходище. Затова по̀ добрѣ ще е, ако наречемъ тая група паметници смѣсена група, безъ разлика на тѣхния происходъ. Въ тая група влизатъ твърдѣ много паметници отъ сички вѣкове на срѣднобългарския периодъ, та дори до XVII вѣкъ, като напр. Погодински Псалтиръ, Добрѣйшово Еванг., Врачанско Ев., Ватикански Сборникъ, Търновско Ев., Теодосиева Лѣствица, I. Александрово Ев., а тъй сѫщо и много Евтимиеви произведения.

Отъ двуеровитѣ паметници се отдѣля още една група, въ която, истина, старата разлика между **ъ** и **ь** е вече затрита, но правописътъ на ероветѣ не е произволенъ, а уреденъ тъй, че **ъ** се употрѣбява и вмѣсто двата ера тамъ, дѣто има да замѣстя еровъ звукъ, а **ь** се пише тамъ, дѣто има да замѣсти безгласенъ еровъ знакъ, билъ той **ь** или **ъ**: **съвѣть кротъкь, тънъкь.** Такива паметници има тъй сѫщо твърдѣ много, и то начевайки отъ XIII вѣкъ; и понеже въ тѣхъ ероветѣ се употрѣбяватъ споредъ това, дали се изговарятъ, или не, можемъ да ги наречемъ паметници отъ фонетична школа. Такива са: Пирдопски Апост., Кюстендилско Четвероев., Габровски Пс. (Соф. Нар. Библ. № 9), Евтимиевъ Служебникъ и много влахобългарски паметници.

Останалитѣ срѣднобългарски паметници са едноерови, т. е. у тѣхъ правописътъ на **ъ** и **ь** е упростенъ тъй че е отстраненъ единъ отъ двата ера и се употрѣбява само единъ. Една група едноерови паметници се набира отъ ония срѣднобългарски паметници, които употрѣбяватъ само **ъ** за означаване и двата ера. Тия паметници са твърдѣ старински, а откъмъ **ж** и **ѧ** са повечето прѣходни. Такива са: Болонски Псалтиръ, Григоровичевъ Паремейникъ, Слѣпченски Апостолъ, заедно съ Пловдивски Апостолски листи (часть отъ сѫщия паметникъ), Охридски Апостолъ и др.

Имайки прѣдъ видъ, происхода и старината на паметницитѣ отъ тая група, заключаваме, че тая правописна школа води началото си отъ XII вѣкъ и то отъ югозападна България (Охридско); затова сгодно бихме я нарекли югозападна или охридска школа. Тя е могла да има свои слѣдбеници и на истокъ — до Зографъ, па даже и до Софийскитѣ манастири, както се вижда отъ двѣтѣ I. Александрови грамоти, а чрѣзъ прѣписи даземе и по̀ широкъ обсегъ по врѣме и по мѣсто, но азъ я свързувамъ съ Охрида поради нѣколкото важни паметници, за които навѣрно знаемъ, че са отъ оня край.

Другата група едноерови паметници прѣдпочита пъкъ ь, а ъ или никакъ не употрѣбява, или пъкъ се срѣща у тѣхъ тъй рѣдко, че се и не забѣлѣзва. Тая правописна школа бихме нарекли сръбска, ако нѣмаше въ нея толкова стари български паметници, ако нѣмаше дори и въ старобългарския периодъ наченки отъ нея; тъй напр. още Асеман. Ев. дава широкъ просторъ на ь, а пъкъ кир. Macед. листъ и не употрѣбява дори ъ, а само ь! Тъй че правописната практика, да се употрѣбява само единъ еровъ знакъ намѣсто двата, си е възникнала на българска земя и вѣроятно въ область, дѣто еровeтѣ и фонетично са биле изравнени. И наистина, повечето отъ ржкописитѣ, които съставятъ тая V група, сочатъ сѐ къмъ область, дѣто се допиратъ български и сръбски говори, именно сѣверна Македония или изобщо въ областьта на косовско-моравскитѣ говори, а за центъръ на тая правописна школа, може да земемъ Лѣсновския манастиръ св. Архангелъ Михаилъ и Гавриилъ, стародавно книжовно огнище прѣзъ срѣднобългарския периодъ; затова и право е, ако наречемъ тая школа Кратовска или Злетовска.

Паметници отъ тая школа има твърдѣ много, между които и доста старински, та бихъ рекълъ, че тая школа си е сжществувала едноврѣменно съ Охридската. Къмъ Злетовската школа принадлежатъ: Добромирово Евангеле, Бѣлградски Октоихъ, Дечански Псалтиръ, Ловчански Октоихъ, Струмишки Апостолъ, Софийски Паренесисъ, Берлински Сборникъ и др.

И тъй ако не зимаме подъ внимание други правописни разновидности, ще имаме петь вида паметници откъмъ ъ и ь или петь правописни школи:

I. двуерова етиможожка школа,
II. „ смѣсена „
III. „ фонетична „
IV. едноерова Охридска „
V. „ Злетовска „

Ако бихме искали сега да свържемъ нѣкакъ тия срѣднобългарски правописни школи съ старобългарско врѣме, ще можемъ за четири отъ тѣхъ да намѣримъ твърдѣ сгодни ослонки въ самитѣ старобългарски паметници; тъй напр. първата срѣднобългарска правописна школа има за прототипъ Супр. Сб., четвъртата Ундолско Ев. (Вж. още 1. л. отъ Киевски Мисалъ!) петята — Кир. Мак. листъ, а втората би се ослонила върху сичкитѣ останали, понеже въ едни отъ тѣхъ наистина прѣобладава, както знаемъ, ъ, въ други ь. Само за третята правописна школа — най-млада отъ сичкитѣ — нѣма прототипъ между старобългарскитѣ паметници, та и не може да има, защото е продуктъ на отпослешна и то съзнателна правописна дѣйность, и не стои въ никаква традиция съ старобългарската книжнина.

Слѣдва описъ на пò важни срѣднобългарски паметници, разпрѣдѣлени по вѣкове:

Вѣкъ XII.

1. Добромирово Евангеле.

Наречено тъй по една записка въ него, дѣто се споменува попъ Добромиръ. Намира се въ библиотеката на Петроградската Академия, получено тамъ отъ проф. Ягича, който го придобилъ отъ единъ ориенталистъ. Съдържа 183 перг. листи 8° по 20 реда уставно писмо, малко косо въ десно — тъй както е въ Савина Кн. и Унд. Ев., до нѣкждѣ и въ Супр.

За старината на Добром. Ев. говори не само писмото, но и това, че нѣма въ него червено писмо — сичко е

съ черно мастило. Писано е отъ двѣ ржцѣ: първата не употрѣбява никакви украшения: заглавкитѣ пише само по̀ голѣми и съ двойни линии, а втората употрѣбява ужъ по̀ украсени заглавки, но пакъ доста груби и съ черно мастило. Споредъ Ягича знакъ за старинность е и ꙋ вм. оу въ край редъ, както и і, ı вм. и. Употрѣбява се и знакъ ˘ за ꙋ, а веднъшъ даже и ˜ за онь: симо̃ = симонь. Прѣдлогъ отъ се пише цѣло, па и инакъ титли не употрѣбява твърдѣ. Има старинности въ буквитѣ, като напр. ц се пише като сетнешно ч, ѣ е съ много ниско стълпче. Това сичко показва, че Добромирово Евангеле происхожда наистина отъ XII вѣкъ, ако не и отъ по̀ рано.

По езика и правописа това евангеле е писано въ югозападна България, а писецътъ му, Добромиръ, се споменува на л. 121[a], въ края на Лукиното евангеле:

О благодѣти, гнѣ комоу са даси! ржкописание добромира попа грѣшьника. еже прѣписа и не доконьча мало:

За югозападна България (Македония) говорятъ изобилнитѣ примѣри отъ вокализувани ъ и ь: **ложь, сотникь, възопи, ко, козъ, со, оть пьчель соть; дверникь, кресть, ьскресь, тресть, оумерши.** Освѣнъ това употрѣбява се и дума кошуля: **отемлжщоуоумоу ти ризж и кошоулж не възбрани.**

Отъ Македония ржкописътъ билъ занесенъ въ Арабския манастиръ на Синай-планина, и то още прѣди XVI вѣкъ, защото има въ него записка, писана въ тоя манастиръ на 1568 година (л. 183): **✝ Ꙁде прїиде ра҃ божїи мно҃ грѣшни по҃ петрѣ ѿ Подꙋнакїю ѿ гра҃ Никѡль къ монатїр сїнаскїи. къ лѣ҃ ꙁꙁоѕ прї епикꙋпа евгенїа.**

Добромирово Евангеле е прѣходенъ срѣднобълг. паметникъ, защото въ него ж и ѧ си се употрѣбяватъ още правилно по старобълг., освѣнъ въ 3. мн. аор., дѣто стои винаги **шж** вм. **ша**. Инакъ, каквито замѣни между носовкитѣ има, тѣ се обясняватъ или чрѣзъ грѣшки или чрѣзъ аналогия, каквито са 3. л. мн. на **жть** вм. **ать: слышжть, творжть, женжть са,** и наспротивъ това и причастията: **пижи, дажи, творжи, хотжи, просжи** и пр.

Отъ двата ера употрѣбява само ь (V школа). ѥ стои вм. ꙗ не само слѣдъ чисти съгласни, но и слѣдъ шушкави: чѥмь, чѥсь, оужѥсь, бѣжѥ, отвѣщѥ, ѥзкы, ѥсли.

Іотовано ꙗ и ѥ нѣма, но ѭ се употрѣбява редовно: окопаѭ, моѭ, со мноѭ, таѭ, приемлѭть, молѭ сѧ, хвалѭ сѧ (покрай молѫ, хвалѫ, разорѫ, творѫ). Начално ѫ си остава: ѫглъ, ѫзы, ѫтроба, ѫжника.

Употрѣбява ꙃ: дроуꙃи, стьꙃѧ, кьнѧꙃь, ꙃѣло . . . Лабиално л, съ малки исключения, нѣма: на ꙃемли, корабь, пристѫпь, оупракень, прославѫ, любеше и пр.

Има запазени доста старинни форми (аще, оуоумоу, простъ аористъ, супинъ), но има и нови: ны вм. мы (два пѫти), кои, кымь (вм. цѣмь), о чьтомь, чьтого ради; едьга, кодьга, кьседьга, тодьга; еже се употр. като безродово мѣстоимение.

Добромирово Еванг. е изслѣдвано отъ проф. Ягича въ Sitzungsber. 138, Evangelium Dobromiri, ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des XII Jahrhunderts. Виена, 1898. Съ три снимки.

2. Григоровичевъ Паремейникъ.

Донесълъ Викторъ Григоровичъ отъ своето пѫтуване по Македония, а сега се пази въ Московския Румянцовски музей. Твърдѣ старинeнъ, а по употрѣба на ѫ и ѧ много правиленъ паметникъ.

Употрѣбява само ъ (II школа) и ы. Често изяснение на ъ и ь: стеблен, дебръ, декрми, сопъмѫтсѧ, ꙗвен сѧ, скорен, левъ, чест сотъ и пр.

Употрѣбата на ѫ и ѧ е уредена тъй, че ѧ служи за іотовани ѭ и ꙗ: ѧже, ѧглъ, ѧзыкъ, а за ѧ и ѭ слѣдъ съгласни служ ѧ (затворено ѧ): скорѧтѧ, възлюбатѧ, небо и земѧ и всѧ лѧпотѫ ею, т. е. като че ли ѫ крие въ себе си звукъ ъ, ѧ — 'ъ, а ѧ — јъ (срв. Супр. Сб.).

Вмѣсто ѣ често идва ꙗ: лꙗпота, трꙗва, тꙗло, дадꙗте;

Лабиално л идва много рѣдко.

Различава хубаво звукъ s, а пише го ꙃ.

Тоя любопитенъ срѣднобълг. паметникъ не е още изученъ ни издаденъ цѣлъ. Съобщи за него Срезневски, Древн.

слав. памятники юс. письма, 68—69, 216—218, 261—268, послѣ Викторовъ, Собраніе рукописей В. И. Григоровича, Москва, 1879, 4. Захвапа да го издава Р. Брандтъ, но издаде само два свитъка: Григоровичевъ Паремейникъ въ сличеніи съ другими паремейниками, вып. I, 1—90 стр., II, 91—178. Москва 1894.

Съдържа четива отъ Стария завѣтъ, наречени паремии.

3. Болонски Псалтиръ.

Намира се въ библиотеката на Августинския манастиръ въ Болоня (Италия), но какъ е дошелъ тамъ, неизвѣстно. Състои отъ 264 перг. л. 4°, писани въ два стълбца: на лѣво, съ по̀ едро, уставно писмо, е текстътъ, а на десно, съ по̀ дребно, полууставно писмо — тълкованията къмъ текста. Цѣлиятъ ржкописъ е работенъ твърдѣ грижливо; има хубави заглавки, а писанъ е въ село Равне до Охрида и то въ царь-Асѣново врѣме, както се вижда отъ една записка на л. 128:

Помѣни г҃ди раба своїа Iѡсифа и Тихотж, сътравша книгъї сиж съ бжиж помощиж и свѧтжѧ бц҃ж приснодѣвж Мариж. Писашж же сѧ къ Охридѣ градѣ, въ селѣ рекомъїмъ Равне при ц҃ри Асѣни блъгаръскъїмъ, — само че не се разбира, дали въ врѣмето на Асѣня I или Асѣня II; Ягичъ и Щепкинъ приематъ слѣдъ 1230 година.

Писмото на цѣлия ржкописъ е сè еднакво, та като се казва, че са го писали двама души, има да се разбира, че единиятъ, Йосифъ, го писалъ, а другиятъ, Тихота, го украсявалъ. Само на л. 106 личи друго писмо — отъ трети братъ Бѣлослава, който и отбѣлѣзалъ: **† азъ грѣшнъїи Бѣлославъ, грѣшнъїи и дръзъї на зло, а на добро лѣнивъїї, емоуже ѡтеүество гробъ, а богатство грѣси, блждъ слава, пописахъ братоу си Iосифу страницж ѿъ ѱалтирѣ. слава вѣкъї ам҃и.**

За историята на ржкописа е важна и друга една малко по̀ сетнешна и отъ неопитна ржка писана записка, пакъ на л. 128: **Сиа книгы коупихь сѧ ѿъ граматика Теодора ѿдъ Равьнеи и дахь азь еромонахъ Даниль грѣшаны попадины си обеди в позлащении и двѣ перьперѣ срѣдѣ града вь Бытоли** . . . нататъкъ зачернено и нечетливо.

Болонски Пс. е прѣписванъ направо отъ глаголски ржкописъ; това се вижда отъ многото глаголски букви, думи и дори цѣли редове въ него.

Откъмъ ъ и ь той спада къмъ IV школа (Охридска): употрѣбява само ъ и на много мѣста неетимологично; на спротивъ това и ы. Силна вокализация на ъ и ь.

ж и ѧ по срѣднобългарски, но ѧ се замѣнява съ ж и слѣдъ ч: чжда, начжло, чжсть.

И тукъ, както и въ Добромир. Евангеле ж стои въ глаголнитѣ форми вм. ѧ и въ причастията вм. ы: грждѫи, живжи, сжи, пасжи . . .

Въ прѣдсловие и слѣдъ гласни ж и ѭ; ѭ идва и вм. ж: трѭбнѣмъ, сѭднѭ.

Покрай щ идва и шт.

Различава хубаво ѕ, писано ꙃ.

ї се употрѣбя само въ край редъ.

Нови форми: тогокоу житию подобит'сѧ. Прич. на лє: да сѧ бихж ѩзыци спаслє.

Помощ. гл. є, нѣ вм. єстъ, нѣстъ.

1 л. мн. мє: єсмє, вѣмє, имамє.

3 pl. аор. на хж: прѣвратихж, призвахж, приѭхж и мн. др.

За Бол. Пс. писа най напрѣдъ Срезневски въ Древніе слав. памятники юсоваго письма, дѣто дава извадки отъ него на двѣ мѣста въ книгата си; но пълна и хубава студия за него написа Щепкинъ, Болонская Псалтырь, съ приложеніемъ семи фототипій и восьми цинкографій, Спб. 1906 (Изслѣдованія по рускому языку, т. II, 4.); а Ягичъ издаде цѣлия текстъ успоредно съ Погодинския псалтиръ, сравнени и съ други текстове, раскошно издание на Виенската Академия, подъ заглавие: **Словѣньскаꙗ псалътырь**, Psalterium Bononiense. Interpretationem veterem slavicam cum aliis codicibus collatam, adnotationibus ornatam, appendicibus auctam, adiutus Academiae Vindobonensis liberalitate edidit V. Iagić. Vindobonae, Berolini, Petropoli, 1907. Съ 19 фототипни таблици.

Къмъ изслѣдването на Щепкина вж. моята рецензия: Б. Цоневъ, Отзывъ о сочиненіи В. Н. Щепкина: Болонская Псалтырь, Сборникъ отзывовъ о преміяхъ и наградахъ за 1907 г. Спб. 1908.

4. Погодински Псалтиръ (тълковенъ).

Самото му оригинално заглавие гласи: **Ѱалтїрь красенъ сь протлъкованїемъ.** Намира се въ Петроградската явна библиотека; съдържа 278 л. 8⁰, хубавъ пергаментъ и прѣкрасно уставно писмо; текстътъ е писанъ пò едро, а тълкуванията пò дребно и то едно подъ друго, а не въ два стълбца, както Бол. Пс. Стиховетѣ иматъ червени заглавки, а тълкованията — зелени.

ъ и ь смѣсено (II школа), прѣобладава ъ. Вокализация слаба.

В ѣсто ꙑ — ы. Покрай ꙃ- употр. ѕ и ꙁ.

Откъмъ ж и ѧ Погод. Пс. е прѣходенъ паметникъ: носовкитѣ въ много случаи запазватъ старото си мѣсто. Той показва и други старинности, като напр. стари аористи въ изобилие. Но при това се срѣщатъ форми за 3 л. мн. сег. безъ тъ: **мноꙃи глѧ; придѫ, бѫдѫ** (споредъ Срезн. 58).

И. Срезневскій, Древн. сл. пам. юг. п. 52—60, 207—210, 244—260; Спб. 1878. Древній слав. перев. псалтыри.

В. Ламанскій, о нѣкоторыхъ слав. рукоп. въ Бѣлградѣ, Загребѣ и Вѣнѣ, Спб. 1864.

Издаде го В. Ягичъ, заедно съ Бол. Пс. V. Iagić, Psalterium Bononense, Вѣна, 1907 г. Къмъ Ягичевото издание са приложени осемь фототипни снимки отъ него. Вж. двѣ снимки отъ него и въ Палеогр. сн. съ нѣкотор. греч., лат. и слав. ркп. Имп. Публ. Библ., Спб. 1914, дѣто има 2 сн. и отъ Бол. Пс.

5. Слѣпченски Апостолъ.

Нареченъ тъй по Слѣпченския манастиръ Св. Иванъ близу до Прилѣпъ, дѣто се е намиралъ допрѣди 60—70 години. Сега се намира пръснатъ по разни библиотеки и лица. Най голѣмата часть отъ него, 136 листа, се намира въ Петроградската явна Библиотека, доставени отъ Верковича (130 л.) и отъ Сарафова (6 л.); 6 листа се намиратъ въ Московскиятъ Румянцовски музей, постѫпили съ книжата на Григоровича, 2 листа се пазятъ пъкъ у Киевския църковно-археологически музей, 1 л. се намира въ библиотеката на

В. И. Срезпевски и 9 листа има въ Пловдивската Народна Библиотека (№ 62). Цѣлиятъ ржкописъ състои за се а отъ 154 перг. листа голѣма 4⁰, безъ начало и край и съ липси по срѣдата. Писанъ е отъ двама души: л. 1—80, и 103—154 пише една ржка, възедро писмо и малко косо въ десно, а отъ 81—102 пише друга ржка — по̀ дребно и право писмо. Тия двѣ ржцѣ се различаватъ и по правописъ.

Слѣпч. Апостолъ е палимпсестъ, т. е. писанъ на пергаментъ, на който било писано по̀ прѣди друго писмо (гръцко), па изтъргано. По старинния си езикъ и правописъ принадлежи къмъ най старитѣ срѣднобългарски паметници. Снабденъ е и съ старинни заглавки.

Слѣпч. Апостолъ (главната ржка) употрѣбява само ъ (IV школа), а втората ржка пише и ь. Въ цѣлия текстъ ꙑ. Вм. ѧ и ѩ (слѣдъ съгл.) I ржка употрѣбява ѧ, а II ѧ (рѣдко ѧ). Въ начало и слѣдъ гласна I ржка пише ѫ, а II — ѧ.

I ржка не употрѣбява ѡ, а тъй сжщо ї идва само въ край редъ; iотация нѣма и вмѣсто ю постоянно оу. Втора ржка има ѥ и ю редовно, а оу само тукъ-тамъ.

Слѣпч. Апост. съдържа апостолскитѣ дѣяния и послания, а на края има мѣсецословъ съ показалецъ, дѣто мѣсецитѣ са показани и на български.

Най напрѣдъ съобщи за тоя ржкописъ Срезневскiй, Древн. сл. пам. юс. п. 101—107, 301—303, 310—318 — по Григоровичевитѣ 6 листи и по Верковичевия ржкописъ, полученъ чрѣзъ Янка Шафарика; подиръ това Кочубинскiй въ Отчетъ о занятiяхъ славянскими нарѣчiями, Одесса 1876 г. (XX т. Зап. Новор, Унив.)

Срв. още: Воскресенскiй, Древнеславянскiй переводъ Апостола, Москва 1879.

Викторовъ, Отчетъ Румянцов. муз. за 1876—78 г.

Архим. Амфилохiй, Древнеславянскiй Карпинскiй Апостолъ XIII в. III, 2, стр. 7—10.

И. Бычковъ, Отчетъ Имп. Публ. Библ. за 1891 г. стр. 23—24.

За Пловдивския откжслекъ съобщи П. Кулаковскiй въ Отчета си (Варш. Унив. Изв. за 1900 г. V, 8).

Пълно и хубаво издание на цѣлия ржкописъ има отъ Ильинскій, Слѣпченскій Апостолъ XII вѣка, трудъ Г. А. Ильинскаго, съ приложеніемъ двухъ фототипическихъ снимковъ. Москва 1912. XCII + 135 голѣми страници.

6. Охридски Апостолъ.

Намѣрилъ го и отнесълъ Григоровичъ отъ Охрида, а сега се пази въ Московския Румянцовски музей. Има 112 перг. листи 4⁰. Писанъ е отъ двама-трима души, затова му е писмото нееднакво, но е четливо, макаръ и не дотамъ правилно. Заставки и заглавки тъй сжщо не тъй хубави. Срѣщатъ се думи и цѣли редове, писани съ глаголица, отдѣто се вижда, че за изводъ му е служилъ глаголски ржкописъ; ї само накрай редъ; покрай щ и шт; употрѣбява само ъ (Охридска школа). Различава звукъ ѕ, а бѣлѣжи го ꙁ.

ж се употрѣбява за ж и ѭ; покрай ѧ идва ѧ и ѩ. ы се пише обикновено ъї.

ъ и ь се срѣщатъ на често вокализувани; ж се употрѣбя и слѣдъ ѵ, а често стои вм. ѧ — особено у глаголи: ходж, молж сж, постж сж и пр.

Устно л се испуща често.

Срѣщатъ се доста случаи за 1 л. мн. — мє.

Много често употрѣбява дат. вм. род. пад. — Апостолътъ е „изборенъ" и не е пъленъ текстъ; липсуватъ прѣдни и крайни листи. Къмъ краятъ има мѣсецословъ, дѣто имената на мѣсецитѣ се даватъ и на български.

За Охр. Ап. съобщи най напрѣдъ самъ Григоровичъ въ Очерка си (1848 г., с. 186) и сетнѣ въ Ж. М. Н. Пр. 1852 г. (О древней письменности славянъ, 152).

Вж. още Шафарикъ, Pohled na prvověk hlah. pis., Č. Č. M., 1852, 90—91; въ Památky hlah. pis. (1853 г.) сжщиятъ напечата глаголскитѣ мѣста отъ Охр. Ап.

И. Срезневскій, Др. гл. пам. юс. п., 75, 269—300.

Г. Воскресенскій, Др. сл. перев. Апостола, 94—99.

С. Кульбакинъ го изучи най добрѣ и писа за него първо въ Изв. Р. Ак. VII, 166—234, а сетнѣ го издаде изцѣло съ подробна студия върху него и съ четири фототипни

снимки отъ него — като III кн. на „Бълг. Старини“: Охридская рукопись Апостола конца XII вѣка, София, 1907 г. стр. CXXXVI + 141.

7. Битолски Триодъ.

Намѣренъ въ Битолско и донесенъ заедно съ други черковни книги и гръцки ржкописи въ Битолското българско агентство на 1898 г., а сега — въ Софийската Университетска Библиотека.

Съдържа 101 перг. листъ 4⁰, уставно писмо, съ много хубави цвѣтни заглавки. Твърдѣ интересенъ срѣднобългарски паметникъ не само като изворъ за историческата българска граматика, но и за културното състояние на поповетѣ и граматницитѣ отъ онуй врѣме (XII—XIII вѣкъ). както се вижда отъ многото записки и бѣлѣжки въ него, писани отъ самия прѣписвачъ. Писалъ го граматикъ попъ Георги отъ с. Вжпа — **въ стльпе на блюда в стыїхь врачен**, т. е. въ камбанарията на Св. Врачеве Козма и Дамиянъ, Кичевско.

Употрѣбява и двата ера, но ъ само въ прѣдлози. Вмѣсто ꙑ — **ы**; йотация нѣма, освѣнъ при **ꙗ**. Въ начало, слѣдъ гласни и слѣдъ **ч** употрѣбява **ж**. Покрай **ѧ** идва и **ѫ**. Честа вокализация. Срѣщатъ се въ него глаголски думи и цѣли редове, по което може да заключимъ, че е прѣписъ отъ подобенъ глаголски триодъ. Любопитно, че докато въ кирилския текстъ се прѣдпочита **ь**, въ глаголскитѣ мѣста наопаки се пише само **ъ**. Паметникътъ е старъ, но съдържа за чудо, много новобългарски форми, и то не само въ запискитѣ, но и въ текста.

Нѣкои отъ запискитѣ:

На л. 9ᵃ . . . **Грѣшныї Георгие вь стльпе нь блюда пиша̄ в стыхь врачен ·л҃· днь д҃е: помнноунте мене братнꙗ моꙗ, що ми мрьзнеть ржчицама тв пиша̄: тв ꙗдѣ̄. тв лежа̄ без огьн.** . Значи писалъ въ стълпъ и на блюдо (синия). У Йорд. Иванова, Бълг. Стар. 87, погрѣшно е прѣдадено: **кь стльпень блюдж**; тука се не касае за село Стлъпъ, а за кула, камбанария.

На л. 10ª . . . [Богь да прости] Пиросока сна, еже ми донесе ѿ зажца ·к· листька ·г· днь ген.

л. 28ª . . . а що си патисх нощиж пишжще аще и гржбо непльнѣ . . .

52ᵇ . . . [донесе] хартїе сїе Петрь. Иваиь. ковачь. а азь югониса писатї. догде ми не возмжть трнѡ. Простѣте брае. всѣ на и ипа Геѡргиа ѿ Вжпи.

л. 64ᵇ . . . дшице моа грѣшнаа, що ми желаеши сжще да видишї враи книж [ицѣ], ако и корабникь враи мрю, ако и оленъ зракие, ако и убогь пищж себѣ и ѡдѣание. Помииаите ма, а ва вь . . . .

70ᵇ . . . а що си патихь ѿ мраза весь ·е· фе.

л. 90ᵇ. Помииаите брае Ивана Ємиостииа затѣ,, ѡти мї даваше прѣсоль и млѣчице.

На л. 93ᵇ написалъ прѣ слѣно заедно и се извинява: покои рьцї и адь заедно написахъ — простѣте ма!

Съобщава за него и го описва Й. Ивановъ, Бълг. старини изъ Македония, 87—104, заедно съ двѣ снимки.

Вѣкъ XIII.

1. Добрѣйшово Евангеле.

Намира се въ Соф. Нар. Библ. (№ 17), постжпило тамъ отъ Тулча, но прѣди това било въ Одринско. Има 127 перг. листа 8⁰, безъ начало и край но подвързано, а 48 листи отъ срѣдата му се намиратъ между ржкописитѣ на Бѣлградската Нар. Библиотека, тъй че цѣлото Евангеле има сичко 175 листи, отъ които първитѣ 168 съдържатъ четиритѣхъ евангелета, а на послѣднитѣ седемь е синаксаръ или показалецъ, ала не цѣлъ.

Пергаментъ грубичъкъ и нееднакъвъ: нѣйдѣ бѣлъ и гладъкъ, нѣйдѣ на петна, тънъкъ или грапавъ, та и самиять писачь го проклева съ една бѣлѣжка на листъ 3 отдолу: еде проклата хартиа!

Писмо срѣдно-уставно, малко наведено вдесно. Покрай главната ржка се забѣлѣзватъ и други 4—5 ржцѣ, но тѣ пишатъ само по нѣколко реда.

Мастило малко бѣлизняво; покрай черно мастило употрѣбява се и червено, синьо, зелено та и жълто.

Добрѣйшово Евангеле е украсено съ хубави заглавки, заставки и ликове. На л. 18б, слѣдъ свършъкътъ на Марковото Евангеле е ликътъ на евангелистъ Лука: срѣдъ пъстро кржжило отъ плетеници сѣди на столъ Св. Лука съ разгърната книга отпрѣдѣ си, а надъ главата му висятъ двѣ кандила и три грозда съ надписъ: **а се гроздніе и кандила.** Отдесно му свѣтилникъ съ три запалени свѣщи и пакъ надписъ: **а се свѣщи;** отлѣво му е нѣщо като аналой, надъ който се чете: **се пѣвецъ.** Около кржжилото пъкъ написано: **стын лоука еуглисте помози да зачнж по здракоу стого иωана еуглиста.** На л. 72б е ликътъ на евангелистъ Иоана между четири шарени стълпа и три свода. Надъ сводоветѣ се чете: **сты Иωане евангелисте помилуи и мене грѣшнаго и недостоинаго рабa си**; а надъ евангелиста: **сватын Иωанъ сынъ громовъ.** Свети Іоанъ е изобразенъ седналъ на столъ съ разгърнати като за благословъ ржцѣ, а прѣдъ него е изобразенъ пò малъкъ човѣкъ, голобрадъ и гологлавъ, съ дълга дреха, какъ колѣничилъ и протѣга ржцѣ къмъ евангелиста; прѣзъ лѣвата си ржка прѣфърлилъ нѣщо като бѣлъ убрусъ (орарь?), а отдолу подъ ликоветѣ се чете: **попъ Добрѣишо молитса сватомоу Иоаноу.**

Въ Бѣлградската часть е пъкъ ликътъ на евангелистъ Марка, обиколенъ съ троесводна рамка, надъ която се чете: **прости и помилоуи стын Марко да зачнж стаго Лоукж по здракоу**, а отдолу подъ ликътъ: **пиши Вълчо грѣшниче и приписи, ωти ржка изгниква, а слава божиа прѣбывајж въ вѣкы.**

Покрай Добрѣйша и Вълча споменува се и третьо съврѣменно име Стрѣзо, който писалъ нѣколко реда на л. 116а, та отбѣлѣзано това отдолу подъ текста: **здe Стрѣзо писа ω Маркова.**

За старината на евангелето е важна една дата на л. 5а, макаръ отъ пò сетнѣшно врѣме: **година ω Хр. ҂асклa** — 1221. Ако тая бѣлѣжка е основана върху пò стара, сега изгубена записка, излиза, че Добрѣйшово Евангеле е отъ началото на XIII вѣкъ.

Добрѣйшово Евангеле е прѣходенъ паметникъ: въ него носовкитѣ се употрѣбяватъ навредъ по старобългарски, само въ 3. мн. аор. се пише **шѫ** вм. **шѧ**. Обаче у глаголи и причастия се употр. се́ **ѫ**.

Откъмъ **ъ** и **ь** въ Добрѣйш. Ев. прѣобладава двуеровъ, правописъ (II група), но са застѫпени и други школи, а именно въ Матейовото и часть отъ Марковото Евангеле се забѣлѣзва фонетиченъ правописъ (III школа); въ края на Марковото Ев. личи едноеровъ охридски правописъ (само **ъ!**), а пъкъ на л. 44ª и 38ª (Бѣлградска часть), дѣто са писали двѣ други рѫцѣ, личи едноеровъ кратовски или злетовски правописъ (само **ь!**).

Вокализацията на еровета е доста честа, но изглежда, че е прѣнесена въ повече случаи отъ извода, който происхождалъ отъ югозападни краища.

ѣ стои слѣдъ шушкави и слѣдъ j.

ꙑ се пише и **ы**, а употрѣбата му е правилна.

Разлика между з и s нѣма. Тукъ-тамъ се пише ꙁ-, а ꙃ само за цифренъ знакъ.

Срѣщатъ се доста дателни форми но **ови** и множест. число на **є**.

Идва мѣстоимение **тоговъ** и даже членна форма у прилагателни: **злыѡть рабь** 23ª (Бѣлгр. ч.).

Аор. 3. мн. покрай **шѫ** идва и **хѫ**.

Въ синтактично отношение се срѣщатъ нѣкои новотии.

Добрѣйшово Евангеле споменува още Кулаковскій въ Отчета си О научныхъ занятіяхъ (Варш. Унив. Изв. 1899 стр. 21—36) — видѣлъ го въ Соф. Нар. Библ. още невписано въ каталога.

Вж. още: Б. Цоневъ, Изъ Софійской національной библіотеки, Сборникъ Ламанскій II, 904—914; за Бѣлградската часть: Воскресенскій, Славянскіе рукописи въ заграничныхъ библиотекахъ, Сборн. отд. р. яз. XXXI, I, 52;

Љ. Стојановиħ, Каталог Нар. Библ. у Београду, № 35;

В. Стасовъ, Славянскій орнаментъ, табл. VII;

I. Polívka, Zprava o studijné cestí do klášterů Fruškogorskych a do Belehrada. V. Č Ак. IV, 154.

С. Кульбакинъ, Матеріалы и замѣтки по славяновѣдѣнію, Ж. М. Н. Пр., 1905, № 5, стр. 5.

Вж. още моя Описъ, 15—18; а на подробно го разглеждамъ въ особена I книга на Бълг. Старини: Добрѣйшово четвероевангеле, срѣднобългарски паметникъ отъ XIII вѣкъ, София, 1906. XII + 94 (студия), 95—231 (текстъ), 232—264 (сравнение), съ 6 снимки.

2. Търновско Евангеле отъ 1273 год.

Намира се въ Загребската югославянска Академия, постѫпило тамъ заедно съ книгитѣ на хърватския книжовникъ и общественъ дѣецъ Михановича. Има 247 листи 4⁰, безъ начало, отъ които половина са пергаментъ и половина хартия, т. е. тетрадкитѣ са съставени тъй, че външнитѣ имъ два листа са кожани, а вѫтрѣшнитѣ два — хартиени; споредъ това Търн. Ев. е най стара наша книга, въ която се употрѣбява хартия. Писано е въ врѣме на царъ Константина Асѣня (1258—1277), както се вижда отъ една записка въ него, само че датата ѝ не личи добрѣ, но вѣроятно е 1273 год. Не само годината, но и цѣлата записка била нѣщо поврѣдена, та сетнѣ възстановена отъ нѣкой сърбинъ и гласи тъй: **Вь лѣ҃ ҂ѕѱ҃па царствоующꙋ блг҃овѣрномоу царю Константиноу и Михаилоу сыноу его обладающоу всѣми блъгары и при патриарсѣ Ігнатии блъгаромь зач҃е се и съврьши се тетраеуг҃ль сии потьщаниемь и цѣною иеромонаха Маѯима и роукою пресвитера Драгые. Писани же соуть вь цариградѣ Трьновѣ, да до негоже доидоуть, исправѣите а не кльнѣте писавшаго.**

Крайнитѣ листи на рѫкописа са нѣщо поврѣдени отъ нѣкаква тъмно-морава течность, та не може да се прочете отъ оригиналната записка повече отъ това, що е прочелъ и обнародвалъ Лескинъ, Arch. IV, 512. Втората цифра отъ датата не личи добрѣ, но мисля, че първичната цифра е била **п** (80), която, слѣдъ като е била поврѣдена, била възстановена като **и** (или споредъ Лескина като **к**). Миклошичь (Lexicon X), Срезневскій (Малоизв. и неизв. памятники XLVIII) и Валявецъ приематъ наистина 1273 год.

Търновско Евангеле е вече изслѣдвано отъ Валявца въ Загребски Starine XX и XXI: Trnovsko Tetraevandjelje, priobćio

M. Valjavec, 1889). Вж. още: Arch. XIII, 241—248 (рецензия отъ Облака върху Валявчевото издание), М. Сперанскій, Къ исторіи славянскаго перевода евангелія, 23—33; вж. и моятъ Описъ на Кирилскитѣ ржкописи въ Загребъ, 9—10.

Правописътъ на Търн. Ев. е смѣсенъ, т. е. **ъ** и **ь** се употрѣбяватъ безъ правило (втора школа). При това често се вокализуватъ — особено **ь**. Смѣсени са и знаковетѣ на **ы**: **ы, ъı, ьï, ъï** и **ьî**. Носовкитѣ са тъй сжщо размѣсени: **ѫ** и **ѭ**, **ѧ** и **ѩ** — безъ правило: **ѩзыкъ, ѧзыкъ** и **ѫзыкъ**; **ѩшѫ, ѧшѫ, ѫшѫ**. Аор. покрай — **шѫ** идва и — **шѧ**.

ѣ идва и слѣдъ **ү**, но се и замѣнява съ **ѩ**: **тѣхъ, къ молитвѣ, на странѣ, въ мѫүныхъ снтѣхъ трехь, простри**.

ѕ и **ꙃ** не употрѣбява.

Любопитно, че въ тоя паметникъ се срѣща мѣстоим. **и** вм. **ѥ** (за срѣденъ родъ): **обитъ и (тѣло), обьмь и (отроує)**, което напомня вече днешното шуменско *и* вм. *го* за ср. р.

3. Боянско Евангеле.

Намѣрилъ Григоровичъ при своето пжтуване по Европейска Турция (1845 г.) въ с. Бояна (Софийско), дѣто, казва, че въ селската църква имало десетина ржкописи. Сега се намира въ Петербурската явна Библиотека. Има 109 перг. листи 4° обикновенъ полууставъ.

Боянско Евангеле е глаголски палимпсестъ и се споменува често, кога е дума за старината на глаголицата. Споменува го и Шафарикъ у своитѣ списи, но подробно го разгледа и проучи Кульбакинъ, Изв. на Петербур. Академ. IV, Матеріалы для характеристики среднеболгарскаго языка, 800—860. Отнася го къмъ XII—XIII вѣкъ.

Боянско Евангеле има смѣсенъ правописъ: **ъ** и **ь** безъ правило; прѣобладава **ь**.

ѫ и **ѧ** доста неправилно, често се и не различаватъ едно отъ друго, освѣнъ това се и замѣняватъ съ **ъ** и **є**: **съкота, мъцѣ, бѫдитє, лѫжѫщє, вьзѫпишѫ, тѫүнѫ, изшѫдшє, разгѫнѫвъ, тѫкмо, тѫн** (**тън** = той), **пятѫкъ, тѫма, распѫнѣтє, стѫкленица, мѫцѫ; гръүаскы, жръүаскы, үатошѫ, ѫжнан, обращѫ сѧ** вм. **обращь сѧ**.

Различава **ѕ**, а пише го **ꙃ**.

4. Кюстендилско Четвероевангеле.

Намира се въ библиотеката на Кюстендилското педагогическо училище, постѫпило тамъ неизвѣстно откѫдѣ. Има 61 перг. л. 4°, хубавъ уставъ, по 23 реда на стр., а съдържа само евангелето отъ Лука, и то не цѣло. Писмото му е много правилно, а много отъ буквитѣ иматъ прѣчертани части. Обикновенитѣ точки надъ буквитѣ иматъ изгледъ повече на запетайки, тъй сѫщо и двоеточието надъ і прилича на двѣ обърнати запетайки ‘і̕.

Ударения (фонетични) нѣма, но покрай двата спирита се употрѣбява и двоенъ грависъ, който служи за означение на испуснатъ ъ или ь. За сѫща цѣль служи и апострофъ. Различава о ѡ и ѻ безъ строга послѣдователность; покрай оу идва и ꙋ, което се употрѣбява, както и ї, обикновено край редъ или въ прѣдословие.

Кюстендилско Евангеле употрѣбява ѷ и ѵ́ твърдѣ строго разграничени: ѷ значи винаги гласна ѵ или и, а пъкъ ѵ́ — съгласна в: гаѵ́рѷиль.

Тъмнитѣ гласни се употрѣбяватъ много правилно: ъ и ь фонетично (III школа), т. е. ъ замѣстя и двата ера като еровъ звукъ, а ь служи за еровъ знакъ безъ звуково значение, обаче винаги рь и ль; ѫ и ѧ се различаватъ много хубаво едно отъ друго и се употрѣбяватъ правилно; слѣдъ гласни или въ начало винаги ѩ.

Честа вокализация на ъ и ь.

Исчезналъ еръ се означава ту съ двоенъ графисъ ̏, ту съ апострофъ ': дѣ̏ма, тъщ'но.

Хубаво различава звукъ ѕ, който пише ꙁ, а ѕ му служи само за число 6.

Употрѣбява често дател. пад. на о в и: мѫжеви, кесареви, елеѡви и пр. Има много случаи отъ окончание є за мн. число: фарисеие, створиле и пр.

Повече за него вж. Б. Цоневъ, Кюстендилско Четвероевангеле, Псп. LXVI, 536—561, съ четири снимки.

5. Пирдопски Апостолъ.

Бивши имотъ на Пирдопската църква Св. Богородица, а сега въ Софийската Народна Библиотека. Има 122 перг. л. 4°. Писмо и правописъ съвършенно сѫщи, каквито и въ Кюстендилско Евангеле.

Разгледва го М. Ивановъ, Палеографически, граматически и критически особености на Пирдопския Апостолъ, Мсб. VI, 83—112, VIII, 169—193. Съ четири снимки отъ него.

Прѣди да се придобие рѫкописътъ за Народната Библиотека, два листа отъ него бѣха получени тамъ отъ Просвѣтното министерство, които прѣди това биле у Д-ръ В. Балджиева. Тия два листа влѣзоха въ Описа подъ № 90 (стр. 70). У сѫщия г. Балдж. има и други 8 листа.

6. Врачанско Евангеле.

Намира се въ Софийската Народ. Библиотека (№ 19), донесено тамъ отъ Враца. Има 201 перг. л. 8°, по 20 реда на стр. хубаво уставно писмо, безъ друга особена украска.

Врачанско Евангеле е изборно. Слѣдъ евангелскитѣ четива по недѣли, слѣдватъ 12-тѣхъ страстни евангелия, а послѣ мѣсецословъ съ празнични евангелия, сетнѣ слѣдватъ нѣколко евангелия за особени случаи и обикновенъ показалецъ, който останалъ недовършенъ.

Врачанско Евангеле е писано нѣйдѣ въ сѣверозападни краища и то по руски изводъ, защото се спосрѣща съ руски евангелия, каквито са Остромирово, Архангелско и Путнанско: въ него се замѣняватъ ф и ѳ; не познава звукъ ѕ (освѣнъ за числа), употрѣбява нѣкои руски думи (семь вм. седмь, толоун), а освѣнъ това показва замѣни между ѫ и ю, ѧ и ѫ както въ рускитѣ паметници.

Откъмъ ъ и ь правописътъ му е смѣсенъ. Вокализация слаба.

Носовкитѣ се употрѣбяватъ по срѣднобългарски, но ѫ не само слѣдъ ж, ш, ц, а и слѣдъ j и ѵ; слѣдъ ж винаги ѫ. Освѣнъ това въ Врачанско Евангеле има и друга особеность, че въ него ѫ и ѫ се замѣняватъ често съ чисти гласни ѧ и ѧ. Въ тая замѣна се крие не само руско влияние, но и особенъ

яснозвученъ говоръ срѣднобългарски. Откъмъ тая страна Врачанско Евангеле има на себе си подобенъ други единъ срѣднобългарски паметникъ, нареченъ Хлудовъ Паремейникъ. Вж. по долу.

Има доста фонетични и морфоложки старинности, но и нови форми: 3 л. ед. ч. безъ **тъ**; глаголи на **оүва** вм. **ова**. Супинъ се употрѣбява вм. инфитивъ. Покрай това има доста случаи, дѣто се употрѣбява **тъ** въ 3 л. имперфектъ: **хоулѣшетъ, молѣхѫтъ**. Нови обрати се срѣщатъ и въ нѣколкото случайни бѣлѣжки въ него, като напр. на л. 19б, дѣто писачътъ прѣобърналъ два листа наведнъшъ и оставилъ тъй двѣ страници неписани, та отбѣлѣжилъ отстрани: . . . **грѣшникъ, варе какъ се забыхъ та грѣшнх! Прѣвратнхъ два листа, грѣшникъ ѭ!** А на л. 147б благодари за хлѣбецъ и яйца, що му носила калугерица: **Богъ да простн калѹгернцѫ ѿ грѣхъ, ωтн мн донесѣше хлѣбъ макъ н ꙗца да сѧ насытѧ!** На л. 156б пъкъ благодари за благотина: **Богь да простн Слав'на ωтн мн доносѣше благотнѫ!** Кратки бѣлѣжки, но твърдѣ характерни за живота и условията, срѣдъ които са работили нашитѣ стари книжовници.

Врачанско Евангеле споменуватъ: Лавровъ, въ една своя рецензия върху Ягичевия Grčkovičev odlomak glag. apostola (Труды Слав. ком. Моск. Археол. Общ. I, 273); Архангелскій въ Отчета си, стр. 9 (Каз. Ун. Изв. 1898), Кулаковскій въ Отчета си (Варш. Ун. Изв. 1900. Вж. за него още: Б. Циневъ. Описъ на ръкописитѣ и пр., 20—21 и на отдѣлно издадено: Врачанско Евангеле, срѣднобългарски паметникъ отъ XIII в., Соф. Нар. Библ. № 19, (кн. IV отъ Български Старини), София, 1914. Стр. V + 64 (студия) + 65—220 (текстъ), 221—263 (допълнения и показалецъ), съ 8 снимки отъ които двѣ отъ Хлудовъ Паремейникъ, понеже тоя паметникъ има нѣкои общи черти съ Врачанско Евангеле.

7. Македонски или Струмишки Апостолъ.

Намира се въ Пражкия музей, донесенъ тамъ заедно съ книгитѣ на Шафарика. Има 88 перг. листи 4⁰, въздребенъ полууставъ. Миклошичъ (Lexicon) го полага въ XIII вѣкъ,

А. Шафарикъ казва за него: Scriptus saeculo XII exeunte aut XIII ineunte; въ XIII вѣкъ го полага и проф. Поливка, който го е изучавалъ. Може да е наистина отъ XIII вѣкъ, но е много неправиленъ ржкописъ откъмъ текстъ и откъмъ правописъ. Едничка правописна правилность у него е редовна употрѣба на **ь** вмѣсто двата ера; инакъ носовкитѣ се замѣняватъ помежду си, безъ никакво правило, а често се и не различаватъ една отъ друга; замѣняватъ се и съ чисти гласни **ъ** и **є**.

ъ и **ь** се вокализуватъ — особено **ь**.

Много често **цѣ** се прѣдава съ **ца: цана, цало, вь мжца, кь рѣца, не пецате сѧ, рьцате, цаломждрьно**; па и: **блаза, урако; прѣмждро, ѡ христѣ.**

Употрѣбява опако **ѹ**.

Апостолътъ е изборенъ и съ мѣсецословъ на края.

Шафарикъ го споменува въ нѣколко свои съчинения: Rozbor staroslovanského překladu Písma svatého, recenzí cyrillské i hlaholské, Č. Č. M. 67; Památky hlaholského písemnictví, XII; Ursprung und Heimat des Plagolitismus, 21. Разгледва го Срезневскій въ Свѣдѣнія и замѣтки LXXII; Ягичъ го сравнява съ единъ други срѣднобългарски апостолъ (Михановичевъ откъслякъ). Разгледва го и Воскресенскій въ Древн. Слав. Перев. апостола, 104—111.

Най-потънко го е разгледалъ и проучилъ проф. Поливка, Paläographische, grammatische und kritische Eigentümlichkeiten in dem makedonischen Praxapostol, Arch. X. 106—132, 417—483.

8. Софийски Октоихъ.

Намира се въ Соф. Нар. Библиотека, допратенъ отъ Народния музей, дѣто билъ донесенъ отъ Македония и бѣше внесенъ подъ два № № (2897 и 2898). Има сичко 33 перг. листа фол. въздребенъ уставъ по 32 реда на стр. Злетовска школа (само **ь**), но прѣписанъ отъ югозападенъ изводъ, защото се срѣщатъ на често вокализувани **ъ** и **ь**: **созда, копиѩ, восиѩ, оусопшѫа, соть, сонь, сонмище**; освѣнъ това още: **потаплѣжть, дѣлатела, огноу** и пр., както и наопаки: **лю** вм. **лоу**. При това **ж** се пише и слѣд. **у**.

Слѣдъ гласна и въ начало идва само **ѫ**. Носовкитѣ се пишатъ тъй, че мѫчно се различаватъ.

Іотовани **ꙗ** и **ѥ** доста редовно; идва и **ѭ**. Малко ї — твърдѣ рѣдко.

Срѣщатъ се много на често глаголни форми на **мє**: **хвалимє сѧ, молимє, зовємє, поутѣмє.**

Мѣсто **вьсѣчєска** идва на нѣколко пѫти **всѣчкаа** — прѣдходница на днешната наша форма всичка, сичка.

За този октоихъ писа Г. Ильинскій, Софийскій октоихъ XIII вѣка, Спб. 1906 (Ак. Изв. X, 4, 204—228), дѣто дава изводъ и снимка отъ него.

9. Хлудовъ Триодъ.

Намира се въ Николския манастиръ до Москва, внесенъ тамъ заедно съ други рѫкописи на Хлудова. Има 188 перг. листи фол. и съдържа части отъ постенъ и цвѣтенъ триодъ. Описва го на кратко А. Поповъ, Описаніе рукописей А. И. Хлудова подъ № 113, а по̀-подробно Милетичъ, Интересенъ срѣднобългарски паметникъ отъ XIII вѣкъ, ПСп. LXVI, 95—112.

Покрай многото старинности Хлудовъ Триодъ показва и много любопитни отклонения отъ обикновения книжовенъ езикъ за онова врѣме, та заслужва да бѫде изцѣло проученъ и издаденъ.

До половина употрѣбява само **ь** (и **ы**), а отъ половината — покрай **ь** идва и **ъ** (и **ꙑ**).

Честа вокализация на **ъ** и **ь** — свидѣтелство за югозападно влияние.

ѫ и **ѧ** се различаватъ хубаво графично; тукъ-тамъ идва и **ѫ**, а слѣдъ гласни и въ начало — само **ѫ**. Нѣколко пѫти идва **єсмѫ**.

Употрѣбява и обърнато **оі**.

Слѣдъ **ц** вм. **ѣ** идва **а**: **цанѫ цаненаго, оцасти мѧ, цакиници, исцади** и пр., па тъй сѫщо: **зало, само.**

Устно **л** се не употрѣбява.

Често идватъ запоставени мѣстоимения: **улокѣкотъ, улокѣкоу томоу, скитокосъ** и пр.

1, л. мн. **ме:** **тръпиме.**
3. мн. аор. **хѫ:** **въврѫгохѫ, приближихѫ се, оубоїахѫ сѧ** и пр.
Често идва дателенъ притежателенъ.
Вмѣсто **когда, тогда** пише **кодга, тодга** — като Добром. и др.

10. Хлудовъ Паремейникъ.

Намира се въ Николския манастиръ до Москва въ сбирката на Хлудова (пó-прѣди Лобкова); твърдѣ интересенъ паметникъ отъ края на XIII или начало на XIV вѣкъ. Има 171 перг. листъ 4⁰, срѣдно уставно писмо по 22 реда на стр. съ хубави заглавки. За него съобщи най-напрѣдъ Срезневскій (Свѣд. и зам. 70, 218, 224); описва го и А. Поповъ (Опис. рук. А. Хлудова, 277—300).

Лобковъ или Хлудовъ Паремейникъ е писанъ между 1294 и 1320 год. и то въ область, която въ онуй врѣме е била подъ византийска власть, понеже въ една записка на послѣднитѣ му два листа се споменува само византийскиятъ императоръ Андроникъ Палеологъ и синъ му Михаилъ. Записката е любопитна по съдържание и езикъ; въ нея срещаме за първи пѫть нѣкои новобългарски думи и форми:

Слава съкрьшителю г҃оу б҃оу с҃твориωомоу всѣ мѫдростиѧ своѧ н҃бса и землѧ и морѣ и ѩже вн҄емь. Изволениемь ѿца и с҃таго д҃ха написа сѧ кн҄игѫ сиѧ рѫкоѧ мн҄огогрѣшноѫ и недо҃стноѧ нарещи сѧ рабь б҃ии Николь а зовомъ мирскы брата. Вь дни благовѣрн҄аго ц҃рѣ кирь Ѫндроника Палеωлога и при с҃нѣ моу кирь Михаилѣ ц҃ри. Написахь братоу с҃и попоу дѣдославоу книгы сиѧ. да м҃лѧ ви сѧ ч҃ены ѿци и п҃оове и диꙗкони и диꙗци, вси пожще въ кн҄игы сиѫ, испракѣжщи поите, а не клънѣте. Чѣ медъ аще и на чєровѣ корѣ є нь благь є. Тако и слова б҃жиꙗ аще сѫ грѫба или неисправена нѫ б҃жиѣ сѫ, и с҃псѫтсѧ в҃си пожще внихь, понеже не пише д҃хь с҃ты, нѫ рѫка грѣшна. Єгы фтасчѣ ѿ работы да спомѣнѣте и мене грѣшн҄аого и родителѣ ми, а ва҃ б҃ь да прост҄ить въвсемь вѣцѣ и вь б҃жщихь ами҃. ами҃. ами҃:

Хлудовъ Паремейникъ употрѣбява не само ъ и ь смѣсено, но и **ѫ** и **ѧ**, като ги замѣнява въ краесловие съ чисти гласни **а** и **ѣ** (както Врач. Ев.): **да ꙗсти трава селиа,**

оуготова· свою трапеза, не простнѫ своѫ ѡблнчн мене; ѿтврьзѣ жтроба, посрѣ землѣ, оставлѣ. поклонѣть и пр.

Срѣщатъ се замѣни и между **ѫ** и **є**.

Вмѣсто паерчикъ или апострофъ (знакъ за испуснатъ **ъ** или **ь**) употрѣбява двѣ точки: **ӟло, ӵто.**

Звукъ **s** не познава; употрѣбява само **ꙁ**, а за число 6 — има **s**, както и Врач. Ев.

ѣ прѣдъ съскави се прѣдава често съ **а**: **нсцалн, зало, всака, вса жзыкы.**

Честа вокализация на **ъ** и **є**.

Има и нѣкои синтактични неправилности. Супинъ не употрѣбява, а само инфинитивъ. Твърдѣ често дателенъ вмѣсто родителенъ. Има старинни думи и форми.

Повече вж. за него Б. Цоневъ, Врачанско Четвероевангеле, стр. 221—232, дѣто има и двѣ снимки отъ него на табл. IX и X.

Хлудовъ Паремейникъ може да се изучава сега и въ София, понеже Българската Академия го притежава цѣлъ, фотографически снетъ отъ проф. Златарски и Й. Иванова прѣзъ тѣхното прѣбивание въ Москва (1914 г.) да издирватъ книжовнитѣ трудове на св. Климента Охридски.

11. Караншебешки Октоихъ.

Имотъ на православната църква Св. Никола въ г. Караншебешъ, южна Унгария, дѣто го намѣрилъ и проучавалъ П. Сирку на 1898, обаче не успѣлъ да свърши приживѣ студията си върху него, та я довърши А. Яцимирски на 1906 год. Вж. Караншебешскій Октоихъ второй половины XIII вѣка. Тексты, описаніе рукописи и снимки. Посмертный трудъ П. А. Сырку съ прѣдисловіемъ А. И. Яцимирскаго, Ак. Изв. LXXXII и отд. XIII + 60.

162 л. фол. перг. и харт. безъ начало и край по 30 реда на стр. хубавъ, срѣденъ полууставъ.

ъ и **ь** по I (етимол.) школа.

Ударения нѣма.

Употрѣбява **ꙁ** и **s**.

Срѣща се затворено **ѧ** и опако **ѩ**.

Дали ще е отъ XIII вѣкъ, както го е опрѣдѣлилъ Яцимирски, съмнявамъ се; твърдѣ прилича на търновскитѣ ръкописи прѣди Теодосия; прилича и на II ржка отъ Пѣснивецъ който е отъ 1337 год.

Билъ прѣди това въ Ботушани, Румъния, както се вижда отъ една влахобългарска записка въ него отъ 1641 год.

XIV вѣкъ.

Докато прѣзъ XII и XIII вѣкъ прѣобладаватъ паметници, писани въ западна България, то прѣзъ XIV вѣкъ прѣдимството се пада на източна, и то на старата наша столица Търново, дѣто се заематъ за българската книга три крупни величини: единъ царь и двама патриарси. за чиято дѣйность ще говоримъ другадѣ. Прѣдимството на източна България прѣзъ XIV вѣкъ излиза хубаво на явѣ отъ числото на паметницитѣ, що се описватъ надолу: отъ 19 паметници, 15 са източнобългарски, и то направо Търновски, а само четири са отъ западна България. Това сжщо отношение ще се получеше и ако бихме прибрали и описали сички български паметници отъ XIV вѣкъ, което сега не влиза въ нашата задача.

1. Иванъ-Александровъ или Софийски Псалтиръ, нареченъ Пѣснивецъ.

Твърдѣ цѣненъ срѣднобългарски паметникъ, писанъ за царь Ивана Александра на 1337 год., имотъ на Българската Академия.

Съдържа 314 л. 4°, бѣлъ, гладъкъ перг а ментъ по 29 реда на стр. хубаво, срѣдно уставно писмо. Колитѣ се отбѣлѣзватъ до 23 кола отгорѣ, а отъ 24 нататъкъ до края — отдолу.

Псалтирътъ е тълковенъ, каквито са извѣстнитѣ Болонски и Погодински псалтири; тълкуванията не са писани отстрани въ отдѣлна колона, както въ Бол. Пс. а въ една колона съ текста, между стиховетѣ, както въ Погод. Псалтиръ: подъ сѣки стихъ веднага слѣдва и тълкуването, съ еднакви букви, а не съ пò-дребни, както въ Бол. Пс.

За разлика стиховетѣ се захващатъ съ червени заглавки, пъкъ тълкуванията съ зелени (до л. 48б) и сини. Освѣнъ това стиховнитѣ редове са отбѣлѣзани още отдесно и отлѣво съ червени стрѣлки и кавички, („—“), а тълковнитѣ — съ сини. Заглавията на псалмитѣ се пишатъ до л. 85 само съ киноваръ, а отъ л. 85 захващатъ да се пишатъ и тѣ шарено, т. е. редъ съ червено. редъ синьо мастило, а отъ страни (десно и лѣво) редоветѣ се означаватъ съ червени или сини полегати кръстове между четири точки ※. Вж. хромотипна снимка отъ такова заглавие у Ягича, Ps. Bon. табл. XV.

Заглавкитѣ, съ твърдѣ малко исключения, са едноставни, т. е. рисувани само съ кироваръ; художествена цвѣтна заглавка (съ червено и зелено) има само на л. 4а, дѣто се почва първи псаломъ (буква **в** съ плетеница) и на л. 82а буква **о** (съ червено и синьо) и на л. 158. Често пѫти буквенитѣ стълпчета иматъ посрѣдъ ябълчици, както се срѣщатъ и другадѣ; у нѣкои заглавки пъкъ стълпчето е прѣкѫснато посрѣдъ, т. е. като-че съставено отъ двѣ половини, съединени съ по̀-тънка линия и тя кръстосана съ полегатъ кръстъ.

Заставки има на л. 1, л. 310 и л. 311 (синьо, златно и червено), а на л. 158, дѣто захваща втората часть на псалтира (77 псаломъ), има твърдѣ художествена картина: въ четвъртита рамка, заемаща повече отъ половина страница, се извиватъ на златно поле сини аканти тъй, че образуватъ осемъ крѫгчета около срѣденъ по̀-голѣмъ, въ който е нарисуванъ образътъ на спасителя съ надписъ: **і҃с х҃с ветхыи дн҃ьми**. А отгорѣ надъ рамката съ златни и свързани букви: **Іѡаннь алексанр҃ цр҃ь блъгарѡмь**. Отстрани пъкъ прѣзъ десната и долна пола на листа съ червено мастило: **† сїрѣчь, сиѐ сътворено бы҃, въ по҃щь и҃ оутвръж҃енїе, и҃ѡ҃нꙋ алеѯан҃дрꙋ цр҃ю бл҃гарѡ҃ паче же и҃ гръкомь. и҃ бѫди въсегда а҃мн҃ь ·:·** — фототипна снимка отъ цѣлата страница вж. у Ягича, Psalterium Bononiense, табл. XVI.

На първитѣ писани три листа е съдържанието, чиито първи три думи са писани врѣдъ заставката: **па҃тир́. крас҃е. поучниа҃е. гл҃емаяго. дв҃двъ. прр҃ока же. и҃ цр҃ѣ. зде҃ же оу҃бо̀ и҃ а҃ѳанасиа, а҃рхиеп҃кпа сказа́ние пл҃мом ·:· се҃ же оу҃бо пл҃моп-**

сєцъ началєтъ, прѣжде псаломомъ. рєченнаа, глаголатнн ·:·
Цѣлото съдържание вж. Б. Цоневъ, Славянски ржкописи въ българската Академия, Ак. Сб. VI стр. 5—9.

На л. 4[a], се захваща самиятъ псалтиръ: **Сє же начилє пімъ прьвї Афанасне же архнепкпъ въса псамї сказлєт.**

Поради изгубената 2. кола текстътъ се прѣкжсва на л. 6 съ началото на 8. стихъ отъ III псаломъ и продължава на л. 7 съ 8. ст. отъ IX пс. Между л. 6 и 7 вмѣсто изгубената кола има вложени хартиени листи (сега останали само два), за да се прѣпише на тѣхъ липсалото, но си останали бѣли. Поради изгубената 4. кола текстътъ се прѣкжсва пакъ на л. 14 съ 5. ст. отъ XIII пс. и на слѣдния листъ 15 захваща съ края на 18. ст. XVII пс.

На л. 152 свърша първата часть отъ псалтира (пс. 76), а слѣднитѣ 5 листа (153—157) съдържатъ двѣ статии, каквито нѣма въ други псалтири, а именно:

1) **Истлъкованнє сѓго нзъωбраженїа вѣры, єже єсть вѣроуа въ єдннаго бга** (л, 153, 154, 155).

2) **Истлъкованнє млвѣ, єжє наоучн гъ ıс хс оученнкы єкоа н тѣмн нась наоучн н оучнть молнтн са н глатн: оче нашь єже єсн на нбсехь. Тлъкованнє Златооустааго** (л. 155[a]. 156, 158). Петьтѣхъ листа, които съдържатъ тия двѣ „тълкования“, са или отъ друга книга, или пъкъ са биле първично въ сжщата книга на края, а при послѣдната подвързия са вметнати погрѣшно тука. Тѣ не са отъ сжщата кола, защото съ тѣхъ колата прѣвишила обикновения брой листи и съдържа сега 11 листа вм. 8. Двѣтѣ статии са отпечатани у Ягича, Ps. Bon. 848—851.

Втората часть на псалтира захваща на л. 158, върви непрѣкжснато и свършa на л. 310. Слѣдъ туй вѣроятно са слѣдвали Мойсеевитѣ и други пѣсни, както въ Бол. и Погод. Пс., но сега отъ тѣхъ има само два листа, заметнати, най на края. Сега слѣдъ послѣдния псаломъ слѣдва прѣзъ два листа едно славословие къмъ царь Александра, твърдѣ важно по езикъ и по съдържание:

„**Прѣначалномоу начало г безначала|лномоу бжствоу. рекжже „прѣстѣи| тронцн слава оцоу н сноу н стомоу дхоу|поспѣважщомоу въ началѣ н съвръ|шажщомоу въ скорѣ полезнаа,**

„развѣ|бо того ни слово, ни дѣло съвръшаеться| имьже того
„блгтнѧ и помощнѧ по|часа и съвръши сѧ сие малое дѣло
„зо|вомое пѣснивець, съ всѣкымь оуста|вомь и съ ѿвѣты
„влѣ ҂ѕ. ѿ. ме.| єндиктѡ .г. повелѣнием прѣвысо|каго црѣ
„нашего, бгомь избраннаго| и бгомь вѣнчанаго Їѡа Алеѯанра.
„Тѣмьже оубо сьшедьше сѧ и прослави|мъ бга и сьликъ-
„ствоуимь истинноѧ| пѣснь въслѣмь хоу црю въсѣчьскым'|
„вѣнцодателю и издателю, въседръжцоу| дав'шааго намь вели-
„кааго воеводѫ и| црѣ цремь, великаго Їѡа Алеѯанра, право-
„славнѣиша въ всѣчьскыхь|, старѣишинѣ же и воиноначал'ника|
„и въ бранехъ крѣп'кааго, рачител'на же| и блгооувѣтлива,
„роумѣн'но доброзра|чнаго и краснаго видомь колѣносъ| жѫта
„и пракоход'ца, зрѧ слад'ко ѻчесы на| въсѣхь, неизречен'наго
„сѫдиѧ праве|д'наго, сырымь же и вдовамь. Кы, оу|бо рекѫ
„въ на, коего црѣ видѣвь, скръ|бень въ свои домь въз'вра-
„тити сѧ? Дроу|гаго же мьнѧ Алеѯандра древнѣаго въ|
„силѣ еже въ воевании. Такожде же и сьи из|начала многы
„грады прѣѧть крѣпости|ѧ и мѫжествомь. Сьи въ на ꙗвленсѧ|
„великы Їѡа Алеѯанръ въсѣмь блъгаро| црвоуаи, иже брани
„показа велиѧ и крѣ|пкыѧ и гръчкаго црѣ низ'ложивъ дръ|
„жав'но и шѫтаѧ сѧ его ѧть рѫкама и| градовы прѣѧть крѣ-
„постнѧ: Несабръ| и въсе поморие съ Романиѧ, таже
„коупи| Бъдинь и въсе Подоунавие, даже и до Моравѫ.
„Проучии же градове и веси, страны| же и села, текѫще
„валѣахѫ сѧ къ ногама| того црѣ. И врагы своѧ въсѧ емь
„рѫкама| под' ноѕѣ под'ложи и твръдѫ тишинѫ| въселенѣи
„показа. М'нить же ми сѧ, ꙗ|ко сьи црь дроугы ꙗви сѧ еже
„въ цресь К|стан'динь, вѣрѫ и блгочъстием и срцемь и
„н'равомь и скифтро имы въ себѣ| крта побѣдонос'ца: сеѧ
„хорѫг'воѧ показа|нїемь и ꙗвленїемь въсѧ съпротивины|ѧ и
„гръдыѧ силы прог'навъ растоучи. Ꙗ|коже и въ исратохь
„помѣнѫхо, еже въ ни воеванна, егда сьражаахѫ сѧ съ съпро-
„тив'ными, тако и сьи црь блъгаро оуповавь на таковое
„побѣдоносное дрѣво, въсѧ силы поправь дръжавно и разг'навь
„ихь кртнымь пособием. Инкы же ми сѧ мь|нить таковы црь
„еже въ пръвыхь црехъ,| ꙗкоже сьи великы црь Їѡа Алеѯанръ,
„похвала и слава блъгаро. Оузрите нїѣ мали и велици и
„съставите знаменїꙗ и| воеванїꙗ, къ побѣдоносномоу црю

„блъга|рскомоу; придѣте нн҃ѣ патрїарси и ст҃и|телие, мнисн же „и иноцн, сѫдиа и болѣ|ре и весь причъть црковны, простыхь „рабн и свободн, вельмѫже и въсе воинство | и сърадоуите „са радостна неизгланноа | и славѫ въслите великоомоу црю „хоу боу вѣнцодателю, и къ немоу възъпите пѣ|сни побѣдныа: „Трце ста, съхранѣи црѣ| блъгарскааго, покрываи и оутвръдн „е|го, побѣдѫ даждь емоу на съпостаты | и врагы его въса „инзложи до конца и длъ|га лѣта дароуи емоу, бе въсѣчъскымь. „Азъ же радостныа нохвалы съплеты е|моу рекы: Радоуи са, „блъгаркы црю, ра|доуи са црю цремь, радоуи са, бгомь изъ-| „бранне радоуи са мтнвы, радоуи са бгомь вѣнчѣне, радоуи „са, вышъши, радоуи са, бгомъ хранимы, радоуи са воино- „водьче, радоуи са,вѣрнымь застѫпниче, радоуи са, блъгаркаа „славо и похвало, радоуи са црю Алеѯанре, радоуи са „Їωане, радоуи са съ благочъстивымь своимь съпрѫгомь, съ „црцеа Θеωрѫ, радоуита са съ сладкым чады вашими „Михаиломъ цремь, Асѣнемь и Срацнмиромь и „Асѣнемь. Радоуи са Трънове граде, радоуите са еговы „грады и страны, радоуте са, и пакы сърадѹите сѧ, ꙗко „имаше црѣ таковааго. Бгъ же въ държавѣ ихь да оукрѣпїтъ „ихь и да подастъ нимь црко небесное и да въселить ихь въ „чрътогь села своего въ вѣкы бесконечныа въсегда и нн҃ѣ и „прїсно и въ вѣкы вѣкомь. аминь“.

На чело на това славословие стои тѣсна заставка отъ червени и сини плитки, а самото славословие е написано тъй, че се редуватъ два червени реда съ два сини, а отстрани червенитѣ редове са означени съ червени кавички, а синитѣ — съ сини. Вж. хромотипна снимка отъ него у Ягича, Ps. Bon. табл. XVII.

Слѣдъ това слѣдватъ два листа, на които е продължение отъ V пѣсень (Исаина), отъ ст. 15. до края, пѣсень VI (Іонина) цѣла и отъ пѣсень IX (Манасиина) първитѣ 18 стиха. Пѣсень V и VI са съ тълкувания, а пѣсень IX е само текстъ. Послѣдниятъ листъ, на който е пѣсень IX, бѣше залѣпенъ о дъската.

Въ цѣлия ржкописъ се различаватъ ясно петь почерка и четири правописа.

I. Една ржка пише отъ л. 1—226, подирѣ отъ л. 229—232, пише на л. 234ᵃ (13 реда), на 234ᵇ, л. 235 и л. 310ᵃ—314.

II. Друга ржка пише на л. 226ᵇ (14 реда), 227, 228, 229ᵃ (6 реда) и 232ᵇ (9 реда).

III. Третя ржка пише на л. 233 и на л. 234ᵃ (17 реда).

IV. Четвърта ржка пише непрѣкжснато отъ л. 235ᵇ до л. 310ᵃ.

V. И най-сетнѣ забѣлѣзва се и петя ржка на л. 92ᵇ, дѣто между редоветѣ отъ I. ржка се забѣлѣзватъ 5 реда иначе писани.

I. Ржка пише по II (смѣсена) и III (фонетична) правописна школа, и то на л. 1—116 по II школа (ъ и ь безъ правило съ прѣдпочтение на ъ), а отъ л. 117 до края — по III школа (ъ за еровъ звукъ, ь за еровъ знакъ).

II. и III. ржка пишатъ по I (етимоложка) школа.

IV. ржка пише по IV правописна школа (употрѣбява само ъ).

Главната (първа) ржка прѣдпочита въ прѣдословие **ѧ**, а слѣдъ гласна — ж, но **ѧти** винаги съ **ѧ**; търпи **жж** — докато другитѣ ржцѣ пишатъ **жѧ**. Освѣнъ това I ржка употрѣбява носовкитѣ до извѣстна степень съобразно съ формитѣ, т. е. прѣдпочата **ѧ** (слѣдъ шушкавци и j), кога иска да различи род. пад. ж. р. (**деснцѧ**) или множ. число (**въ концѧ къселеныѧ**), а въ твор. пад. ж. р. употрѣбява ж. Обича **ѣ** слѣдъ **ү** (**үѣсъ, үѣша**). Първа ржка употрѣбява тукъ-тамъ затворено **ѧ** и обърнато э (и двѣтѣ въ край редъ): **на мѧ| коюѧтъ бѣси** 33ᵃ, **мѧ̈ткы моѧ̈|** 38ᵃ.

II, III и V ржка пишатъ по малко, а IV ржка, отъ която има писани 60—70 листа, употрѣбява **ѧ** тукъ-тамъ и слѣдъ шушкави (**жѧжда**), пише тукъ-тамъ іотовано **ѥ** и **ѩ** (особено слѣдъ **є** и **ж**), пише **ы** съ запетайка надъ **ı** (**ы̑**) и употрѣбява въ края на стиховетѣ вмѣсто четвероточие, както другитѣ ржцѣ, или три точки, както V ржка, нѣщо като малко кръстче (кръстосана точка) ✦

Наврѣдъ прѣзъ цѣлия ржкописъ се употрѣбява ꙃ (а не ѕ) и то твърдѣ правилно.

Ударение (частично) се забѣлѣзва само у II и III ржка. И въ първитѣ двѣ коли, дѣто има поправяни редове (понеже

имъ изблѣднѣло, мастилото), се срѣщатъ ударения, но тѣ са отпослѣшни и то не винаги правилни, понеже поправкитѣ са вѣроятно отъ сърбинъ.

Макаръ, че паметникътъ е отъ 1337. год. езикътъ му обаче е твърдѣ старински, защото е прѣписанъ, а славословието, понеже е съставяно въ XIV вѣкъ, има доста неправилности.

Освѣнъ славословието и бѣлѣжкитѣ на л. 158 съврѣменна записка въ Пѣсниивеца има още на л. 310б, дѣто се свърша псалтирътъ и дѣто първиятъ и главенъ писецъ написалъ прѣзъ лѣвото и долно поле съ по̀-дребно писмо: **Великый ѡ҆ црю Іѡане А҆лех҄анр҄е не ꙁабжди писавшаꙗго книгѫ сиѧ҄ въ т . . ж помощь и҆ похвалѫ и҆ застѫпление твое҆моу црвїю [въ вѣки амнь].** Послѣднитѣ думи не се четатъ ясно. Отъ сѫща рѫка е и бѣлѣжката на л. 107б, дѣто прѣзъ горната пола на листа се чете: **† бъ да простї Сїмона.** Ако тия думи не се отнасятъ къмъ нѣкой покойникъ, тоя Симонъ може да е сѫщиятъ оня **Симонъ Мнихъ**, който е писалъ I. Александровото Евангеле (сега въ Лордъ-Кърцъновата библиотека, Лондонъ).

На л. 312б отсетнѣшна бѣлѣжка:,

В лѣ҄ ҂sїц҄ѯе, кроу҄ слнцѹ, кꙁ҃. лу҃. аг҃. прѣстави се бл҃го у҆ттикы и҆ хол҄юбикы господнинь срьблѐ деспотъ кѵръ Ге҆ѡ҄гїе по ги бѕ҃ѣ е҆го вьседрьжители, е҆моуже слава вь вѣкы амн.

Другитѣ бѣлѣжки и драсканици са безъ значение. Извѣстно значение за българската иконография иматъ ликоветѣ на Св. Богородица (л. 77б, 79а и 79б) и на I. Христа (л. 310б) типаросани (скорошна работа).

Книгата е подвързана здраво, съ много дебели дъски и снабдена съ четири закопчалки — двѣ отпрѣдъ, както обикновено, и по една отстрани. Подвързията е отсѣтнѣшна.

Дѣ е намѣренъ тоя нашъ драгоцѣненъ паметникъ, не се знае. Покойниятъ В. Стояновъ, който първи съобщи за него и напечата отъ него славословието (ПСп. XXI—XXII, 274—277), казва, че бившето Книжовно Дружество го придобило „съ грижата и настояването на прѣосвещений Търновски митрополитъ Климентъ Браницкий“, а доставилъ

го Тодоръ Д. Лапаровъ отъ с. Катунско Конаре, Станимашка околия. Вж. ПСп. XXI—XXII, Български старъ ржкописенъ паметникъ отъ XIV вѣкъ, 268 и 278.

Пѣснивецътъ бѣше дълго врѣме у проф. Ягича, който го употрѣби за сравнение при изданието на Болонски Псалтиръ, Виена 1907 год.

За тоя паметникъ писа и Архангелскій, въ Ак. Изв. II. (1897), 788—790.

Снимки отъ него вж. Б. Цоневъ, Слав. ржкоп. и пр. табл. I—IV.

2. Московски лѣтопис.

Има 140 харт. листа фол., а съдържа стихотворната хроника на византийския лѣтописецъ Манасия — отъ сътворение мира до Никифора Вотониота (1080 г.), прѣведена (въ проза) по поржка на българския царь Иванъ Александра (прѣзъ 1345 г.). Носи заглавие: **Прѣмж҃драго Манасїа и лѣтописца събранїе лѣтно ѿ созданїа мироу начинажщее и текжще҃ до самого царства кирь Никифора Вотаниѡта.**

Намира се въ Московската Синодална библиотека, занесенъ тамъ заедно съ други книги отъ Хилендарския манастиръ. Занесалъ го на 1655 год. монахъ Арсений Сухановъ и прѣдалъ на руския патриархъ Никона, който написва самъ на първия листъ проклятие противъ оногова, който би открадналъ тая книга: **лѣта ҂зр҃ѯ҃ѳ сию книгꙋ положи҃ к до҃ ста҃го живоноснаго воскресенїа г҃да б҃га и сп҃са нашего і҃са хр҃та новаго Iерл҃има смиренныи Никонъ бж҃їею м҃тїю патрїархъ, а кто ю восхощетъ оусвоити** и пр.

Че Манасиевътъ лѣтопись е прѣвежданъ за царь Александра, се вижда отъ първия листъ, дѣто надъ заставката стои написано: **Сиꙗ книга изложена бы҃ из грьчьскаго ѧзыка алеѯ цр҃.** А кой е писалъ московския прѣписъ, личи отъ думитѣ на послѣдния листъ: **Слава иже въ троици славимомоу б҃гоу исплънѣжщомоу въ малѣ великаа, иже и приписашѧ сѧ сиа словеса малаа и многополезьнаа повелѣнїемъ г҃на моего**

благороднаго и хр̑толюбиваго и прѣвысокаго и державнаго цр̑ѣ прѣкраснаго Iωаннаа Александра в лѣто теуенна ·ѕωиг еидик . . . приписа Филипъ попъ по повелѣи . . . (откжснато).

Писмо полууставно — като на Апостолъ № 94 въ (Соф. Нар. Библ. ъ и ь размѣсомъ (Търн. школа). Употрѣбява s.

Московски лѣтописъ или Сборникъ не е издаденъ, а писали са върху него, Чертковъ, О переводѣ Манасссіиной лѣтописи, Москва, 1842. год.; Описаніе войны В. К. Святослава Игоровича противъ болгаръ и грековъ, Москва 1843.

Билярскій, О среднеболгарскомъ вокализмѣ, по патриаршему списку лѣтописи Манассія (изд. II, Спб. 1858), дѣто дава извадъкъ отъ първитѣ нѣколко страници. Билярски дава и мнѣние върху старината на Моск. Лѣтп. Върху него вж. и д-ръ П. Гудевъ, Българскиятъ ржкописъ въ Ватиканъ, МСб. VI, 316—17, 358—361.

3. Ватикански лѣтописъ.

Най-драгоцѣненъ паметникъ отъ срѣднобългарската книжнина, писанъ въ Търново за царь Ивана Александра и украсенъ съ ликове и картини.

Има 205 перг. листа фол., а съдържа, както и Московски Сборникъ, стихотворната хроника на Манасия, но освѣнъ това и друга една прибавка, която го прави много по̀-цѣненъ отъ Московския.

Ватикански Сборникъ има голѣма важность за езика ни, за историята ни и за народното ни художество, защото българскиятъ прѣводачъ прибавялъ тукъ-тамъ и бѣлѣжки отъ българската история; а съ картинкитѣ, що придружаватъ нѣкои расказа отъ нашата история, се дава свидѣтелство за българското живописство прѣзъ XIV вѣкъ; освѣнъ това тия картинки са важни и за историята на българската веществена култура.

Ала надъ сичко друго най-цѣненъ е за насъ тоя Сборникъ, че съдържа единъ твърдѣ любопитенъ расказъ за Троянската война, извѣстенъ въ науката подъ име „Троянска прича“. Именно на л. 42, слѣдъ като се свърша Манасие-

вътъ расказъ за Троянската война, прибавенъ е другъ расказъ за сжщата война, прѣведенъ отъ хърватски, обаче на езикъ, твърдѣ близъкъ до тогавашния народенъ говоръ, та за това тоя расказъ е особено важенъ за историята на езика ни.

Правописъ двуеровъ, смѣсенъ (Търновски).

Ватикански Сборникъ не е издаденъ още, макаръ да е писано много за него. Вж.

Шевыревъ, О словенскихъ рукописяхъ Ватиканской библиотеки, Ж. М. Н, П. XXII, 2 (1839).

Востоковъ, Описаніе рукописей Румянцовскаго музея № 259.

П. Билярскій О средне-болгарскомъ вокализмѣ, СПб. 1858.

Дриновъ, Нови паметници за българетѣ и за тѣхнитѣ съсѣди, Бр. ПСп. II, 46—54.

Д-ръ П. Т. Гудевъ, Българскиятъ ржкописъ въ Ватиканъ, МСб. VI, 311—361: обширенъ описъ на паметника съ историческитѣ бѣлѣжки; дава и цѣлата Троянска Прича, но безъ да раздѣля думитѣ, та мжчно се чете.

Троянска Прича издаде прѣди това Миклошичъ, въ Starine, III, 156—186, а за происхода ѝ вж. Б. Цоневъ, За происхождението на Троянска Прича, МСб. VII, 224—244.

4. Никонови Пандекти.

(Скатого Никона тлъкованїа заповѣдемъ господнимъ).

Принадлежали нѣкога на Търновския патриархъ Теодосия (а може би и territorial говъ автографъ?), който ги пратилъ заедно съ едно руско евангеле отъ 1348 г. въ Зографския манастиръ. Въ евангелето самъ Теодосий написалъ:

Добрымъ братїамъ иже къ стѣи горѣ Атонстѣи живжщїимъ въ монастири стаго великомученика и побѣдоносца хва Геωргїа глемѣмъ Зографи, идеже са азъ въспитахъ млтвами стого великомученика Геωргїа и прпдобны ωцъ нашихъ и еще въ животѣ моемъ, аще и тѣлесни. Нж млтвами стыми да спобитъ гъ бъ и душевнѣ. Припоустихъ вашеи стыни двѣ книзѣ бгодъхновеннѣ сиж. благовѣстїе га ба и спса нашего ıу ха еже ѿ Іωанна и книгж стаго Никона тлькованїа.

заповѣдє гнимъ, ıако да имате да прочитаєте въ утѣшенїє и ползѫ вашѫ и наше смирєнїє помнимаєте. — Слѣдва саморѫченъ подписъ на патриарха съ зелено мастило:

Θеωдосїє милостиѫ божїѫ патрїархъ въсѣм блъга(ромъ).

Рѫкописътъ е сега имотъ на Н. Лихачева, който съобщи за него въ Ак. Изв. X, 4: Рукопись, принадлежавшая патриарху Θеодосію Тырновскому (съ 4 снимки отъ него).

Рѫкописътъ не е цѣлъ, но пакъ съдържа 225 харт. листа фол. съ 27 слова — повече тълкувания на черковнитѣ правила.

Срѣденъ, хубавъ уставъ, безъ титли и безъ украсени заглавки, но много правиленъ езикъ и правописъ (I етимол. школа). Има и ударения.

По палеографични признаци и по хартията му тоя хубавъ иваженъ български паметникъ ще е отъ срѣдата на XIV вѣкъ и то вѣроятно отъ врѣмето на Теодосия.

5. Лѣсновски Паренесисъ.

Твърдѣ важенъ и хубаво запазенъ срѣднобългарски паметникъ отъ 1353 г. Има 315 перг. листи 4⁰, срѣдноуставно писмо, 26 реда на стр. съ хубави заглавки и съ заглавие:

Книгы стго Єфрема глемыѫ грьчскымь ıазыкомь паренєсисъ сказаєтже сѧ паренєсись притча, оутѣшенїє, млєнїє, поучєнїє, наказанїє — полєзнаа г҃ разлнаа.

Намира се въ Соф. Народна Библиотека — № 297.

Правописъ едноеровъ — Злетовски (само ь); ъ се срѣща само 35 пѫти въ цѣлия рѫкописъ, и то повече прѣправенъ отъ други букви.

Употрѣбява и ударения, ̏ (върху едносложни думи) и ́, ала не врѣдъ, а повече върху чужди думи.

ж и ѧ се употрѣбяватъ изобщо правилно, но има пасажи (напр. на стр. 224ª и 225ª), дѣто носовкитѣ се замѣняватъ по сръбски съ оу и є, което показва, че въ Лѣсковския манастиръ, дѣто е писанъ тоя паметникъ, еднакво е билъ въ употрѣба и български и сръбски правописъ.

Въ прѣдословие се пише редовно ѧ, а слѣдъ гласна и въ края — ж. При това се пази донѣкждѣ и морфоложко правило при употрѣбата на ж и ѧ, та въ множ. ч. се прѣдпочита ѧ прѣдъ ж.

ы се замѣнява доста често съ и слѣдъ гърлени съгласни.

За ѕѣло се употрѣбява ꙁ-; ѕ и г се употрѣбя за численъ знакъ, а като звукъ се срѣща сичко шесть пжти.

ъ и ь идватъ доста често вокализувани: **недостатокь, свитокь, храборь, кротокь, сладокь; дѣвествьно, чювествьно, честь, полезное, съперника, двеѱѧ, легко, тажекь, меншаго, песь, велен**, както и род. мн.: **дѣанен, братен, милостынен** и пр.

Слѣдъ шушкави и j идва **о** вм. **є**.

Множ. ч. м. р. често **є** или **нє**: **искоусителїє, проситєлє, властєлє, мытарє, халдєє, житєлє, сополє, обычанє, ꙁ-вѣрїє, ходатаѥ, конє, татїє.**

Забѣлѣжи: **обєтшалє, пжтѣ, пжтю; сїє сжть, тїє вєци;** дат. мн. **ны** вм. **намъ.**

Употрѣбява нѣколко пжти съкратено **пакь** вм. **пакы.**

Но инакъ има доста старинности — особено лексикални.

Срѣщнахъ и примѣри (не въ пасажитѣ съ оу и є вм. ж и ѧ) за **мо** вм. **мє** — вѣроятно отекъ на сѣверозападно (моравско) нарѣчие: **възилаємо, приємлємо.**

Послѣдниятъ листъ отъ Лѣсновски Паренесисъ сега липсува; той се намира между ржкописитѣ на Бѣлградската Народна Библиотека (№ 237) и съдържа слѣдното послѣсловие, отъ което се вижда ясно, дѣ и кога е писанъ този интересенъ паметникъ:

Изволенїємь ѿца и поспѣшенїємь сна и съвръшенїємь стаго дха написа сѧ сиꙗ книга глємаа стыи Єфремь, вь ꙁемли ѕлатовскои, вь мѣстѣ рекомѣмь Лѣсново, вь обители стаго архистратига Михаила. Вь лѣто блговѣрнаго и хртолюбиваго црѣ бльгарскаго Їѡан Алеѯандра и блговѣрнаго и хртолюбиваго стго црѣ Стефана срьбскыж и грьчьскыж земла. и великаго деспотѣ Їѡан Ѡливера, хтитора тогожє храма г҃ при всеѡсщеннѣмь архиереи тыж ꙁемла кир Арсенїа, повелѣвшꙋ ми писати сихъ книгъ моеж худостиж Тахоте чрьньць. Да ѡц҃и и братїа и по-

слꙋшницн и҆ настоѧщїи не клатвами ѿмьщанте, нж паче бл҃го слово рьцѣтѣ ѡ҆ мнѣ кьждо вась аще мл҃аще са сьмр҃тникы ко господоꙋ спасоꙋ нашемоꙋ гонезнжтн ми вѣчных мжжь сь всѣми вами, понеже не бѣхь писць, нж повеленїемь господина ми епископа Арсенїа начрьтахь сихь книгь вь лѣто ҂ѕ҃.ѿ҃.ѯ҃.а҃. (1353) ендиктион .ѕ҃. богь да прости и҆ вь бѫдѫщим вѣцѣ. аминь.

За Лѣсн. Парен. вж. С. Кульбакинъ, Матер. и зам. по Славяновѣдѣнію, Ж. М. Н. Пр. 1905, май; работилъ е надъ него и проф. Лавровъ, Ж. М. Н. Пр. 1901, стр. 475; послѣсловието му е обнародвано отъ С. Новаковичъ, Гласник XLII, 15 и отъ Љ. Стојанович, Записи и Надписи № 102. Вж. още:

Б. Цоневъ, Изъ Софійской Національной Библіотеки, Сб. ст. въ ч. Ламанскаго II, 914—924;

Б. Цоневъ, Описъ, 205—218, дѣто е дадено цѣлото съдържание и снимка отъ него. на табл. XVI.

6. Иванъ-Александрово Четвероевангеле.

Много добрѣ запазенъ и хубаво украсенъ български ржкописъ отъ 1356 год., писанъ въ Търново нарочно за царь I. Алексан҃дра. Намира се въ Лондонъ, като частенъ имотъ на лордъ Robert Curzon (умрѣлъ 1873 г.) и неговитѣ наслѣдници (лордъ Zouche). Има 287 перг. листа фол. хубавъ уставъ и украсено е съ ликове и картини, именно много сцени отъ евангелето са илюстровани, а на прѣднитѣ листове са изобразени ликоветѣ на царската челядь; на втория листъ са 4 лика:

1) Константинъ деспоть, зать великаго царѣ Алеѯандра (влашки воевода).

2) Кераѳамарь, деспотица и дъщи царева.

3) Кераца, дъщи царева.

4) Десислава, дъщи царека.

На третия листъ пакъ 4 лика:

1) Іѡанъ Алеѯандръ въ христа бога вѣренъ царь и самодръжецъ всѣмъ блъгаромъ и грькомъ.

2) Ѳеѡдора въ христа бога вѣрнаа и нокопросвѣщенаа цр҃ца и самодръжица въсѣмъ блъгаромъ и гръкомъ.

3) **Іωанъ Шишманъ царь, сынь великаго царѣ Іωана Александра.**

4) **Іωанъ Асѣнь царь, сынъ царевъ.**

Тоя многоцѣненъ ржкописъ намѣрилъ лордъ Kurzon (Кърцън) на своето пжтуване по Света-гора въ манастиръ Св. Петъръ и Павелъ, основанъ отъ влашкия воевода Костантинъ Банкобано (1688—1714). Кърцънъ описва въ особена своя книжка Visits to Monasteries in the Levant, Лондонъ, 1849 г. голѣмата си радость, когато придобилъ тая драгоцѣнность: Отъ сички ржкописи въ манастирската библиотека (дѣто имало 250 сръбски и български ржкописи), това илюстровано евангеле особено му се харесало. И когато на тръгване отъ манастира игуменътъ исказалъ желание да му подари нѣщо за споменъ, лордъ Кърцънъ му посочилъ именно това евангеле и го получилъ, заедно съ други двѣ — едно пакъ българско, писано въ **велицѣмъ и многоуꙗ҄ьнѣмъ градѣ Бдыни** на 1348 г.[1]) и друго — сръбска редакция, писалъ **Калистъ расодеръ** на 1355 г. **къ Сѣръ.**

За Иванъ-Алекс. Ев. писа Успенскій, О нѣкоторыхъ славянскыхъ и по славянски написанныхъ рукописяхъ, хранящихся въ Лондонѣ и Оксфордѣ, Ж. М. Н. Пр., септ. 1878.

R. Scholvin, Einleitung in das Iohann-Alexanders-Evangelium, mit drei photolitographischen Tafeln, Arch. VII, 1—56, 161—221.

Д-ръ П. Гудевъ, Български ржкописи въ библиотеката на лордъ Zouche, МСб. VII, 159—223, VIII, 137—155.

Евангелето писалъ на 1356 г. монахъ Симонъ, както се вижда отъ една дълга записка на л. 272 и 273: . . . . **Съдръжжщоу тогда скиптра блъгарскаго и гръчьскаго цр҇тка** (I. Александъръ) **съ бл҇говѣрнож црцеж своеж кира Ѳеѡ҇рож, тьзоиметнож бж҇іемоу дароу, и съ присинымъ и прѣвъзлюбленымъ сн҇омъ своимъ Іоаномъ Шишманомь цремъ: въ славж творцоу вс҇ѣ и того бл҇говѣстникѡ҇ Маѳею. Маркоу. Лоуцѣ. и Іωаноу, ихже молитками побѣдж да пріимѣ҇ ѿ бг҇а на врагы ратоужщихъ того и главы ихъ съкроушити по҇ ноꙁѣ свои, ами҇. лѣтоу текжщоу ҂ѕѿѯд индікта ѳ:... † рабже гн҇а**

[1]) Вж. цѣлата записка Мсб. VIII, 166—7.

моєго цр҃ѣ, писавыи сиѫ книгѫ, Сїмонъ мни҃х нарицаєтсѧ. Вж. цѣлата записка Мсб. VII, 164—165, дѣто се казва още, че евангелето е обковано съ златни дъски и съ бисери украсено.

Отъ Търново Евангелето било отнесено оттатъкъ Дунава и като драгоцѣнна вѣщь било заложено нѣйдѣ въ Влашко или Молдавско, та го откупилъ Александъръ воевода, синъ на Стефана воевода, както се чете въ една записка на л. 4, слѣдъ което било отнесено пъкъ на Света-гора.

Евангелето е писано съ едро писмо по 22 реда на стр., съ търновски правописъ (ъ и ь смѣсено); употрѣбява ҁ-, ала не тъй послѣдователно; ѫ и ѧ размѣсено. Идватъ и ударения, особено върху собствени имена.

7. Ловчански Сборникъ.

Има 183 л. 8°, полууставъ по 26 реда на стр.

Писанъ прѣзъ половината на XIV вѣкъ въ Ловечъ, както се вижда отъ една записка въ него, възпроизведена отсетнѣ възъ основа на по̀ стара и сврѣменна:

Сїѧ кни́га написа же҃ рѫкоѫ многогр҃ѣшнѣго монаха Пахомїа въ бг҃оспасаємаго Ловчѣ града при архїєпископѣ кѵ̈р Сємєѡ҃н при бл҃гоу҃тивѣ҃м деспотѣ Алєсандра и при сн҃ѣ єго Михаи҃л Асѣ҃н. и приведена бы҃с здѣ҃ в л҃то ҂ѕ҃ц. (6900 = 1392) **и поновн Пав҃л бы҃в єпи҃скопъ Ромѧ҃нскїи въ монасти҃р нємєцкїи. в л҃то ҂ҁрм҃г дє҃к ҃а при архиєпископи Пахо҃м.**

Значи сборникътъ писанъ прѣзъ врѣмето на бълг. царь I. Александра, а на 1392 г. билъ занесенъ въ „Нѣмецкия“ манастиръ, или както се казва сега Нямцу. Занесли са го вѣроятно тримата български калугери Софроний, Пименъ и Силванъ, за които се знае, че година прѣди падането на Търново напуснали България, като отнесли съ себе си много книжовни съкровища, прѣминали Дунава и основали манастиръ Нямцу.

Сборникътъ съдържа твърдѣ разнобразни статии.

Правописъ Търновски, смѣсенъ.

Цѣлото съдържание на сборника вж. А. Яцимирскій (Изъ славянскихъ рукописей, тексты и замѣтки. Москва, 1898, 144—151), у когото е и самиятъ сборникъ, купенъ отъ руски старообрядци въ Галацъ.

8. Старозавѣтни листи.

То са три перг. листи голѣма 4°, възширокъ срѣденъ уставъ по 26 реда на стр.

Листитѣ съдържатъ четива отъ пророка Данаила глава III (за тритѣ отрока) и отъ книга Царства глава IV — за пророкъ Елисея, какъ съживилъ дѣтето на Сунамитката.

Четивата са доста дълги и не изглеждатъ да са отъ служебна книга, а по̀ вѣроятно е, че са отъ книга съ избрани расказн отъ стария завѣтъ; споредъ това, тия три листи иматъ особена важность за прѣвода на стария завѣтъ у насъ.

Езикъ и правописъ правилни.

Правописъ двуеровъ етимиложки: **пєщь, милость, доуиж нань, плъть.**

Ударение още непрокарано, а само тукъ-тамъ поставяно, както въ други търновски ржкописи.

Листитѣ са у мене, а ги имамъ отъ покойния Ц. Гинчевъ, който ги намѣрилъ въ Лѣсковецъ.

9. Енински Стихираръ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., допратенъ отъ Народния Музей, дѣто е забѣлѣженъ подъ № 160.

Има 224 перг. листи гол. 4°, срѣдно-уставно, въздребно писмо по 30 реда на стр.

Макаръ че липсуватъ нѣкои листи изъ срѣдата, ржкописътъ е запазенъ инакъ цѣлъ и подвързанъ.

Заглавие (подъ заставка съ червено и синьо):

Стихєрарь съ богомь поучилємъ прѣимѣа стихары въсєго лѣта и каноны нароучитомъ свѧтомь праздиком гд҃ьскым.

Правописъ двуеровъ — смѣсенъ, но ь толкова прѣобладава, че прави впечатление като че ъ нѣма.

ї употрѣбява много рѣдко.

Ударения нѣма — освѣнъ двоенъ грависъ ˝.

Слѣдъ гласна употрѣбява ж, но жа.

Слѣдъ шушкави идва и ѧ: положишѧ, доушѧ его.

Носовкитѣ се замѣняватъ и съ чисти гласни (сьщьствиаа, сьщьство) особено ѧ: земе вин., подакае, урьплеще, живоначелна, безначелно, проходеще.

Срв. още: ужтѧщимь, цѣлѧбникы, памѧт, бсзмѧздно, остарѣета, просвѣщаета, цѣлитали, благословано; приложѧтѧ ти сѧ 3. мн.

Идватъ и примѣри за ѧ = ꙗ: поꙗсте, сьтворите ꙗ (заповѣди).

Идва удвоенъ прѣдлогъ съ: сьсь страхомь.

Сърѣменна записка на 60[б] долу отъ писчева ржка: не хотехъ писати синаксаръ, понеже мало хрътие имахъ да прости ·:·

А на л. 109[б] на длъжъ по полето има записка отъ 1842 год., отъ която се вижда, че ржкописътъ билъ въ с. Янина или Енина, Казанлъшко, затова го и наричамъ тъй:

Сїю книгꙋ обрѣтох въ село Єнина сꙋщей подъ Стара Планина. ҂аѡмв.

Тукъ-тамъ се споменуватъ агаряни и безбожни варвари: (л. 1) ꙗкоже еуренскаа тѣлеса вь поустини древле непокоршимсѧ въ истинѫ тебѣ вьсѣхь влцѣ достоино падошѫ, тако и нинѣ кости расьсыпи злоучьстивыхь и невѣрных агарѣнь.

(л. 4[б]) Ты црю сн пребываѫ вь вѣкы бесконечныꙗ прїими моление просѧщихь грѣшныхь спасенїе и подаждь уловѣколюбче земли твоеи блгоплодие, блгорастворены вьздоухы дарꙋѧ и вѣрнѣишимь црѣмь сьпоборьствоуи на безбожныѧ варвары ꙗкоже иногда Давидоу, ꙗко прїидошѫ сїи вь ѡбители твоꙗ и всесвятое мѣсто ѡскврьнишѫ, спасе. Нѫ ты дароуи побѣды, хе бже, побѣда ти бо православнимъ и похвала.

10. Търновски Сборникъ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., безъ да е отбѣлѣзано, отдѣ е; обема 272 харт. листа фолио, писани отъ разни ржцѣ, но прѣобладава широкъ полууставъ, а нѣкои листи са писани съ много хубавъ уставъ отъ сжщо врѣме. Отъ л. 247 захващатъ листи по сръбска редакция. Съдържа 15 слова, жития и поу-

чения отъ разни автори. Наричамъ го Търновски Сборникъ, защото правописътъ му сочи къмъ Търново — въ него прозира I етимол. школа, особено въ листитѣ съ хубавото писмо.

Ударение не съвсѣмъ прокарано — употрѣбява се повече у собствени имена.

Употрѣбява ѕ и ꙁ; срѣща се и затворено ѧ. Вж. Б. Цоневъ, Описъ № 307 стр. 248—252.

12. Теодосиева Лѣствица.

Намира се въ Рилския манастиръ (№ 44). Има 340 харт. л. 8⁰, дребно полууставно писмо, а съдържа извѣстнитѣ 30 главизни или степени на монашеската добродѣтель отъ Іоана Синайски; покрай това и други поучения. Прѣвелъ отъ гръцки инокъ Теодосий на 1364 год. въ **мѣстѣ усты при Тръновѣ градѣ** (вѣроятно въ манастиря Св. Троица), както се чете въ една записка на края:

Въ лѣто ҂ѕ͆. ѡ҃. ѻ҃. г҃. к҃. єн͠ .к **Исписа сѧ сїа книга сими трими и тлѣнными прьсты ѿ послѣднихъ инокомъ Θеѡ-сиемъ въ мѣстѣ усты при Тръновѣ градѣ, при благовѣрнимъ црⷭ҇и Іωанѣ Алеѯандрѣ и црⷭ҇ци его Θеωдорѣ новопросвѣщеннѣ. Да мола вы ѡ҃ци и братїа, исправлѣѫще чътѣте, а не клънѣте.**

Другото съдържание на книгата вж. Е. Спространовъ, Описъ на ржкописитѣ въ библиотеката при Рилския манастиръ, София, 1902, 64—66.

Правописъ смѣсенъ, но се забѣлѣзва I етимол. школа. Употрѣбява и ударения, макаръ и не вредомъ.

Въ рилския манастиръ се намира и друга Лѣствица (вж. № 72), сжщи правописъ, ала не тъй добрѣ прѣведена, като Теодосиевата; и двѣтѣ лѣствици обаче са важни за историята на българското ударение и за черковно-догматичната терминология.

12. Рѣпиновъ Сборникъ.

Огроменъ томъ, съставенъ отъ разни книги, както личи отъ почерка и правописа; обѐма 405 листа 8⁰, въздребенъ

хубавъ полууставъ, тукъ-тамъ даже много красивъ, съ червени заглавия и дребни червени заглавки. Безъ начални и задни листи, съ липси и въ срѣдата, повторна подвързия съ много подлѣпяни листи. Старата нумерация на колитѣ изрѣзана при подвързията, а листитѣ са означени съ наши цифри въ ново врѣме.

Съдържание разнообрано: разсѫждения, поучения въ главизни, манастирски правила и раскази за отшелници и постници; по сичко изглежда, че сборникътъ е тъкменъ за монаси.

Прѣобладава търновски правописъ. ж и ѧ слѣдъ ј размѣсено, ѣ и ы правилно; покрай ʒ- употрѣбява се и ѕ.

Нѣйдѣ има ударение, нѣйдѣ — не, но изобщо надредни знакове нѣма много. Езикъ изобщо правиленъ.

Споредъ писмото различаватъ се десеть разни рѫцѣ, които по сегашната пагинация на Сборника се распрѣдѣлятъ тъй:

Първа рѫка пише отъ л. 1—151[а].

Втора " " " " 151[а] — 159[а] и пакъ отъ л. 187—193.

Третя рѫка пише отъ л. 160—187[б].

Четвърта рѫка пише на листове 172[б] — 173[а], 178—186, 206—208.

Петя рѫка пише отъ л. 194—205.

Шеста рѫка пише само на л. 209.

Седма рѫка пише на листове 210—216.

Осма " " " " 217—287.

Девета " " " " 288—377.

Десета " " " " 378—405 (до края).

Сички рѫцѣ пишатъ по правописъ, въ който се отразяватъ тритѣ търновски школи: първа, втора, третя, шеста, седма и девета рѫка пишатъ по смѣсената (неуредена) търновска школа; петя и десета пишатъ пакъ по търновски правописъ, но тукъ-тамъ личи въ тѣхъ и I етимол. школа, а четвърта и осма рѫка пишатъ до нѣкѫдѣ по III правописна школа (фонетична).

Правописъ и почеркъ на повечето тетрадки отъ тоя сборникъ правятъ впечатление на търновска работа отъ

края на XIV вѣкъ. Това личи и отъ хартията, чиито водни знакове отговарятъ сѐ на XIV вѣкъ (край) или XV (начало).

Записки нѣма никакви. На коритѣ отвѫтрѣ има залѣпена хартия отъ миней сръбска редакция, вѣкъ XVI.

Сборникътъ е сега имотъ на Българската Академия, а подарилъ го (още на Книжовното Дружество въ Браила) В. Поповичъ, като бивше притежание на Ст. Рѣпина, както се вижда отъ една бѣлѣжка, прилѣпена къмъ прѣдната кора отвѫтрѣ: Въ памѭть на родолюбивый-тъ Стефана Рѣпова + 1866. Дава В. Поповичъ.

Подробенъ описъ вж. Б. Цоневъ, Славянски рѫкописи въ Българската Академия. Ак. Сб. VI, дѣто има и осемъ снимки отъ него.

13. Слова на Іоана Синайски.

Намиратъ се въ Виенската Царска Библиотека, означени между славянскитѣ рѫкописи подъ № 50 (Slav. cod. 50). Има 161 харт. листъ 8⁰, полууставъ по 26 реда на стр. съ едри червени точки.

Безъ начало и край. Съдържа аскетически слова на Іоана Синайски, и се допълня съ слѣдния № 14. Запазени са слѣднитѣ заглавия:

л. 28^a: ѿ покаани попеченнѣмъ и истиннѣмъ въниемже и ѿ темници бгоѹгодикѣи стхъ ѿ стх ѡсѫжденникь. сло е.

Покаанїе ѥ, възванїе крщенїа, покаанїе ѥ залогъ къ бо кто́раго житїа, кажи са ѥ смѣренїоу коупецъ. покаа́нїе ѥ тѣлеснаго оутѣшенїа прное безнадеждне.

л. 38^a: ѿ памети съмрьтнѣи. сло́во .ѕ.

Въсѣкого оубо сло́ка прѣварѣетъ мысль па́мат ж съмрътнаа г грѣховъ. прѣварѣетъ пла́ча и сѐтованїа.

л. 41^a. ѻ радостотворнѣ плачи. сло .з:

Пла́чь по бѕѣ ѥ, сѐтованїе дши́вное. болѣзньна срда оус троенїе, присножѫдаемое неистовѣ възыскоуж и къ погрѣшени того болѣзньнѣ го́на, и въслѣ того съ болѣзнїа къпїа.

л. 50ᵃ: о҃ безгнѣкн н̓ кротостн. сло́ко. н҃: —

Ꙗ҆коже водѣ въ пла́мень помалоу н̓ ма́лоу прнлагаемѣ до конца̀ пла́мень оу҆гасае҃. снцѣ н̓ нстнннаго пла́ча слъза, ве́сь пла́мень ꙗ҆́ростн н̓ напрасънства оу҆бнватн ѡ҆бнче.

л. 54ᵇ: о злопомннанн сл҃о .ѳ҃ —

Прѣпо҃бныꙗ оу҆бѡ добродѣ҃лн, і҆а́кѡвлн лѣствнцн оуподобнше́са, непо҃бныꙗ же злобы вернгамъ съпадшїнмъ ѿ петра връховнаго.

л. 56ᵃ: ѡ҃ о҃клеветанн. слово .і҃. : —

Ннктоже ѿ добрѣ съмыслащн҃ съпротнвъ р҃етъ мнѧ, не ѿ ненáвнстн н̓ паметозлоб̓їа ѡ҆клеветанїоу ра҆ж҃атн сѧ.

л. 58ᵃ: о҃ многослóвїн, н мльчанн. сл҃о. .аі҃ : —

Р҃ено оу҆бѡ бы҃ намн въ малѣ въ пр҃варшїнхъ ꙗ҆ко блáзньно ѕѣлѡ н̓ тѣмъ самѣмъ мнащнмсѧ прнвъхóда е҆же сѫднтн. пáче же сѫднтнсѧ н̓ ѿ а҆зыка мѫчнтн сѧ.

л. 59ᵇ: о҃ лъжн̓. сл҃о. ві҃ : —

По́родъ оу҆бѡ ка́мыкоу н̓ желѣзоу ѡ҆гнь. по́род҃же . . .

л. 60ᵇ: о҃ оу҆нынн. сло́во .гі҃ : —

Е҆днвъ н̓ сын ѿ многословїа вѣтвен ꙗ҆ко н̓ оу҆же ва́рнвше рѣхомь ѥ҃, н̓ пръвым ѿ родъ гл҃а же, н̓же оу҆нынїа . . .

л. 62ᵃ: о҃ въсѫдꙋ словѧщїн н̓ ѡ҆бла҃жщїн лѫкавѣн а҆тробѣ. сл҃о .дí : —

Хотѧще ѡ҆ атробѣ гл҃тн. ꙗкоже въсѣхъ н҃нѣже мно́жае на сѧ҃ любомѫдрнтн прѣ҃положнхомь.

л. 66ᵇ: Начало еже н̓ тѣлесныхъ н̓ безтѣлесны҃н чл҃вцѣ҃ сло́ва : —

Слы́шахѡ҃ бѣснжа н҃нѣ рекшѫ, тоѫ сѫщъ ѿ ро҃ а҆жекъ, тѣлесемъ ра́ть. н̓ не чюдо оу҆чн́тбѡ семоу н̓ дре́внїн ѡ҃нъ на́шъ прѣѿ҃ц҃ъ а҆да́мъ.

л. 67ᵃ: с҃ обестлѣннѥмъ въ тлѣнныхъ ѿ троу́довъ н̓ потовъ н̓ чнстотѣ цѣломѫдрн. слово .еі҃.

Чистота ѥⷭ҇, бестѣлеснаго ѥⷭ҇ства оудвоенїе. чистота ѥⷭ҇, домъ хⷭ҇въ въжеленныи и нбо срⷣцоу земное.

л. 80ᵃ: ѽ сребролюби. слово .sⷭ҇:—

Множаиши ѥлици ѿ премѫдрыⷯ оучителеи ѡбыкошѧ попредъ написанїемъ томители. настоѧщаго тъмоглавнаго вѣчинѣвати. ꙗко да не оубо ч нъ премѫдрыⷯ мы немѫдрїи премѣнимъ, тѣⷨ оуставоу и правилоу послѣдовахѡⷨ.

л. 80ᵇ: ѽ нестежании. слово. зⷭ҇: —

Нестѧжанїе ѥⷭ҇, попеченїѡмъ ѿложенїе, беспечалїе житїа. пѫтникъ беспрѣтъкновененъ. вѣра заповѣдемъ. печали отоуждение.

л. 97ᵃ: ѽ сънѣ и ѡ мⷧ҇ткѣ. г ѡ иже въ съборѣ пѣнїи. сⷧ҇о. ѳⷭ҇: —

Сънъ ѥⷭ҇ства ѿ части съставленїе. ѡбразъ съмрътныи, чювствомъ праздность. единь оубо ѥⷭ҇ сънъ, множаишѧ же вины ꙗко же и желанїе имаⷮ. гⷧ҇а же, ѿ ѥⷭ҇ства. ѿ брашенъ. ѿ бѣсѡвъ. нл иоубо и ѿ краинѣго и протѧженаго поста. ѿ негⷪ изнемогаѫщи плъ.

л. 98ᵇ: ѽ бдѣнии тѣлеснѣмъ и како побаетъ тоⷨ проходити. сⷧ҇о. кⷭ҇: —

Земнымъ црⷭ҇емъ. ѡви оубѡ безъорѫжни нѣцїи и наsи. ѡви же, жезлы, ѡви же щиты. ѡви же меча дръжѧще прѣстоѫⷮ.

л. 100ᵃ: ѽ немѫжестъвнѣмъ страховании. сⷧ҇о. каⷭ҇: —

Аще оубѡ въ ѡбщемъ житїи или въ дроужинѣ добродѣтель проходиши. не sѣло ѿ страхованїа ратовати сѧ имаши.

л. 101ᵃ: ѽ многоѡбразнѣмъ тъщеславїи. слово. кⷭ҇:—

Нѣцїи оубѡ своеволнымъ начиномъ и словомъ тъщеславїе паче презорства любатъ оуставлѣти.

л. 109: ѿ тогожⷷе слова, ѡ неизглⷭ҇нныⷯ помыслѡⷯ хоулныхъ: —

Люта корене и мтре, лютѣиши ѿ родъ сѫщъ въ прѣдварившїихъ слышахѡⷨ. гⷧ҇а же скврънинаго прѣзорстка неизглⷭ҇аныи хоулныи ѿ родъ.

л. 112а: † ѡ̑ кротости и̑ простотѣ, и̑ незлоби и̑ лѫкав̓ствѣ. сло́во. кд҃: —

л. 114а: ѡ̑ ст҇ртнѣмъ погоубленіи вышнемъ смѣреномѫдри невидомѣмъ чювствомъ. сло҇в ке: —

И҆же любве гн҃а истин̓нѣ. и̑ смѣреномѫдріа ст҃ого подобнѣ. и блаженыѧ чистоты поистинѣ. и̑ ѡ̑сіаніа бж҃іа ꙗ҆вѣ.

л. 122б: ѡ̑ разсѫждении помысльнѣмъ и̑ ст҇ртнѣмъ и̑ добродѣтелнѣмъ. сло́во. кѕ҃: —

Разсѫжденіе ѥ҆, въ вводный ѹ҆бѡ. е҆же о себѣ т҇ѣ и҆стинное познаніе.

л. 146б: Тогожде ѡ҃ца і҆ѡа҆нна сіианскыѧ го́ры, изъѡ҆главленіе вкратцѣ прѣдъ реченныыхъ е҆го сло́весъ: —

Вѣра извѣстна, ѿвръженію мт҃и. съпротивное же проꙗвлено. надежд҇а неоу҆клонна, безпристр҇тію дверь. съпротивноеже проꙗвлено. Любовь бж҃іа, страннчьствоу вина.

л. 150б: ѡ̑ сщ҃еннѣмъ и̑ пр҇пнѣмъ тѣла и дш҃ѧ безмльвии. сл҇во. кз҃.

Мы̏ оу҆бѡ ꙗкоже присноокоуплѣни нѣціи непо҇добны стр҇ен. сѫще. и̑ раби покорливи бывше, ѿ сего и̑ льсти и̑ ѡбразы и̑ заповѣданіа и̑ злохытрьства ѿчастии съвѣмы, кл҇чьствовавши ѡ̑каанноѫ дш҃еѫ нашѫ доухо̀въ.

л. 153б: ѡ̑ различии разсѫжденіа безмльвіомъ: —

л. 154а: ѿ самоучиніа ради неоудръжаніа ꙗрости: множ̓ства ради пристрастіа, немощи ради азычныѧ. славы ради чл҇чьскыѧ. ꙗко да пр҇ѣ въздадатъ. да поспѣшниви бѫдѫтъ. да ѿгнь пріимѫтъ: —

л. 161а: ѡ̑ сщ҃еннѣи г҃ мт҃ри добродѣтелемъ блаженѣи молитвѣ. и̑ и҆же въ не́и оу҆мнаго и̑ чювестьвнаго прѣстоаніа. сл҇во. кн҃: —

Правописъ двуеровъ етимоложки (I школа) и доста правиленъ.

ж и ѫ тъй сѫщо правилни; слѣдъ гласни и въ начало редовно ѫ.

Ударение само тукъ-тамъ.

По правописа и по съдържанието на словата ржкописътъ изглежда на търновско произведение, и то писанъ прѣди Евтимия. Хартийниятъ му знакъ — два полумѣсеца, положени гърбомъ — е отъ 1340 год. Вж. Briquet № 5363.

13. Іоанъ Схоластикъ.

Доста поврѣденъ, хартиенъ ржкописъ, 185 листа фолио, полууставно писмо, ударя на Герасимово (Вж. Евтимиевъ Служебникъ), но по̀ дребно. Началото му е запазено съ заглавие (подъ червена заглавка — плетеница):

Житїє къ кратцѣ ѡ҃ца Ї҃ѡанна игꙋмена С҃тыѫ Горы Синайскыїѫ, нарицаємаго Схоластика въ с҃тыхъ по и҃стинѣ.

Слѣдъ житието на Схоластика слѣдватъ 29 слова, като ония въ cod. № 50, Виена.

Една часть отъ листитѣ пострадала отъ вода, та писмото поправяно отпослѣ.

ъ и ь по I етимоложка школа.

Ударение не вредъ прокарано. Употрѣбява ѕ и ꙁ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., допратено отъ Народния Музей, дѣто постжпило подъ № 2900.

Ржкописътъ е насигуръ търновски изводъ, и сждейки по хартията, дори отъ сжщо врѣме, отъ когато е и прѣдния № 12: круша съ два листа (Briquet № 5363 — отъ 1336 г.), круша безъ листи (Briquet № 7327 — отъ 1335 г.), четверолистенъ цвѣтецъ (Briquet № 6361 — отъ 1327).

14. Іоановски Служебникъ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., допратенъ отъ Соф. Нар. Музей, дѣто билъ записанъ подъ № 163.

То е откжслякъ отъ три коли безъ първия листъ на 2. кола, или 23 перг. листи 8⁰, 15 реда на стр. едъръ, прѣкрасенъ уставъ съ хубави заглавки. Пергаментъ тънъкъ, бѣлъ, чистъ и гладъкъ, какъвто рѣдко се срѣща между българскитѣ ржкописи.

Първиятъ му листъ захваща:

|стль молитсѧ таи.

Ты г҃и сказа нам великѫѧ сиѫ̆ сп҃сениꙗ̆, таинѫ. ты сп҃нилъ еси смѣрениа и недостоиныѧ рабы твоѫ . . .

Послѣдниятъ листъ свърша:

Благодатиѫ̆ и щедротами и ч҃лколюбїє|мь единороднаго сн҃а твоего с нимже благенъ єси с прѣс҃тымъ бл҃гымъ и живо-творащимъ дх҃омъ твоимъ нн҃ѣ и прн||

Употрѣбява едри прѣчертани точки (черни и червени), а тъй сѫщо нѣколко надредни знака: освѣнъ спиритусъ ͂, върху начални и самосрични гласни, още и остро ударение ́ или ̆ върху крайни гласни. Знакъ ̆ стои сѫщо и върху крайни съгласни (на край редъ) вмѣсто апострофъ (паерчикъ) дѣист|воуѫ; възсылаем̆|; животворащим̆|; мир’ всѣм̆.

Много хубаво се различаватъ носовкитѣ; отъ ѧ нѣкой пѫть произлиза ѫ чрѣзъ подчертаване долнитѣ краища. Употрѣбява и ѩ (както и ѥ).

Вмѣсто ѫ идва често ѧ слѣдъ ш и ј.

ъ и ь по първа (етимолог.) школа дь҃нь, жизнь, пѣснь, пѫть, црь, свѧтынь род. мн., подънь, но сѣкоꙗ лъ се пише ль: льсть, дльгъ, ап҃льскѫѫ црквь, пльтиѫ и пр.

Споменува се архиепископъ и царь съ имерекъ: Помѣни г҃дн бл҃говѣрнаго царѣ нашего ім҃а, егоже оправдалъ еси црс҃твовати на земи ѡрѫжием истинным овѣнчаи его, осѣни надъ главоѫ его въ дн҃ь брани.

Инакъ нѣма никакви бѣлѣжки, освѣнъ на л. 6, дѣто отдолу написано съ по̀ дребно червено писмо: писано въ Ιѡ́ановѣ, затова го и наричамъ Іоановски служебникъ.

Тоя служебникъ се различава и по правописъ и по текстъ отъ извѣстнитѣ Евтимиевски служебници, та происхожда вѣроятно отъ врѣмето прѣди Евтимия.

15. Попъ-Герасимовъ Служебникъ.

Тоя служебникъ е инакъ познатъ подъ име Евтимиевъ. Намира се въ Софийската Народна Библиотека № 231. Безъ начало и край, доста раскѫсанъ; запазени 83 харт. листа 8°, широкъ, едъръ полууставъ, който ударя на бързописъ.

Езикъ и правописъ доста правилни. ъ и ь по III школа (фонетична), но почти редовно кь вм. къ.

Ударения правилно означени.

Макаръ книгата да е наистина отъ врѣмето на Евтимия, пакъ нѣмаме право да твърдимъ, че е писана отъ самаго Евтимия, както казваше В. Стояновъ, ПСп. XXXI, 172, толкозъ повече, че на л. 51[4] отдолу хубаво личи името на прѣписвача:

✝ помѣнѝ г҃н попа герасима. —.

Споредъ което и характерното писмо на тоя служебникъ и на много други ржкописи отъ края на XIV и началото на XV вѣкъ[1]) може да наречемъ Попъ-Герасимово писмо, както и тоя служебникъ наричамъ съ това име.

Споредъ хартийнитѣ му знакове тоя служебникъ е писанъ слѣдъ 1380 г.

Други подробности и съдържание вж. Б. Цоневъ, Описъ № 231, стр. 149—150.

16. Царь-Бориловъ Синодикъ.

Твърдѣ цѣненъ срѣднобългарски паметникъ отъ края на XIV вѣкъ. Намира се въ Соф. Народна Библиотека (№ 289), а състои отъ 102 харт. листа 8°, отъ които първитѣ 62 листа са отъ една ржка (уставно писмо по 21 редъ на стр.) и другитѣ 40 листа — отъ друга (едъръ полукурсивъ — попъ-Герасимово писмо) — безъ начало и край и съ липса отъ срѣдата. Но изглежда, че втората половина е по-стара отъ първата. — Съдържа:

1) общи възгласи за православната вѣра и за ония, които почитатъ кръста и божитѣ икони.

2) Възгласи за вѣчна паметь на православни (гръцки) патриарси, архиепископи, митрополити и на сички, заслужили

---

[1]) Такова сжщо писмо вж. Описъ № 3 (псалтиръ отъ сжщо врѣме), № 279 (по-старата часть отъ Бориловъ Синодикъ); подобно писмо вж. Яцимирскій, Григорій Цамблакъ, на таблица IX, X, XI и XII; у Сырку. Къ ист. испр. кн. II, сн. I и II (отъ Зогр. Служебникъ). За подобно писмо споменува и Йорд. Ивановъ, Бълг. Старини отъ Македония, 41, съ каквото са писани синаксаръ № 3 и Слова отъ Василия Великий въ Зогр. манастиръ.

за православната вѣра, както и **въсѣмь, иже ѿ скврънныя вѣры арменскыя пришедшиимъ къ православнѣи нашеи вѣрѣ — вѣчная память!**

3) Общо анатимосване еретицитѣ и сички ония, които не признаватъ икони, кръстни мѫжи и пр., слѣдъ което се изброяватъ по име, но сѐ грѫцки еретици, а за българскитѣ се казва: **Понеже въсеѭкакыи нашь врагъ по въсѣи блъгарьстѣи земли манихенскѫѭ ересь разсѣа, смѣсивь сїѭ съ масаліанскоѭ, иже таковѣи ереси начялникы — анатема!**

Попа Богомила, иже при Петрѣ цри блъгарстѣмь въспріемшаго манихенскѫѭ сїѭ ересь и въ блъгарстѣи земли разсѣавшаго . . . анатема!

Иже Іоуніа мца въ днь на рождество Іоана кртлѣ творащи влъшвеніа и плодовъклаченіа и елика въ тѫ нощь скврънная творать таинства еллинстѣи слоужбѣ подобнаа — анатема!

И т. н. слѣдватъ много такива проклятия, между които и това:

Иже каковѣмь либо оухыщренїемъ или былїемъ или чародѣанїемъ или обаанїемь или влъхованїи вражїими или отравоѭ покоусится врѣдити црѣ помазанника гнѣ — таковаго — анатема!

Въсѣмь болѣромь малыимже и великыимь, іереомже и чрънцемь и въсемоу народоу, иже съ блгопокоренїемь въсѣкѫ приязнь чистѫ и правѫ хранащиимь къ црю же и архїереомь — вѣчная память!

4) Слѣдва помѣникъ на византийскитѣ царие, начевайки отъ Константина и Елена.

5) За църковния съборъ, свиканъ при царь Борила въ Търново на 1210 г., дѣто били сѫдени еретицитѣ — **неуьстїа сѣатела.**

6) История — за какъ се основала Търновска Патриаршия.

7) Поменикъ на български царие, царици, патриарси, владици, боляри, воеводи и пр.

8) Многолѣтствия за царь Шишмана и за патриархъ Евтимия.

9) Има и други отсетнѣшни поменици.

Първата половина (л. 1—42) има фонетиченъ правописъ, а втората — смѣсень, търновски. Въ прѣдната часть има само тукъ-тамъ ударение, втората — навредъ.

Тоя цѣненъ ржкописъ намѣрилъ Н. Хр. Палаузовъ на 1845 г. въ Търново у Стоенча Ахтаря. Вж. М. Попруженко, Синодикъ Царя Бориса, Одесса, 1899 (прѣдговоръ), дѣто се печататъ първитѣ 42 листа и дѣто е посочена цѣлата литература по Синодика. Вж. още:

К. Радченко, Религіозное и литературное движеніе въ Болгаріи въ эпоху передъ турецкимъ завоеваніемъ, Кіевъ, 1898.

П. А. Лавровъ, Къ вопросу о Синодикѣ царя Бориса. Одесса, 1899.

В. Златарски, рец. върху Попруженковата студия, Бълг. Пр. V, 9—10, 268.

С. М. Кульбакинъ, Софійскій Синодикъ въ новомъ изданіи и характеристикѣ. Спб. 1899. Ак. Изв. IV, кн. 3.

Т. Д. Флоринскій, отзивъ за книгата на Попруженко, Киевски Унив. Изв. 1900 г. № 6.

М. Г. Попруженко, Изъ-за границы, Одесса, 1908, дѣто се печататъ останалитѣ листи до края.

Б. Ляпуновъ, Отзывъ объ ученыхъ трудахъ М. Г. Попруженко. Одесса, 1908.

Б. Цоневъ, Описъ, стр. 187—198.

Прѣписъ отъ подобенъ Синодикъ, сръбски правописъ, се намира пакъ у Соф. Народна Библиотека, донесенъ съ книгитѣ на покойния проф. Дриновъ. Вж. Сборникъ и Синодикъ (Дриновски), Описъ № 432.

17. Загребско или Михановичево Евангеле.

Намира се въ Загребската Югославя́нска Академия, внесено тамъ заедно съ другитѣ книжа на хърватския археологъ Михановича (III. с. 26). Състои отъ 145 перг. листа фол., а съдържą само първитѣ три евангелисти (безъ Іоана).

Правописъ много неправиленъ, но пъкъ затова интересенъ зарадъ изговора. Употрѣбява ѕ и ꙁ.

ъ и ь се употрѣбяватъ смѣсено.

ѣ, є и ѧ се замѣняватъ често помежду си, отъ което заключаваме, че паметникътъ е западнобългарски.

Слѣдъ гласна и въ начало ѧ, а слѣдъ ѵ — ѫ.

Любопитна е замѣната между четиртѣхъ тъмни гласни ѫ, ъ, ѧ и ь: голььь, сьдитсѧ, утьть мѧ, бьдєть, дръзнъвь.

промѫує, въздѫхнѫвъ, жрѫтвѫ, рѫци, мѫзда, стѫкло, стѫгна, мѫнї.

идащи, растащи, жиκащи, пасащи; подвигнатсѧ 3. мн., разыдатсѧ, привєдать; пать (вм. пѫть), распатїа, сабота, слака (вм. слѫка); стѫжанїє, стѫжитє, истѫзавь, стѫзаєта.

уьдь, науьть, алуьщи, мєльщи; дрьжьщє, страждьщы, ищьщоу, зыждьщєи.

ѫ се употрѣбява и за безгласенъ (краенъ) ъ: вращѫ сѧ вм. вращь сѧ, отпоущѫ вм. отпоущь, запрѣщѫ, обращѫ сѧ, доушѫ род. мн., кѫ всємь и пр.

Вж. A. Leskien, Bemerkungen, über den Vokalismus der mittelbulg. Denkmäler, Arch. IV., 566—572.

18. Верковичевъ Апостолъ.

Намира се въ Петроградската явна библиотека, донесенъ заедно съ други ръкописи на Верковича. Съобщава за него проф. Лавровъ, като дава и малъкъ извадъкъ отъ него: Апостолъ изъ собранія Верковича XIV в., Кіевскій Изборникъ, 64—73.

Апостолътъ е прѣписванъ въ българска область подъ сръбско книжовно влияние, както се вижда отъ честитѣ замѣни ѫ — оу и ѧ — є. Но че го е писалъ българинъ (вѣроятно нѣйдѣ въ Призрѣнско или Прищинско), се вижда отъ многото народни форми и отъ припискитѣ извѫтрѣ, дѣто се чете:

доидє Пєтръ мажь гє̑ пишєхь бь̑ да го прости на сєи свє̑ и на боудєщи;

Благовѣрє̑ аггль принєсє Димитра и Ра̑ гє̑ сє пишѣшє книга та помогохє со щимь можѣхоу. Бь̑ да хи прости на сєи свѣть и на боудєщимь вѣкоу амй —

Употрѣбява само ь (Златовска школа), което замѣнява тукъ-тамъ и ѫ: бѣхь, проповѣдахь 3. мн.

Еровет҄ѣ се вокализуватъ много често.

Срѣщатъ се глаг. форми на **мє**: **єсмє**, както и причастия на **л**: **избѣглє**.

Любопитни са аористи като: **помогохє, дръжєхє, отидохє, искахє** и пр. които съвпадатъ съ днешнитѣ подобни форми въ македонскитѣ говори.

Забѣлѣжи още и членна форма: **дадє апостоловь**.

19. Кирило-Методиева служба.

То е частъ отъ миней, за който съобщи Срезневскій Др. сл. п-ки юс. п. подъ име Зографскій Трифологій а по̀ подробно описа А. И. Александровъ, Р. Ф. В. 1893 подъ заглавие Служба святымъ апостоломъ Кириллу и Меѳодію въ болгарскомъ спискѣ XIV вѣка: шестъ перг. листа дребно писмо по 42 реда на стр., намѣрилъ и прѣписалъ въ руския манастиръ Св. Пантелеймонъ на Света-гора, но по̀ прѣди билъ вѣроятно въ Зографъ.

Правописъ смѣсенъ, както откъмъ ъ и ь, тъй и откъмъ ѫ и ѧ; а ѣ се употрѣбява и слѣдъ ч и j.

На л. 4 отдолу има тая записка съ дребно писмо:

Пиши окаа̑нниче Драгане, ꙗко за грѣхы твоѫ ѣ҃ твои мѫчитта. пиши страннниче!

При службата на Св. Кирила, 14 февруарий, има слѣднитѣ тропари:

Памѧ҃ прѣ̑бнаго ѡ҃ца н҃шего Костандина философа, прѣкореннаго именемъ Кѵ̑рила и оучителѣ словѣньскомоу ѧзыкѹ:

И просвѣщь та ꙗко свѣтило свѣтодавець Богъ нашь всемѹ мѵ̑роу Ѹчителѣ и посла та Ѹчити темныѫ книгами закона ѧзыкы западныѫ. Тврьдымь оумомъ богодьхновенньмъ ѹченнемъ просвѣщаѫ мирь прѣсвѣтлами зарѣми ѡбьтече вселенѫѫ вса, Кѷриле свѧте, расѣваѫ прѣсвѣтло слово божне на сѣверѣ, на западѣ и юзѣ мира просвѣщаѫ ѹченнемь, свѧте. Имаши бо дрьзновенне къ христоу непрѣстанно моли са за ны ·:· — Свѣтло житїе възлюбивъ, свѧте, зарѣми трьса̑нечнами бж҃ствно ѡсващаемъ пронде ꙗко мльнии вселенѫѫ сѣверскѫѫ земѧ и южнѫѫ просвѣтивъ, западнымже

незаходащіни свѣтъ ѩви са. Тѣмже мнѣ мракъ отгнавь, свате, съвыше испрошь посли благодать дѹховнѫѫ: имаши бо дрьзновеніе . . . .

О каю, стаа, хвалитса славно градь Солоѹнскыи, Кириле свате и Методие, Мисиѩ и Панониѩ и Моравьскаѩ земѣ.

Тая служба има и черковни ноти (старобългарски);

Издавà я и Сырку („Странникъ", 1885 г. юнь и юль, 226—230), но съ много грѣшки.

Подобна служба обнародва К. Радченко въ Ак. Изв. XII (1907), Замѣтки о рукописяхъ хранящихся въ болгарской митрополіи г. Скопья съ приложеніемъ службы Константину философу по средне-болгарскомъ списку XIII вѣка — по твърдѣ стириненъ югозападенъ миней, едноеровъ правописъ само ь и ѫ и често ь вм. ѫ.

Къмъ XIV вѣкъ спадатъ и сички книжовни произведения на Патриархъ Евтимия, които обаче са запазени повече въ послѣшни прѣписи.

XV вѣкъ.

Българскитѣ писменни паметници отъ XV вѣкъ происхождатъ сè отъ книжовни срѣдища извънъ България, а най много отъ Влашко и Молдава. Съ падането на Търново въ края на XIV вѣкъ българската книжовна дѣйность намира у румънцитѣ твърдѣ благоприятна почва и се развива прѣзъ цѣли три вѣка, макаръ повече пасивно, т. е. само се прѣписватъ стари изводи.

Въ първо врѣме заедно съ търновскитѣ книги биватъ прѣнесени у румънитѣ и тритѣ търновски правописа (I, II и III школа), но сетнѣ зима връхъ у тѣхъ само фонетичниятъ правописъ (III школа), който се държи прѣзъ цѣлия периодъ на влахобългарската книжнина.

Освѣнъ у власитѣ книжовната вълнà отъ Търново стига и доруситѣ, които захващатъ да подражаватъ и тѣ на търновскитѣ книги, като въвеждатъ наново носовка ѫ, макаръ и да я не употрѣбяватъ правилно. Търновската Евтимиева школа намира още пò голѣмъ отзвукъ и въ Сърбия, дѣто прѣзъ

XV вѣкъ ѝ става ревностенъ разширитель Константинъ Костенски, като неинъ теоретикъ и основатель на ресавската школа у сърбитѣ. Но заедно съ ресавската школа, която е сръбска редакция съ двуеровъ правописъ, по Сърбия и по затънтенитѣ наши планински краища, докато са биле още свободни отъ турски кракъ, са прѣписвали и направо книги съ юсовъ правописъ. Такава книга е напр. единъ български сборникъ, който ще наречемъ Призрѣнски, както и други единъ Сборникъ отъ Влашко-село (Врачанско), за които слѣдва описъ.

1. Призрѣнски Сборникъ.

Писанъ на 1421 г. за сръбския деспотъ Стефанъ Лазаревича, а може би го е писалъ и самъ Стефанъ Лазаревичъ, както може да се сѫди по една негова саморѫчна записка:

Стефанъ Лазаревичъ деспотъ и наслѣдникъ земле Бранничевскиıе сїю книгѹ писа за дѹшевно спасенїе въ лѣто ,ѕцкѳ.

Инакъ цѣлиятъ сборникъ е българска редакция смѣсена школа (прѣобладава ь). Употрѣбява често ѧ вмѣсто ѫ, както бива и въ други рѫкописи, писани въ западни краища: **троицѧ єдиносѫщнаѧ, сѫщѧ.**

Сборникътъ има 290 харт. листа, намѣрилъ го въ Призрѣнъ Ястребовъ и го пратилъ заедно съ 38 други рѫкописи въ Бѣлградската Университетска библиотека.

Описва го Викентій Макушевъ, Р. Ф. В. 1881, 345—352: Рукопись сербскаго деспота Стефана Лазаревича.

2. Апокрифенъ сборникъ отъ Влашко-село.

То е откѫслякъ отъ 28 листа 8°, съдържащъ нѣкои апокрифни слова.Важенъ по това, че е писанъ нѣйдѣ въ западна България прѣзъ XV вѣкъ, отъ когато имаме твърдѣ малко български книги.

Съдържа части отъ:

1) Хождение Богородично по мѫкамъ — каквото се срѣща отсетнѣ въ много дамаскини, л. 1—11[б];

2) Житие и страсти на Св. Георгия, л. 11б—23.

3) **Житїє и жизнь прѣподобнаго оц҃а нашего Єфросина покара**, л. 24—28.

Че го е писалъ българинъ, личи не само отъ носовкитѣ, но и отъ еститѣ замѣни между **ж и ъ: сьщи, сьть** (много често!), **дежьть, агг҃ли стрѣгьщє ѣж мжкь, тжмж, мжчьщи сѧ, ѿньдѹже, сьседнинь, кльнехь сѧ вь льжь, дръжьщє, нмьть, нмьщє, мьчєтсѧ, иже сьть разльчали, тако мьчєтсѧ сьдоу достоино.**

Инакъ езикъ доста старински и твърдѣ прилича да е прѣписъ отъ подобни апокрифи, прѣписвани въ западни краища прѣзъ XIII вѣкъ!

Правописъ едноеровъ-злетовски. Различава ѕ.

Има и ударения, ала само тукъ-тамъ.

Че е отъ XV вѣкъ вижда се отъ хартийния знакъ: ножици.

Намира се у мене, а го имамъ отъ Влашко-село, Врач.

3. Габровски Псалтиръ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., но е доставенъ отъ Габрово — отъ библиотеката на свещ. В. Миховъ.

Има 301 харт. листъ малка 4° и съдържа не само псалтиръ (впрочемъ само отъ 25 псаломъ нататъкъ), но и синаксаръ, тропари, молитви, чинове, припѣви и пр.

Писанъ и допълванъ отъ разни ржцѣ, но главниятъ почеркъ е отъ XV вѣкъ, уставно въздребно писмо.

Езикъ доста старински, правописъ по III (фонетична) школа и като че е писанъ во Влашко.

Има отклонения въ употрѣбата на **ж** и **ѧ** — замѣняватъ се взаимно и съ ъ и є: **стжжаѧ, градѧщаго, приближи́шжсѧ и ста́шѧ, ѡскатишѧ; обьлж́гаахж мѧ, въ джбрехь; чѧсо̀, всѣ́часкаа соу́ета, ни ѡ чѧсо́мже, въ стѧгнахь, въ дъбра́вѣ, възтъжишж, ꙗко тъ́ча на тро́скоть; Въ же́ждж** и пр.

Замѣнява и **ѣ** съ **є**.

Различава хубаво звукъ ѕ и го пише ту ѕ ту ꙁ.

Особено е важенъ тоя паметникъ за историята на българското ударение.

Пълниятъ му описъ вж. Б. Цоневъ, Описъ и пр. № 4, стр. 4—5.

4. Влахобългарски Сборникъ отъ 1486 г.

Отъ манастиръ или скитъ Городище въ Бесарабия на Днестъръ. Описва го Яцимирски въ Ак. Изв. IV, 457—8, като дава пълното му съдържание: 25 разни статии.

Сборникътъ има 250 листа 8° дребно писмо съ червени надредни и междуредни знакове. Писалъ го монахъ Асинкритъ на 1486 г.

Правилно ударение и доста хубаво спазенъ търновски правописъ, II школа: ерове и юсове смѣсено употрѣбявани; 3. мн. аор. **ша**.

Яцимирски печата отъ него Видѣние на св. апостолъ Павла, което отсетнѣ се срѣща въ много простонародни дамаскини.

5. Киевско четвероевангеле.

Намира се въ библиотеката на Киевската духовна Академия, подарено отъ студентъ Шумигорски, който свършилъ на 1861 г. Има 301 листъ фол. по 19 реда на стр. полууставно писмо. Прѣдъ сѣко евангеле — оглавление и Теофилактовъ прѣдговоръ.

ъ и ь по III школа (фонетично).

ѫ и ѧ се замѣняватъ съ ъ и ѣ: **въ тъ нощь, въ кѫѧ стражь; ѫѫнѧть, сѫ домомь; нмѣще, молѣ, нсцѣлѣ єго** 1 sing. **ѧвн сѧ, ѧдошѧ, въ ѧмѫ** и пр.

Въ начало и слѣдъ гласна винаги **ѧ**.

Вмѣсто **ѧ** се срѣща и **є**.

Употрѣбява **тоговъ** намѣсто **єго**.

Сравн. степень **лютшїн, множше**.

Имперфектъ на **ѧшѧ** (както въ Разлогъ): **заплъваѧше, порѫгаѧше сѧ, онн млъчаѧше, глаѧше**.

Ударение не винаги правилно.

Това евангеле описва Г. Крыжановскій въ книгата си „Рукописныя евангелія Кіевскихъ книгохранилищъ“, Кіевъ, 1889.

6. Габровски Служебникъ и Трѣбникъ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., полученъ отъ Соф. Нар. Музей, а по̀ прѣди билъ въ Габровската Гимназия, както се вижда отъ печата ѝ на първия листъ.

Има 96 харт. листа, по 16 реда полууставно дребно писмо не хубаво — като на попъ Тодора Врачански.

Правописъ двуеровъ-фонетиченъ, ала не тъй правиленъ. Ударения (фонетични) нѣма.

Носовкитѣ, **ѧ** и **ы** тъй сѫщо неправилно ипотрѣбявани, та напомня Котленски Сборникъ (отъ XVI в.): **сходєщєѧ миро, прѣдь проскомидїє, ч҇тноє си крькїє, копїѧ, прѣдь стоє трапезоє, бж҇ѣственоє твоєѧ силоє; за правди нашь, самъж чистжѧ крькь, сѫщжѧ братїѧ нашь, лѧпоть сѫжтижѧ, причьстїє, достоѩнїѧ твоѧ, твоѧ благодатїѧ** тв. п., **ст҇жѧ чашь.**

По нѣкои синтактични неправилности напомня влахобългарски рѫкописи: **вь вонѧ благоєханїє духовнаго, милость мирь жрьтва хвалєнїє, даєтсѧ причєщєнїє рабу божїє** и др. Вж. по̀ долу и собственитѣ имена.

Идва и **ж=ѹ**: **воду сїю, ѿлучєнь, скупости, заступи дувають вь воду.**

Книгата била назначена за манастиръ, защото се споменува нѣколко пѫти **о стѣи обитѣли сєи; о рабѣ бжїи игумєна.**

Споменува се и ц҇рь (безъ име): **Ѥщє молимсѧ ѡ бл҇го-ч҇тивѣ҇ и богхранимємь цр҇и нш҇ѣ м҇ ѡ дрьжавѣ, побѣдѣ, прѣбыванїю, съмирєнїю, здравїю, сп҇нїю єго и єжє гу҇ бу҇ нш҇му наи пачь поспѣшити и направити єго въ всѣ҇ и покорити по҇ нозѣ єго всѣкого врага и съпостата. Рычємь вси҇ єщє мл҇имсѧ ѡ Архїєпископѣ нш҇ѣ м҇. Єщє мл҇имсѧ ѡ оставлєнїи грѣховь ѿцу нш҇єму м҇ и всѣмь єжє ѡ х҇ѣ братствоу нашєму. Єщє мл҇мсѧ ѡ всѣхь слоужєщи҇ и слоуживши҇ въ ст҇ѣи ѡ҇битєли сєи.**

А на л. 46[б], дѣто се споменуватъ пакъ живи, идва между друго като че ли името на писача или притежателя на слу-

жебника: **Помѣни г҃и по множествоу щедрѡ҃ твоих и мое недостоинство. Помѣни г҃дн ереи иѡшоу и подроуженїа его Станка оц҃а мїе Лацко, мт҃и мїе Пенка. Прости мои г҃дн въсѣко прѣгрѣшенїе волное же и неволноа.**

Отъ XV вѣкъ са и повечето прѣписи отъ съчиненията на Търновския Патриархъ Евтимия (вж. E. Kałužniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymios, Wien, 1901), както и на Григория Цамблака (вж. А. Яцимирскій, Григорій Цамблакъ, очеркъ его жизни, административной и книжной дѣятелности, Спб. 1904) и на Константина Костенски, който впрочемъ пише по сръбска редакция и става основатель на Ресавскиятъ изводъ у сърбитѣ. По сръбска редакция пише и други единъ българинъ, писатель отъ XV вѣкъ, извѣстенъ подъ име Владиславъ граматикъ, отъ когото са Рилскитѣ Панагирици, писани прѣзъ 1479—83. Вж. Спростр. Описъ, стр. 104—114. Тия двама българи даватъ и първи потикъ да се пише безъ юсове въ България — най-напрѣдъ въ областьта на у-нарѣчие, но сетнѣ и по Софийско, Врачанско и пр., та и пò на истокъ.

XVI вѣкъ.

И прѣзъ XVI вѣкъ срѣднобългарската книжнина продължава да се развива само въ двѣтѣ влашки воеводства, докато въ самитѣ български земи книжовната дѣйность освѣнъ че е пò слаба, но и отстѫпя на произведения, писани подъ сръбско или ресавско влияние. Разбира се, че и тия произведения, доколкото са писани отъ българи, са тъй сѫщо важни за историята на езика ни, понеже и тѣ съдържатъ по нѣкои зрънца, макаръ че въ тѣхъ е затрита главната отлика на българскитѣ паметници прѣдъ сръбскитѣ — носовкитѣ. Но изобщо българската книжнина прѣзъ XVI вѣкъ е въ пълна зависимость отъ Влашко и Сърбия, както и българскитѣ черкви си служатъ съ книги, донесени отъ тия държави. Много книги се прѣписватъ и въ сѣверозападнитѣ наши краища, и то повече подъ влияние на ресавската школа, а твърдѣ малко рѫкописи има, за които може да се каже, че са писани по срѣднобългарски или по старосръбски изводи. Сръбската ре-

дакция особено много се разширява, слѣдъ като западнитѣ наши краища подпадатъ подъ черковната власть на Ипекския Патриархъ, което става прѣзъ 1557 год.

1. Нѣгоеви послания.

Отъ българскитѣ книжовни произведения, писани въ Румъния, покрай Киевската хроника, твърдѣ цѣнни са Нѣгоевитѣ послания или Поучения на влашкия воевода Нѣгоя къмъ синоветѣ му Петра, Іоанна и Теодосия и дъщеря му Ангелина, писалъ вѣроятно сѫщиятъ Нѣгой воевода прѣзъ първата четвърть на XVI вѣкъ (между 1516 и 1522 год) на доста правиленъ срѣднобългарски езикъ. Намира се въ Соф. Нар. библ. (№ 313) и обема 98 листа 8-о срѣдноуставно четливо писмо.

Заглавията са писани съ златно и синьо мастило, а тъй сѫщо и точкитѣ са означавани съ цвѣтно мастило.

ъ и ь по III (фонет.) школа; ѫ и ж смѣсено, а и тукъ-тамъ замѣнявани съ оү и є.

Ударение правилно.

Има доста новобългарски форми и думи: **полєсно, подолѣ, по́вєщьшє, по сиромáси; є́, го, глєдашь, дакашь, хощєшь; кєкю; стопань, макарь, съсъ, нѣка; съ двѣ пагүбы голѣми, нє знаѫтсѧ єдинь съ дроүгымь** и пр.

Двѣ тетрадки отъ тоя рѫкописъ има у едно частно лице въ Самоковъ.

За този паметникъ вж. П. А. Лавровъ, Слова наказательныя воеводы Валашскаго Нѣгоя сыну своему Ѳеодосію, Чтенія, 1896, IV; Слова наказательныя воеводы Валашскаго Іоанна Нѣгоя, Пам. Др. Письм. CLII, Спб. 1904;

Отъ сѫщия — библиографически бѣлѣжки въ Ж. М. Н. Пр. 1901, августъ, 474.

П. А. Сырку, Къ вопросу о подлинникѣ поученій Валашскаго господаря Іоанна Нѣгое къ своему сыну Ѳеодосію, Ак. Изв. IV, 1284—1307.

Ст. Романски, българската книжнина въ Румъния и едно нейно произведение, Изв. Сл. Сем. 1904—1905.

St. Romansky, Mahnreden des walachicheu Wojwoden Négoe Basarab an seinen Sohn Theodosios. Leipzig, 1908.

А. Яцимирскій, Валашскій Маркъ Аврелій и его поученія. Ак. Изв. X, кн. 4, 339—374.

Б. Циневъ, Описъ, № 313, стр. 260—1.

2. Служба и житие на Св. Никола Софийски.

Едничко до сега менъ извѣстно оригинално произведение, писано въ България прѣзъ XVI вѣкъ; писалъ го Матей граматикъ, дяконъ и ламбадарій при Софийската съборна църква. Намира се въ Софийската черква Св. Никола въ Три-кладенци, построена тъкмо за паметь и прослава на сѫщия мѫченикъ. Има 300 листа 4° и съдържа:

1. Служба и канонъ ст҃го м҃ника Никóлы нóваго.

2. Житїе и҃ жизнь, повѣсть и́ сказаніе Ст҃áго и славнаго х҃ва м҃ника Никóли нóваго, пострадавша въ славно҃ градѣ Сáрдакїисце҃, глюеме҃ Срéдцѣ и ѡ прѣданіемъ м҃ни его. Съписано послѣднѣишемъ въ дїац҃ѣ Ма҃ѳее҃ гра҃тикѡ҃ и ламбадáрїю соущѹ тоежде с҃тыѐ бж҃їей и велицѣи цр҃квы Сардакїистѣѝ.

Бесѣда вкрáт҆цѣ пох҆вáл҆на къ ст҃ы҃ новы҃ и добропобѣдны҃ м҃нки҃, и҃же въ грáдѣ Сар҆дакїнскѡ҃, гл҃емѣмь Софїа, пострадвшїи҃ ѿ из҃мамл҃тѣнь. Твóренїе оубóга нѣкоегò многогрѣшнаа тогожде града рожденїе и въспи́тѣнїе бывшаго.

4. Слово на св. I. Златоуста къ съблазни́в҆шїим҆се.

5. Слово за св. Теодоръ Тиронъ.

Първитѣ двѣ статии са писани отъ една рѫка, навѣрно отъ граматикъ Матея, другитѣ три — отъ друга и то пó сетнѣшна рѫка, а като че ли са и отъ друга книга.

Както се вижда отъ наведеното съдържание, рѫкописътъ е писанъ по сръбска редакция, но българската рѫка въ него ясно личи. А извътрѣ има твърдѣ много примѣри, които доказватъ това: ѿ острáго кáми онóго; ѿ оубїици, лоукавых людѐ злонравїе; посрѣ҃ скумнѡ҃ и львѡвь рыкающїи҃, ѡ дроуговь

свои; ради слоучившаасе; вь цр̑твоующимъ Кон'стантиноу градоу; кь онєхь, кь прѣльщенїа; до второе страшное пришьствїе, ѿ землю оноу благ̑ую; единь по единого; подь въсителнаго дрѣва; прѣбываше въ домъ свои и пр.

Но инакъ Матей граматикъ нарочно избѣгва народнитѣ форми и думи, за да бѫде по̀ близу до старата книжовна рѣчь, затова стилътъ му е тежъкъ и натрупанъ по византийски; тъй напр. за да не каже по просто „обущарство“, той казва оусмошьвьчьскоє хытросложєнїє; вмѣсто да каже „кафене“, „кръчма“, или както се е казвало тогава, той употрѣбява пакъ дългъ и дори непонятенъ изразъ храмина крьчьб'ничьствоющихь!

Житието на св. Никола Софийски, заедно съ другитѣ прибавки къмъ него, издаде Полихр. Сырку на 1901 г. и го придружи съ дълга студия подъ название Очерки изъ исторїи литературныхъ сношенiй болгаръ и сербовъ въ XIV—XVII вѣковъ, Спб. 1901.

3. Тиквешки сборникъ.

Намѣренъ въ с. Мързенъ, Тиквешко, и подаренъ отъ Хр. Антовъ на Солунската бълг. гимназия.

Има 123 л. 8°, срѣденъ уставъ по 23 р. на стр. безъ начало и край.

Съдържание твърдѣ разнообразно: апокрифни статии, физиологъ, разни слова, между които и Слово Кырила философа, како оувѣри боулгаре.

Тиквешки сборникъ е сръбска ред. едноеровъ правописъ (само ь), но по сичко личи, че го е прѣписвалъ българинъ отъ у - нарѣчие — вѣроятно нѣйдѣ въ Кратовско. Това се вижда отъ нѣкои неправилности въ падежитѣ и въ употрѣба на нѣкои новобългарски обрати, като напр. сравн. степень аналитично: **по добра, по хитра, по долѣ, нли люта, нли благо** и пр. Има и други български изрази, наведени въ студията на Н. Начевъ, Тиквешки рѫкописи (МСб. VIII, IX, X), дѣто сборникътъ е разгледанъ всестранно. Прѣди това сѫщиятъ Н. Начевъ бѣше съобщилъ за сѫщия Сборникъ въ Сол. Кн. I.

42—47 (Една нашенска ржкопись), дѣто обнародва и словото на Кирила философа **како оувѣрн боулгаре**, само че осакатено отъ турската цензура.

4. Ловчанско четвероевангеле.

Писано въ Ловечъ на 1558 г. Има 196 л. фол. въздро, нехубаво писмо и неправиленъ правописъ: смѣсена сръбско-българска редакция; ъ и ь фонетично.

Прѣдъ сѣки евангелистъ — Теофилактово прѣдисловие; цвѣтни заставки и заглавки.

Това евангеле не е важно толкозъ зарадъ езика си, колкото поради запискитѣ въ него, отъ които виждаме, че го писалъ Петъръ граматикъ на 1558 г. въ Ловечъ, а го откупили „съборно" братията отъ монастиръ Св. Троица въ Търновско Устие:

† сла съвършителю прѣблгомѹ бѹ дающомѹ почело и съвръшеніе всакомѹ дѣлѹ иже о нем̾ начинаеемѹ. съвръшисе си стыи и бжтвніи тетроеѵлъ. въ лѣ ҂ꙁѯѕ (7066—1558). **пи мнорѣшни грати петръ емѹ ѿучьство землю. и сръдници урѣвіе а богаство грѣси. писе въ гра лово** (така!) **при бголюбезнѣ епкопѣ кѵ іеремїи. оба прѣклоѡ главѹ къ колѣнома съ ѹмиленніе млюсе стари и ѿце. юни и братіа чътѹщіи и прѣписѹющи аще что ѡбрѣтаете погрѣшено исправлѣите а не клънете, и мнѣ грѣшнаго блвите да и писаки и чътѹщіи ѹлѹчі црьтвіе нбное. ѡ хѣ ісѣ ги наше. емѹ сла и дръжа въ вѣкы амінъ:** (л. 196ª), а по̀ долу друга записка, писана вѣроятно въ Търново, съ по̀ дребно писмо:

† мітрополи трьновски кѵ Иѡаки пише ра ѡви сти тетреѵлъ како се кѹпи съборно и приложисе въ хра сти троицж бли з тръновꙗ въ ѹстъе. да кои е ке изкаді или прода или харизꙗ или нѣкамо дѣиж. да е прокле ѿ. т. ні. сти ѿцъ иже въ никеи. г съ іюдж да наслѣді. и да просѣдѣсꙗ ꙗкоже арна и въ вторѣ пришествие ахнстратигъ міхаі. да мѹ е съперьни прѣ влки ха. кѹписе и приложисе. на празни

стн апл҃ъ петра н павл҃а. Въ л҃ѣ ҂з҃з҃s. м҃ ювн. а҃ днъ: „**Н л³ смѣрені н многогрѣш** . . . . . (види се, е слѣдвало нѣкакво име, но скжсано). Подъ това стои подписътъ на Іоакима. Сжщата приписка е написана и върху листа, залѣпенъ о втората дъска отвжтрѣ съ още по̀ дребно и вече курсивно писмо, безъ владишкия подписъ, но съ прибавка слѣдъ думитѣ **на вторе҃ пришествіе: х҃а въ лїце да не внд҃г.** Листътъ е по̀ тънъкъ отъ другитѣ и вѣроятно е още отъ първата подвързия, залѣпенъ отново на кората при послѣдната подвързия. Тукъ четемъ, още съ другъ почеркъ: † **сїа книга глаго́лемн е҃vлїе ка́ко а повеза даскаль стоа́нь ѿ се́ло тре́вна гро҃ в.**

Значи, докато въ края на XIV вѣкъ Търновскиятъ Свето-Тройчански манастиръ пригатвяше книги за цѣлъ Балкански полуостровъ, за Влашко и за Русия, въ XVI вѣкъ сжщиятъ манастиръ си заржчва евангеле въ Ловечъ! А че това евангеле е било наистина въ Търновско, заключаваме и отъ тамъ, че било прибрано въ Търновската м. Гимназия (вѣроятно подарено отъ Ц. Гинчевъ) и отъ тамъ допратено въ Софийската Нар. Библ., дѣто се варди и сега подъ № 55. Вж. Описъ стр. 49. Двѣтѣ записки бѣше обнародвалъ Юрд. Трифоновъ (Пс. 63, 774) отъ сжщото евангеле, което видѣлъ у Ц. Гинчевъ.

5. Котленски Сборникъ.

Съдържа твърдѣ много статии за черковна употрѣба, като чинове, параклиси, служби, молитви, синаксаръ, часословъ и пр. Обѣма 284 листа малка 8⁰, въздребенъ четливъ уставъ съ доста хубави червени заглавки.

Правописъ влахобългарски, но вече неправиленъ: **ѧ** се мѣнява съ **є** и **ѣ** и съ **ꙗ** (**слоу́жещомоу, прїе́тн, много словащѫѧ чѹдо, сватѣнишѫѧ слово, вѣтнѧ** зв. п., **тѣлесѧ моєго, внѣтръ**); **ѫ** — съ **ѧ** и съ **ѹ** (**растещн, оуннстаетсѧ** 3 мн., **Молбѹ, прѣлъстїю**); **ѣ** съ **є**. Аор. 3 мн. се пише **шѧ** и **шѫ**.

Има и замѣни между **ѫ, ъ** и **ѧ** но са сравнително малко: **възжпн, тѫзонменнтомоу, распѫ́нѫ, мѫглѫ; цъвтѣщь, чѫ́тъщѫѧ та, мѧ оплет'шѫсѧ, ѫростїѫ, обѫданїє, тронцѧ** род.,

отъ убогыа ми душа, отъ раискыа пища, стжсж божїа вин., да оулоучє божїа оутѣхж, Марїа вин. ѿ съблазнь вражїа, сватомоу Лоука и др. Употрѣбява доста правилно ѕ и ꙁ.

Ударение правилно.

Сборникътъ се намира сега у мене, а билъ прѣди това въ Сливенъ у Никола Козаровъ, който го получилъ отъ Котелъ. Споредъ хартийния му знакъ (стълбичка въ гербовъ щитъ) трѣбва да е писанъ слѣдъ половината на XVI вѣкъ. Вж. подобенъ знакъ у Briquet № 5929 отъ 1550 г.

6. Влахобългарска Александрия.

Намира се въ Петроградската явна библиотека (XV. Q. 45), а писана е въ Сучава, на 1563 г., както севижда отъ една съврѣменна записка въ нея:

Нача са и съвръши сїж книга рекомаа Алеѯандрїа повеленїемъ и даанїемъ прѣосщ҃еннаго митрополита кур Григорїа Сучавскаго и нѣмецкы. И даде ю къ нѣмецькои монастирь идеже ес храмъ възнесенїе г҃а и Спаса нашего іу҃ха да бждетъ емоу къ вѣкы памать къ лѣто ꙁ о а.

Има 247 харт. листи малка 4º.

Правописъ смѣсенъ (II школа), но въ него личи още търновска етимоложка школа: **повѣсть, царь, дань, кънатрь, мысль, памать** и пр.

Описва проф. Ягичъ, Starine V, 22: Život Aleksandra Velikoga po tekstu rec. bugarske.

Вж. подобна Александрия Соф. Народ. Библиот. № 319, Описъ стр. 280.

7. Панагюрски сборникъ.

Намира се въ Софийската Народна библиотека, постжпилъ тамъ съ книгитѣ на проф. Дриновъ, а прѣди това билъ имотъ на Панагюрското читалище. Има 172 листа 8º въздребно, срѣдно-уставно писмо и малко полегато.

Съдържа статии отъ Физиолога и други разни апокрифни слова и, сждейки по правописа му, е прѣписъ отъ срѣднобългарски изводъ.

Правописъ едноеровъ и то само ь, а носовкитѣ се употрѣбяватъ твърдѣ неправилно (мѫ, тѫ, сѫ, кнѧзн). Ударения нѣма.

Споредъ една записка на прѣдния листъ (ако е отъ сѫщата книга), изглежда, че рѫкописътъ е отъ 1582 година:

Изволение ѿ҃ца и҆ съвръшение с҃на и҆ ст҃го д҃ха съвръши се сиѩ книга г҃лема ѿтъчникъ и да се знае кога беше ꙋ Петра граматика вь лѣто 7090 т. е. 1582 г.

Панагюрски сборникъ е важенъ още поради една лѣтописна бѣлѣжка отъ 1690 г. за похода на турцитѣ противъ Австрия и за тогавашнитѣ вѫтрѣшни отношения въ Османското царство; писалъ я Петъръ ерей, попъ на с. Мирково, и то отдолу прѣзъ политѣ на първитѣ 34 листа. Тая бѣлѣжка бѣше обнародвалъ Дриновъ на 1882 г. въ ПСп. III, 8—11 (Български лѣтописенъ расказъ отъ края на XVII вѣкъ).

Цѣлото съдържание на Панагюрски сборникъ, както и любопитниятъ попъ-Петровъ расказъ, вж. Б. Цоневъ, Описъ, № 433, стр. 442—449.

8. Киевски сборникъ.

Огроменъ томъ отъ молдавската книжнина, съ твърдѣ разнообразно съдържание, по което сѫдимъ, че въ Молдо-Влахия ще е било прѣнесено сичко, познато въ българската книжевность.

Сборникътъ има 504 листа 8⁰, полууставъ, и се намира въ Киевската Духовна Академия. Писалъ го попъ Исаїа ѿ Слатина между 1554 и 1562 год.

Цѣлото съдържание на тоя Сборникъ вж. В. Ягичъ, Изслѣдванія по русскому языку т. I, 576—581, а прѣди това В. Березинъ, Описаніе рукописей Печаевской Лавры, Кіевъ 1881 г. Между многото статии отъ черковенъ и аскетически характеръ, както и много апокрифи, тукъ има и о писменехъ Чръноризца Храбра, осмь частіи слова и словеса въ кратцѣ избрана ѿ книгы Константи́на Филосо́фа и оучителѧ сръбскаго, бывшаго при бл҃гочьстивѣмъ деспотоу Стефану, сн҃ꙋ ст҃го кнѧ́за Лазара — то е граматиката на Константина Костенски. При това още има четири лѣтописа: единъ общъ:

Сказанїе въ кратцѣ лѣтомь сѫщимь оть Адама до нынешнѣго врѣмене, други — за сръбски събития отъ 1355 — 1490, трети — за молдавскитѣ господари (Сказа́нїе въ крӑцѣ о молда́вскы҃ г҃прехъ) и четвърти, най-цѣненъ за насъ — български лѣтописъ, дѣто се расказва за събития между 1396 — 1413 г. въ връзка съ турското нашествие. Тоя български лѣтописъ ни дава много любопитни свѣдѣния за взаимнитѣ вражди на балканскитѣ народи прѣди идването на турцитѣ, както и нѣкои подробности по воюването на турцитѣ. Обнародванъ е отъ J. Bogdan въ Arch. XIII, 481 — 536: Fin Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung. Лѣтописитѣ и цѣлиятъ сборникъ иматъ много правиленъ влахобългарски езикъ и правописъ.

9. Рилско четвероевангеле.

Твърдѣ красиво настолно евангеле отъ XVI вѣкъ, писано по сѣка вѣроятность во Влашко, а обковано въ София нарочно за Рилския манастиръ; има 334 листа голѣмо фолио, хубаво, едро уставно писмо по 20 реда на стр. Прѣдъ сѣко евангеле хубави заставки и златни винетки. Заглавия съ червено и синьо мастило. Приложилъ го на Рилския манастиръ Крупнишкиятъ митрополитъ Іωасафъ на 1577 год.

Евангелето е обковано съ сребро и позлатено съ разни образи и картини — Софийска работа, както се вижда отъ надписитѣ по обковката:

Сие ст҃ое еѵ҃глїе ѡкова и прїложи мїтропол҃ крупникꙋ кї҃ Іωасаф ст҃омꙋ ѡ҃цꙋ Іѡ҃ Рилскомꙋ вь тъждє монаст҃ Рила при ї҃гꙋмена Еѵ҃ѳїмию настоанїє҃же проїгꙋмена Калиста вь лѣто ҂з҃. п҃. є. їндиктионь є҃. + поменетє братиє Ма҃ѳєа зла҃ра ѡ҃ Софїю вь ст҃ мл҃ткь иже трꙋдїсє и ѡкова сїє еѵ҃лиє.

Правописъ и езикъ обикновенъ, влахобългарски.

Вж. Б. Цоневъ, Ржкоп. сб. въ Р. М-ръ; Л. Милетичъ, Сл. ркп. въ библ. на Р. М-ръ; Е. Спространововъ, Описъ на ркп. при библ. на Р. М-ръ.

10. Хасковски псалтиръ.

Единъ отъ хубавитѣ влахо-български ржкописи. Намира се въ Соф. Нар. Библ., а доставилъ го Ив. Русевъ-Бакърджиевъ отъ Хасково прѣзъ 1910 г. (№ 216 отъ новопостжпилитѣ ркп.).

Има 36 коли фолио прѣкрасенъ едъръ уставъ съ хубави голѣми цвѣтни заглавки. Отъ 27. кола нататъкъ — пò дребно писмо, но и то хубаво.

Езикъ и правописъ правиленъ — по III (фонет.) школа.

Ударение тъй сжщо правилно.

Писанъ вѣроятно у Влашко.

Прѣзъ XVI вѣкъ вече се появяватъ български граматици, които пишатъ, истина, още по сръбска редакция (повече ресавски изводъ), но по запискитѣ имъ личи, че са родомъ българи. Ето нѣкои отъ тѣхъ:

На 1503 г. монахъ Спиридонъ пише въ Рилския манастиръ Апостолски дѣяния, вж. манаст. Библ. № 36.

На 1547 год. еромонахъ Висарионъ отъ Дебъръ, прѣписалъ въ манастирь Продромъ двѣ книги: Поучения на Кирила Ерусалимски и Златоустъ, както се вижда отъ запискитѣ въ сжщитѣ ржкописи, Соф. Нар. Библ. № 305 и 306. Вж. Описъ стр. 247 и 248.

На 1558 г. „послѣдны въ священноиноцѣхъ“ попъ Іоанъ пише „въ мѣсто Кратово“ едно евангеле, което се намирало пò прѣди въ Зографския манастиръ, а сега въ Птб. Явна Библ. Вж. Зап. и Надп. № 598.

Сжщиятъ попъ Іоанъ пише на 1563 г. пакъ едно евангеле, що е сега въ Соф. Син. Библ. № 34; пише го по заповѣдь на господина Матѳеа Ламбадаріа великаго светїе и великые црькви Софїи Сардакѵстеи, — сжщиятъ оня Матея граматикъ, който писалъ житието на Св. Никола (вж. пò-горѣ). Значи, прѣзъ XVI вѣкъ отъ София поржчвали черковни книги въ Кратово, както отъ Търново — въ Ловечъ!

А на 1567 сжщиятъ попъ Іоанъ пише единъ служебникъ за „любимия си братъ попъ Іоана въ София“, както четемъ въ края на служебника: . . . писа таха поп І҃ѡ въ

мѣсто Кратово въ лѣт ҂ꙁоѕ — любимомꙋ братꙋ кѵ папꙋ Іѡ въ Сардекіи. Служебникътъ се пази сега въ Соф. Син. Библ. № 67.

На 1560 г. многогрѣшний монахъ Пахомий пише прологъ, който подарилъ монастирꙋ светеи и живоїначелніе и неразделиміе Троице, глаголема Рꙋсеници (Призрѣнско) и който се намира между ръкописитѣ на Бѣлгр. Н. Библ. № 396. Сѫщиятъ Пахомий прѣписалъ и единъ Панагирикъ, (Соф. Нар. Библ. № 443), който приложилъ пакъ на манастиръ Св. Троица зовома Рꙋсиница. А на 1575 Пахомий писалъ миней во области Призренскои во монастир св: Троици в подкрили Рꙋсїиски ... и приложи светие Троице, глаголема Рꙋсїиска. Вж. Зап. и Надп. № 717.

На 1564 г. духовникъ еромонахъ Гавриилъ пише миней въ манастиръ Св. Богородица выше села Батеновци близъ реце Стрꙋме, а минея го откупило село Богдановъ-долъ, за да го приложи въ храмъ Св. Никола и Св. Параскева.

На 1567 г. другъ единъ монахъ Никифоръ пише миней за манастиръ Св. Іоанъ на Морава. Вж. Зап. и Надп. № 660.

На 1572 г. попъ Лазаръ, нѣйдѣ въ Злетово, пише прологъ по порѫка на еромонахъ Сава — за манастиръ Св. Богородица Пиржанска на рѣка Злетовщица. Прологътъ се намира сега въ Загр. Акад. Библ. III. с. 14. Вж. Б. Цоневъ, Кир. ркп. и пр. 33.

На 1577 г. граматикъ Байчо съ прѣзиме Ѩку-ага пише евангеле за храмъ Введеніе Богородично, което попада въ Етроп. манаст. Варовитецъ, а сега се намира въ Соф. Син. Библ. № 11; подвързалъ го Влъчо иереи, а за подвързията платилъ Стоянъ Кирчовъ отъ Етрополе.

Вѣроятно е отъ сѫщо врѣме и оня псалтиръ, що го писалъ сѫщиятъ Байчо, подписанъ съ тайно писмо Байчо Письць, — пакъ за манастиръ Варовитецъ, а сега въ Соф. Нар. Библ. № 10.

На 1578 г. попъ Петъръ, ученикъ на попъ Іоана Кратовски, пише евангеле въ с. Пролеша, Софийско, което

слѣдъ като обиходило разни църкви и манастири, сега се пази въ Соф. Син. Библ, № 28. Вж. Спростр. 45 — 48.

Вѣроятно той е сѫщиятъ Петръ граматикъ, който се споменува въ Панагюрски Сборникъ отъ 1582 г.

На 1592 г. попъ Теофанъ прѣписалъ словата на Ефремъ Сирина (Паренесисъ), които се намиратъ сега въ Соф. Нар. Библ. № 299.

Въ края на XVI вѣкъ се подвизаватъ трима братя, граматици въ София, които и тримата пишатъ заедно единъ псалтиръ за Драгалевския манастиръ Св. Богородица; първитѣ двама — монахъ Даниилъ и граматикъ Стоянъ — го захванали въ София, храмъ Св. Никола, а дописва го третиятъ братъ діакъ Владько въ горѣ Боұковикȣ въ храмѣ Светые Богородице (то е Драгалевски манастиръ). Псалтирътъ се намира сега въ Света-Гора, Иверски манастиръ. Вж. К. Петковичъ, Обзоръ Аѳонскихъ древностей, Спб. 1865. стр. 17. Вѣроятно първиятъ братъ Даниилъ, вече еромонахъ, ще е писалъ и оня трѣбникъ, що е въ Пл. Нар. Библ. № 40: О семь троуди сє смѣре́нїи їєрмонахъ Данилъ въ лѣто зр (1592), — както и оня апостолъ, що е въ Хилендарския манастиръ (№ 148), датуванъ отъ 1599 г.; а може би е пакъ сѫщиятъ Даниилъ, който се споменува като граматикъ и прѣзъ първата четвърть на XVII вѣкъ.

Прѣзъ XVI вѣкъ пише и нѣкой-си дяконъ или граматикъ Никола ѿ Новачане: октоихъ оу светȣ Пет҅кȣ при цара Сȣлтана Сȣлемана, вж. Соф. Нар. Библ. № 196. Това село Новачане ще е Софийското; а въ друго село Новачане на рѣка Осъмъ (Никополско) граматикъ Радȣ (може би влахъ) писалъ пакъ прѣзъ XVI в. мноѕи книги божеств҅ны: тетрȣевангелы, псалтиры, пендекостаре, минѣе, о҃фтаи҃, трїоде и метафрасты и правили и разȣмни҃ и ст҃ы апостолы: мноѕи бо писа҃ мали и велици и принеко҃ въ глȣбїны Ст҃го писанїе. Вж. записка отъ 1574 год. въ едно влахобълг. евангеле. Брит. Муз. № 6311. В.

Прѣзъ XVI вѣкъ се явяватъ и печатани черковни книги, за които ще бѫде наособено дума. Тукъ, като говоримъ за български граматици и книжовници, ще трѣбва да

споменемъ и единъ заслужилъ за врѣмето си Софиянецъ, Яковъ Крайковъ, който се труди заедно съ Еролима Загуровиħа около печатане черковни книги въ Венеция и ги харчи по западна България и Македония. Тъй Яковъ напечатва на 1569 год. псалтиръ, на 1570 год. — молитьвникь къ вьсокомоу спасенїю, дѣто казва за себе си: троудих се ѡ сихь писани азь Їаковь, ѿ прѣдѣлѣх македонскихь ѿ мѣста нарецаеми Софїа, а на 1572 г. печата Различнїе потрѣбы, дѣто казва: ако аще що погрѣшихь роукою или ѥзикомь, а вїи простете. Азь Їаковь бѥхь родомь ѿ мѣста нарицаема Софїа. Съписахь сї вь лѣто ѿ Адама ҂з҃.п҃ лѣть. Венеѳїа.

Книгитѣ си Яковъ Крайковъ ималъ на складъ у Скопие при Каратрифуна, та казва въ едно послѣсловие на Псалтира отъ 1569 година: И аще комоу коꙗ потрѣба вьсхощеть от светыхъ книгь, то вьса сїа соуть принесена вь места Скопїе оу Каратрифоуна. Повече за тоя нашъ първи печатарь и книжарь вж. М. Дриновъ, Яковъ Трайковъ отъ София и Кара-Трифунъ отъ Скопие, Юбил. Сб. на Сл. Бес. 1880—1895 или Съчиненія II, 492—501.

Яковъ Крайковъ печата и продава черковни книги сръбска редакция, но половина вѣкъ прѣди него въ Търговище се печата влахобългарски служебникъ и евангеле (1512 г.), за които се труди свещенноинокъ Макарий. Вж. такова едно ев. въ Соф. Нар. Библ. № 466. Книги отъ българска редакция са печатани освѣнъ въ Румъния, още и въ Трансилвания (Брашовъ), Киевъ и Албански Бѣлградъ (Бератъ).

И прѣзъ XVII вѣкъ продължаватъ да се прѣписватъ книги по сръбска редакция, но покрай тѣхъ се явяватъ вече записки и цѣли книги на доста чистъ народенъ езикъ, и съ това се туря начало на новобългарска писменность. Но прѣди това, па и слѣдъ това българскитѣ книжовници употрѣбяватъ една смѣсена, прѣходна редакция, която може да наречемъ нова сръбско-българска редакция, на която се пишатъ много поучни сборници въ западнитѣ наши крайща, а най-много въ Рилския манастиръ, отдѣто

чрѣзъ монаси-исповѣдници се прѫскатъ по цѣла България. Въ сѫщность тази прѣходна редакция по̀ право би се нарекла косовско-моравска, защото въ нея хубаво прозиратъ именно свойствата на косовско-моравското нарѣчие: въ нея сръбско е само оу вмѣсто ж и мо вмѣсто ме, а сичко друго си е българско.

Около половината на XVII вѣкъ начеватъ да се употрѣбяватъ и руски черковни книги въ България, чрѣзъ които се налага на нѣкои книжовници руски правописъ, който се изразява най-много въ това, че се въвежда изново знакъ ѧ, изговарянъ по руски — като ꙗ; при това прониква и руски изговоръ на ръ-лъ. Но сръбската или сръбско-българската редакция си остава да владѣе дори до края на XVII вѣкъ. Затова ще посочимъ и за тоя вѣкъ нѣкои граматици, за които сме увѣрени че са българи, а пишатъ или прѣписватъ сръбски черковни книги. Нека тия посочки бѫдатъ първитѣ колчета, що забиваме, за да покажемъ приближнитѣ книжовни огнища и размѣри на българската книжнина за онуй тъмно врѣме, когато не е имало ни общо срѣдище, ни правилни сношения между българскитѣ книжовници.

Тъй още въ самото начало на XVII вѣкъ се подвизава въ манастиръ Св. Илия близь се҇ Тетовѣне ѥрмонахь Василїа ѿ Загорїе, който пише на 1600 г. молитьвни҇ — сега въ Соф. Син. Библ. № 54, допратенъ отъ Черепишкия манастиръ. Длъжкото послѣсловие на ѥром. Василия вж. Спр., Описъ 87—88.

Въ сѫщата година монахъ Спиридонъ пише миней за монастиръ св. Никола въ Градище (Битолско). Минеятъ е сега въ Румянц. музей № 1479. Вж. А. Викторовъ, Собр. ркп. Сев. 73; Зап. и Надп. № 900.

На 1602 год. еропа́па Никифоръ пише служба и житие на св. Иоана Рилски, за да го приложи на Рилския манастиръ, дѣто се намира и сега подъ № 47. Спр. Описъ, 23.

Може би сѫщиятъ ѥромонахъ Никифоръ е прѣписалъ на 1602 г. единъ миней за септемврий, който откупилъ нѣкой си Милꙗ отъ с. Елешница и го приложилъ оу манастирь нарицаеми Ѥковщица. Вж. Соф. Син. Библ. № 103.

Прѣзъ 1608 год. іеромонахъ Варлаамъ, игуменъ на Врачанския манастиръ св. Троица, поржчва и настоява да се напишатъ два минея (февруарий и мартъ) за сжщия манастиръ; пише ги многогрѣшни Іѡ Шишатовацъ (дали отъ срѣмския Шишатовски манастиръ?). Минеитѣ са сега въ Соф. Нар. Библ. № 141 и 162. Вж. Описъ стр. 100—101 и 110.

Сжщиятъ игуменъ Варлаамъ настоява, а діакъ Драгѹль ѿ село Камено-поле, пише на 1609 г. миней за августъ — пакъ за Врачанска св. Троица. Вж. Описъ № 168, стр. 114.

Като-че сжщиятъ Драгулъ е писалъ четвероевангеле, (отъ което са останали 7 листа въ Соф. Син. Библ.) на 1616 г. и го продалъ на Кръсто у село Дръманци, за да го приложи на св. Богородица.

На 1623 г. Даскалъ Драганъ пише въ Ново-село Чардакъ за попъ Петра отъ село Царацово единъ октоихъ, сега въ Хилендарския манастиръ № 250. Вж. Зап. и Надп. № 1130. Ново-село и Царацово са въ Пловдивско.

На 1628 г. Даниилъ еромонахъ пише (вѣроятно въ Гложенския манастирь) книгѹ зовома четенија кѵр Сѣрѹ, поповъ сину ѿ Гложане на рѣцѣ Витъ. Вж. Зап. и Надп. № 1191. Може би отъ сжщия Даниилъ еромонахъ е и записката къмъ (Б. Ц. Описъ) № 304.

На 1635 граматикъ Прїија писалъ псалтиръ, който билъ сетнѣ въ Брацигово, или нѣйдѣ наблизу, защото го допратила Брациговската община въ Соф. Нар. Библ. Вж. Описъ № 12.

Прѣзъ 1639, 40, 42 година неуморимиятъ еромонахъ Рафаилъ пише въ Етрополския манастиръ св. Троица, нареченъ инакъ Варовитецъ, миней слѣдъ миней, които откупуватъ разни приложници и даряватъ на манастира. Вж. Соф. Син. Библ. № 85, 86, 92, 97, 107. Може би и кратката записка отъ 1627 г. въ единъ Паренесисъ № 299, Соф. Нар. Библ., е отъ сжщия Рафаила.

На 1641 г. попъ Богданъ ѹ село Славовицѹ на рѣцѣ Искъръ бѣлѣжи нѣщо за зла зима и гладна година — въ единъ трѣбникъ, който сжщиятъ попъ подвѣзалъ за попъ Станча отъ Горна-Нетрополия, но кой е писалъ трѣбникътъ, не може да се установи.

На 1643 год. Даниилъ еромонахъ пише миней за мѣсецъ юний и го прилага въ Етрополския манастиръ Варовитецъ при игумена Рахваила юромонаха—вѣроятно сжщиятъ Рафаилъ, който прѣди това писалъ много книги за сжщия манастиръ.

Изглежда, че манастиръ Варовитецъ билъ прѣзъ XVII в. свѣтило за българскитѣ земи — не по̀ малко и отъ Рилския манастиръ. Отъ Варовитецъ са испращали книги и въ Зографския манастиръ, както четемъ въ една записка отъ 1642 година за нѣколко минеи, които писалъ **Василиа Софианинъ къ мѣсто Ѩтрополъ оу манастиръ рекоми Троица и принесе их къ Светѹю горѹ въ монастиръ Ѯωграфъ...** Зап. и Надп. № 1357.

На 1645 г. еромонахъ Калиникъ пише псалтиръ за храмъ архистратига Михаила, вѣроятно Осиковски — сега въ Соф. Нар. Библ. № 14.

На 1658 г. **Іоанъ ереи** пише едно хубаво четвероевангеле (въ богохранимое село Етрополе), което купува Георги Кожухаръ отъ Осиковица за храмъ архистратига Михаила. Евангелето било въ Брацигово, а сега въ Соф. Нар. Библ. № 76.

На 1669 г. Аврамъ Ерей пише евангеле въ области Пловдивскые подкрылїе Старїе Планинѣ, село Сѹшица, именѹемо касаба Карлово. Вж. Зап. и Надп. № 1644.

На 1673 г. даскалъ и попъ Пеіω пише въ село Врѣчешъ служебникъ, който откупилъ попъ Пандіω. Служебникътъ билъ въ с. Лъжене, сетнѣ у проф. Дринова, а сега въ Соф. Нар. Библ. № 428.

На 1678 год. се обажда единъ граматникъ Ѥнкѹлъ отъчьствомь Бели градъ. Вж. Описъ стр. 244.

На 1682 г. еромонахъ Герасимъ пише Катасникъ (поменикъ) за Черепишкия манастиръ. Вж. Соф. Нар. Бил. № 292, Описъ 200.

На 1686 г. граматикъ Душко пише въ Ловечъ молитвеникъ, който е сега въ Рилския манастиръ. Вж. Спростр. Описъ 31—33.

На 1688 г. еромонахъ Костандинъ пише (или само внася?) книги ·ѕі· **пророкъ** въ Лѣсновския манастиръ. Вж. Зап. и Надп. № 1898.

На 1694 г. еромонахъ Романъ Загорецъ исписалъ прологъ въ область Софийска въ манастиръ Възнесение више село Лозенъ (Германски манастиръ). Прологътъ е сега въ Соф. Нар. Библ. № 167.

На 1696 г. еромонахъ Викторъ пише патерикъ за Рилския манастиръ. Вж. Спр. Описъ 51.

Тъй се редятъ единъ слѣдъ други скромни труженици, чиято книжовна дѣйность състои само въ прѣписване и подновяване черковнитѣ книги; обаче между тѣхъ се явяватъ и такива, които прѣвеждатъ отъ гръцки на тогавашенъ черковно словенски езикъ набожни поуки, та даватъ първи починъ да се пише на по̀ простъ български езикъ. Отъ трудоветѣ на такива книжовници се набиратъ прѣзъ XVII и XVIII вѣкъ доста произведения, които наричаме вече новобългарски писменни паметници.

Новобългарски паметници.

(XVII и XVIII вѣкъ).

Като оставимъ на страна паметницитѣ отъ сръбска редакция, които, макаръ и писани отъ българи, иматъ за насъ важность само поради припискитѣ и случайнитѣ българизми въ тѣхъ, ще опишемъ тукъ на първо мѣсто ония книжовни произведения слѣдъ XVI вѣкъ, които се приближаватъ до народната българска рѣчь, или които я даже напълно отразяватъ, та затова ги наричаме новобългарски паметници. Такива има доста отъ XVII и XVIII вѣкъ и са твърдѣ важни извори за историята на езика ни, за неговото развитие по врѣме и по мѣсто. Въ тѣхъ нѣма голѣмо разнообразие, защото повечето са сборници, съдържащи слова, жития и простонародни проповѣди и се набиратъ най първо отъ произведенията на гръцкия проповѣдникъ Дамаскинъ Студита, иподяконъ Солунски, чиито слова, бидейки съставени на простогръцки езикъ, биватъ прѣвеждани тъй сѫщо на простобългарски и ставатъ твърдѣ обикнато четиво между българитѣ прѣзъ

XVII. XVIII. па и XIX вѣкъ, та отъ собственото име Дамаскинъ се получава нарицателно дамаскинъ, съ значение слово, проповѣдь.

Понеже дамаскинитѣ съставятъ бѣлѣжита ера въ развитието на българската рѣчь и писменность, важно е да знаемъ, отдѣ идватъ тѣ и дѣ имъ е първичниятъ изворъ.

Отдавна съмъ исказалъ мнѣние,[1]) което поддържамъ и сега, че хубавитѣ новобълг. прѣводи на Дамаскиновитѣ слова произлизатъ отъ първописъ, писанъ на сръбска или ресавска редакция: българскитѣ дамаскинари, особено ония, които пишатъ на по̀ чистъ народенъ езикъ, не са прѣвождали направо отъ гръцки, а са си служили съ изводи, чийто езикъ билъ отъ сръбско-българска редакция, що се употрѣбявала прѣзъ XVI и XVII вѣкъ по западно Българско. Професоръ Лавровъ, подѐмайки въпроса, посочи въ студията си Дамаскинъ Студитъ и пр. нѣкои изворни текстове, безъ обаче да ги разграничи по врѣме и по мѣсто. И азъ тукъ нѣма да изчерпямъ въпроса, но пакъ ще дамъ, въ връзка съ новобългарскитѣ паметници, едно общо распрѣдѣление на дамаскинскитѣ извори, като имамъ прѣдъ видъ областитѣ, отдѣто излизатъ тѣ и говоритѣ, които се отразяватъ у тѣхъ. Защото новобългарскитѣ извори не бива да се разглеждатъ безъ огледъ къмъ живитѣ наши говори.

Занимавайки се отдавна съ происхода на българскитѣ дамаскини, мога сега да кажа, че словата на гръцкия проповѣдникъ Дамаскина Студита са прѣвеждани за български четци, начевайки отъ XVI вѣкъ, шесть пѫти и на шесть разни мѣста; тия разни прѣводи ставатъ отъ своя страна, кой повече, кой по̀ малко, основа за по̀ нататъшни прѣводи и прѣработки. Тъй споредъ мѣстата имъ, дѣто са станали, различавамъ тия шесть прѣвода,[2]) степенувани споредъ старината си тъй:

[1]) Вж. Бълг. Пр. I. кн. II, Новобълг. писменность прѣди Паисия; Хиляда години български езикъ, 17—18; Отъ коя книжовна школа е излѣзълъ Паисий Хилиндарски, Сл. Гл. X. 165—174.

[2]) Прѣводътъ на Самуила Бакачичъ, Русинъ, отъ 1691 г., не броя, понеже той е правенъ извънъ българскитѣ земи (Атонски скитъ Св. Ана) и намира расширение между сърбитѣ. Единъ томъ отъ него имаме въ Соф, Нар. Библ. Вж. Б. Ц. Описъ № 327.

I. Срѣднобългарски, — II. Македонски, — III. Рилски, — IV. Пазарджишки, — V. Ломски и VI. Родопски.

Първитѣ три прѣвода са пò стари и пò извѣстни въ свое врѣме, а другитѣ три са пò нови и уединени.

I. Първи и най старъ прѣводъ на Дамаскина Студита ще е произлѣзълъ нѣйдѣ въ Срѣдногорската областъ, или около нея, понеже прѣписитѣ отъ него се движатъ сè около тази областъ, т. е. между Панагюрище и Етрополе. Затова и наричамъ тоя първи прѣводъ Срѣдногорски. Отъ тоя най-старъ прѣводъ на Дамаскина Студита ми са познати до сега осемь прѣписа, било въ цѣлокупни книги, било пръснати между слова и статии отъ други автори. Твърдѣ мѫчно е да се распрѣдѣлятъ тия прѣписи по врѣме и по мѣсто, но азъ ще се опитамъ, доколкото бѫде възможно. На първо мѣсто поставямъ:

1. Панагюрски прѣписъ; него смѣтамъ за най старъ прѣписъ отъ срѣдногорския прѣводъ на Дамаскина Студита; намира се въ единъ сборникъ, що е сега въ Соф. Нар. Библ. подъ № 432. Наричамъ го Панагюрски, защото е постѫпилъ заедно съ рѫкописитѣ на проф. Дринова, а той го получилъ отъ Цв. Х. Томовъ на 1871 г. въ Панагюрище. Вж. Бр. ПСп. XI—XII. 115. Въ сборника има покрай други статии осемъ Дамаскинови слова твърдѣ старъ прѣписъ, най старъ отъ сички други до сега менъ познати: има дата отъ 1614 год., па и безъ това граматичнитѣ и палеографски особености на рѫкописа го поставятъ, ако не въ края на XVI вѣкъ, то сугурно — въ началото на XVII; хартийниятъ му знакъ е отъ края на XVI вѣкъ: обкрѫжена котва съ мечеобразенъ кръстъ отгорѣ ѝ (споредъ Briquet — отъ 1577 год.).

Сборникътъ има 217 л. 16⁰ дребенъ полууставъ ресавска редакция, но идватъ тукъ-тамъ и носовки (срѣща се ѫ). ъ и ь обаче размѣсено, освѣнъ това и ударение не тъй правилно. Съдържа слѣднитѣ дамаскини:

1. Слово за Благовѣщение, л. 1.
2. „ „ Връбница, л. 21.
3. „ „ Сиропусна недѣля, л. 37.
4. „ „ Михаила и Гаврила, л. 49.

5. Слово за десеттѣхъ Заповѣди, л. 86.
6. „ „ Второ пришествие, л. 109.
7. „ „ Рождество, л. 136.
8. „ „ Срѣтение, л. 160.

Другото съдържание вж. Б. Ц. Описъ, 438—442.

Книгата била на 1614 г. нѣкждѣ близу до рѣка Осъмъ, (може би въ бившия м-ръ св. Богородица до Ловечъ), защото на послѣдния листъ пише: Въ лѣто ҂ꙁ҃рк҃в мц҃а юлїа в҃і дн҃ъ. да се знáе че прїиде ωсмь тà сторѝ зло̂.

Като имамъ прѣдъ видъ тая ранна дата, писмото и хартията на тоя сборникъ, право е да смѣтамъ дамаскинитѣ въ него за най стари, познати менъ до сега, прѣписи отъ срѣдногорския прѣводъ на Дамаскина Студита.

На второ мѣсто поставямъ:

2. Еленски прѣписъ, прѣкрасенъ екземпляръ отъ срѣдногорския прѣводъ на Дамаскина Студита; наричамъ го Еленски, защото е сега имотъ на Еленската черква Св. Богородица, отдѣто го заелъ художникъ Енчевъ-Видю зарадъ хубавитѣ му украшения. Той е голѣмъ томъ отъ 355 л. фол. срѣдно уставно, хубаво писмо съ прѣкрасни заставки и заглавки. Наричамъ го Еленски Дамаскинъ Студитъ, безъ да свързувамъ и въпросътъ за неговото първо происходище; защото съмъ увѣренъ, че словата, що са въ Еленския Дамаскинъ, нито са прѣвеждани, нито са прѣписвани въ Елена.

Еленскиятъ Дамаскинъ Студитъ, който е сега врѣменно у мене, съдържа слѣднитѣ 26 слова:

1. За Благовѣщение. — 2. За Рождество. — 3. За Богоявление. — 4. За Срѣтение Господне. — 5. За блудния синъ. — 6. За Второ пришествие. — 7. Изложéнїе въкрáтцѣ ѡ ст҃ѣи трóици и вѣрѣ. — 8. За Сиропустна недѣля. — 9. За кръстопоклонна недѣля. — 10. За Връбница. — 11. За погребение Христово. — 12. За Въскресение. — 13. За Томина недѣля. — 14. Въ недѣлю Стыхъ Мѵронóсиць. — 15. — Въ недѣлю расслабленнаго. — 16. Въ недѣлю Самарá-нины. — 17. Въ недѣлю слѣпаго. — 18. Възнесение. — 19. За Св. Духъ. — 20. За Прѣображение. — 21. За Михаила и Гавриила. — 22. За Св. Димитрия. — **23.** За

Св. Георгия. — 24. За Св. Никола. — 25. За Св. Евстатия новаго Іова. — 26. Ѳеофа́на Йнока и рытора ѹчи́телство кь правосла́вны҃ Хр҇тїа́но҃, просты҃ сказа́нїемь о двана́десетыхь състáвь прáвые вѣ́ры.

Правописъ ресавски — доста издържанъ; ударение много правилно; голѣма правилность владѣе и откъмъ употрѣба на ѕ. Но има синтактични неправилности, произлѣзли отъ недостатъчно познаване старитѣ форми.

3. Нѣжински прѣписъ поставямъ веднага на третьо мѣсто, защото по онова, що съобщава за него Лавровъ (Дамаск. Студ. 10 12), изглежда че и той е стариненъ: въ него има записка отъ 1649 г., отъ която се вижда, че ржкописътъ билъ нѣйдѣ въ Молдава, отдѣто билъ пратенъ на Зографския манастиръ; сега се намира въ Нѣжинъ, Русия. Съдържа 17 слова и жития — сичкитѣ, които и има въ първитѣ два прѣписа.

4. Старински прѣписъ отъ прѣвода на Дамаскинъ Студита е и Рилскиятъ прѣписъ, голѣмъ томъ отъ 413 л. 8°, означенъ между ржкописитѣ на Рилския манастиръ подъ № 78.

Писмо полууставно, правописъ ресавски съ ударения. Съдържа 25 слова — почти сжщитѣ, които са и въ Еленския прѣписъ. Съдържанието му вж. Спр. Описъ, 115—117.

5. Ханджарски прѣписъ, твърдѣ важенъ, че има записъ отъ 1686 г. Получилъ го И. Срезневски отъ С. Палаузова: 370 л. фол, съ хубави заставки и заглавки и споредъ описа и снимката у Срезневски (Отчетъ о пятнадцатомъ присужд. нагр. гр. Уварова 227—231 и прилож.) екземпляръ сжщи, какъвто и Еленския. На л. 222 писано съ бързописъ:

. . . Писá се сїа бж҇тьвна книга гл҃еми дамаскинъ въ село Ханџаръ, ръкòю грѣшнаго даскала Не҃лка и с҃нъ ѥ҇го Фи́липпъ въ лѣто ҂ӡ҇рчд. а ѿ рож҇ьство х҃во ҂ах҇пѕ. Тогизи бѣше гладъ вели́къ, бѣше ки́ло пчéни́ца ф҃ а ки́ло ръшъ т҃п. а ки́ло прóсо ходеше тъкмо съсъ ръща, али го нéмаше ни́какъ. И продаде се във́ селò Хан́џàръ шиникъ прòсо за сѣнїе за грошъ цѣль. Кóйто продавáше та пѣéше, а кóйто кѹпѹвáше та плáчеше: дали цáрѹ дали за гъръль. Потом́же даде б҃ъ моръ великъ по въсе и грáди и селà ради

прѣвъзне҃ніе ч҃чьскаго и забвенїа ихъ ради. Бѣхѹ забíли бо҃ и сирóтѹ помил҃ѹвати и за свою дш҃ѹ подáти. Б҃ѹ слáва и дръжáва въ вѣки аминъ.

Съдържа 32 слова и жития, чийто списъкъ дава Срезн. въ Отчетъ и пр. — заедно съ цѣлото слово за второ пришествие (стр. 284—304), отдѣто се вижда, че тоя прѣписъ е като че ли е снетъ направо отъ Еленския; заглавното О еднакво и въ двата прѣписа!

Ханджарскиятъ прѣписъ е най-пъленъ отъ сички, извѣстни менъ до сега прѣписи; съдържа освѣнъ ония 25, що са въ Еленския, още и слѣднитѣ седемъ слова: за Велики петъкъ. — За десеттѣхъ заповѣди. — За Св. Петка. — За Іосифа Прѣкрасни. — За Андрея уродивий. — За Варлаама и Иосафа. — За седемтѣхъ Ефески отроци.

6. Прѣписи отъ срѣдногорския прѣводъ на Дамаскина Студита намирамъ и въ единъ ръкописъ на Соф. Син. Библ. № 134, пратенъ отъ Луковитъ, затова ще го нарича Луковитски прѣписъ. Има 186 л. 4° и съдържа 30 разни статии, отъ които само първитѣ шесть Дамаскинови (10 заповѣди, Св. Евстатий, Св. Никола, Св. Георги, Св. Димитрий. Арх. М. и Г.). Въ сравнение съ първитѣ прѣписи тия са скратени, т. е. липсуватъ имъ дългитѣ прѣдговори.

Правописъ ресавски съ ударения.

Цѣлото му съдържание вж. Спр. Оп. Син. 212—217.

7. Коприщенски прѣписъ, Соф. Нар. Библ. № 215, постъпилъ отъ Нар. Музей, а тамъ полученъ отъ Коприщица. Има 202 л. 4° много хубавъ полууставъ, рѣдко писмо по 20 реда на стр. Правописъ ресавски съ ударение. Съдържа 19 разни слова, отъ които само първитѣ шесть Дамаскинови: 1) за Покаяние. 2) за десеттѣхъ заповѣди, 3) за св. Никола. 4) за Арханг. Михаила, 5) за св. Димитрия, 6) за св. Георгия.

8. Сопотски прѣписъ — Бѣлгр. Нар. Библ. № 420: на 104 л. фол. 21 слово, отъ които само първитѣ петь Дамаскинови (съкратени), съ ликоветѣ на св. Никола и св. Георгия. На края — Пчела. На л. 46б записъ отсетнѣшенъ: Сїа книга, глаголеми Дамаскинъ ѿ село Сопотъ

кир Николи рекѕми Харъватъ, сынъ Даниловъ. — Съдържанието му вж. Стоjан. стр. 134—137. Изглежда ми на сетнѣшенъ прѣписъ.

Тѣзи и тѣмъ подобни прѣписи отсетнѣ послужватъ за основа на много чистонародни дамаскини, прѣвеждани не дълго врѣме слѣдъ като са настанали горнитѣ осемь прѣписа, може би още въ началото на XVII вѣкъ. И понеже най старитѣ български дамаскини съ говорнитѣ си особености сочатъ сѐ къмъ Срѣдногорската областъ, то прѣдполагамъ, че и тѣхната основа, ще е произлѣзла нѣйдѣ въ тази область, или въ нейна близина. А че е правенъ отъ българинъ тоя първиченъ прѣводъ, личи ясно отъ неправилната падежна употрѣба тукъ-тамъ и отъ форми като: никого не нуде; любе мѫкѫ 1 л. сег.; пó смѣренъ, пó прѣжде и пр., както ги намираме въ Ел. Дам. Това личи и отъ ударението, което е твърдѣ правилно българско ударение.

Търсейки сега, дѣ е станалъ тоя прѣводъ на Дамаскина, чийто най правиленъ и най хубавъ текстъ ни е запазенъ въ Еленския Дамаскинъ Студитъ, забѣлѣзвамъ, че новобългарскитѣ дамаскини, произлѣзли отъ тоя текстъ, се движатъ сѐ около Срѣдна-Гора, Тетевенско, Панагюрско; като сравнявамъ при това почеркътъ и хартията на най старитѣ новобългарски дамаскини, каквито са Троянски, Коприщенски, Протопопински и пр., съ ржкописи, писани прѣзъ XVII вѣкъ въ околнитѣ на тази область манастири, забѣлѣзвамъ очевидна прилика. Забѣлѣзвамъ тъй сѫщо, че отъ българскитѣ манастири около Срѣдна-гора най-голѣма книжовна дѣйность прѣзъ XVII вѣкъ развива, покрай Рилската обитель, Етрополскиятъ манастиръ Св. Троица, нареченъ Варовитецъ. Затова твърдѣ е вѣроятно, срѣдногорскиятъ прѣводъ на Дамаскина Студита да е възникналъ именно въ манастиръ Варовитецъ, дѣто въ началото на XVII вѣкъ се подвизаватъ двама книголюбиви монаси Рафаилъ и Даниилъ, чиито имена и книги се срѣщатъ доста често въ нашитѣ ржкописни сбирки. И наистина като сравнявамъ писмото и хартията на Еленския прѣписъ и на пó-старитѣ новобългарски дамаскини (Троянски, Протопопински) забѣлѣзвамъ доста еднаквости. Но понеже до сега не е намѣренъ никакъвъ записъ за тоя първиченъ срѣдногорски прѣ-

водъ на Дамаскина, задоволявамъ се да посоча за сега само областьта, въ която е възникналъ той, а точното му происходище оставямъ за бѫдни изслѣдвания.

II. Втори прѣводъ на Дамаскина Студита е извършенъ кѫдѣ края на XVI вѣкъ, и то въ Срѣдна Македония, отъ Пелагонийскиятъ епископъ и Прилѣпски владика Григория. Споредъ Гелцера (Der Patriarchat von Achrida, 144) Григорий билъ на два пѫти Пелагонийски епископъ: на 1679 и 1691 год., а умрѣлъ на 1695 год.: споредъ това и врѣмето на македонския прѣводъ може да се опрѣдѣли доста точно.

Отъ тоя македонски прѣводъ са ни запазени за сега слѣднитѣ прѣписи:

1. Бѣлгр. Нар. Библ. № 318 (Стојан. 417): 516 листа фол. 36 слова и жития сѐ Дамаскинови. Книгата била имотъ на Положкия манастиръ св. Георги, както се чете на л. 514: Сїа книга глаголема Дамаскинъ манастира Полошко, храма светаго и великомѹченика Геѡргїа . . . . ҂з҃.ѱ҃.м҃.ѕ҃. — Прѣписъ твърдѣ старински (срѣщатъ се и юсове), ресавски правописъ.

2. Бѣлгр. Нар. Библ. № 129 (Стојан. № 418): 103 л. фол. 8 слова Дамаскинови — сѫщи правописъ.

3. Бѣлгр. Нар. Библ. № 315 (Стојан. № 419): 164 л. 8°, петь Дамаскинови слова. На л. 42: Дамаскина ѵподдїакона и ѹчителя слово по ѡбщем езыцѣ въ притчи блѹднаго прїемлет сїе слово и ѡпокаанїи — прѣвѣденное ѿ боголюбазнааго епископа Пелагонїѧ и Прилѣпа смѣреннаго Григѡрїа.

4. Рѫкописъ № 50 (1480) отъ Севастияновата сбирка въ Румянц. Муз. съдържа тъй сѫщо Дамаскинови слова, прѣведени отъ епископъ Григория, чието име се и споменувало, както казва Лавровъ, Дам. Ст. 17.

5. Такъвъ прѣводъ е и рѫкоп. № 33 въ Киевската Духовна Академия: 246 листа съ 36 Дамаскинови слова. Вж. Лавровъ. Дам. Студ. 19.

Сички тия прѣписи показватъ, че Григориевиятъ прѣводъ на Дамаскина Студита е билъ доста извѣстенъ и безъ-друго е послужилъ и той за основа на простонародни обработки, и той си е ималъ свой „македонски крѫгъ“, само че това за сега не можемъ да установимъ, по липса у насъ на съотвѣтни текстове за сравнение. Любопитно е, че и срѣдно-

горскиятъ и македонскиятъ прѣводъ, макаръ да са писани съ ресавски правописъ, но у тѣхъ се срѣщать и носовки; а то показва, че прѣводитѣ са ставали и тукъ и тамъ у врѣме, когато срѣдно-българската книга е била още въ сила.

III. Трети прѣводъ на Дамаскина Студита е Рилски прѣводъ, който може да наречемъ още Іосифовъ, понеже имаме данни, че го е правилъ прѣзъ половината на XVIII в. единъ рилски духовникъ еромонахъ Іосифъ, наречепъ Брадати.[1]) Тоя прѣводъ е запазенъ въ много прѣписи, обаче въ ни единъ нѣма тъй цѣлокупно запазени дамаскиновитѣ слова, както въ срѣдногорскитѣ и македонски прѣписи, а винаги смѣсени съ други слова — обикновено Златоустови, отъ което заключаваме, че Іосифъ Брадати не е и прѣвеждалъ цѣлия Дамаскинъ, а само нѣкои негови слова. Обаче неговитѣ дамаскини ставатъ тъй сѫщо плодотворенъ изворъ за много прѣписи по Западна България (Самоковъ, Враца, Бѣльово, Пазарджикъ), които се познаватъ лесно по езика и правописътъ си: езикъ получерковенъ и съдържащъ нѣкои сръбски смѣсици, а правописъ доста упростенъ, т. е. безъ **ж** и **ѧ** (**ѧ** се явява въ по-късни прѣписи), безъ **ы** и **ѣ**, безъ ударения и само съ единъ еръ — обикновено **ъ**. Освѣнъ това повечето прѣписи отъ тоя, да го кажемъ рилски кржгъ, са писани съ едно доста грубо писмо, характерно за рилскитѣ духовници. Нека кажемъ веднага, че съ такова сѫщо писмо е писанъ и първописътъ на Паисиевата история, що е въ Зографския манастиръ, отъ което заключавамъ, че и Паисий Хилендарски е отъ школата на Іосифа Брадати.

Прѣписи отъ тоя прѣводъ ще бѫдатъ посочени по-долу.

IV. Пазарджишки прѣводъ. Въ Софийската Народна Библиотека подъ № 345 се намира единъ доста голѣмъ томъ отъ 413 л. 8°, писанъ прѣзъ половината на XVIII вѣкъ отъ човѣкъ доволно вѣщъ по гръцки, защото си играе съ двата езика: ту български думи пише съ гръцки букви, ту гръцки — съ българско писмо, ту пъкъ употрѣбява гръцки заглавия за български статии. По това именно заключаваме,

---

[1]) За този трудолюбивъ книжовникъ-дамаскинаръ прѣди Паисия вж. Д. Мариновъ, Іеромонахъ Іосифъ Брадати, МСб. XVI—XVII, 99—131.

че дамаскиновитѣ, па и други слова въ тоя сборникъ № 413, са прѣвеждани отъ гръцки. На нѣколко мѣста въ сборника идва година 1752 и 1753, но името на писачътъ се не споменува. Само на л. 404, дѣто се свършатъ „прагматичнитѣ глави“ (Εκθησις κεφαλαιων πραγματικῶν и пр.), се чете: *καὶ ταυτα εγράφισαν εν Παζαρτζίκην όταν ημην στω δασκάλω στε παπὰ Παρασκευὰ μετα στων ωδά — 1753 φευράριου ημεράις 22.* Споредъ тая записка би могло да се приеме, че и цѣлиятъ сборникъ е писанъ у даскалъ Парашкевà, та може би и отъ неговъ изводъ.

Пазарджишкиятъ сборникъ съдържа 60 разни статии, между които много недѣлни поучения, а на л. 372—383 едно гръцко-българско рѣчниче. Писанъ е съ дребенъ полууставъ, упростенъ правописъ и само ь. Навредъ прозира южнобългарски, но западенъ говоръ, а тъй сжщо се забѣлѣзва влияние отъ рилскитѣ изводи.

Пълното му съдържание вж. Описъ, 362—370.

Като прѣводачи на „дамаскини“ може да смѣтаме още двама свещеници; единъ е попъ Пунчо отъ с. Мокрешъ (Ломско) и други — попъ Celikъ Бѣлковски отъ Устово (Родопи).

V. Отъ попъ Пунча имаме единъ голѣмъ илюстрованъ сборникъ отъ 9+383 листа, 8°, писанъ на 1796 год. Този сборникъ се пази въ Софийската Народна Библиотека подъ № 95, а постжпилъ тамъ отъ Врачанско. Писмо не толкова хубаво, но четливо и цѣлата книга писана съ присърце и съ цѣль да бжде печатана: снабдена е съ много ликове на светци и съ други украси, а отпрѣдъ е съдържанието и прѣдговоръ, отъ който диша съзнателна просвѣтна дѣйность:

. . . . тóго рáди написàхь, казва писачътъ, книгꙋ сїю на прóстаго ꙗзи́ка радѝ прости лю́дие да разумéють такóвое рꙋкоделїе и писанїе моѐ. И и́ма млóго рéчи неиспрáвени понеже не писа аг҃гель г҃дњь ни д҃хь с҃ти но писà рꙋкà грéшна ч҃лвéческа ни ѿ свой наметь измисли́хь но ѿ бже҃ствени книги хр҃тови произвéдо҃ и написáхь и напечатахь. но ѡ҃ братиѧ мóй возлюблéни читáтели не мóйте мéне грешнаго прóклинꙗати, но б҃гь да настáвить брат҃ство всѐ҃ вáмь и бл҃гословéте ме

недостойнаго понеже не ѿ млого ꙋченїе написахь ни ѿ млого орѳографїа, но ѿ много книголюбїе и ревность ѿ ср҃це мое написахь . . . и на печать поставихь. Пишꙋ сїа прѣдисловиѧ за с҃ти мꙋ҆чници . . . и млоги речи има избрани за с҃ти пр҃пбни о҃ци и аг҆геломь и архаггеломь и за свекꙋ потребꙋ на свеки празникь ꙋгодно вписахъ ѿ прологь ц҃рски произведохь и ѿ грьч҃ки изводь паки на простаго ꙗзика прѣписахь и домислихь азь ѡкаꙗнни и многогрешни ереи Пꙋн҆чо да прочетꙋть неразꙋмеющи да разꙋмеють сїѧ проста словеса понеже и ѿ братїа наши сщ҃енїци или монаси млозина има неꙋмеють проповедати типографена словеса. Того ради пот҆щах҆се и азь и много трꙋдь положихь . . . Почехь книгꙋ сїю писати въ лѣто ѿ сотворенїе мира ҂ꙁ҃т҃д ѿ рж҃ва же бг҃а слова ҂аѱ҃ѕ. — Слѣдъ това слѣдва оглавленїе съ 69 заглавия. Прѣди словата е поставенъ още единъ прѣдговоръ, зетъ отъ Паисиевата история, а слѣдъ него два лика на попъ Пунча и пакъ малъкъ прѣдговоръ . . . азь попа Пꙋн҆чо ѿ село Мокрешь сиѧ словеса савакꙋпихь ва едино . . .

Слѣдъ словата слѣдва непосрѣдно:

Сьбранїе историческое ѡ народе и ѡ ц҃ре бол҆гарсте҇ — кратка прѣработка на Паисиевия царственикъ.

Отъ послѣсловието на попъ Пунча (листъ послѣденъ) може да се заключи, че словата му са прѣвеждани отъ печатни извори: Съврьши҇ книгꙋ сїю глаголеї҇ и нарицаемаго прологь, произведохь ѿ щан҆пꙋ на простаго езика ради прости людїе да разꙋмеють всаческое, саписа҇ азь попа Пꙋно ѿ Мокре҇.

VI. Около половината на миналия XIX вѣкъ прѣвежда въ Устово (Родопи) слова и проповѣди на простонародно Устовския свещенникъ Кирякъ Бѣлковски. Сѫщинскиятъ прѣводъ нѣмаме сега, а имаме прѣписъ отъ него, извършенъ на 1859 год. отъ свещенника Констадинъ Маноиловъ, чийто синъ, вече покойникъ, Хр. Константиновъ, писа за тоя дамаскинъ и съобщи нѣкои извадки отъ него въ МСб. I и II.

Тоя прѣводъ, както ни е запазенъ въ прѣписа на попъ Костандина, е на чисто родопско нарѣчие, а по точно казано,

на Ахъ-челебийски говоръ, и то писанъ съ грѫцко писмо; има 350 листа и съдържа 57 разни слова и жития, отъ които Хр. Константиновъ обнародва седемъ откъсляка, но пълното съдържание на сборника не дава.

Отъ тия разни прѣводи на Дамаскинови и на други слова най голѣма популярность и расширение получава Срѣдногорскиятъ и Рилскиятъ прѣводъ, затова ще наведемъ тука нѣкои сборници, спадащи къмъ тия два крѫга, и то безъ да правимъ строга разлика между чисто Дамаскинови и други сборници.

Къмъ срѣдногорския крѫгъ спадатъ:

1. Троянски Дамаскинъ.

Твърдѣ цѣненъ новобългарски паметникъ отъ XVII вѣкъ, най-правиленъ и най-художественъ отъ сички новобългарски дамаскини, писанъ на срѣдногорско нарѣчие. Състои отъ 189 л. фол., срѣдно уставно писмо, украсенъ съ хубави заглавки, заставки и цѣли изображения.

Художествената изработка на Тр. Дам. свѣдочи за тѣсна връзка съ срѣднобългарската книжнина. Сѣко слово се захваща съ начални заставки и съ хубави заглавки, а нѣйдѣ врѣдъ заставката са изрисувани съотвѣтни ликове, както на л. 15[б], дѣто е ликътъ на Св. Богородица, и на л. 53[а], дѣто е изрисувана Св. Петка. А дѣто нѣма ликове и заставки, тамъ пъкъ заглавията са изработени съ красиви букви-свързаници, нѣйдѣ само съ киноваръ, нѣйдѣ и съ други бои (червено, синьо и зелено). Заглавкитѣ са повече плетеници, но има и други образци; а на л. 182 има едно художествено ꙁ въ тератоложки стилъ, което напомня твърдѣ на подобни заглавки въ Бол. Пс. и Дбрш. Ев. Изобщо въ цѣлата книга владѣе вкусъ и акуратность, каквито нѣма стотини години прѣди ни послѣ въ нашата книжнина.

Цѣлиятъ дамаскинъ е писанъ отъ едно лице; само на двѣ мѣста, именно дѣто се захваща словото за Кръстовдень (л. 21) и житието на Св. Димитрия (л. 58), писачътъ оставилъ цѣлитѣ листове празни, вѣроятно за да изработи на тѣхъ

съотвѣтни украшения, но ги не изработилъ, а други слѣдъ него допълнилъ липсалото, обаче не съ таквазъ вѣщина, както първиятъ писачъ.

Троянски Дамаскинъ съдържа слѣднитѣ 19 слова и жития. (чийто подробенъ описъ вж. Б. Цоневъ, Сл. Ркп. въ Бълг. Ак. СбАк. VI, 63—67):

1. За десеттѣхъ науки Мойсееви, л. 1—8.

2. Житие на Св. Симеона Стълпникъ (безъ начало) л. 10—18.

3. Слово на Рождество Богородично, л. 15—20.

4. „ „ Кръстовдень, л. 21—25.

5. Мѫчение на Св. Евстатия, Новаго Іова, л. 26—38.

6. Слово за прѣставление на Св. Апостолъ и евангелистъ Іоана Богослова, л. 39—46.

7. Слово за Св. Апостола Тома, л. 47—52.

8. Житие на Св. Петка Търновска, л. 53—58.

9. Мѫчение на Св. Димитрия Мироточивий, л. 58—73.

10. Паметь на св. св. Безсребреници Козма и Дамиана, л. 74—78.

11. Сказание и чудеса на св. св. архангели Михаила и Гавриила, л. 78—105.

12. Житие на Св. Иоана Златоуста, л. 105—117.

13. Слово на Введение Богородично, л. 118—122.

14. Житие на Савва Освещенний, л. 123—128.

15. Житие и чудеса на Св. Никола Мириликийски, л. 128—152.

16. Слово на Рождество Христово, л. 153 164.

17. „ „ поклонение честному кръсту, л. 167—172.

18. „ „ Връбница, л. 173—181.

19. „ „ погребение Христово, л. 182—189.

Троянски Дамаскинъ е писанъ на источно нарѣчие изъ областьта на яснозвучнитѣ говори около днешната граница за ѣ. Народниятъ говоръ е спазенъ твърдѣ хубаво; само тукъ-тамъ има примѣси отъ тогавашния черковенъ езикъ (сръбско-българска редакция) — особено въ цитати отъ Свещ. Писание. Правописътъ на Тр. Дам. ако и да не е тъй послѣдователенъ, стои въ непосрѣдна връзка съ срѣднобългарски паметници отъ III правописна школа: ъ означава тъ-

менъ звукъ, а ь — само êровъ знакъ; обаче **ръ** и **лъ** се пишатъ **рь** и **ль** както и въ Пирд. Апостолъ! Съ Пирд. Апостолъ го свързува и употрѣбата на ѵ̈ за гласна и ѵ́ — за съгласна. Срѣднобългарска традиция личи ясно и въ употрѣбата на ж и ѧ: като въ никой други новобългарски дамаскинъ тукъ се срѣщатъ и двѣтѣ носовки. Ударението е много правилно поставено; употрѣбяватъ се три вида ударения: ´, ` и ˆ; срѣща се и ˝, но то е повече знакъ за удвоено и или ѧ.

Различава ӥ и й; първото се пише въ начало или слѣдъ гласна и значи гласно и, а й значи, както и днесъ, — й. Тукъ-тамъ се употрѣбяватъ вече и главни букви при собствени имена.

Втората ржка не пише тъй правилно, а употрѣбява само ь.

Съврѣменни записки нѣма; най-стара дата — отъ 1778 г. — срѣщамъ на л. 21ª, който заедно съ л. 20ᵛ останалъ празенъ, та е испълненъ сега съ разни бѣлѣжки и драсканици; прѣдъ годината стои име Стефанъ Ірмѡнàхъ, а подъ това нѣкой други написалъ отсетнѣ: Факи́ръ Троенскӥ. — Другитѣ записи, както и пълното му съдържание вж. Б. Цоневъ, Слав. Ркп. и пр., дѣто има и снимка отъ него табл. XVI.

2. Протопопински Дамаскинъ.

Постжпилъ прѣди четири години въ Соф. Нар. Библиотека отъ Пирдопъ. Голѣма и угледна книга отъ 235 листа фол., освѣнъ които има още три, прибавени отсетнѣ, съ нѣкои лѣтописни бѣлѣжки отъ пò ново врѣме.

Както се вижда отъ двѣ записки въ нея, книгата била имотъ на с. Протопопинци (вѣроятно днешното с. Попинци, Панагюрско), за което била откупена съ общи приноси на 1698 г. и вложена въ селската църква Св. Богородица. Това се чете ясно прѣзъ първитѣ деветь листа отдолу подъ текста:

+ Да се знàе какò кѹпи селô Протопопци ѿ поп Геѡргїа за м҃ грош въ лѣто ҂з҃ тѫ́сѹщь въ лѣто ҂зcѕ҃, при владика єпискѹпа Іакимъ и и при попа Дими́трїа, и при попа Стоꙗ́на и при ктитора Нет́ка и при ктитора Стоѝѡ, Ільчо и при кти́тора Грѹѝѡ и при ктира Филипа.

Ами да знае поп Димитрь каде ходи, кои ꙗ покꙋси, или рече моꙗ е, да е проклеть ѿ тнї ѿ҇ци. Ами се приложи ꙋ храмъ ꙋспенїе Бц҃е ꙋ село Протопопинци.

Друга една записка върху крайния листъ, пакъ отъ сжща ржка, казва, кой какво далъ, за да се откупи книгата. Интересна е зарадъ личнитѣ имена отъ XVII вѣкъ.

На първитѣ три листа пъкъ има една дълга записка отъ даскалъ Тодора Пирдопски, въ която се описватъ турски золуми отъ 1815 до 1826 год.

Втората и третята записка вж. Б. Цоневъ, Единъ važенъ дамаскинъ отъ XVII вѣкъ, Унив. Год. VIII—IX.

Протопопински Дамаскинъ съдържа слѣднитѣ слова:

1. Слово за 1. септември на св. Симеонъ стр. 1— 15.
2. „ на Рождество Богородично стр. . . 15— 25.
3. „ на въздвижение честнаго кръста стр. 26— 37.
4. Мжчение на св. Евстатия, Новаго Іова стр. 37— 66.
5. Слово за св. апост. и еванг. Іоана Богослова 66— 82.
6. Слово за св. апостолъ Тома стр. . . . . 83— 94.
7. Житие на св. Петка Търновска стр. . . 94—105.
8. Мжки и чудеса на св. Димитрия стр. . . 106—137.
9. Паметь на св. св. Безсребреници К. и Д. стр. 137—145.
10. Сказание за чудесата на св. Мих. и Гаврила 145—201.
11. Житие на св. І. Златоуста стр. . . . . 201—225.
12. Слово за св. апостола Филипа стр. . . . 226—237.
13. Паметь на св. апост. и еванг. Матея стр. 237—251.
14. Слово на Введение Богородично стр. . . 251—261.
15. Житие на св. Сава Освещеннаго стр. . . 262—273.
16. Житие и чудеса на св. Никола Мирил. стр. 263—327.
17. Слово за второ пришествие стр. . . . . 328—391.
18. „ на Връбница стр. . . . . 393—409.
19. „ „ Велики Петъкъ стр. . . . . . 409—431.
20. „ „ Възнесение Господне стр. . . . 431—453.
21. „ за десеттѣхъ заповѣди стр. . . . 453—470.

Писмо двояко: едно срѣдноуставно и друго полукурсивно, ала и двѣтѣ са отъ едно и сжщо лице, и то отъ сжщото, което е писано и слѣдниятъ Люблянски дамаскинъ.

3. Люблянски дамаскинъ.

Намира се въ Народната библиотека на Словенската столица Любляна, постжпилъ тамъ заедно съ книгитѣ на Копитара. Състои отъ 108 листа 8° и съдържа само шестъ слова, отъ които първо и второ не цѣли. Словата са тия: 1) за второ пришествие; 2) за св. Георги; 3) за св. Никола; 4) за св. Петка Търновска; 5) за душевно покаяние (Златоустово); 6) за зли жени (пакъ Златоустово).

Люблянски дамаскинъ е писанъ съ двояко писмо (срѣденъ уставъ и бързописъ), както и Протопопинскиятъ, па и правописътъ е сжщи: употрѣбява ѣ доста правилно, ударение тъй сжщо много правилно и само ́. Изглежда, че и двата сборника са писани отъ едно лице и Протопопинскиятъ сборникъ ще е билъ основенъ, отъ който сжщиятъ писачъ направилъ съкратенъ изводъ за Люблянския.

Люблянски дамаскинъ е издаденъ отъ Ст. Аргировъ, МСб. XII, 463—560 (уводъ и текстъ) и XVI—XVI, 246—313 (изслѣдвание) съ три снимки.

4. Коприщенски дамаскинъ.

Единъ отъ старитѣ и хубави дамаскини, имотъ на черковното настоятелство въ с. Брѣстовица (Пловдивско). Има 252 л. 4° и е запазенъ цѣлъ. Писанъ прѣзъ XVII вѣкъ — вѣроятно въ Коприщица, ако сждимъ по езика и по една записка въ него (макаръ по̀-сетнѣшна): Писахь азь многогрѣшнїы їереы Ламбω ѿ сѐло Копри́щица.

Правописъ — съ остатъци отъ нова сръбско-българска редакция: ж често замѣнено съ ѹ, особено у падежни и глаголни форми. Употрѣбява и двата ера, но прѣобладава ь. На ѧ се даватъ разни служби: я, е и ъ (ж).

Ударения ́ и ̀ правилно поставени.

Съдържа 20 слова повече дамаскинови: за св. Апостолъ Тома. — Св. Петка. — Св. Димитрий. — Козма и Дамянъ. — Михаилъ и Гаврилъ. — Св. I. Златоустъ. — Въведение Богородично. — Сава Освященный. — Св. Никола. — Рождество Христово. — Второ пришествие. — Кръстовдень. — Не опиватисе виномъ. — За зли жени. — Евстатий, Новий Iовъ. —

Прѣставленїе І. Богослова. — Цвѣтоносие. — Погребение Христово. — Въздвижение честнаго кръста. — Рождество Богородично.

За тоя дамаскинъ писа Милетичъ, МСб. XVIII, 50—56, дѣто обнародва отъ него „Чудеса на Михаила и Гавриила“, и сетнѣ го издаде изцѣло като II кн. отъ Български Старини: Коприщенски дамаскинъ, новобългарски паметникъ отъ XVII в., LXVIII + 192 и 6 снимки.

5. Бѣленоки или Пантелеевъ Дамаскинъ.

Има 214 л. 4°, въздребно, не тъй хубаво, но четливо писмо, 22 реда на стр. Подвързанъ, безъ първитѣ 9 листа, а кждѣ края листитѣ разбъркани.

Съдържа 14 слова и жития:

Отъ началото до л. 20б, слово за Василия Кесарийски.

л. 20—51а, Слово за Архангели Михаила и Гавриила.

л. 51б, ликъ на св. Николая.

л. 52а—91б, житие и чудеса на св. Николая.

л. 92а—99б, Слово на Введение Богородично.

л. 101а—113б, Мжчение на Кирикъ и Юлита.

л. 115а—153а, За Второ пришествие.

л. 153б—163а, Слово за Светия постъ (въ Недѣля Сиропустна).

л. 163б—174б, Отъ І. Златоуста — за покаяние.

л. 175а—180а, Слово за св. Пророкъ Даниила.

л. 180б—192б, За св. Іоана Богослова. — Въ края на това слово самъ писачътъ писалъ **Пантелей**.

л. 193а—194б, Слово ст҃го а҃пла Па́вла, ка́ко обйде сички рай и вознесе́нъ бистъ до тре́тїе небо (прѣкжсва се).

л. 195 и 196а, — турски и гръцки молитви отъ по̀-ново врѣме.

л. 196б—199, Камъкъ падна (отъ по̀-ново врѣме).

л. 200—203, Слово за Рождество.

л. 204 — до края продължава Камъкъ падна.

Словата на тоя дамаскинъ като че ли прѣдставятъ други прѣводъ, малко различенъ отъ Тр. и Любл. Дам. Езикъ доста чистъ — източно нарѣчие, и ако се сжди по ети (вм. 3 л. ед. є) — свищовски говоръ.

Употрѣбява ѣ и ѧ не тъй правилно. Пише ъ и ь тъй сѫщо неправилно.

Намира се у мене, допратенъ ми отъ г. П. Поповъ, учитель въ с. Бѣлене (Свищовско).

6. Свищовски Дамаскинъ.

Имотъ на Свищовското градско читалище. Писанъ на 1753 г. Има 310 л. 4⁰, а съдържа 20 слова:

Рождество. — Богоявление. — Срѣтение. — Теодоръ Тиронъ. — Св. Духъ. — Чудеса Богородични. — Благовѣщение. — Акатистъ Богородиченъ. — Успѣние Богородично. — Михаилъ и Гавриилъ. — Житие на св. Сава Освещенний. — За св. 40 мѫченици. — Св. Никола. — Мария Египтенка. — Велики Четвъртъкъ. — Св. Пасха. — Св. Георги. — Кръстовденъ. — Поучение къ царемъ. — Св. Пророкъ Илия.

Нарѣчие источно (Свищовско). — По езикъ и правописъ почти като Бѣленски Дамаскинъ, само съ тая разлика, че Свищовски Дам. употрѣбява само ь.

Съобщава за него Милетичъ, МСб. XVIII, 62, дѣто обнародва отъ него „Слово о чѹдесехь прстїѧ вл҃чце и наши бц҃е и пр҇но д҃ви Марїѧ“, 63—67.

7. Сливненски дамаскинъ.

Отъ моята частна сбирка. Намѣренъ въ Сливенъ, а тамъ донесенъ отъ Котелъ.

184 л. малка 4⁰ по 20 р. на стр. четливъ полууставъ, а отъ л. 147 до края — полукурсивъ, приличенъ на оня, що е въ Любл. дамаскинъ.

Съдържа 16 слова:

л. 1—12ᵇ Продължение и край отъ Житие и чудеса на Св. Никола.

л. 12ᵇ—30ᵇ, Слово за св. Апостолъ Тома.

л. 30ᵇ—40ᵃ, Житие на св. Петка.

л. 40ᵇ—47ᵃ, Паметь на св. св. Безсребреници Козма и Дамиянъ.

л. 47ᵇ—55ᵃ, Слово на Введение Богородично.

л. 55б—69а, Прѣставленїе ст҇го ап҇ла і҇єу҇листа Іѡáнна Богослова.

л. 69—79а, Слово за Архангела Михаила и Гавриила.

л. 79а—99б, Слово на Рождество Христово.

л. 100—108а, Слово на Рождество Богородично.

л. 108б—109б, Слово да не осѫждаме никого.

л. 109а—115б, „ на въскресение Лазарово.

л. 115б—125б, Слово на Св. Велики Четвъртъкъ.

л. 126а—136б, Паметь на Св. Симеона Стлъпника.

л. 137а—146а, Слово на Кръстовденъ.

л. 147—162б, „ „ Възнесение.

л. 169а—174б, „ „ Цвѣтоносие.

л. 175—184б, „ „ Погребение господне (прѣкѫс.).

Езикъ правиленъ — яснозвученъ говоръ; употрѣбява само ь. ѫ и ѧ нѣма. Ударение ´ и ` правилно.

8. Дрѣновски дамаскинъ.

250 л. малка 4⁰ или голѣма 8⁰, безъ начало и край, по 20 реда на стр. новъ полууставъ, не твърдѣ хубавъ, но четливъ.

Пагинацията му отбѣлѣзана съ киноваръ на прѣдната страница отъ сѣки листъ — заедно съ заглавието на словата.

Употрѣбява само ь; срѣща се ꙋ вм. ѫ, но юсове нѣма. Пише ѿ за т и полегато ѻ за в, а за число 60 употрѣбява ѯ.

Употрѣбяватъ се и четиритѣхъ ударения, ала не винаги правилно.

Въ тоя дамаскинъ почти сички думи се отдѣлятъ съ точка.

Освѣнъ червени заглавки други украшения нѣма.

Нарѣчие източно, ала отъ область по̀-далечъ отъ границата за ѣ, и като че тракийско.

Съдържа слѣднитѣ слова — по текстъ и нареда еднакви съ Протопопинския дамаскинъ:

1. Слово за Второ пришествие; 2. Слово за които врачуватъ; 3. Слово за Симеона Стълпника; 4. Слово за Рождество Богородично; 5. Слово на Въздвижение кръста Господенъ; 6. Слово за Кръстопоклонна Недѣля; 7. Слово за Мария Египтянка; 8. Слово за Цвѣтоносие; 9. Слово за Св. Илия; 10. Слово за Погребение Христово; 11. Слово за

Велики Четвъртъкъ; 12. Слово за Архангели Михаила и Гавриила; 13. Слово за Въскресение Лазарово; 14. Слово за Св. Георги; 15. Слово за Св. Никола; 16. Слово за Петка Търновска; 17. Слово за душевно покаяние (I. Златоустаго).

Хартия — както и Тр. Дамаскинъ — три полумѣсеца.

Доставилъ на Българската Академия Рачо Стояновъ, а бивше притежание на дѣда му хаджи попъ Георги, Дрѣново.

Пò-подробенъ описъ вж. Б. Цоневъ, Слав. ркп. въ Бълг. Ак., 68—71, дѣто има и снимка отъ него.

9. Досущъ еднакъвъ като Дрѣновски Дамаскинъ е и единъ други, въ Соф. Нар. Библиотека № 82, постѫпилъ отъ Нар. Музей: писмо, нареда, съдържание, правописъ и хартия — сѫщи, само редоветѣ са малко пò-нарѣдко, но пакъ 20 на страница. Захваща, по старата погинация, съ 8 л. и свърша съ 292, но сега има сичко 179 листа малка 4° или голѣма 8° — значи 42 листа повече отъ Дрѣн., на които е още:

18. Слово на I. Златоуста за зли жени.
19. „ за Св. Димитрия.

За тоя дамаскинъ съобщи Лавровъ, Дам. Студ. 13—14, като казва по погрѣшка, че е на Книжовното Дружество.

10. Трѣвненски дамаскинъ.

Имотъ на Соф. Нар. Библ. (допратенъ отъ Народния музей, дѣто постѫпилъ като даръ отъ Радивоева). Споредъ пагинацията му — ималъ 243 листа 4°, но първитѣ 11 листа сега липсуватъ. Инакъ рѫкописътъ си е запазенъ цѣлъ, макаръ и безъ кори.

Твърдѣ правиленъ прѣписъ на источно нарѣчие „Исписалъ даскаль Стоянь ѿ село Трѣвна".

Правописъ доста упростенъ, но употрѣбява ѥ и ѧ (за я). Употрѣбява само ь. Любопитенъ по своя правиленъ езикъ и по употрѣбата на скланявани членове: калѹгѣратокь, калѹгѣротѹмь. Ударение ´ и ` правилно.

Съдържа 23 слова: За второ пришествие (не цѣло). Св. Симеонъ. — Рождество Богородично. — Кръстовденъ. — Кръстопоклонена Недѣля. — Житїе и жизнь прⷣбнїе матери Египтѣнини. — На Цвѣтоносїе. — Св. Илия. — На Погре-

беніе Господне. — На Св. Велики Четвъртъкъ. — Михаилъ и Гавриилъ. — Въскресеніе Лазарово. — Св. Георги. — Св. Никола. — Св. Петка. — I. Златоустъ ѡ дѹшевно покааніе. — За зли жени. — Св. Димитрий. — Св. Ефросимъ. — Поученіе христіаномъ. I. Злат. — Слово прѣстѣи Бце какъ е обишла мьките синкіе. — Поученіе на все празники. — О Петра Митарѣ.

За тоя дамаскинъ съобщи Милетичъ, МСб. XVIII, 56, дѣто дава съдържанието му, записка отъ него и двѣ слова: I. Златоустовото Поученіе Христіаномъ и за Петра Митарѣ.

11. Сопотски или Тихонравовъ дамаскинъ А.

То е онзи дамаскинъ, за който съобщи проф. Лавровъ, (Обз. 6), като даде и двѣ слова отъ него (за Алексия човѣкъ Божи и Павлово видѣние, Обз., Прилож. 15): има 342 л. и е хубаво запазенъ ржкописъ. Тоя дамаскинъ вѣроятно е билъ прѣнесенъ отъ Сопотъ или отъ Калоферъ чрѣзъ бѣжанци българи въ Бесарабия, защото Лавровъ казва за него (Обз. 3), че академикъ Тихонравовъ го получилъ отъ проф. Погодина, а този — отъ Венелина; Венелинъ пъкъ ще го е получилъ отъ Кишеневски българи. Че дамаскинътъ билъ на 1829 г. въ Кишеневъ, се вижда отъ слѣдната записка въ него (л. 8):

Сие рѹкописъ дамаскинъ беши ѹпаркан (убъркан?) и ѹ попъ Цвѭтка, чи гѹ зелъ попъ Цвѭткѹ ѿ Сопотските ктитори черковни да го типари и ни можалъ и тъи млогогодини беши липца ѿ черковата. И слѹчи са та ходихъ азъ Христю на Сопотъ, та ма проси попъ чичѹ и по прозби ево ослѹжихъ та го зехъ и го испращамъ назадъ на свое место на село Сопѹтъ на черквата. И прочетохъ малко на него и мѹ написахъ нѹмарити, защо таи трибѹва за скору да моиш да намеришъ, които празникъ трасишъ. Писа са Кишновѹ, писахъ азъ Христю Боѭџи ѿ Калоферъ, мцъ иѹли дна 1829: года.

Съдържа 45 разни слова, между които сичкитѣ, що са въ Троянски Дамаскинъ и още други отъ I. Златоуста и др. Цѣлото съдържание вж. Обз. 3—5.

Употрѣбява само ь (ъ идва само тукъ-тамъ), ѣ не тъй правилно. Употрѣбява и ѧ, а ж се срѣща (споредъ Лаврова) само два пѫти.

Изобщо правописъ и езикъ не тъй правиленъ като въ Троянски Дамаскинъ, макаръ и двата да са отъ сѫщо врѣме — сѫдейки по хартията имъ: три полумѣсеца.

12. Тихонравовъ дамаскинъ Б.

Отъ Тихонравова е и други единъ дамаскинъ по̀-сетнѣшенъ прѣписъ, за който съобщи проф. Лавровъ, Обз. 6—7, но въ него нѣма Дамаскинови слова, а разни апокрифни, разкази, 14 на брой. Изглежда, че този дамаскинъ е писанъ по̀ далечъ въ источна България, понеже има редукция въ езика му, па се забѣлѣзва дори и руско влияние. Вж. образецъ отъ него въ Обзоръ, приложение, 38—52.

Употрѣбява само ъ; ж, ы и ѣ нѣма, а ѧ се употрѣбява за ю. По езикъ твърдѣ прилича да е отъ Сопотъ, докато пъкъ Сопотскиятъ дамаскинъ не изглежда да е писанъ въ Сопотъ.

13. Бѣлградски Сборникъ.

Бѣлградска Народна Библиотека № 508, листи 150 малка 8⁰. Съдържа 17 слова, отъ които 7 обнародва Новаковичъ, Star. VI, Bugarski zbornik prošloga vieka. Езикъ срѣдногорски, но правопись упростенъ; употрѣбява ѧ за я. Отъ това, що обнародва Новаковичъ, изглежда, че той е прѣводъ отъ срѣднобългарски подобенъ (апокрифенъ) сборникъ. Писанъ е прѣзъ XVII в., а на 1852 г. билъ у Пазарджикъ, както се вижда отъ една записка на корицитѣ мꙋ: Таѧ книга зехъ е отъ Кочо Кръстювичъ бакалъ, зехъ е да е штампосамъ, тапа пакъ да мꙋ е дамъ и една отъ штампосаните златооблечена въ даръ. 1852. феврꙋариа 4, въ Татаръ Пазарчикъ.

Съдържа: 1. Слова избрани и различни. — 2, Врази человѣкꙋ домашни его. — 3. Слово св. Ефр. за св. литургия. — 4. Поучения. — 5. Св. Алекси человѣкъ Божий. — 6. Св. Георги. — 7. Павлово видѣние. — 8. Какъ намѣрили честниятъ кръстъ. — 9. Какъ осѫдила

Марта Пилата. — 10. Сказание отъ Бития (въпроси и отговори). — 11. Ангелъ и св. отецъ Макарий. — 12. Despite Кирякъ и Юлита. — 13. Слово на Велика Срѣда. — 14. Слово на Велики Четвъртъкъ. — 15. Слово за Велики Петъкъ. — 16. Слово на Погребение Христово. — 17. Св. Петка 18. Нѣкаква легенда.

Разрѣденитѣ заглавия са обнародвани въ Star. VI. 31—59.

14. Григоровичевъ Сборникъ.

Намира се въ Одеската Универ. библ. № 37 (63), а съобщи за него проф. Ягичъ, Star. IX, Kako se pisalo bugarski prije dvjesti godina, като го разгледва граматично и дава отъ него словото на апост. Павла „Како обиди сички раи и мѫка и како възнесенъ би ду третiе небо“. Прозира източенъ говоръ и то пò далечъ отъ ѣ-товата граница, защото се срѣщатъ редукции.

Правописъ упростенъ и само ь. Изглежда на старъ прѣводъ, може би, наистина отъ XVII вѣкъ, както казва Ягичъ.

15. Панагюрски Дамаскинъ.

Соф. Народ. Библ. № 344, листи 286, 8⁰, полууставно писмо, едноеровъ правописъ (само ь) и съ правилно ударение. Стои твърдѣ близко до срѣдногорскитѣ дамаскини, само че откъмъ ѣ показва западенъ говоръ. На 1795 год. го челъ монахъ Герасимъ отъ Света-гора. Доставенъ отъ Панагюрище.

Съдържанието му вж. Б. Цоневъ, Описъ, 361—2.

16 Стояновъ дамаскинъ.

81 л. 16⁰, руски полукурсивъ.

Писалъ Стоянъ граматикъ отъ с. Елена на 1800 г.

Съдържа: Видѣние Пав́лово — Камъкъ падна.

Правописъ упростенъ: безъ ѣ, ы, ѫ и само ь. Употрѣбява ѧ за ю.

На крайния листъ: Сiе епiстолiа исписахь азь Стоѧнь многогрѣшнiи граматикь ѿ се́ло Елена вь лето ҂а͠ѿ.

Доставилъ Р. Каролевъ отъ Габрово, на Соф. Народна библиотека, дѣто е внесенъ подъ № 104.

17. Тетевенско Сборниче.

Соф. Нар. библ. № 117, донесенъ отъ Тетевенъ: 60 л. 16⁰, доста неугледна книжка, съдържаща въ съкратенъ видъ нѣкои дамаскини, при това и молитви и др. Правописъ упростенъ, но се забѣлѣзва черковно-славянско влияние. Употрѣбява ѧ за я. Има и ударения.

Сетнѣшна обработка е и оня дамаскинъ, що го доставилъ Радивоевъ на Соф. Нар. музей, а сега е въ Соф. Нар. Библ. № 59: 87 л. 4⁰, нехубаво но четливо писмо, упростенъ правописъ и съ черковносл. смѣсици, безъ ударение.

Къмъ срѣдногорския кржгъ дамаскини спада и откжслечния дамаскинъ (10 листа) отъ XVIII вѣкъ, що е въ Соф. Нар. Библ. № 339, а съдържа само житието на Св. Димитрия и на Св. Петка.

Къмъ рилския кржгъ спадатъ слѣднитѣ сборници:

1. Іосифовъ или Самоковски Сборникъ А — отъ 1750 г.

Соф. Нар. Библ. № 328: листи 353, 16⁰, нехубаво но четливо писмо. Правописъ упростенъ: безъ ударения, безъ ѣ, ы, ж, и ѧ и само ъ.

Нова сръбско-бълг. редакция, или по-добрѣ да го кажемъ рилски изводъ.

Съдържа 30 разни слова — повече Златоустови, писани въ разни градове — види се, дѣто е ходилъ еромонахъ Іосифъ като рилски исповѣдникъ; на л. 154 пише: Написахъ това житие оу Враца въ домъ Димо Николови синъ, въ лето ҂аѱн҃ азъ Іосїфъ. А на л. 271 (слѣдъ житието на І. Златоуста): ѿ много любовъ имѹщоми ст҃омѹ ѡ҃цѹ Іѡаннѹ многострадалъномѹ написахъ житие и битие и всъвращение чесни мощи м҃ца їюнїа з҃ въ лето ҂зсн҃ѳ — ҂аѱна҃ оу Самоковъ, писахъ въ домʼ хаџи Іѡанъ Ерина, Іѡсїфъ непотребни. И пакъ на л. 340 слѣдъ словото за Велики Четвъртъкъ): писа҄ сїю книжицѹ оу Самоковъ оу хаџи Іѡана Иерина въ лето ҂аѱмѳ҃ — но това слово като че е отъ друга книга. Втората записка има и въ Сборникъ Янкуловъ.

Съдържанието на тоя Сборникъ вж. Б. Цоневъ, Описъ, стр. 222—225.

Вѣроятно отъ сѫщиятъ еромонахъ Іосифъ ще е тъй сѫщо и сборникътъ, що е въ Одеската Университетска библ. подъ № 38 (64) отъ Григоровича, въ който, споредъ Лаврова (Дамаск. Студ. 6) се споменувало името на прѣводача: іеромонахъ Рыльскій Іосифъ.

2. Романовъ Сборникъ.

Намира се между рѫкописитѣ на Бѣлградската Академия № 22 (Стояновичъ № 85). Има 250 л. 8°, писали го нѣколко рѫцѣ, но въ записката личи името на еромонахъ Романа, ученикъ на Іосифа Брадати (л. 244б):

Знано бѫди како Иωсифъ Брадати, посникъ ѿ рильскаго монастира превель и исписаль ѿ греческаго езика на словеньски, и азь Романь иеромонахъ преписахь ѿ негово писаніе сіа книжица ради женьски и бабини враговщини заради самовили и бродници да се чете на пользо женамъ, ва лето ҂з҃. с҃. ѯ҃. д҃. ѿ рождества христова ҂а҃. ѱ҃. н҃. ѕ҃. ꙋ Габрово Терновско тогда бехь, братіе, благословите, а не кльните, аще что погрешихь ꙗко чловекъ рꙋкою моею.

Съдържа 27 слова и жития, но само двѣ дамаскинови, и тъкмо за женски враговщини, за самовили и бродници нѣма — споредъ съдържанието у Стояновича стр. 51 - 54. Той е сѫщиятъ, за който съобщи Дриновъ, Бр. ПСп. II, 19, и който е цитиранъ като Бѣлградски дамаскинъ Б въ статията ми Новобългарска писменость прѣди Паисия, 6.

Езикъ и правописъ — както въ другитѣ сборници отъ рилския крѫгъ. Употрѣбява само ь. Идва ѣ и ѫ.

За тоя сборникъ вж. и Мариновъ, МСб. XVIII, 103 и слѣд., дѣто се даватъ извадки отъ него.

Равностни расширители на Іосифовитѣ сборници се явяватъ монахъ Никифоръ отъ Арбанаси, попъ Тодоръ Врачански, еромонахъ Теофанъ и нѣкой-си Янкулъ.

Монахъ Никифоровъ прѣписалъ на 1753 г.

3. Златоустовъ Маргаритъ.

Намира се сега въ София у наслѣдницитѣ на Симеона Андоновъ, бивши учитель въ Лѣсковецъ (Моравско). Книгата има 390 л. 8° + 4 листа за съдържание и прѣдговоръ, а на послѣдния листъ се чете:

Исписа́хъ сиꙗ бж҃ета́вная гни́га, зωве́ма Маргаритъ; ѧ҃зъ гре́шни мона́хъ Никифо́ръ, ро́домъ ѿ великаго Трьнова, ѿ село Арбана́сти; ва ст҃ое ѿбитель преподобнаго ѿ҃ца Іωа́на сѫщи ва гора Рильска, ва лето ѿ сотворе́ние мирꙋ; ҂зсѯа, ѿ ро́ждества Христова; ҂аѱнг.

4. На 1756 г. сѫщиятъ Никифоръ прѣписалъ единъ сборникъ, за който съобщи Хр. Калчевъ на 1887 год. въ Трудъ I, 1267—69. Книгата се намирала „у една жена" (коя, дѣ?), има 324 л. съ приписка: Сїю книжицꙋ прописахъ азъ многогрешни Никифоръ монахъ ѿ книга нарицаемъ Златны чепъ; има словеса дꙋшеполе́зна ѿ правила апостолска . . . прописах е҆ ѿ изводъ дꙋховника Іωсифа ꙋ ст҃и ωбитель Рилскы при игꙋмена Серапиона іеромонаха въ лето ҂аѱнѕ.

5. А въ единъ други Сборникъ, нареченъ пакъ Златоустовъ Маргаритъ, монахъ Никифоръ се пише като прѣводачъ отъ гръцки. Вж. Соф. Нар. Библ. № 436, дѣто слѣдъ „оглавлението" Никифоръ казва: приведены ѿ греческаго ꙗзика, трꙋдомъ многогрѣшнаго и меншаго вь монасехъ Никифора Рильскаго въ ст҃ый ωбитель Рилскы . . . . во лѣто ѿ Хр҃та ҂аѱѯз.

Съдържанието на Сборн. вж. Б. Цоневъ, Описъ, 353—456.

6. На 1768 г. Никифоръ „прописалъ" още единъ Сборникъ, който е сега въ Соф. Нар. Библ. № 343. Слѣдъ съдържанието и прѣдисловието на Сборника Никифоръ пише: Сїю книжицꙋ прописахъ азъ многꙋгрѣшный и недостойный монахъ Никифоръ ѿ изводъ дх҃овникꙋ Іωсїфꙋ Рылскаго, въ ст҃ое обитель преподобнаго и бг҃оноснаго ѿ҃ца нашего Іωана Рылскаго пꙋстинножителꙗ, въ лето ѿ Христа ҂ѯѱѯи. Има 138 л. 16°, доста хубавъ полууставъ; писанъ на западно

нарѣчие съ руско влияние въ правописа и сръбско — въ езика. Правописъ не тъй правиленъ; ъ и ь смѣсено.

Съдържа 20 слова: първото е озаглавено: Дамаски́на инока ѵподїакона и сту́ди́та на десетословїе Моѵсе́ѡвы, прї-веде́ны ѿ гре́ческаго ꙗзы́ка на бл҃гарскый ꙗзы́къ по про́сто ѿ ме́ншаго въ ино́цехъ Никифо́ра Рилскаго.

Цѣлото съдържание вж. Б. Цоневъ, Описъ, 357—361.

А попъ Тодоръ е прѣписалъ слѣднитѣ сборници:

7. Попъ-Теодоровъ Златоустъ.

Соф. Нар. Библ. № 322 — отъ с. Г. Бешовица (Врачанско). Има 266 л. 16° просто, полукурсивно писмо, едноеровъ, упростенъ правописъ (само ъ, безъ ѣ, ы, ж и ѧ). Нова сръбско-българска редакция (рилски изводъ — безъ ударения).

Съдържа 35 слова и поучения отъ І. Златоуста, които прѣписалъ на 1756 г. Ѳеодоръ грѣшни ѿ изводъ духовника Іωсифа ѹ Враца ,а҃ѱ҃н҃ѕ҃.

Съдържание и записки вж. Б. Цоневъ, Описъ 299—306.

8. За други единъ дамаскинъ пакъ отъ попъ Теодора срѣщнахъ съобщение въ вѣстникъ Пиринъ-Планина брой 2 (1894 г.): Господинъ . . . . . . отъ Враца ни даде една стара ръкописна книга отъ 220 стр. Съдържа 10 слова за разни празници съ „оглавление“ въ началото и съ тая записка: Сию книжицѹ написахъ азь попъ Теодорь ѿ Вратца въ лето 7156(?). Поп Теодоръ непотрѣбни, простите, а не кльните. Годината вѣроятно е лошо прочетена: 7156 дава год. отъ Рожд. 1648, а попъ Теодоръ Врачански е живѣлъ и писалъ сто години по̀-сетнѣ!

9. Врачански дамаскинъ.

Соф. Нар. Библ. № 338, писалъ пакъ попъ Тодоръ на 1761 г. Огроменъ томъ отъ 490 л. фол. съ 112 разни слова, жития и поучения, прѣписани отъ рилски изводи на Іосифа (Брадати), както се чете въ края на съдържанието му: Написахъ отъ духовника Іосифа отъ монастиръ Рилски при вла-

дика Өеофила и питропа попа Кр҄кю. Попъ Өеодорь ѿ Враца. Много трꙋдъ положихъ ради сїю книгꙋ догде ю исписахъ и ѿ много изводе приложихъ, ҂а҃ѱ҃ѯ҃а.

Езикъ и правописъ сѫщи, както и въ рилскитѣ стари сборници.

Съдържанието вж. Б. Цоневъ, Описъ, 346—353.

10. Отъ попъ Теодора Врачански е и сборникътъ, що е въ библиотеката на Рилския манастиръ подъ № 60: листи 281, 16⁰, нехубаво писмо. Съдържа 8 слова — не отъ Дамаскина. Има три записки: 1) отъ 1758: Сию книжицу написахъ азъ попъ Өеωдоръ ѿ Враца. ѿ гръчъски изводъ ѿ дꙋховника Иωсифа въ лето ҂аѱ҃н҃и; 2) отъ 1760: Сию книжицꙋ написахъ азъ попъ Өеодоръ ѿ изводъ гръчъски д҃ховника Иωсифа въ лето ҂аѱ҃ѯ҃. А на 1762 г. я купилъ попъ Кръстю: Да се знае къко кꙋпи́ азъ попъ Кр҄ъко ѿ попа То҃ра таꙗ книга за ѕ҃ гро҃ въ лето ҂аѱ҃ѯ҃в.

Съдържанието му вж. Спространовъ, Описъ, 114–115.

11. Янкуловъ Сборникъ.

Янкуловъ Сборникъ е тъй сѫщо прѣписъ отъ Іосифови прѣводи; то е огроменъ томъ отъ 729 + 6 листа 16⁰, писмо като рилскитѣ дамаскини, само по́ уредно и малко наведено въ десно. Здраво подвързанъ.

Правописъ упростенъ: безъ ѣ, ж, ы и ѧ, а отъ двата ера прѣдпочита ь. Ударения тукъ-тамъ.

Съдържа 97 недѣлни слова и разни други поучения — почти за сички празници.

Писаль ги Іосифъ (вѣроятно Брадати), а прѣписалъ Янкулъ, както се чете на л. 697 туку слѣдъ житието на І. Златоуста: ѿ многꙋ любовь имꙋщомꙋ стомꙋ ѿцꙋ Іωанꙋ многꙋстрадалномꙋ написах҄ житїе и битїе и вазвраще́нїе чесни мощи месеца іюніа з҃ вь лѣтω ҂зсн҃ѳ ҂аѱ҃н҃а ꙋ Самоковь писахь ва домь хаџи Иωана Иерина Іωсифь непотребни преписахь ꙗ азь Ѥань|кꙋль грешни ѿ васего народа вь лето ҂аѱ҃н҃є м҃ца ферфаріа дань двадесети.

На л. 448, слѣдъ словото за Недѣля месопустна, четемъ слѣдната записка, писана пакъ отъ Іосифа, а прѣписана отъ Янкула:

Азь Іωсифь написахь сіію книжицꙋ ꙋ Самоковь написахь вь домь Маноила и дрꙋги р҃і҃ к҃ листа ꙋ манастирь ст҃го ѡ҃ца при егꙋмена Висарийѿна и хаџи Мойсеꙗ и Генáдіа вь това лето развалиха тꙋрци каща ꙋ самоковь, бєха направиле да четꙋть. повеза Дв҃дь їеромонахь ѿ Белово вь лето ѿ сатворенїе мира ҂зс҃ѯ ѿ рождества ҂аѱнк м҃ца сектевріа, молю вась братіа кои четꙋть и преписꙋють не кльните на благодарите како се е нашла такова полазна книжица, ꙋ словански книги не можеши да наидеши такива сабрана поꙋченіа, азь еса҃ ѿ грьчасти книги сабраль за є҃ гро҃ и к҃ пари.

Отпрѣдъ на три листа е цѣлото съдържание на книгата.

Намира се въ Соф. Нар. Библ. получена отъ Народния Музей подъ № 202.

12. Самоковски Сборникъ Б.

Намира се въ Соф. Нар. Библ. постѫпилъ отъ Самоковъ подъ № 199.

Има 307 листа 16, подвързанъ, но отпрѣдъ липсуватъ листи, дѣто било съдържанието му.

Писмо и правописъ твърдѣ прилични на прѣдния (Янкуловъ) Сборникъ. Употрѣбява червени едри точки. Ударения нѣма — или твърдѣ рѣдко. Употрѣбява само ь.

Съдържа повече Златоустови слова, а само нѣколко Дамаскинови.

13. Плѣвненски Сборникъ.

Соф. Нар. Библ. (Описъ) № 323: има 173 л. 16°, безъ начало и край, срѣдноуставно, възедро писмо, смѣсенъ правописъ, ъ и ь, ѧ (за я), почти безъ ѣ и рѣдко ы, и то вмѣсто меко и.

Съдържа: 1) краятъ на слово за Второ пришествие; 2) Житие на Іосифа Прѣкрасний; 3) Житие на Филарета Милостивий; 4) Мучение светому Еустатию, Новому Іову; 5) Пóвесть ради нéкоѧ женà, како ѧ наидè блажены отець Марко; 6) Житие на св. Ксенофонта. — Езикъ като рилскитѣ сборници, но идватъ и русизми.

Доставилъ Т. Бърдаровъ отъ Плѣвенъ.

14. Сѫщо такъвъ сборникъ постѫпи въ Соф. Нар. Библ. прѣзъ 1910 г. подъ № 139: 279 л. 16°, безъ начало и край, но съдържа повече Златоустови слова, а само къмъ края Дамаскинови, и то: за св. Димитрия и св. Георгия. Писмо срѣдно-уставно, доста хубаво, съ ударения.

Заглавието на свети-Георгиевото житие гласи:

М҃ца апри́лїа кг день ст҃го великѹмѹченика Геѡргїа, мѹче́нїе и҆ чѹдеса̀. Тлъкова́ны на прость ꙗзи́кь ѿ Дамаски́на і҆нока и҆ и҆подїа́кона и҆ стѹди́та; и приведе́ны ѿ гре́ческы́ ꙗ҆зикь на блъга́рскы ѿ Іωсифа іеромона́ха Ры́лскаго ѿбщаго дх҃овника.

15. Ковачевски Сборникъ.

Соф. Нар. Библ., постѫпилъ отъ Дупница подъ № 237 Има 299 л. 16°, безъ три отпрѣдъ и безъ край.

По езикъ правописъ и съдържание спада къмъ Рилския крѫгъ, и е прѣписъ отъ прѣписъ на Іосифовъ изводъ, но писмо пò едро и пò правилно и малко полегато; при това има и ударения. Кѫдѣ края, отъ 263 л. нататъкъ, захваща друга, твърдѣ невѣща, неупражнена рѫка, която на послѣдния (откѫснатъ) листъ, безъ никакъвъ раздѣлъ отъ текста, пише: дозде написахъ и ѹзеше ми изводъ. и ωстаде слово несавръшено. и ради то многѹ поскръбехъ написахъ месеца марътїа к҃є ҂зс҃ӽг—ѧ҃ ѱн҃є ї̈ω̂сї̈сї̈фъ. Това сѫщо се чете и въ единъ попъ-Теодоровъ сборникъ, Соф. Нар. Библ. (Описъ) № 322, и то пакъ слѣдъ сѫщото слово!

Сборникътъ билъ въ с. Ковачевци, Кюстендилско, както се чете на втория листъ:

Сиа книга сиречь слово ради поѹчение за васи работи кои има прочитати са се срице веровати какво ѧ кѹпи Иванъ

ѿ Ковачевци Цоневъ синъ и маика мꙋ Елица сто-
паница мꙋ Денка. Приложи а ꙋ свето Спа да слꙋгꙋва при
попа Илиа мцъ маиа 13 денъ.

16. Михаиловъ Сборникъ.

402 л. малка 4° четливъ полууставъ. Съдържа 49 слова и други 37 заглавия — Страсти Христови, — като да са отъ I. Брадати. Нова сръбско-българска редакция. Нередовно и дори неправилно ударение, западно нарѣчие.

Има отпрѣдъ цѣлото съдържание на словата и на страсти Христови.

Книгата е отъ Самоковъ, а била въ Рилския манастиръ, което се вижда отъ записката на листа слѣдъ съдържанието: ѡхь ѡче Іоане спаси всакаго хртианіна и мене недост: азъ Михаилъ грній и чꙋдній.

Страсти Христови са руско-българска редакция, съ ѧ за ꙗ — и само ъ! ѧ се пише често като да е ж.

Постѫпилъ въ Нар. Библ. отъ Самоковъ подъ № 204.

Къмъ Рилския кржгъ дамаскини спадатъ и два сборника отъ еромонахъ Теофана.

17. Теофановъ дамаскинъ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., постѫпилъ отъ с. Горна-Бешовица, Врачанско, подъ № 1, а писанъ въ Пазарджикъ на 1778 г.

Писмо като Попъ-Теодоровитѣ дамаскини. Правописъ упростенъ и безъ ударение и само ъ. Тукъ-тамъ извѫтрѣ се срѣща и по хубаво полукурсивно писмо, вж. л. 134, 137, 139—144. Съдържа:

1) Отъ Дамаскина за Митаря и Фарисея л. 1. — 2) Въ неделю блуднаго л. 64. — 3) За второ пришествие л. 94. — 5) Въ неделю православную, слово Дамаскиново л. 141. — 5) Въ неделю к҃ стаго поста л. 191. — 6) Въ неделю г҃ стаго поста л. 212. — 7) Въ неделю д҃ стаго поста л. 229. — 8) Въ неделю є҃ стаго поста л. 237. — 9) Въ неделю ѕ҃

ста го поста (Връбница) л. 245. — 10) На погребение Христово л. 263. — 11) Іоана Златоустаго, ради архиереи, иереи л. 278.

Слѣдъ това слово — записъ: Съврьшихъ сию книжицѹ ѿ Митаръ и Фарисеа до погребение гд҃не тело: ѹ Пазарџикъ при архиепискѹпа Самѹила и протопопа киръ иерея Павла. ѿ манастиръ рилски при егумена Поликарпа и шкефила Герасима — азъ ермонахъ Ѳеωфанъ писахъ непотребенъ ни бг҃ѹ ни чл҃вкѹ — ҂зс҃пѕ ҂аѱ҃он.

На 1790 г. книгата била у Попъ Тодора Врачански, както се чете на прѣдната кора:

Сие книга кѹпи азь попъ Андреа ѿ село Бешовица Горна за 4 грош ѿ попа Теωдора ѿ Враца лето 1790 ѿ ваплощени Хр҃тово.

Еднакъвъ форматъ, почеркъ и правописъ има и други единъ Сборникъ недѣлни и праздничи слова, постжпилъ въ Народната Библиотека отъ сакеларий Михаилъ Цв. Радуловъ и записанъ подъ № 220. Има 263 л. 16⁰, но първитѣ му листи липсуватъ, а слѣдъ л. 263 слѣдватъ молитви.

18. Теофановъ Сборникъ.

То са недѣлни поучения, писани пакъ отъ еромонахъ Теофана Рилски въ Пазарджикъ на 1778 г. у храмъ ѹспенїе Бц҃и при питропа папа киръ Павла, рѹкою грешною непотребанъ ни Бгѹ ни чл҃вкѹ. На 1787 г. сжщата книга била у попъ Тодора Врачански, отъ когото я купилъ попъ Андрея отъ Горна-Бешовица, отдѣто и донесена въ Соф. Нар. Библ. (Описъ № 349).

Писмо, езикъ и правописъ — сжщи, каквито са попъ-Тодоровитѣ и други рилски сборници. Съдържа 32 недѣлни поучения. Цѣлото съдържание вж. Б. Цоневъ, Описъ, 374—379.

19—20. Къмъ Рилския кржгъ дамаскини спадатъ и ония два сборника, отъ които Качановски дава извадки въ книгата си Памятники болг. народ. творчества, 22—66: 1) изъ рукописи XVIII в. принадлежащей одному болгарину въ селѣ Рылѣ — обнародва слова за самовили и магесници, за лоши и и добри жени, за Іова и за немилостиваго Петра —

сѐ отъ Іосифови изводи; 2) изъ рукописи, хранящей ся въ библиотекѣ Рыльскаго монастыря подъ № 53, XVII—XVIII вѣка — обнародва: слово за коледа и за св. Георгия, — но такъвъ ръкописъ сега нѣма въ Рилския манастиръ.

21. Македонски сборникъ.

Намира се въ Бѣлградската Академия № 323 (Стояновичъ № 114): 76 л. 8°, и съдържа осемъ слова, повече отъ други автори, а само едно (за исповѣдь и прічесть) отъ Дамаскина. На краятъ има поменикъ.

Правописъ не тъй правиленъ. Употрѣбява ъı, ѧ, безъ ѫ и само ь (ъ рѣдко).

Писанъ отъ разни ръцѣ, затова и езикътъ му е твърдѣ смѣсенъ, т. е. има дири и отъ черковнославянски и отъ сръбски, но вредъ прозира западнобългарско нарѣчие. И чудно, че най много сърбизми се срѣщатъ тъкмо въ онова слово, въ чието заглавие стои, че е преведено на български езикъ. Тоя сборникъ описва подробно и обнародва цѣлъ Ј. Х. Васиљевић, Маћедонски зборник прошлога века (Спом. XXXI, 6—36), като се сили да докаже, че езикътъ му е сръбски!

22. Методиевъ сборникъ.

Соф. Нар. Библ. № 325. — Има 86 л. малка 8°, хубавъ полууставъ отъ XVIII вѣкъ, нова сръбско-бълг. ред. Правописъ упростенъ. Апотрѣбява само ь.

Съдържа 16 Златоустови слова, чието „оглавление“ стои на първия листъ.

Билъ имотъ на нѣкой-си монахъ Методий отъ Драгалевския манастиръ, както се чете на прѣдната корица: Сїе словце повеза попъ Младенъ на ѡ҃ца Методиѧ више село Драгалевски м҃тиръ 1800 окт҃оріѧ.

Почеркъ и правописъ подсѣщатъ на еромонахъ-Никифорова ръка.

Съдържанието му вж. Б. Цоневъ, Описъ 312—314.

23. Отъ Рилския кржгъ е и Сборникъ № 329 въ Соф. Нар. Библ. съ 53 разни слова; има 145 л. 16⁰, упростенъ правописъ и само ь, съ ударение, безъ ѣ, а ы идва вмѣсто меко н.
Съдържание вж. Б. Ц. Описъ, 325—329.

24. Отъ сжщия кржгъ е и Сборникъ 333 (Соф. Нар. Библ.) отъ края нъ XVIII в., листи 234, 8⁰, но вече повлиянъ силно отъ черковнославянски езикъ.

25. Отъ тоя кржгъ е и Сборникъ № 354 въ Соф. Нар. Библ. отъ Самоковъ: 135 л. 8⁰, упростенъ правописъ, безъ ѣ и само ъ, а ѧ по руски, съ правилно ударение; говоръ западенъ. Съдържа 19 разни слова. Цѣлото съдържание вж. Б. Ц. Описъ 382—385.

26. Прѣписъ отъ рилскитѣ дамаскини е и ржкописъ № 131 въ Соф. Син. Библ., допратенъ отъ Карлуковския манастиръ: 313 л. 16⁰, твърдѣ невѣщо писмо, но езикътъ на стариятъ изводъ запазенъ. Правописъ упростенъ и само ь, а ѧ—за ю.
Съдържанието му вж. Спр. Оп. 206—208.

27. Западенъ (Софийски) говоръ се отразява и въ Сборникъ № 332 (Соф. Нар. Библ.), нѣкогашно притежание на Мано Калпакчи отъ София, който бѣлѣжи нѣкои случки отъ 1767 год. нататъкъ.
Езикъ и правописъ — както въ рилскитѣ сборници.

28. Даскалъ-Петковъ Сборникъ.

Соф. Нар. Библ. № 324, между разни молитви, черковни правила и пр. има и нѣкои слова (за самовили и магесници), каквито има въ сборницитѣ отъ Рилския кржгъ. Езикъ и правописъ — като на Іосифовитѣ сборници.
Писалъ го „Даскалъ Петко ортацийски съ Ценко“, Съдържание вж. Б. Ц., Описъ, стр. 308—311.

Съ расширение на дамаскинската книжнина чрѣзъ прѣписи по Българско се явяватъ смѣсени сборници, въ които се кръстосватъ извори и говори тъй, че става дори мжчно да

се установи едното и другото. При това къмъ края на XVIII в. се намѣсватъ и руски извори, отъ които се внасятъ други редакции съ други правописъ. Такива смѣсени сборници има доста въ нашитѣ ржкописни сбирки. Такъвъ е напр.

Сборникъ № 435, Соф. Народна Библ., допратенъ отъ Елена, писанъ прѣзъ XVIII вѣкъ на источенъ говоръ съ руски смѣсици. Има 212 листа и съдържа слова и отъ срѣдногорски и отъ рилски изводи.

Съдържание вж. Б. Ц. Описъ, 354—356.

Смѣсенъ сборникъ е и ржкописъ № 435 отъ сжщата библиотека, що го писалъ Върбанъ нѣкой-си, въ Пазарджикъ, прѣзъ XVIII вѣкъ: 190 л. 16^0, нехубаво писмо, упростенъ правописъ, ѣ и ь и ѧ за ю, безъ ударения. Съдържа 22 твърдѣ разнообразни слова отъ рилски и срѣдногорски извори.

Цѣлото му съдържание вж. Описъ, 450—453.

Къмъ смѣсенитѣ сборници спада и Шуменски Сборникъ. Соф. Нар. Библ. № 334, съдържа разни статии Дамаскинови и други, между които и Повѣсть за падането на Цариградъ. Изглежда, че тоя сборникъ е съставенъ отъ срѣдногорски, рилски и руски извори. Има 358 л. 4^0, писмо нехубаво и правописъ неправиленъ съ черковнослав. примѣси.

Съдържание вж. Описъ, 335—341.

Смѣсенъ сборникъ е и единъ ржкописъ, що е въ Габровската Априловска гимназия отъ Николая даскалъ Селвіовски и отъ ученика му Иванча, на кирь Петра Іωáновичь синь, 1825. Заслужва на особено да се опише.

Заедно съ набожнитѣ слова на дамаскинскитѣ и други сборници прѣзъ XVII и XVIII вѣкъ се срѣщатъ и записки за съврѣменни събития и случки, отъ които нѣкои, бидейки писани още прѣди Паисиевата история, се явяватъ като нейни прѣдходници. Такива записки са тъй сжщо важни извори за историята на езика ни отъ третия му, новобългарски периодъ. Пò крупни отъ тѣхъ са:

1) Попъ-Петровъ лѣтописенъ расказъ отъ врѣмето на турско-австрийската война прѣзъ 1690 г. Намира се въ единъ апокрифенъ сборникъ отъ XVI вѣкъ (Соф. Нар. Библ.

№ 433), а обнародванъ първомъ отъ Дринова въ ПСп. III 8—11 и послѣ въ моятъ Описъ на стр. 447—8.

2) Попъ-Методиевъ расказъ, за какъ се потурчили Цѣпинскитѣ българи, забѣлѣженъ въ единъ пергаментенъ трѣбникъ (сега изгубенъ), а обнародвалъ го Стефанъ Захариевъ (Опис. на Татар.-Пазар. кааза, Віена, 1870 год.). Понеже тая твърдѣ цѣнна книжка е рѣдкость, а расказътъ е много важенъ и отъ филоложко и отъ исторично гледище, прѣдавамъ го тука цѣлъ — да се види и една страничка отъ български патилà:

Когѝто тѫ̀рскій а҃мира̑ ца́рь Мехаметь нарѫ̀кань лове́ць поди́гна сефе́рь на Мора та̀ и́спрати 105 хилꙗди войскѫ по море и́ 150000 по сѫ̀хо, тоги́сь до́доха ва Пло́днь гра́дь 6 паши̇̀ та̀ прем҇наха ѝзь Пещерѫ, ѝ Меха́меть пашїа са̀ много юни́черь до́де ва̀ Цѣ́пѝна на Костанто́во. ѝ сабра̀ васы̀ по́пове и҃ кме́тове та̀ гы̀ тѫ̀ри ва̀ верѫ̀гы и ка́за: бре́хь хаинларь ва́сь А҃лѝ Осма́нь Патишїа̑ милѫ̀ва та̀ не да́вате ца́рюво, са́мо кога̀ трю̀ба пома́гате на на̀шата во́скю, ѝ нꙑ̀е вꙑ̀ милѫ̀ваме като̀ нашите юничере, а̀ вы́е стꙑ̀ ѝскали да дѝгате гла́ва на ва́шїа̑ ца́рь. Тогись бань Велю и҃ прот҇попъ Костантинь отговòриха: честѝти везѝро, на́шите мòмчета до ско́ро са былѝ са ца́рските вòиски по Тѫ̀нось, по Траболѫ̀сь и Мисѝрь, че що вѝдꙗхте гро́зно отъ насъ? И паша́та ка̀за: вы́е ла́жете; мене оба́ди карабашоть ва̀ Фи́либе (Плодински митрополѝть проклѣ̀тꙑ̀ Гаврїлъ). И тю̀ ка̀заха: онь на́сь не заповѐда, тачѐ о̀ти мѫ̀ не да́ваме верѫ̀мъ, та ни клевѐти. И паша́та отгово́ри: елѝ сте и вы́е каѫ̀ре, о̀ти да не да̀вате? ѐто че стꙑ̀ асꙑ̀и! И повелѣ на юни́черете да гѝ искóлꙗть сꙑ̀те. Тогѝсь не́кои кара̀-има̀мь Хаса́нь о́ца ѫ̀мо́ли паша̀та да гѝ простꙑ̀ ако се потѫ̀рчать. И на Ге́ргювдѐнь се потѫ̀рчиха бань Вѐлю, протопопь Костантѝнь, попь Гїòрге и попь Димѝтрь, ва Костанто́во, и сꙑ̀те кмѐтове и по́пове отъ дрѫ̀зите се́ла. И като бю̀ше мно́го гладѝю, паша̀та оста̀ви още четѝри о́ци да ны тѫ̀рчать, и кой се потѫ̀рчать да ѝмъ дада́ть жито за ꙗдение. И о̀нь отѝде прюсь Разлòга ва Солѫ̀нь. Нашите се тѫр҇чиха до Богоро́дица (а҃вгѫ̀ста). Който се не истѫ̀рчиха, еднꙑ̀ искла́ха, дрѫ̀зꙑ̀ бега́ха по гора̀ та 'и тꙗмь изгóреха ка̀щи те. И Аса́нь о́ца̑ пѫ̀сна мнóго кóню ва

градо̀ть, та дока́раха жи̂то оть Бегли̂къ-ханъ и стова̀ри го ва цръквите с҇таа Пѐтка и стіи апостоль Андреꙗ ва Костанто́во, и разда́де на потѹ̀рчените ка̀щꙑ̀ по двѣ̀ мѥ̀ри ро̀жь и двѣ̀ мѥ̀ри про̀со. Та че на Петко́вдень до̀де ферма̀нь оть ца̀роть да се сабера̀ть блъгарете та да ста́нать раꙗ̀, да да́вать хара́чь и вери́мь и да хо́дꙗть на ангарі̂ꙗ̀ и са́мо тѹ̀рцето да оти́вать на войскꙗ. И събраха се бежанцѝ те та съгради́ха ка́щꙑ̀ ва Ка́мьнѥ̀ць и Раки́тово. Тоги̂сь повечето бежанцѝ отъ страхо̀тъ оти̂доха при Стара-рѥ̀ка та съгрꙗди̂ха но́во се́лище Батъ҇ево. Аса́нь о́цꙗ за кашме́ръ натѐра потѹ̀рнѥ̀-аците та раси̂паха си̂те цр҇ъкви отъ Костѣ̀нець до Станимѣ̀ка — 33 монасти̂ре и 218 цр҇ъквꙑ̀. И така̀ Божі̂ю попѹ̀щенію̀ расипаха се блъгарѐ те ва Цѣ́пина. Помѣ̂нѝ Го́спод̂и грѥ̀шнаго и недо̀стойнаго раба̀ твоего попь Мето́діѥ̀ Драги̂новъ оть се́ло Корова̀. Записа се ва лѣто ҂ах (1600).

Датата вѣроятно не е дописана; защото събитието е станало на 1657 година.

Дамаскинитѣ съ разнитѣ прѣписи владѣятъ у българитѣ прѣзъ XVII, XVIII и прѣзъ първата половина на XIX вѣкъ; между тѣхното множество се появява прѣзъ 1765 година, допаднала отъ далечна Света-гора, словено-българската история на хилендареца Паисия, която, истина, внася родолюбно чувство у българскитѣ четци, ала съ нищо не влияе върху езика на българскитѣ книжовници, а наопаки, прѣписвачитѣ ѝ упражняватъ върху нея свои влияния: тя бива увлѣчена въ общия виръ на дамаскинитѣ, безъ да остави нѣкоя трайна диря въ българската книжнина; 100 години прѣди и 100 години слѣдъ нейната поява се прѣписватъ сѐ дамаскини, та и първитѣ наши печатни книги прѣзъ XIX вѣкъ са пакъ дамаскини. Затова, не отказвайки нейното народобудно значение, мисля, че Паисиевата история не заслужва да се подига чакъ толкова въ литературно отношение, та да се отваря съ нея новобългарската книжнина и ней за любовь да занемарваме вѣковна новобългарска книжнина прѣди нея.

Паисиевата история по своятъ езикъ, правописъ и писмо спада и тя къмъ единъ дамаскински кръгъ — къмъ Рилския,

както явно показва нейниятъ оригиналъ, що е въ Зографския манастиръ, издаденъ отъ Й. Ивановъ (Історія славѣноболгарская, собрана и нареждена Паисиемъ іермонахомъ в̕ лѣто 1762. София, 1914). Па както дамаскинитѣ, тъй и тя, чрѣзъ по̀-нататъшни прѣписи, бива промѣнявана, допълняна, та се явяватъ и отъ нея смѣсени прѣписи. Тъй още първиятъ неинъ прѣписвачъ на 1765 г., Стойко ерей (Софроний), внася нѣкои черковнославянщини въ правописа, а слѣдъ него колкото повече се прѣписва по източна България, толкова по̀-смѣсенъ става нейниятъ текстъ, езикъ и правописъ. Вж. за това повече въ статията ми „Отъ коя книжовна школа е излѣзълъ Пайсий Хилендарски“, Слав. Гласъ X, кн. 5—6.

Съ дамаскинитѣ и съ Паисиевата история минаваме въ XIX вѣкъ, когато се появяватъ вече новобългарски печатни книги, които са обилни извори за историята на езика ни; по тѣхъ може да проучаваме не само живата народна рѣчь (особено по ония, що съдържатъ по̀ чисть народенъ езикъ), но и развитието на езика ни като органъ на българската книжнина. Тукъ обаче ще изоставимъ новобългарскитѣ печатни извори, а ще кажемъ само двѣ думи за началото на новобългарската печатна книга.

Обикновено се приема, че първа новобългарска печатна книга е Софрониевиятъ Кириакодромионъ, печатанъ на 1806 год. Но 155 год. прѣди нея излиза единъ български молитвеникъ, нареченъ Абагаръ, съставенъ за българскитѣ католици отъ Филипа Станиславовъ, ωд великие Бѹлгарие бискѹп. Вж. за тая книга, А. Теодоровъ, Български книгописъ, дѣлъ I (притурка), 150—156. А цѣлата книга издаде факсимилно К. Кузьминскій, Москва, 1096 г.

Словесно градиво и нови извори и помагала за история на българский езикъ.

Устни или словесни извори за история на българский езикъ съставятъ сички говорни материали, които са вече записани, или могатъ да бѫдатъ записани направо отъ живата

българска рѣчь по сичкитѣ ѝ говори. По словеснитѣ материали изучаваме не само сегашното състояние на българскитѣ говори, но тъй сжщо и давното минало на родния ни езикъ; защото сѣки нашъ говоръ е запазилъ у себе си по нѣкоя старинность, било откъмъ звукова, било откъмъ видословна страна, било пъкъ каквн-годѣ старинни изрази.

Но, разбира се, че на първо мѣсто словеснитѣ или народни творения иматъ за насъ диалектоложка важность; защото, каквито старини и да намираме въ тѣхъ, тѣ са пакъ за смѣтка на говора, отдѣто са прибрани.

Но покрай диалектоложката важность устнитѣ или словесни материали иматъ и друго — фолклорно значение, което засѣга далекъ задъ границитѣ на българската народность; защото, докато словеснитѣ народни произведения, като диалектни материали, показватъ нашето народно единство, то като фолклорни материали тѣ не само свързуватъ насъ като народно цѣло, но ни раскриватъ и етнични врѣзки съ близки и далечни чужди народи.

Освѣнъ това народнитѣ умотворения могатъ да се разгледватъ и като произведения на българската художествена мисъль, като естетични творения на българския народенъ гений.

Тукъ обаче нѣма да се впущамъ нито въ тѣхното разглеждане и оцѣнка, нито пъкъ ще изброявамъ цѣлата имъ библиография; защото съ тѣхъ не е като съ книжовнитѣ наши извори, повече недоислѣдвани и пръснати по сички краища, а съ твърдѣ малко исключения, тѣ са достжпни сѣкиму за непосрѣдна проука, пъкъ напослѣдъкъ почнаха да се явяватъ у насъ и отдѣлни библиографии по словесното градиво, които ще отбѣлѣжимъ вече не като книги, съдържащи само фолклорно градиво, но и като помагала за изслѣдване езика ни въ живата му рѣчь. Защото помагала за история на българский езикъ са не само езикословнитѣ съчинения, разслѣдващи въпроси отъ общата наша граматика, нѣкой говоръ или група говори, но и сички ония книги, дѣто покрай сурови материали се даватъ и нѣкои бѣлѣжки, обяснения, распрѣдѣления и пр., т. е. дѣто се вижда, че е боравила научна ржка и спомогнала да се използуватъ по лесно съотвѣтнитѣ материали. По тоя начинъ термини изворъ и помагало, кога се отнасятъ

до живата рѣчь, се сливатъ, понеже повечето печатни работи, които съдържатъ народо-словесно градиво, са въ сѫщо врѣме извори и помагала.

Сводъ на работитѣ по българския фолклоръ до 1889 год. даде проф. Д-ръ Шишмановъ, който въ първия томъ на Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, основанъ отъ него при нашето Министерство за народна просвѣта, напечата една хубава студия за значението и задачата на българската етнография. Въ тая си студия Шишмановъ говори главно за развитието на фолклора у разнитѣ народи, посочва какво голѣмо значение има той и за насъ, а подъ линия дава въ хронологиченъ редъ сички работи по българскитѣ народни умотворения, излѣзли до 1889 год.

Втора вече по̀ обширна библиографска работа по българския фолклоръ и по българска диалектология до 1904 г. даде Мария Маждракова: Библиографиченъ прѣгледъ на обнародванитѣ материали и изслѣдвания по българска диалектология, Изв. Сл. Сем. I (1904—5), стр. 141—172.

Още по̀ обширна е библиографията на Хр. Герчевъ, която рекапитулира и допълня горната работа на Маждракова и стига до 1910 год. Печатана е пакъ въ Изв. Сл. Сем. III (1908—10) подъ заглавие: Погледъ върху развоя на българската диалектология, 606—674.

Специална, системна и твърдѣ подробна библиографична работа по българскитѣ народни пѣсни имаме отъ Антонъ П. Стоиловъ: Показалецъ на печатанитѣ прѣзъ XIX вѣкъ български народни пѣсни; излѣзли до сега двѣ части: I часть (1916 г.) съдържа показалецъ на пѣснитѣ, печатани отъ 1815 до 1860 год.; II часть (1918 г.) отъ 1861 до 1878 г. Вѣроятно сѫщиятъ нашъ ревностенъ фолклористъ ще ни даде съ врѣме показалецъ на пѣснитѣ и отъ 1878 г. до днесъ.

Съ нашитѣ народни приказки, легенди и обичаи се занимава у насъ проф. М. Арнаудовъ, който ги разглежда сравнително, за да установи тѣхниятъ етниченъ произходъ, а класификация за тѣхъ дава въ АСб. XXI, 1—102: Опитъ за класификация на българскитѣ народни приказки.

Българскитѣ народни гатанки е изслѣдвалъ и класифицпралъ най-добрѣ многонадежниятъ но рано починалъ д-ръ Хр. П. Стоиловъ: Класификация на българскитѣ народни гатанки (негова докторска дисертация), АСб. XXX, 1—146.

Подробна и системна библиография на словеснитѣ материали, както и на работи върху тѣхъ, ще дамъ, заедно съ общата библиография по български езикъ, която ще съставя особенъ дѣлъ: Извори и помагала за история на българский езикъ; но тукъ, къмъ края на главата подъ сѫщо заглавие и въ тѣсна връзка съ нея смѣтамъ за нужно да покажа, какво се е работило въ чужбина върху нашиятъ езикъ, понеже това е и пò неизвѣстно у насъ.

Когато въ края на XVIII вѣкъ начена да се говори и пише за славянски езикъ и славянско родство, български езикъ се и не споменуваше; не се споменува той и въ Сравнителния рѣчникъ на Екатерина II (Петербургъ, 1791), дѣто са дадени думи отъ 12 славянски нарѣчия. Добровски, първи авторитетъ по славянска филология тогава, рецензирайки тоя рѣчникъ (Slovanka, II, 189) поправя само редътъ на славянскитѣ нарѣчия, безъ да забѣлѣжи, че между тѣхъ липсува български езикъ. Това забѣлѣжи Вукъ Караджичъ на 1822 г. въ своя Додатак к Санктпетербурским сравнитељним рјечницима свију језика и нарјечија с особитим огледима бугарског језика, дѣто поправя грѣшкитѣ въ тоя рѣчникъ досежно илирски и сръбски и придава къмъ това съотвѣтнитѣ думи и по български. Въ тоя си додатак Вук дава и първи образци отъ български езикъ, именно двѣ евангелски четива и 27 народни пѣсни по разложки говоръ, слѣдъ което дава като „поговоръ" (послѣсловие) нѣкои граматични бѣлѣжки за български езикъ; това е първа българска граматика, която, макаръ и много кратка (само седемъ странички), дава за онуй врѣме твърдѣ ясно и точно понятие за граматичнитѣ свойства на езика ни. Заедно съ това даровитиятъ сръбски етнографъ и филологъ разрѣшава още тогава по най разуменъ начинъ българския правописенъ въпросъ. Вуковиятъ додатак е прѣпечатанъ заедно съ неговитѣ Скупљени граматични и полемични списи, кн. II, 178—240. Београд, 1895.

Какъ са схващали положението на българский езикъ и какво са работили върху него Добровски, Копитаръ и Миклошичъ, вж. студията на професоръ Милетича, Д-ръ Францъ Миклошичъ и славянската филология, МСб. V, 354—499. Въ тая хубава студия е засегната научната дѣйность и на много други славянски и неславянски учени по изслѣдване старобългарский езикъ още прѣди Миклошича. Още повече вж. Ягичъ, Исторiя славянской филологiи (томъ I отъ Славянская Энциклопедiя, Спб. 1910 г.), дѣто са посочени дѣлата на сички слависти прѣди и слѣдъ Миклошича. Съчиненията на Миклошича засѣгатъ повече старобългарский езикъ, който той наричаше старословенски, докато новобългарски зима у него твърдѣ малко мѣсто. Макаръ Миклошичъ да си имаше своя особена теория за происхода на първата славянска писменность, неговитѣ изслѣдвания на стария нашъ езикъ са общопризнати: той тури здрави основи за по̀ нататъшна работа по старобългарски и по сравнително славянско езикознание; затова съчиненията му са за единъ български филологъ не само помагало, но и необходима основа, неминуемо ръководство, безъ което неможе вървѣ напрѣдъ.

Слѣдъ Миклошича за български езикъ отъ виднитѣ слависти са писали най-много Ягичъ и Лескинъ, но пакъ повече върху първия периодъ на българский езикъ.

Ягичъ бѣше дълго врѣме професоръ на Виенския университетъ, а сега е въ оставка.

Лескинъ държа до смъртьта си (1916) катедрата по славянска и литовска филология при Липисканския (Лайпцигски) университетъ.

За научната дѣйность на достойния Миклошичевъ наслѣдникъ Ватрославъ Ягича готви обширна работа Павелъ Орѣшковъ, който напечати нѣщо отъ нея въ Изв. Сл. Сем. III, Ватрославъ Ягичъ, кратъкъ очеркъ на живота и дѣйностьта му до сега, стр. 545—606.

За Лескина още нѣма пълна биография, освѣнъ единъ кратъкъ поменъ отъ ученика му, Берлинския професоръ Karl Brugmann: Worte zum Gedächtnis an August Leskien (Ver-

handl. der Sächs. Ges. d. Wiss., phil., 68.), затова ще кажа нѣщо повечко за тоя крупенъ славистъ и добъръ български приятель.

Четирийсгодишната научна дѣйность на Лескина се развива въ областьта на литославянското езикознание; но съ исключение на три негови работи по литовски езикъ[1]) и единъ сборникъ отъ литовски народни умотворения, сички останали негови работи се движатъ сѐ въ областьта на славянскитѣ езици и то прѣдимно въ областьта на старобългарски и сръбскохърватски. Ученикъ на знаменития Шлайхера, при когото ходилъ да слѣдва, слѣдъ като билъ положилъ вече докторски испитъ, Лескинъ усвоилъ бързо сичко, що бѣ извѣстно до тогава въ сравнителното езикознание, а слѣдъ това можа да прибави и отъ своя страна нѣкои нови езиковни принципи, които спомогнаха и спомагатъ още за изслѣдване индоевропейскитѣ езици. И допрѣди Лескина славянското и общото езикознание, благодарение Хумболту, Шлайхеру и Миклошичу, бѣше доста напрѣднало, но сѐ пакъ старитѣ похвати, наслѣдени още отъ гръцкитѣ и римски граматици, не даваха свободенъ просторъ за пò широко схващане езиковнитѣ явления. Съ своето съчинение Die Deklination im Slavischen und Germanischen (1876), наградено отъ ученото дружество Князь Яблоновски въ Липиска, Лескинъ разви и затвърди въ науката новъ принципъ за обясняване много езиковни форми, принципъ, нареченъ аналогия, който играе тъй важна роля въ развитието на сички езици, и съ това стана праженъ стълпъ на тъй наречената младограматична школа въ Германия.

Научната дѣйность на Лескина се разви, обаче най-много въ областьта на старобългарски езикъ, и съ това той се приближава до българската наука. Лескинъ бѣше първи между ученитѣ, който изработи най практична и при това пакъ съвсѣмъ научна старобългарска граматика: Handbuch der

---

[1]) Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen (1884);
Die Bildung der Nomina im Litauischen (1891);
Volkslieder aus Willkischken, Arch. IV, 590;
Litauische Volkslieder und Märchen aus dem preussischen und russischen Litauen, издаде заедно съ Бругмана, 1882.

altbulgarischen (altkirchenslavischen) Grammatik, която авторътъ издаде въ петь издания и при сѣко ново издание сѐ внасяше по нѣкое ново подобрение. Тая Лескинова граматика е сега общопризнато и най-сгодно помагало по старобългарски езикъ и служи на сички, желаещи да се запознаятъ съ езика на нашитѣ прадѣди; чрѣзъ нея се носи по цѣлъ свѣтъ название „старобългарски“ за славниятъ езикъ на Кирила и Методия, защото Лескинъ първи между нѣмскитѣ учени го нарече тъй, па тъй ще го наричатъ и слѣдъ него сички, които се ползуватъ отъ неговата граматика.

Покрай това си, да го кажемъ, училищно ржководство по старобългарски, Лескинъ изработи и друга пò пространна и пò научна граматика за старобългарски езикъ, която издаде на 1909 год., подъ название Grammatik der altbulgarischen Sprache, дѣто нашиятъ старобългарски езикъ се разглежда откъмъ историко-сравнително гледище. За да изработи едната и другата граматика, Лескинъ посвети много врѣме, да изучава старобългарскитѣ писменни паметници, та и напечата нѣколко свои студии, основани върху тѣхъ, като: Die Vokale ъ и ь in den sogenannten altslovenischen Denkmälern des kirchenslavischen Sprache, Leipzig, 1875; Die Übersetzungskunst des Exarchen Jochannes, Arch. XXV, 48; Zur Kritik des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis, Abhandl. d. Sächsischen Ges. d. Wiss. 1909.

Отъ другитѣ славянски езици Лескинъ се е занимавалъ най много съ сръбско-хърватски, и то както съ езика, тъй и съ литературата сръбско-хърватска. Особено цѣнни са неговитѣ студии по сръбско-хърватското ударение, което той бѣ изучилъ до най-малки подробности и написа Untersuchungen über Quantität und Betonung in den slavischen Sprachen, Abhandl. d. S. Ak. 1885—1893; Untersushungen über Betonungs- und Quantiätsiverhältnisse in den slavischen Sprachen, Arch. XXI, 321, XXIV, 104. Занимавалъ се е и съ българското ударение, както може да се види отъ една негова работа въ Ягичевия Archiv: Die Betonungstypen des Verbums im Bulgarischen, Arch. XXI, 1.

Занимавайки се съ литославянското ударение Лескинъ първи откри единъваженъ акцентенъ законъ, който има зна-

чение за сички индоевропски езици, а именно, че двата вида дълго ударение въ литовски, наречени — едното провлѣчено (Schleifton), другото натъртено (Stosston) — даватъ различни послѣдици въ краесловие, а именно: провлѣчена дължина си остава, а натъртена — бива скратена. Възъ основа на тоя законъ се обясняватъ и много акцентни явления въ югоисточнитѣ славянски езици, въ които е запазено старото неопрѣдѣлено подвижно ударение, както що е въ български, сръбско-хърватски, руски и словенски.

Паралелно съ литовската народна поезия Лескинъ изучвà дълго врѣме и сръбската епика, та издаде на 1910 и 1911 год. три свои работи по тая часть: Über Dialektmischung in der serbischen Velkspoesie, Sitz. Sächs. 129; Zur Wanderung von Volksliedern, ibid 177; Zur Technik der serbokroatischen Volkspoesie, Indogerm. Forsch. XXXI, 413.

Прѣди смъртьта си Лескинъ успѣ да напише и една обширна сърбско-хърватска граматика, ала напечата отъ нея само I томъ: Lautlehre, Stammbildungslehre und Formenlehre der serbokroatischen Sprache.

За насъ българитѣ професоръ Лескинъ има не само чисто научни заслуги, но и културно-политически; прѣзъ неговата катедра са минали почти сички наши видни филолози, а освѣнъ това той, бидейки постояненъ сътрудникъ на Брокхаузовата Енциклопедия, водѣше отдѣла за България и даваше най безпристрастно сички свѣдѣния за нашето отечество, а при това въ разни други случаи, кога се явѣше нужда, проф. Лескинъ не отказваше да напише или каже съчувствени думи за българското дѣло.

За значението на други слависти, чиито работи засѣгатъ малко или много нашиятъ езикъ, като Калайдовичъ, Востоковъ, Шафарикъ, Погодинъ, Бодянски, Срезнавски, Прейсъ, Григоровичъ, Билярски, Ундольски, Рачки, Даничичъ, Крекъ, Hattala, Gebauer и др. вж. у Ягича, Исторія славянской филологіи. Тукъ ще се поспремъ обаче върху работитѣ на ония славянски учени, които обогатиха българското езикознание съ пò крупни приноси и които горѣ само пѫтемъ споменахме; тѣ са на първо мѣсто:

1) D-r Antoni Kalina, Studyja nad historyją bulgarskiego języka, I—II, Краковъ, 1891 год.

2) П. А. Лавровъ, Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особеностей болгарскаго языка, Мва 1893 год.

3) Т. Флоринскій, Лекціи по славянскій филологіи, Кіевъ, 1895 год.

Първитѣ двѣ съчинения са отдѣлни книги, въ които се разглежда само българский езикъ, а третьото е часть отъ едно крупно дѣло по Сравнителна граматика на славянскитѣ езици.

1) Върху съчинението на Калина има у насъ двѣ критики, отъ двама наши видни учени; една отъ Дринова, въ Славянско обозрѣніе, 1892 г. кн. X (на български прѣведена отъ Д-ръ А. Боруйски, ПСп. 40, стр. 664—671), другата е отъ Милетича, разгледана заедно съ книгата на Лаврова: Два труда по историята на българския езикъ, МСб. X, крит. 3—62. Първата е доста кратка и много блага, докато втората е по̀ обстойна и твърдѣ строга; но ако земемъ златната срѣда пакъ ще трѣбва да признаемъ, че съчинението на Калина има крупни грѣшки и недостатъци. То ще остане само съ славата си, че е първи опитъ да се изложи историята на българский езикъ, ала опитъ съвсѣмъ несполучливъ.

Грѣшкитѣ на Калина произлизатъ главно оттамъ, че авторътъ не е достатъчно запознатъ съ българский езикъ и говоритѣ му. Калина, както самъ казва, пѫтувалъ по България, изучавалъ говори и паметници (въ София и Пловдивъ), но кога дойде да тълкува звуковитѣ и формални особености на българский езикъ, забърква се и при най-обикновени въпроси.

Но и разсѫжденията му за началото на българский езикъ и за отношението му къмъ другитѣ славянски и балкански езици не издържатъ критика; той се мѫчи да прѣдстави образа на на нѣкогашниятъ югославянски езикъ, и понеже историята му не помага, той извръща езиковитѣ факти тъй, че извежда твърдѣ нескопосни заключения. Тъй напр. твърди, че югославянитѣ имали едно врѣме общъ изговоръ за tj — št което слѣдъ разни прѣвръщения дава сичкитѣ други изговори: št, tš — ћ — ч.

А за ръ-лъ приема, че въ общиятъ югославянски езикъ се изговаряли ar-er! Едното и другото твърдение на Калина

произлиза отъ едно негово прѣдзето мнѣние, отъ стремежъ, да приведе югославянскитѣ езици въ родствена връзка съ полски: югославянското праезично st било напросто прѣвърнато полско ts, па и ar и er отговарятъ на полски изговоръ!

Влиянието отъ полски езикъ върху югославянски авторътъ вижда и въ двойния български изговоръ на ѣ, като ꙗ и като ѥ, който изговоръ Калина приема за първиченъ и свойственъ едно врѣме на сички югославянски езици!

Даже и въ изговора на ъ и ь Калина търси нѣкаква общность между полски и югославянски — поне на половина — понеже приема, че ъ било изговаряно *а*, пъкъ ь — *е*.

Сички тия криви заключения авторътъ основава ту върху мѣстни названия, записани отъ грѫцки и римски писатели, ту върху късни ржкописи, въ които звуковетѣ не са запазили първичния си изговоръ.

Самата метода на автора не е научна, нито практична; той захваща историята на българ. езикъ не отъ старобългарски, т. е. отъ първия периодъ, а, наопаки, отъ третия — отъ новобългарски, а кара назадъ къмъ старобългарски! Такава метода, такъвъ редъ на историческо разглеждане стои въ противорѣчие съ себе си!

Говорейки за изговоръ водѫ́, главѫ́ и пр. авторътъ приема, че тукъ *а* се снижило въ *ъ* — безъ да обяснява, защо. — Значи, не му е било извѣстно, че тукъ имаме работа съ нѣкогашна винителна форма на ѫ.

Неясенъ му е тъй сѫщо и прѣгласътъ на ѣ въ източнобългарски, та го туря въ връзка съ съгласнитѣ слѣдъ ѣ — като въ полски!

Въпросътъ за носовкитѣ тъй сѫщо му е съвсѣмъ неясенъ; той дори приема, че на български езикъ е свойственъ изговоръ *у*, защото го намѣрилъ въ нѣкои ржкописи въ Пловд. Народ. Библ., безъ да забѣлѣжи, че тѣ са отъ сръбска редакция!

Отдѣлътъ за съгласнитѣ е разгледанъ тъй сѫщо не систамно и съ много погрѣшни тълкувания. Въпросътъ за tj — dj е тъй забъркано поставенъ и разгледанъ у Калина, че не виждашъ никакво правилно распрѣдѣление на българскитѣ говори откъмъ тая страна, а нито пъкъ правилно тълкуване за происхода на разнитѣ замѣни за tj — dj въ бълг. езикъ. —

Калина зима примѣри отъ Качановски като: майтьа, девойтьа за правилни и ги навежда като прѣходъ на к′ — въ т′!

Формитѣ пъкъ са разгледани у Калина съвсѣмъ разбъркано. Главното му становище е, че распадането на формитѣ въ българский езикъ не трѣбва да се приписва на чуждо влияние, а да се обясняватъ като самородни процеси. То добрѣ, но щомъ захване да тълкува тия процеси, той се заплита често пѫти въ невѣроятни прѣдположения. Па и тълкувания въ сѫщность нѣма, защото авторътъ само съпоставя новитѣ форми съ старитѣ, ала грѣшката му е, че тая съпоставка не е винаги сполучлива: тъй напр. по двори, по селу, му са мѣстни падежи!

За членната форма м. р. приема такова тълкуване, което впрочемъ и нѣкои наши доморасли книжовници застѫпятъ, а именно, че е само **т**: ратай-**т**!

Глаголнитѣ форми не са изложени въ такъвъ редъ, щото да има нѣкакъвъ прѣгледъ. Авторътъ ни дава дори и класификация на глаголитѣ, ала я дава погрѣшно. За помощния глаголъ съм различава три изговора: съм, сьм и есьм!

---

2) Книгата на Лаврова се движи въ по̀ скромни размѣри, та и грѣшкитѣ въ нея не са тъй многобройни. Освѣнъ това Лавровъ се ползува съ повече извори и помагала отколкото Калина. Но както Калина, тъй и Лавровъ разглеждатъ българский езикъ не толкова исторически, колкото описателно, съпоставяйки само новобългарскитѣ звукове и форми съ съотвѣтнитѣ старо-български.

Прѣди сичко Лавровъ нѣма опрѣдѣлено гледище за старобългарский езикъ, за който говори ту като за езикъ на българскитѣ славяни, ту като за отдѣленъ славянски езикъ „черковнославянски“. Въ изслѣдването си върху българский езикъ Лавровъ не е никакъ самостоенъ; той се води напр. по Фонетика почти само по моята дисертация „Източнобългарски Вокализъмъ“ МСб. III и IV, а по Морфология най много по статията на Милетича „Старото склонение въ днешнитѣ български говори, МСб. II.

И Лавровъ не е вникналъ добрѣ въ новобългарския вокализъмъ, щомъ разгледва наотдѣлно звуковетѣ: ъ, ѫ и ь, ѧ и є и ѣ. Ако бѣше схваналъ, какъвъ паралелизъмъ владѣе въ сички български говори откъмъ замѣната на тия звукове, щѣше безъ-друго да ги разгледва заедно.

Лаврову не са извѣстни сичкитѣ замѣни за ѫ и ъ въ българскитѣ говори, напр. родопското оª смѣсва съ чепинско и дебърско о, та и за оª не споменува.

Нему не е ясна и срѣднобългарската юсова замѣна и не може да я приведе въ връзка съ днешниятъ изговоръ на ѫ и ѧ.

По въпроса за ероветѣ владѣе цѣлъ хаосъ у Лаврова; понеже не схваща оня паралелизъмъ, за който споменахъ, нему и не е никакъ ясно, защо ъ се изравнява съ ь, защо и ѧ се изговаря като ь. Въ кои случаи и въ кои говори се замѣстватъ ероветѣ съ ясни гласни, Лавровъ тъй сѫщо не опрѣдѣля.

Лавровъ не вѣрва, че истб. лѣтън е отъ по̀ прѣдишно летен, а излиза направо отъ лѣтьнъ, ала безъ да казва, защо именно, а навежда само примѣри отъ Григоровичевъ Псалтиръ (?), че се пишело пѣсокъ и пѣськъ, примѣри съвсѣмъ неумѣсни тука.

Редукцията на гласнитѣ тъй сѫщо криво схваща Лавровъ; па даже не разбралъ, че кор'ън, пеп'ъл, анг'ъл, дев'ър и пр. има да се изговарятъ съ меки съгласни, та ги цитира тъй: (корън), пепъл, ангъл, девър.

Въпросътъ за ѣ не е никакъ ясно изложенъ, макаръ че е могалъ да се ползува отъ моята студия.

Отъ консонантизма най важниятъ въпросъ за к'-г' отъ dj-tj е прѣдставенъ съвсѣмъ непълно и неточно. Нищо се не споменува за дѣлежъ на българский езикъ възъ основа на щ-жд.

Въ отдѣла за формитѣ има тъй сѫщо много грѣшки: сѣка форма на а му е род. падежъ: монастиря, вѣтъра — чисто членни форми, той ги схваща като родителни падежи! Впрочемъ това криво схващане се поддържа и отъ нѣкои наши домашни филолози.

За членътъ изобщо Лавровъ не дава никаква разпрѣдѣлба по говори ни по епохи — тъй както много други граматични появи въ българский езикъ са оставени безъ никакво прагматично обяснение.

За глаголитѣ не дава ясна класификация.

Лавровъ говори и за ударението, но тъй смутно и неопрѣдѣлено, че единъ чужденецъ не би си съставилъ никакъ ясно понятие за новобългарското ударение.

При сичкитѣ си недостатъци Лавровото съчинение не е лишено и отъ добри страни и сѐ пакъ би могло да послужи за помагало по история на българский езикъ, или поне за конспектъ по нея, за ония чужденци, които биха желали да иматъ що-годѣ понятие за нашиятъ езикъ и мѣнидбитѣ му. Авторътъ прибавилъ къмъ книгата си извадки отъ нѣколко новобългарски дамаскини, а тъй сѫщо и доста богатъ словаръ, изваденъ отъ разни дамаскини въ Русия.

---

3) Отдѣлътъ за българский езикъ въ съчинението на Флоринскій „Лекціи по слав. языкознаніи“ заема въ първата му часть 140 страници. На първо мѣсто Фл. дава библиография по български езикъ, като дѣли работитѣ по българско езикознание на петь дѣла: граматика, материали по история на българский езикъ, работи по българска диалектология, рѣчници и народни умотворения.

Слѣдъ това описва доста вѣрно границитѣ на българската рѣчь, но дава твърдѣ неблагоприятна статистика за българското племе, защото искарва българитѣ само на 3,200,000!

Слѣдъ това дава кратки свѣдѣния за историческитѣ сѫдби на българский езикъ, дѣто навежда примѣри за замѣни между гласни отъ срѣднобългарски паметници. Говори тъй сѫщо и за формитѣ и казва една права истина — че българский езикъ е прѣкаралъ най много мѣнидби отъ сички славянски езици. Понеже това се излага само описателно, нѣма и никакви грѣшки; но щомъ авторътъ заговори за новобългарскитѣ звукове, дѣто трѣба да дава и нѣкакво тълкуване, пада веднага въ грѣшки; тъй напр. говорейки за глухитѣ гласни, казва, че глухи гласни произлизатъ и отъ чисти: къга̀, тъга̀; мухъ̀, водъ̀!

Къмъ примѣритѣ за насовки привежда и: менче, манца, мандра, трандафил, бендисаи и шкембе! А за диалектното распрѣдѣление на българский езикъ откъмъ ж — има съвсѣмъ криво понятие.

Говори между друго, че ж се замѣнява и съ *е*, и то въ Котелъ, Шуменъ и Стара-Загора!

А въ форми молат, затворат и пр. вижда ѧ намѣсто ѫ!

Говорейки за ѣ, че се изговаря въ източнитѣ говори като *я*, навежда и градове: Търнъ, и Кратово!

А пъкъ *еа* за *ѣ* се чувало въ Шуменъ, Карнобатъ, Търново, Доспатъ и Дебъръ! — Има много грѣшки въ самото цитиране на примѣритѣ: злъвà, жабà, глева, човеќ, помоќ, ѓердосваи, ѓеремида.

Има и отдѣлъ за ударението, ала съвсѣмъ погрѣшно и разбъркано прѣдставенъ. Разбира се, че единъ българинъ нѣма да черпи свѣдѣния за българското ударение отъ Флорински, ала единъ чужденецъ, нѣмайки на ржка пò добро ржководство по български езикъ, може да приеме тия свѣдѣния за вѣрни; тамъ е грѣшката. Ударението не е прѣдставено отъ едно какво-годѣ гледище — било отъ единъ говоръ, било отъ точка на книжовния българския езикъ, а се мѣшатъ разни български говори, въ които често пжти не владѣе не само еднакво ударение, ами даже нѣматъ и еднакви акцентни системи!

Морфологията е прѣдставена тъй сжщо съ много грѣшки:

Говорейки за мѣстоименията, казва, че мж, тж, сж „возникли въ епоху смѣшенія юсовъ“!

За членни форми приема, че са възможни: злодѣйтъ, младийтъ момъкъ.

Глаголнитѣ форми тъй сжщо не са прѣдставени както трѣбва, и даже не дава правилна класификация на българскитѣ глаголи.

Слѣдъ звуковиятъ и морфологиченъ прѣгледъ на български езикъ Флорински дава на края на книгата си и единъ прѣгледъ на българскитѣ нарѣчия, като различава: 1) източнобългарски и 2) западнобългарски говори, а между отликитѣ за тая дѣлба освѣнъ ѣ приима още и слѣднитѣ, съвсѣмъ неподходни съ истината отлики: въ източнобългарски *щ-жд* — въ западнобългарски ќ-ѓ; въ източнобългарски „полное распаденіе падежныхъ формъ“, а въ западнобългарски — „сохраненіе большаго количества падежныхъ формъ“; въ източнобългарски 1 л. sing. *ж* — въ западнобългарски *м*.

Къмъ западнитѣ говори съ право причислява и крайнитѣ сѣверозападни ү - ц — говори, ала не казва нищо повече за тѣхната особеность. Распрѣдѣлението и разграничението на българскитѣ говори изобщо е и недостатъчно и погрѣшно. Западнитѣ говори дѣли на: шопско-тръндски, македонски и рупалански!

Изобщо лекциитѣ на Флорински биха задоволили само оногова, който нѣма никакво понятие за български езикъ, та да се запознае колко-годѣ съ него; но за човѣкъ филологъ, който би искалъ да получи по точни и по пълни свѣдѣния за български езикъ, лекциитѣ на Флорински не задоволяватъ.

Общъ прѣгледъ върху български езикъ намираме и въ Сборника на Безсоновъ като прѣдговоръ къмъ него: „Главные вопросы языка новоболгарскаго" — дѣто българский езикъ се разгледва повече въ връзка съ правописа му. Свѣдѣнията, що ги дава Безсоновъ за български езикъ, са днесъ за днесъ твърдѣ непълни и остарѣли.

Други общъ прѣгледъ върху български езикъ (само върху фонетиката), намираме въ рѣчника на Дювенуа: „Обзоръ гласныхъ болгарскаго языка", дѣто освѣнъ неточнитѣ фактически свѣдѣния за българска фонетика, срѣщатъ се и невѣрни мисли по отношение на българский езикъ къмъ другитѣ славянски езици. Дювернуа сравнява българский езикъ съ руски и намира за чудо повече прилики, отколкото ги има въ сѫщность: освѣнъ ударение, още: слогово **ρъ-лъ**, което въ български било като въ руски **ъρ-ъл**; приема и нѣкакво си пълногласие въ български езикъ — а примѣри му са само: череша, череп, черемида. На това му възразява Н. Шляковъ, Р. Ф. В. 1886, който пъкъ отказва сѣко сродство на български съ руски.

Общъ фонетиченъ прѣгледъ на български езикъ имаме и отъ Облака: Приносъ къмъ българската граматика, МСб. XI, а прѣди това въ Arch. XVII, Einige Kapitel aus der bulgarischen Grammatik. Облакъ разгледва доста обстойно и съ научна вѣщина нѣкои въпроси отъ българската фонетика, а именно гласни **ж, ѧ, ъ, ь, ѣ** и **ρъ-лъ**. Понеже Облакъ бѣ проучилъ доста български говори, той бѣ и получилъ твърдѣ правиленъ гледъ върху нашиятъ езикъ,

та въ съчиненията му по български езикъ и диалектология нѣма ония крупни грѣшки, както въ разгледанитѣ по̀ горѣ работи. Неговитѣ Macedonische Studien показватъ, колко вѣщъ наблюдатель е той и какъ правилно тълкува говорнитѣ явления. За неговитѣ Македонски студии вж. отзиви отъ мене въ Бълг. Пр. III, кн. 12 и отъ Милетича Arch. XX.

Една твърдѣ обстойна и пълна съ библиографски данни студия по това, що е работилъ Копитаръ и Вукъ по български езикъ, написа Н. М. Петровскiй, О занятiяхъ Копитаря болгарскимъ языкомъ. АСп. VIII, 19—74.

Отдѣлни чужди работи по българска диалектология, или даже цѣли книги, като Очеркъ грамматики западно-болгарскаго нарѣчия (Казань 1891 г.) отъ Тихова, O. Broch, Die Dialekte des südlichsten Serbiens (Виена, 1903), А. Беличъ, Дијалекти источне и јужне Србије (Београд, 1906) ще бѫдатъ посочени и разгледани въ Диалектологията, а рѣчникътъ на Дювернуа ще бѫде разгледанъ заедно съ други рѣчници, въ връзка съ българската Лексикография.

За практически български граматики, писани отъ чужденци, вж. Б. Цоневъ, Двѣ български граматики за чужденци, АСп. I, дѣто на стр. 114 изброявамъ сички такива граматики, излѣзли до 1911 г., на нѣмски и руски.

VI.

Граници на българската рѣчь и народность.

Границитѣ на българската рѣчь къмъ западъ съвпадатъ съ границитѣ на косовско-моравското нарѣчие. — Косовско-моравското нарѣчие съставя нераздѣлна часть отъ българский езикъ. — Доказателства: фонетични, морфологични, синтактични, акцентни и лексикални. — Доказателства и отъ стари писменни паметници.

Както и по прѣди споменахме (вж. стр. 62), сегашното расположение на славянскитѣ езици можемъ твърдѣ нагледно да си прѣдставимъ като верига отъ кржгове, които се прѣсичатъ и прѣливатъ едни въ други, та образуватъ помежду си прѣходни говори и нарѣчия. Въ тая верига славянски езици нашиятъ български езикъ заема най южно мѣсто и съставя звѣно между сръбски и руски. И понеже допирътъ между български и сръбски отъ една страна и между български и руски — отъ друга не е отъ еднакво естество, то и приликата на българский езикъ съ руски и съ сръбски не е еднаква. Докато сърби и българи живѣятъ отъ толкози врѣме тѣсно приближени и на дълга гранична линия, то сношението между българи и руси става по една тѣсна ивица, каквато е Добруджа, и тя не вредомъ чиста отъ инородни племена, и освѣнъ това прѣкжсната отъ широката и необитаема Дунавска делта. А сравнително голѣмата прилика между български и руски се обяснява, както казахме (вж. стр. 43 - 45), съ нѣкогашно руско-българско съсѣдство въ старитѣ жилища на българскитѣ славяни и съ послѣшни литературни заемки между руси и българи.

Основавайки се върху езикови прилики и разлики между славянскитѣ езици, убѣждаваме се, че сърбитѣ не са били съсѣди на българскитѣ славяни въ тѣхнитѣ стари живѣлища. Сравнявайки пъкъ днешнитѣ югославянски езици помежду имъ, увѣряваме се, че и тука, на Балканския полуостровъ, сърбитѣ

не са биле открай-врѣме съсѣди на българитѣ; това се вижда отъ множество фонетични еднаквости, каквито срѣщаме въ български и словено-хърватски и каквито въ сръбски езикъ нѣма. А то значи, че сърбитѣ идватъ по̀ сетнѣ, врѣзватъ се между българи и словено-хървати и нарушаватъ тъй говорната непрѣкжснатость между южнитѣ славяни.

Въ сегашното си положение българската говорна область заема най важнитѣ части на Балканския полуостровъ и граничи повече съ инородни племена, отколкото съ славянски: на сѣверъ румънци, на истокъ турци, на югъ гърци, на юго-западъ албанци; и понеже сѣка отъ тия народности брани свои държавно-политически претенции, то и етнографскитѣ въпроси на Балканския полуостровъ са доста усложнени. Но отъ наша страна, като е дума за разграничение на българската рѣчь и народность накъмъ иноплеменнитѣ ни съсѣди, мислимъ, че споръ не може и не бива да има; защото разликата между нашия български езикъ и другоплеменнитѣ езици е на лице и сѣки безпристрастенъ етнографъ или дипломатъ ще тегли границата на българската народность до тамъ, докждѣто се говори български. Споръ може да има само за нѣкои смѣсени гранични селища; но и тоя споръ може лесно да се рѣши възъ основа на една точна статистика, като се има прѣдъ видъ мнозинството на съотвѣтното население.

Инакъ стои въпросътъ съ етнографската граница между сърби и българи, дѣто се допиратъ и прѣливатъ два едноплеменни, роднински народи. Въ сжщность и тука, щомъ има безпристрастие и отъ двѣтѣ страни, лесно би се дошло до споразумѣние, имайки за основа граматичнитѣ отлики на двата езика; защото, колкото сродни и да са двата езика, сръбски и български, колкото близки и да са пограничнитѣ сръбско-български говори, сѐ пакъ има научни критерии, които биха ни хубаво помогнали да разграничимъ тия говори, ако само и отъ сръбска страна имаше такава добросъвѣстность, както откъмъ българска, ако сръбскитѣ етнографи и филолози не внисаха въ тоя споръ повече политика отколкото истинска научна свѣтлина, повече враждебность отколкото съсѣдска помирителность. Защото претенциитѣ на западнитѣ ни славянски съсѣди не засѣгатъ само нѣкои спорни погранични селища, както бива

обикновено между съсѣди, а засѣгатъ цѣли чистобългарски области, които великосръбскитѣ политици и етнографи, съ научни извъртания, искарватъ за сръбски, за да обоснователъ и научно своитѣ незаконни искания. Затова, откакъ опрѣдѣлимъ границитѣ на българската рѣчь и народность накъмъ другитѣ балкански народи, ще се спремъ повечко върху сръбско-българската говорна граница, за да я опрѣдѣлимъ и установимъ върху научна, филоложка основа.

Етнографията на Балканския полуостровъ е тѣсно свързана съ вѣчно горещия македонски въпросъ: сичко, що се пише по Македония, засѣга прѣко или косвено и съсѣднитѣ ней области и народи. И понеже тоя въпросъ не е слизалъ отъ дневенъ редъ ето вече петдесеть години, то и литературата по него и по балканската етнография съставя многочислени статии, книги, брошури, карти и статистики на сички езици, а заедно съ тѣхъ — дипломатски договаряния, полицейски мѣрки, окупации, та и три кървави, гибелни войни — сѐ за тоя злокобенъ македонски въпросъ, безъ да му се намѣри благополучно рѣшение; той сѐ виси още като грозенъ мечъ надъ сички балканци и ще бѫде страшило сѐ до тогава, докато не бѫде разрѣшенъ, споредъ както изисква справедливиятъ, спасителниятъ народностенъ принципъ, тъй тържествено прогласянъ, но за жалость, и тъй често пренебрегванъ до сега отъ сички!

Като най прѣко заинтересувани въ македонския въпросъ българитѣ са допринесли и най много за негово обяснение; особено прѣзъ послѣднитѣ три години българскитѣ учени имаха възможность непосрѣдно да изучватъ на самото мѣсто западнитѣ прѣдѣли на българското отечество и да подпълнятъ своитѣ данни и доказп по етнографията на Македония и на Моравската область. Тия нови изучвания потвърдиха сичко онова, що сме поддържали и пò прѣди по етнографията на балканскитѣ земи, както и по разграничението на българската народность.

Независимо отъ това, какви граници има сега, или какви ще има за напрѣдъ българската държава, независимо и отъ разгромнитѣ събития прѣзъ послѣднитѣ шесть години, които раздрусаха цѣлия Балкански полуостровъ, — имайки прѣдъ

видъ положението допрѣди балканската война, ще опрѣдѣлимъ тъй границитѣ на българската рѣчь и на българската народность:

На сѣверъ и на истокъ българската народность има естествени граници Дунавъ и Черно-море; на западъ границата на българската рѣчь върви отъ Дунава на югъ заедно съ западнитѣ граници на прѣходното косовско-моравско нарѣчие; а западнитѣ граници на косовско-моравското нарѣчие, споредъ както ги приема сръбскиятъ професоръ Беличъ,[1]) съвпадатъ горѣ-долу съ западното побрѣжие на рѣка Морава дори до задъ Крушевъцъ, отдѣто прѣзъ Ястребъцъ и Копалникъ-планина отиватъ къмъ Прищина и Призрѣнъ. Това косовско-моравско нарѣчие, макаръ да го наричамъ прѣходно, въ сѫщность принадлежи прѣдимно къмъ български, а не къмъ сръбски езикъ, и то основавайки се върху Беличевата книга, както ще видимъ пò долу. На югъ отъ Призрѣнъ захваща вече македонски говоръ, именно говорътъ на тъй наречeнитѣ торбеши (Призрѣнски помаци), които населяватъ область Гора (между Призрѣнъ, Шаръ и Коритникъ-планина), дѣто *ќ-ѓ* още продължава, но *ж* се замѣнява съ *ъ*, а *ъ* и *ь* съ *о* и *е*, троенъ членъ и пр. — значи сѫщински български говоръ задъ Шаръ-планина, останалъ като островъ между албанци и запазенъ, вѣроятно, поради еднаквата съ албанцитѣ вѣра. На югъ отъ Гора въ область Люма са пакъ албанци, дори до подъ Дебъръ, макаръ и селата да носятъ сè славянски имена. И тогава, имайки прѣдъ видъ, че въ Призрѣнско, както и въ Прищинско, албанскиятъ елементъ силно прѣобладава,[2]) то за етнографска граница между българи и албанци си остава пакъ отдавна приеманата у насъ естествена гра-

[1]) Вж. неговата втора карта къмъ книгата му Дијалекти источне и јужне Србије. Београд, 1905.

[2]) Въ четиритѣхъ околии на Прищенски окрѫгъ, споредъ данни отъ българскитѣ окупационни власти, имало прѣзъ 1906 г. крѫгло 190000 мухамедани (албанци, турци и цигани), а само 39000 „християни“, които само въ Гилянска околия са пò сбрани, докато въ другитѣ околии са тъй пръснати, че не може да се прокара никаква етнографска граница. Па тъй сѫщо и въ Призрѣнски окрѫгъ рѣдко има село, дѣто албанцитѣ да не наддѣляватъ двойно и тройно, макаръ че почти сички села въ Призрѣнско, както и въ Прищенско, да носятъ още чисто славянски имена.

За албанското население и за неговитѣ отношения къмъ българското ще ни даде свѣдѣния проф. Ст. Младеновъ, който го изучвà прѣзъ 1916 г.

ница за Македония къмъ сѣверо-западъ, именно Скопска Църна-гора, Шаръ-планина и рѣка Черни Дринъ дори до Дебъръ, дѣто границата прѣскача Дринъ, за да обʼеме българо-помашкитѣ селища на западъ отъ Дринъ: Търново, Косовецъ, Себище, Борово, Стеблево, отдѣто прѣзъ планина Ябланица се спуща по западния брѣгъ на Охридско-езеро право на югъ прѣзъ Корча до Грамосъ-планина, дѣто възвива на истокъ, та прѣзъ Горуша-планина и прѣзъ Костенария отива подъ Хрупища, дѣто поема рѣка Бистрица, която оставя при Шатища, за да мине прѣзъ Кожани и да се съедини пакъ съ нея и да върви по нейното течение дори до Солунски заливъ. Отъ Солунъ прѣзъ Лѫгадинско поле и прѣзъ Бешикъ-дагъ границата отива къмъ устието на Струма, отдѣто върви дѣ по̀ близу, дѣ по̀ далечъ до морския брѣгъ дори до Силиврия и Чаталджа, та и до околностьта на Цариградъ.

Разбира се, че слѣдъ толкова непрѣдвидѣни смѣшения, каквито прѣдизвикаха послѣднитѣ войни, ще трѣбва да мине извѣстно врѣме, докато се установи постоянно жителство на Балканския полуостровъ; но и сега, имайки прѣдъ видъ положението слѣдъ балканската война, можемъ да говоримъ пакъ тъй увѣрено за крайнитѣ прѣдѣли на българската народность, па тъй и за вѫтрѣшнитѣ малцинства всрѣдъ нея, както и прѣди 1912 г. Защото, ако и да се е промѣнило тукъ-тамъ отношението между разнитѣ народности въ описаната българска область, сѐ пакъ промѣнитѣ не са тъй голѣми, за да бѫде надмината нѣйдѣ количествено българската народность. Както въ сѣверна и срѣдна Македония, заета отъ сърби, тъй сѫщо и въ южна Македония, заета отъ гърци, българскиятъ елементъ, макаръ че е много притѣсненъ, и днесъ прѣобладава прѣдъ сички други народности въ тази измѫчена страна. А и въ Тракия, която гърцитѣ отдавна изявяватъ за своя, българитѣ са пакъ голѣмо мнозинство прѣдъ гърцитѣ, както може да се види отъ излѣзлитѣ напослѣдъкъ статистики за тази область. Вж. Йорд. п. Георгиевъ, и Ст. Н. Шишковъ: 1) Българитѣ въ Сѣрското поле; 2) Българитѣ въ Драмско, Зъхненско, Кавалско, Правишко и Саржѫбанско. Издирвания и документи. София, 1918. Само въ Одринска

Тракия положението днесъ е промѣнено, слѣдъ като българитѣ бидоха прогонени прѣзъ 1913 г. Но дори и днесь, колкото малко и да са останали въ тоя край, тѣ пакъ са на брой повече отъ гърцитѣ. А какво е било отношението по̀ прѣди вж. интересната статистика, печатана въ Цариградския вѣстникъ Courier d'Orient, 1878 година: Ethnographie du vilayet d'Andrianople, прѣиздадена прѣзъ тая година (1919). Споредъ тая статистика мѫжкото българско население въ Одринско било на 1878 година 219,198 души, а гърци имало само 74,614 души!

Прѣди седемнайсеть години, когато говорихъ пакъ за границитѣ на българската рѣчь (вж. МСб. XVIII, 13), приемахъ, че тая граница на западъ съвпада съ границитѣ на сѣверозападното наше ү-ц-нарѣчие, а косовско-моравското ќ-ѓ поднарѣчие зимахъ за неутрално, като прѣдполагахъ, че българскитѣ и сръбски свойщини въ него ще се балансиратъ. Тогава не бѣше излѣзла още книгата на Белича, Дијалекти источне и јужне Србије, па и азъ не бѣхъ се сдобилъ още съ свои лични наблюдения надъ говоритѣ задъ Пиротъ и Нишъ, които говори са напросто продължение на сѫщото нарѣчие съ твърдѣ малки сръбски примѣси. Ето защо сега, като е дума пакъ за говорна граница между сърби и българи, ще гледамъ да обясня хубаво тоя въпросъ, за да се види, колко неосновни са сръбскитѣ претенции върху български области отсамъ Шаръ-планина.

Историко-етнографската страна на тоя въпросъ е разгледана доста хубаво отъ трима наши автори, а именно отъ А. Иширкова (Западнитѣ краища на българската земя, бѣлѣжки и материали. София, 1915), отъ С. Чилингирова (Поморавия по сръбски източници, исторически издирвания. София, 1917) и отъ Г. Занетова (Западни български земи и Сърбия; история и етнография. София, 1917,[1]) затова нѣма да се спирамъ върху нея, а ще разгледамъ въпросътъ, както и прилича тука, само отъ филоложко гледище.

---

[1]) Вж. още отъ Занетова: Българи на Морава, исторически и етнографически скици. София, 1914; Населението по долината на Велика Морава, съ една карта. София, 1918.

Между сѫщинския български и сѫщинския сръбски езикъ надлъжъ по Морава, по Прищинско и Призрѣнско се простиратъ говори, които съдържатъ свойщини и отъ двата езика, та затова можемъ да ги наречемъ прѣходни говори. Началото на тия прѣходни говори откъмъ българска страна захваща отъ ония селища, въ които старата носовка ѫ се изговаря като *у*, т. е. отдѣто начеватъ да изговарятъ рука, мука вмѣсто ръка, мъка или рака, мака. Този изговоръ на ѫ като *у* е и главна фонетична отлика на тия говори въ сравнение съ останалия български езикъ, та затова и съ право може да ги наречемъ *у*-говори, както ги и наричамъ отдавна въ моитѣ лекции.

Откъмъ сръбска страна пъкъ началото на тия прѣходни говори захваща оттамъ, дѣто се появяватъ български езикови особености, а именно: разнебитено склонение, старинско ударение, липса на квантитетъ, отсѫтствие на инфинитивъ и на старата сравнителна степень, запазване старото междусъгласно и краесрично лъ и пò честа употрѣба на опрѣдѣлени глаголни форми.

Тия прѣходни или междни *у*-говори начеватъ отъ сръбска страна още оттатъкъ Морава и то по линия Смедерево, Крагуевъцъ, Тръстеникъ, Куршумли, Прищина, Призрѣнъ, а въ прѣдѣлитѣ на българското царство, заематъ линия: Босилеградъ, Брѣзникъ, Царибродъ, Бѣлоградчикъ; въ Македония пъкъ прѣходнитѣ *у*-говори заематъ сѣвернитѣ шесть околии: Тетовска, Кумановска, Прѣшовска, Гилянска, Кратовска и Паланска. На истокъ и на югъ отъ изброенитѣ околии владѣятъ чисто български говори, въ които редовната замѣна за ѫ си е *ъ*, *а* или *о*, а *у* се явява само като исключение.

Продължението на тѣзи *у*-говори къмъ сѣверъ и западъ прѣзъ Пиротско, Нишко, прѣзъ цѣлата Моравска долина, както и прѣзъ Прищинско и Призрѣнско, съставя едно диалектно цѣло, което се отличава и отъ сръбски и отъ български главно по това, че слива двата ера (ъ и ь) въ единъ тъменъ звукъ ъ: дън, дънъс, лък, лъко, лъсън, опънък, орълът, съга, тъга, кога, тъмън. И понеже това общо свой-

ство на прѣходнитѣ говори се простира на югъ прѣзъ Косово поле, а на сѣверъ прѣзъ цѣлото корито на Морава, право е да ги свържемъ съ тия двѣ важни географски названия и да ги наречемъ косовско-моравски говори. Дали населението на тоя дългъ поясъ отъ Смедерево до Призрѣнъ прѣдставя нѣкаква стара национална цѣлина, въ която да се отразява нѣкоя неславянска народность, както прѣдполагатъ сръбскитѣ учени Цвијичъ и Бѣличъ, е въпросъ още необясненъ. Основавайки се върху народнитѣ названия „шопи“ и „торлаци“, които се даватъ на една голѣма часть отъ това население,[1]) имайки прѣдъ видъ и особения битъ на сжщото население, бихме имали нѣкакво основание да прѣдполагаме, че то произлиза отъ чужда народность; обаче въ езика му нѣма нищо, което не би се обяснило отъ български или отъ сръбски; тия говори, макаръ и да заематъ доста голѣмъ просторъ, са произвели твърдѣ малко самостойни особености; обаче то не значи още, че тѣ не могатъ да се сматрятъ, сички заедно, като особено нарѣчие. А задѣто не са се асимирали напълно съ останалитѣ български или сръбски говори, причината е била, че тѣ прѣзъ сичко врѣме са биле на граница между България и Сърбия, слѣдователно подложени са биле на постоянно влияние отъ истокъ и отъ западъ.

Това струва за сички моравски говори, заедно съ Тимошко-лужничкия, който г. Беличъ (LVII) иска да прѣдстави за независимъ отъ сѣко влияние. При това трѣбва безъдруго да признаемъ, че влиянието отъ истокъ и отъ югъ, т. е. отъ българска страна, е несравнено пò силно, отколкото отъ западъ, т. е. отъ сръбска страна. И тъкмо вслѣдствие на силно влияние отъ българска страна Косовско-моравската область прѣдставя нѣщо особено по отношение къмъ сръбския народъ и езикъ; тази особеность е добрѣ забѣлѣзалъ професоръ Цвиичъ, само че я лошо обяснява. Той съглежда въ Косовско-моравската область особенъ културенъ поясъ, различенъ отъ сръбската култура, и понеже не желае да признае, че тази несръбска култура иде като продъл-

[1]) Названията „шопи“ и „торлаци“ са тъй неопрѣдѣлени, че не можемъ само върху тѣхъ да градимъ каквито и да било етнографски заключения.

жение отъ българска страна, той нарича косовско-моравския културенъ поясъ — византийско-цинцарски — за разлика отъ сръбския културенъ поясъ, който той нарича патриархаленъ (Антропогеогр. проблеми XXVI). А колко пò естествено е да се приеме онова, което слѣдва само по себе си, щомъ се знае и се приема като фактъ и отъ самъ Цвиича, че пò голѣмата часть отъ населението на Косовско-моравската область е доселено отъ югъ и отъ истокъ! Та нали самъ Цвиичъ казва за Моравската область: „Нај већи број досељеника је из Скопске и Косовске Старе Србије и Македоније“ (Антропогеогр. Проблеми 187), а за Тимошко казва: „има досељеника из разних крајева данашње Бугарске, поглавито из Знепоља, Загорја, Берковице, Видина и Ломпаланке“ (Антропогеогр. Проблеми 188). Разбира се, че тия „доселеници“ отъ югъ и отъ истокъ си идатъ съ своя източна и южна култура, и наричали я съ едно или друго име, тя си е пакъ българска култура, защото иде отъ български области. Но по сичко изглежда, че и първичното славянско население на Косовско-моравската область си е било открай-врѣме българско, и макаръ да е било много разнебитвано прѣзъ послѣднитѣ 200 години, то си е останало пакъ българско, защото слѣдъ сѣко разнебитване празнитѣ мѣста са заемали прѣселенци отъ български краища. Че това население си е било българско и прѣди 200 години, може да се увѣримъ отъ многото писменни паметници, писани въ Косовско-моравската область прѣзъ послѣднитѣ петь вѣка. А колкото за Моравско притежаваме освѣнъ езикови паметници и много свидѣтелства отъ европейски пѫтници, които сички единодушно приематъ за граница между Сърбия и България рѣка Морава, защото са добрѣ забѣлѣзвали, че отсамъ тая рѣка захваща друго население, различно отъ сръбското и по езикъ и по нрави.

Насрѣщу областитѣ, що заематъ, Косовско-моравскитѣ говори се раздѣлятъ хубаво на двѣ половини: сѣверни и южни. Сѣверни или моравски са говоритѣ по Вранско, Лѣсковско, Нишко и на длъжъ по Морава, а южни или косовски са говоритѣ по Прищинско, Призрѣнско, Тетовско, Кумановско и отчасти Кратовско. Обаче трѣбва веднага да кажемъ,

че тая дѣлидба е повече географична, отколкото диалектична, защото въ косовско-моравската область, колкото голѣма и да е, нѣма такива говорни разлики, за да можемъ говори за разни диалекти; различията са твърдѣ незначителни и ако бихме прѣдприели диалектна дѣлба въ тая широка область, то би се налагала само една дѣлидба, основана върху изговора на праславянскитѣ звукове tj и dj, защото откъмъ тая страна забѣлѣзваме наистина два пласта говори, хубаво отдѣлни единъ отъ други: 1) говори съ шушкава замѣна за tj-dj или ч-џ-говори (съ изговоръ свеча, меџа) и 2) говори съ гърлена замѣна за tj-dj или ќ-ѓ говори (съ изговоръ свеќа, меѓа).

Първата група говори заематъ источната часть на Косовско-Моравската говорна область и то околиитѣ: Босилеградска, Брѣзнишка, Трънска, Царибродска, Бѣлоградчишка, Пиротска, Княжевска и Бѣло-паланска, а втората група, която е много по̀ голѣма, се простира по останалата часть на прѣходната область.

Докато въ първата група владѣе голѣмо еднообразие откъмъ ч-џ, втората показва извѣстно различие откъмъ тая страна, понеже покрай ќ-ѓ въ тая група се срѣщатъ и сръбскитѣ ћ-ђ (свећа, међа), особено въ градоветѣ, па идватъ и първичнитѣ tj-dj (свет́а, мед́а), но пакъ гърлениятъ изговоръ ќ-ѓ пробладава и ни дава право да го смѣтаме за присѫщъ на тия говори.

Понеже първата група се допира до сѣверозападнитѣ наши говори, а втората — до югозападнитѣ (македонски), то и въ първата се отразяватъ повече с ѣ в е р о з а п а д н и свойства, и въ втората — ю г о з а п а д н и; но въ едната и въ другата говорна група п р ѣ о б л а д а в а т ъ, както ще видимъ, б ъ л г а р с к и о с о б е н о с т и, едната и другата група са прѣдимно български говори съ твърдѣ малко сръбски смѣсици.

За българския характеръ на косовско-моравскитѣ говори съмъ се исказвалъ нѣколко пѫти. Азъ наричамъ говоритѣ по Морава, Тимокъ и Пчиня, както и говоритѣ по Прищинско и Призрѣнско п р ѣ х о д н и г о в о р и и поддържамъ това название и сега: прѣходни са тия говори, защото наистина

чрѣзъ тѣхъ се прѣхожда отъ български езикъ къмъ сръбски, или наопаки — отъ сръбски къмъ български. Тия говори са тъкмо тъй прѣходни между сръбски и български, както е напр. бѣлорускотo нарѣчие прѣходно отъ руски къмъ полски, или както е хърватски езикъ прѣходенъ отъ сръбски къмъ словенски. Защото никждѣ два дългосъсѣдни езика — особено два сродни езика — не се отдѣлятъ тъй рѣзко помежду си, че отъ единия веднага да се минува къмъ другия; винаги има помежду имъ една прѣходна срѣда, единъ межденъ поясъ, който съдържа смѣсь и отъ двата езика. Работа е сега на вѣщи лица да издирятъ и докажатъ, доколко въ тая смѣсица се отразява единиятъ и доколко другиятъ съсѣденъ езикъ, та споредъ това да се характеризира и самото гранично население като принадлежно къмъ едната или къмъ другата страна. И както по извѣстни критерии можемъ лесно да установимъ, кое въ бѣлоруски напр. е полска особеность, кое — руска, тъй сжщо и тукъ можемъ лесно да опрѣдѣлимъ, кое въ косовско-моравскитѣ говори е сръбско, кое българско.

Тукъ ще се спремъ главно върху моравскитѣ говори, понеже върху тѣхъ е работено повече научно, отколкото върху косовскитѣ.

За моравскитѣ говори имаме двѣ научни работи: една отъ шведеца Olaf Broch — Die Dialekte des südlichsten Serbiens, Wien 1903, 336 колонни стр. фол. Издание на Балканската Комисия при Виенската Академия, а друга е отъ Бѣлградския професоръ А. Белича, Дијалекти источне и јужне Србије, Београд 1905, стр. CXII + 715, 8°, издание на Сръбската Академия. Олафъ Брохъ разглежда една малка часть отъ моравската говорна область, именно говоритѣ въ областьта между Нишъ, Пиротъ и Враня, докато Беличъ разглежда и описва говоритѣ въ цѣлата Моравска область. И двѣтѣ работи са похвални приноси къмъ югославянската диалектология, и като оставимъ на страна нѣкои тенденциозни тълкувания на Белича, ще кажемъ, че и двѣтѣ съдържатъ достовѣрни фактически данни по говоритѣ, които ни занимаватъ.

Моравскитѣ говори съмъ изучавалъ и азъ на нѣколко пжти, а именно прѣзъ 1901—3 говоритѣ отсамъ българската

граница,[1]) а прѣзъ послѣднитѣ двѣ години (1916—17) и оттатъкъ по окупираната отъ нашитѣ войски Поморавия. Тия говори са изучавали у насъ Теодоровъ,[2]) Мисирковъ[3]) и Младеновъ.[4]) Но въ случая може да си послужимъ хубаво и само съ книгата на Белича, понеже тя об'ема въ себе си материали отъ сичкитѣ говори на Моравската область, па освѣнъ това е писана отъ сръбски ученъ, тъй че материалитѣ въ нея не може никой сърбинъ да оспорва.

За да се разбере по̀ ясно отношението на моравскитѣ говори къмъ сръбски отъ една страна и къмъ български — отъ друга, нека истъкнемъ първомъ отношението на двата главни езика помежду имъ, нека видимъ най напрѣдъ, по какво се различаватъ езицитѣ сръбски и български.

Тия два славянски езика си приличатъ твърдѣ много, защото българи и сърби живѣятъ вече тринайсетъ вѣка съсѣденъ животъ. Но пакъ има доста разлики между български и сръбски — толкова много разлики, че възъ основа на тѣхъ се изработва и обособява косовско-моравското нарѣчие, като поема въ себе си свойщини и отъ единиятъ и отъ другиятъ езикъ.

Като оставимъ сега на страна Косовско-моравското нарѣчие, а сравняваме само сѫщинския сръбски и сѫщинския български езикъ, то забѣлѣзваме помежду имъ на първо мѣсто три вида разлики: фонетични, морфологични и синтактични.

Откъмъ фонетична страна разликитѣ между български и сръбски засѣгатъ слѣднитѣ 11 точки:

1. Стб. ѫ дава въ бълг. ъ, а въ сръбски *у:* дъб, зъб, мъка, ръка — дуб, зуб, мука, рука.

2. Старитѣ ставки tj и dj даватъ на българска почва *шт* и *жд,* а на сръбска ћ, ђ: среща, плащам, межда, раждам, — среħа, међа, плаħам, рађам.

3. ъ и ь се сливатъ на сръбска почва въ едно и се изговарятъ като *а:* баз, бачва, танак, таман, остан, докато въ български се сливатъ само въ коренни срички и

[1]) Вж. Извѣстия за командировкитѣ при М-ството на Нар. Пр. т. I; МСб. т. XVIII и XIX.

[2]) Западнитѣ български говори, Пер. Сп. XIX—XX.

[3]) Значението на моравското или ресавското нарѣчие, Бълг. Пр. V, кн. I, 121—127.

[4]) За пограничнитѣ говори въ източна Сърбия, Изв. Сл. Сем. I, 101—116.

то въ тъмно *ъ*, но въ суфиксни срички се държатъ още отдѣлно и се изговарятъ като *ъ* и *е*: бъз, бъчва — тънък, тъмен, остен.

4. Срѣдословно **лъ** си остава у насъ непромѣнено, докато въ сръбски минава въ *у*: тлъсто, сълза — тусто, суза.

5. Краесрично *л* си остава у насъ тъй сжщо непромѣнено, докато по сръбски минава въ *о*: крилце, пепел. — криоце, пепео.

6. Въ сръбски има още устно или смекчително љ докато въ български нѣма: избављн, купљен, снопље — избавен, купен, снопие.

7. Въ български има още звукъ ѕ (дз), докато въ сръбски нѣма: ѕвезда, наѕад — звезда, назад.

8. Слаби или звучни съгласни въ сръбски запазватъ своя характеръ въ края на думитѣ, докато въ български прѣхождатъ въ съотвѣтни тѣмъ усилени или безвучни съгласни: по сръбски боб, дуб, рог, а по бълг. боп, дъп, рог.

9. Въ сръбски езикъ нѣма никаква редукция на гласнитѣ звукове, докато въ български това явление се срѣща твърдѣ често: вм. как, назад, паница се чува кък, назъд, пъница; срв. още: пѝли, плитѐ, сѐлу, вѝл-у и пр.

10. Ударението въ бълг. ез. е запазено въ стария си видъ, докато въ сръбски е промѣнено.

11. Въ сръбски езикъ има квантитетъ, а въ български езикъ нѣма.

Откъмъ морфологична страна разликитѣ между сръбски и български засѣгатъ слѣднитѣ точки:

1. Въ сръбски се употрѣбяватъ още старитѣ падежи, докато въ български тѣ се исказватъ посрѣдствомъ прѣдлози.

2. Въ български езикъ се употрѣбява запоставенъ членъ, докато въ сръбски липсува такава форма.

3. Мѣстоименната родителна форма окончава въ сръбски на *га*, а въ бълг. на *го*: светога — светого.

4. Мн. ч. у сжщ. м. р. изглаша въ сръбски на *и*, а въ бълг. на *е*: селяни, овчари, брегови — селяне, овчаре брегове.

5. Въ сръбски различаватъ родово окончание у сжщ. и прилаг. въ мн. число: добри човеци, добре жене, добра села.

6. Сравнителна степень се исказва въ сръбски по старъ, синтетиченъ начинъ, а въ български — по новъ, аналитиченъ начинъ: стар — старији срѣщу бълг. стар — пò стар.

7. Въ сръбски има инфинитивъ, а въ бълг. нѣма.

8. Първо лице мн. ч. у глаголитѣ въ сръбски окончава на *мо*, а въ бълг. — на *м* или *ме*: плетемо, питамо — плетем, питаме.

9. Третьо лице мн. ч. у глаголитѣ въ бълг. пази още старото си окончание т, докато въ сръбски това т липсува: плетат, питат — плету, питају.

10. Повел. накл. въ сръбски е изравнено по мекитѣ основи, а въ бълг. — по твърдитѣ: плетите, молите — плетете, молете.

11. Второ лице мн. ч. мин. врѣме въ сръбски свършва на -сте, а въ бълг. на -хте: плетосте — плетохте.

12. Третьо лице мн. ч. мин. свършено въ сръбски окончава на *-ше*, а въ бълг. на *-ха*: плетоше — плетоха.

13. Глаголитѣ на -окати въ сръбски запазватъ своето *о*, докато въ бълг. то е замѣнено съ *у*: куповах, купован, куповање — купувах, купуван, купуване.

14. Дат. и вин. пад. мн. ч. у личнитѣ мѣстоимения могатъ да се исказватъ на бълг. по единъ и сжщи начинъ, докато въ сръбски си иматъ различни форми: *ни*, *ви* на бълг. значи и дат. и вин. пад., докато въ сръбски дат. пад. гласи нама, вама, а вин. нас, вас.

15. Въ бълг. се употрѣбяватъ съкратени лични мѣстоимения мен, теб, докато въ сръбски такова съкращение нѣма.

16. Зват. пад. у сжщ. ж. р. на -ка въ сръбски си иматъ правилно окончание *ко*, докато въ бълг. (особено въ собств. имена) това окончание гласи *ко*: Бојанко — Боянке.

Откъмъ синтактична страна разликитѣ между български и сръбски са слѣднитѣ:

1. Въ сръбски се прѣдпочита още синтетично изказване на падежнитѣ форми, докато въ български прѣобладава аналитично — посрѣдствомъ прѣдлози.

2. Въ български се удвояватъ личнитѣ мѣстоимения (мене-ме, тебе-те, него-го и пр.) докато въ сръбски такова удвоение нѣма.

3. При сравнение въ сръбски се употрѣбява именителенъ падежъ, докато въ бълг. се прѣдпочита винителенъ — доколкото го има: голѣмъ колкото мене, високъ като него. а по сръбски: велик како ја, висок колико он. А при сравн. степень българитѣ употрѣбяватъ прѣдлогъ *от*, а сърбитѣ — частица него: той е по̀ висок от мене — он е виши него ја.

4. Въ български се употрѣбяватъ още твърдѣ живо двѣтѣ опрѣдѣлени форми за минало врѣме (имперф. и аор.), докато въ сръбски тѣ са вече твърдѣ занемарени, като вмѣсто тѣхъ се прѣдпочита минало неопрѣдѣлено врѣме.

5. Въ български се испуска помощния глаголъ за третьо лице (*е* и *сж*), докато въ сръбски това испускане става извънредно рѣдко.

6. Въ български се испуща често и съюзъ *да*, било при образуване бждно врѣме, било при други случаи, докато въ сръбски тоя съюзъ бива задържанъ: Той ще дойде и ще каже — он ће *да* дође и ће *да* каже.

7. Въ български се употрѣбява и аор. отъ глагола бжда като помощенъ глаголъ, докато въ сръбски това нѣщо нѣма: он си *бѣ* дошел; тя се не *бѣ* още върнала.

Има и други разлики, засѣгащи както синтаксата тъй и словотворнитѣ суфикси, както има голѣми разлики и въ самия рѣчникъ, но за тѣхъ ще бжде по̀ долу дума.

Нека се спремъ сега върху моравскитѣ говори и да видимъ тѣхното отношение къмъ сръбски и български.

Който знае, отъ какъвъ происходъ е населението въ Моравската область, ще му бжде ясно, и какъвъ говоръ владѣе тамъ. Като не броимъ власитѣ, които населяватъ доста плътно сѣверната часть на Моравско, надъ линия Зайчаръ—Болевъцъ—Кюприя, то останалото славянско население на Моравско състои отъ стари и нови прѣселници; старитѣ прѣселници ид-

ватъ отъ югоистокъ, т. е. отъ Македония и отъ западна България, прѣзъ послѣднитѣ двѣстѣ години, когато българитѣ са бивали тъй често принуждавани да бѣгатъ отъ турски золуми къмъ по̀ свободни краища. Новитѣ прѣселенци пъкъ идатъ отъ сѣверозападъ, като органи и помощници на сръбската власть, слѣдъ като Моравско подпада подъ Сърбия.[1]) По тоя начинъ на моравска почва се срѣщатъ и сблъсватъ два славянски езика, сръбски и български, отъ което неминуемо ще произлѣзе говоръ съ особености отъ единиятъ и отъ другиятъ езикъ. Пита се само, доколко въ тоя говоръ, който е прѣдимно български, се отразяватъ и сръбски свойщини, и дали тия сръбщини въ него даватъ нѣкому право да го дѣли отъ останалия български езикъ.

Нека разгледаме сега характернитѣ особености на моравското нарѣчие и ги сравнимъ съ български и сръбски. Ще ги разгледаме откъмъ фонетична, морфологична, синтактична, акцентна, словотворна и лексикална страна.

I. Звукови особености на моравското нарѣчие.

Откъмъ звукова страна разгледано, моравското нарѣчие притежава слѣднитѣ 16 фонетични свойства:

1. ѧ дава въ моравски *е:* месо, десет. — 2. ѣ дава въ моравски *е:* млеко, лето. — 3. ꙑ дава въ моравски *и:* бик, рикам. — 4. ръ дава въ моравски р̥ (вокално): први, дрво. — 5. Начално *въ* дава въ моравски *у*: удовица, да улезем. — 6. ъ и ь дава въ моравски ꙁ: тънък, остън. — 7. tj-dj дава въ моравски ґ-ќ или ч-џ: свеќа-меґа или свеча-меџа. — 8. ѫ дава въ моравски *у:* рука, мука. — 9. Между съгласно лъ дава и л̥ (вокално): жлто, слза. — 10. Краестично *л* си остава: пепел, крилце (а не пепео, криоце). — 11. Стариятъ звукъ ѕ се употрѣбява още: ѕвезда, ѕид или ѕъд. — 12. Вметнато или устно љ нѣма: гробје а не: гробље, дрвје а не дрвље. — 13. Има редукция на гласнитѣ: кѫкъв, тѫка̀. — 14. Слаби съгласни

[1]) Вж. за това повече въ книжката ми: Происходъ, име и езикъ на моравцитѣ. София, 1918. Издание на Културно-просвѣтна дружба „Морава“.

въ краесловие се изговарятъ усилено: боп, рок, грат вм. боб, рог, град. — 15. Употрѣбява се старо ударение: козà, орàч, мазнинà. — 16. Липсува квантитетъ: главà, пѝтам, а не: глāва, пūтāм.

Ако разгледаме сега тия 16 фонетични отлики и ги сравняваме съ български и сръбски, ще видимъ, че първитѣ петь отъ тѣхъ не са свойствени само на моравското нарѣчие, а ги има сѫщеврѣменно и въ български и въ сръбски, тъй че само останалитѣ 11 точки можемъ да навеждаме като сѫщински фонетични отлики на моравското нарѣчие. И тогава, за да видимъ, какъ се отнася това нарѣчие къмъ сръбски и български откъмъ фонетична страна, гледаме, кои отъ останалитѣ 11 признака се срѣщатъ и въ български и кои въ сръбски, и виждаме, че 8 отъ тѣхъ са направо български особености, а именно:

1) Междусъгласно лъ дава и въ български лъ или л̥, докато въ сръбски дава у. — 2) Краесрично л си остава, както и въ български, а не минава въ о. — 3) Стариятъ звукъ ѕ е свойственъ пакъ само на български езикъ и днесъ, както и открай-врѣме, докато въ сръбски той липсува. — 4) Вметнато или устно ль нѣма пакъ само въ български. — 5) Редукция на гласнитѣ е пакъ българска особеность. 6) Краесловни слаби съгласни се изговарятъ усилено въ сичкитѣ български говори. — 7) Ста́рото ударение тъй сѫщо е свойствено днесъ на повечето български говори. — 8) Квантитетъ нѣма ни въ единъ български говоръ.

Отъ останалитѣ три признака само единъ е, за който можемъ да кажемъ, че моравското нарѣчие го има общо съ сръбски езикъ; той е изговорътъ на ж като у. Останалитѣ два стоятъ, тъй да се каже, между сръбски и български, и съставятъ сѫщинска отлика на моравското нарѣчие на къмъ двата съсѣдни езика, но сѫщеврѣменно го и приближаватъ къмъ тѣхъ двата. Тъй напримѣръ: изговорътъ на ъ и ь като ъ̆ има отъ сръбски туй, че двата ера са изравнени въ единъ и сѫщи вокалъ (макаръ че тази изравненость има отчасти и въ български), но пъкъ тѣхниятъ тъменъ изговоръ е чисто българско свойство. Рефлекситѣ на tj и dj тъй сѫщо

не са тъкмо такива, каквито ги знаемъ отъ сръбски; професоръ Беличъ ги е отбѣлѣзалъ съ ћ́, - ђ́ като е искалъ, види се, да означи единъ срѣденъ изговоръ между *ќ* - *ѓ* и ћ - ђ (тъй както е показалъ на стр. 166, дѣто говори за разнитѣ нюанси на тия звукове), но въ сѫщность този изговоръ е п р ѣ х о д е н ъ и се срѣща само у онѣзи индивиди, които искатъ да подражаватъ сръбския книжовенъ изговоръ, а сѫщинскитѣ народни рефлекли на старитѣ tj - dj са или *ќ* - *ѓ* или ч - џ — насрощивъ поднарѣчието: ония говори, които са по̀ близу къмъ Морава, иматъ *ќ* - *ѓ* а ония по Тимокъ, Лужница и Власина иматъ ч - џ. Но както *ќ* - *ѓ* тъй и ч - џ не са сръбскитѣ ћ - ђ, макаръ да са по̀ близу до тѣхъ, отколкото до българскитѣ *шт* — *жд*. Не отказвамъ, че въ Моравско се чуватъ и чисто-сръбскитѣ рефлекси ђ - ћ, но тѣ са отпослѣ внесени въ тия говори подъ школно влияние. Па даже и да приемемъ, че рефлекситѣ на tj и dj въ тия говори са сръбска особеность, то по сравнение съ български езикъ моравскитѣ говори иматъ тогава 8 български фонетични особености насрощивъ 2 сръбски; а това е доволно да покаже, къмъ кой славянски езикъ трѣбва да бѫдатъ причислени тѣ, като се има прѣдъ видъ тѣхната фонетика. Туй само отъ едно сумарно сравнение на фонетичнитѣ свойства; но като се разгледатъ на особено тия свойства, като се чуе самиятъ изговоръ отъ живи уста, дѣто се намѣсва ударението съ особеното си влияние върху чистотата на гласнитѣ (редукция) и разнитѣ аналогии, които пъкъ произвеждатъ нови промѣни у съгласнитѣ (срв. пра̀тен, фа̀тен, изва̀ден, садѐње, светѐње, заро̀бен, изгу̀бен, на̀йден, расла̀бен, ку̀пен, забра̀вен, зада̀вен и пр.) убѣждава се човѣкъ веднага, че има работа съ едно българско нарѣчие, което поради граничното си положение въсприело и нѣкои сръбски свойщини. Може ли да се отдѣлятъ отъ български езикъ редукции като: ч ъ к, вм. ч а к, з ъ р вм. з а р, к ъ м, к ъ м т о (къмто Цариброд, Бел. 253), п ъ си рове, какъв, кънди̇ло, у̀ з ъ м (вм. у-земе), к р з неко време, т р с и-баба, грди̇на, стрна̀ (205), д ' и м вм. да идем (256)!

Сравни тъй сѫщо характернитѣ за бълг. езикъ метатези: ц ъ в т и, с ъ в н у л о, п л а н д у в а м, з а б о в а̀ р и л, ц ъ к л о, ц в о л и к а, Ц о н а и пр., свойствени на̀ моравскитѣ говори. Срв.

още испадането на крайни зѫбни съгласни: милос, жалос, радос, пос, мос, грос, дъш, дванайс, петнайс, двайс; освѣнъ това още: ка вм. как, ча вм. чак и пр.

Наопаки пъкъ срѣщаме въ моравскитѣ говори тъкмо такива прибавки на звукове и цѣли частици, както въ другитѣ български говори: таꙗ люта змиꙗ, тиꙗ турци, ониꙗ двоица, това, онова, толкова; тука, оттука, оддека, додека, преди нас, зади нас.

Характеренъ е тъй сѫщо прѣходътъ на *сц* и *шч* въ *хц* и *хч*, тъй свойствени на българскитѣ говори: бецѐно камење вм. бехцено, ицерила вм. ихцерила, болечица, ичисти вм. болехчица, ихчисти. Вж. тия примѣри у Белича стр. 233.

Беличъ истъква тъй сѫщо въ книгата си тия български особености, само че ги не признава за български, а ги обяснява по особенъ начинъ: за старитѣ (ударение, ѕ, ѧ) казва, че тѣ са старо-сръбски свойства, останали въ моравското нарѣчие още отъ XII вѣкъ, когато се отдѣлило отъ главния сръбски езикъ. За новитѣ свойства пъкъ (липса на квантиненъ, редукция на гласнитѣ, усиленъ изговоръ на крайнитѣ съгласни) казва, че моравското нарѣчие си ги развило независимо отъ българско влияние. Тъй впрочемъ Беличъ обяснява сички граматични свойства на това нарѣчие, като игнорира тѣхното съсѣдство съ подобни български говори. Но приемайки, че моравското нарѣчие се отдѣлило отъ сръбски още въ XII вѣкъ, Беличъ косвено признава, че съ това си отдѣляне то се приближило повече къмъ български; — а дали тия негови прилики съ български езикъ са старо наслѣдство или са отсетнѣ придобити, е сè едно за въпроса — къмъ кой славянски езикъ да се причисли днешното моравско нарѣчие, понеже ний сѫдимъ за него отъ сегашното му положение.

II. Морфологични особености.

Отъ морфологична страна изпѫкватъ най-напрѣдъ три особености на моравскитѣ говори, които и самъ професоръ Беличъ истъква въ книгата си (с. 293) като общи отлики на това нарѣчие по отношение къмъ сръбски езикъ; тѣ са;

1). Сливане сичкитѣ падежи (освѣнъ. звател.) въ два (правъ и косвенъ) и употрѣба на прѣдлози за исказване падежни служби;

2). Употрѣба на удвоени лични мѣстоимения;

3). Употрѣба на членъ.

Тия три особености, съ които моравското нарѣчие, както и самъ Беличъ признава, се отличава отъ сръбски, са свойствени и на цѣлия български езикъ; слѣдователно и откъмъ тая страна нѣма никаква разлика между български и моравски. Дали тѣзи особености са получени отъ нѣкакво си неславянско племе, или са се развили подъ влияние на главния български езикъ, нѣма за въпроса такова значение, каквото иска да му придаде Беличъ, мѫчейки се да докаже, че тия особености не идатъ отъ български езикъ (XCIX, 296), а отъ една обща култура, която била наложена едно-врѣме на сички балкански народи отъ Морава на истокъ. Тукъ Беличъ и не подозира, че говори противъ себе си; защото, да допуснешъ, че моравцитѣ са биле подъ влияние на друга, несръбска култура, подъ чието влияние са биле и българитѣ, то значи да признаешъ, че моравцитѣ трѣба да са живѣли отъ памтивѣка заедно съ българитѣ, за да могатъ да си изравнятъ езикътъ, и да въсприематъ черти, каквито нѣма въ сръбски; то значи моравското нарѣчие да се е развивало дълго врѣме успоредно съ български езикъ като нераздѣлна часть отъ него! И наистина тъй е, както ще ни покаже пò нататъшното сравнение. Тъй освѣнъ горнитѣ три „основни“ (както ги нарича Беличъ) особености, има и други не по малко основни и важни, които сички заедно даватъ на моравскитѣ говори български характеръ. Нека наведемъ пò главнитѣ отъ тѣхъ.

4). Употрѣба на прѣдлогъ *на* за изказване дателенъ и родителенъ падежъ. или съ други думи изравнение между двата главни косвени падежи родителенъ и дателенъ.

Тази особеность на моравскитѣ говори е тъй важна, че трѣбваше г. Беличъ да я приброи къмъ горнитѣ три, понеже и тя е свойствена на сичкитѣ балкански езици.

5). Употрѣба на окончание *е* за мн. ч. м. родъ: гребенѥ, овчарѥ, селянѥ. Тази особеность намираме въ

българскитѣ паметници още отъ XII вѣкъ, а моравскитѣ говори, запазвайки мекостьта на основната съгласна, показватъ хубаво и нейния происходъ, а именно отъ III склонение, т. е. това е скратенъ суфиксъ **ніє**. Тази форма е днесъ обща на сички български говори освѣнъ на македонскитѣ.

6). Аналитично исказване сравнителна и прѣвъсходна степень у прилагателни посрѣдствомъ частици пò и най: пò висòк, най голèм.

7). Аналитично исказване инфинитивната фóрма посрѣдствомъ *да* + verbum finitum: можеш ли да кажеш намѣсто пò старото синтетично изказване: можеш ли казати.

8). Изравнение на императивната форма 2. л. мн. у сички глаголи, както въ български: берете, молете.

9). Пò честа употрѣба на двѣтѣ опрѣдѣлени глаголни врѣмена имперфектъ и аористъ отколкото въ сръбски.

10). Исказване бѫдно врѣме по аналитиченъ начинъ безъ *да:* ке идем или че идем.

11). Глаголитѣ на основа **ока** се изговарятъ и въ моравски на *ува* както въ български: немой купува, зарадува се, царува, добрувà, светувàл.

12). Причастията у мекитѣ глаголни основи не мѣняватъ основната си съгласна: купен, платен, оставен и пр. — тъкмо тъй както и въ български, а не купљен, плаћен, остављен и пр. както въ сръбски.

13). Употрѣба на едни и сѫщи форми отъ личнитѣ мѣстоимения за вин. и дат. пад. мн. ч. ни, ви — тъй както и въ български: ћа *ви* не видȍ, зато *ви* рȕку не подàдо; он *ни* не познà, затова *ни* не проговори.

14). Употрѣба на пò кратки форми отъ трето-личното мѣстоимение: дат. им (србски њим), вин. и ги (србски њи) — тъй както въ български.

15). Съкращение на личнитѣ мѣстоимения за вин. пад. мен, теб намѣсто мене, тебе.

16). Мѣняване родътъ на нѣкои сѫществителни. Повече отъ думитѣ, що навежда Беличъ (306) като примѣри съ родова промѣна, струватъ и за български езикъ: ствар, смърт, памет, крв, реч, варош, жал, са употрѣбителни въ мѫжки родъ и въ другитѣ български говори; вечер си е

въ общобългарски съ двоенъ родъ: добъръ вечерь, но: една вечерь, първата вечерь. А дѣто думи посъл и мисъл са въ моравски ж. р., то е подъ влияние на тамшнитѣ и общобългарски думи работа и мисъль.

Срв. още: половин дън, на половин — тъкмо както се изговаря въ общобълг. вм. половина.

17) Число. Гусла (305) е въ моравски тъй сѫщо ед. ч., както въ бълг., а не множ., както въ сръбски. Децà пъкъ се смѣта за мн. ч., както въ бълг., а не за ед.: две децà, съз децà, има децà; тъй сѫщо браќа или брача (301). Вѣроятно тъй се схваща и: дружипа, двойца, защото и тѣ се не мѣнятъ. Думи песън, славей (307) са пакъ български форми вм. песма, славуљ, както е въ сръбски, та нѣмаше нужда Беличъ да привежда за сравнение руската дума соловей, когато въ непосрѣдствена близина въ другитѣ български говори е пакъ славей.

18). Звателенъ падежъ у сѫщ. ж. р. отстѫпя въ моравски тъкмо тамъ, дѣто и въ останалитѣ бълг. говори. Собств. имена на *ка* получаватъ *ке* вм. *ко:* Савке, Здравке, Марике и пр. (315).

Срѣщу тия 18 български морфологични особености — да не изброяваме други пò дребни — въ моравскитѣ говори срѣщаме само слѣднитѣ сръбски:

1) Вин. пад. у сѫщ. ж. р. на *у*: руку, воду — което впрочемъ е резултатъ отъ общия фонетиченъ рефлексъ на ѫ въ тия говори.

2) Родово различие за множ. число у сѫщ. и прилагателни: добре жене, добра села, което впрочемъ не е общо на сичкитѣ моравски говори, защото ония, въ които има южно влияние (отъ македонскитѣ говори), не притежаватъ това свойство.

3) Родителната форма га у мѣстоимения и прилагателни, която впрочемъ не е само сръбско свойство, защото я срѣщаме освѣнъ въ хърватски и словенски, още и въ нѣкои родопски говори.

4) Формата за 1 л. мн. ч. у глаголи мо: плетемо, плетò'мо.

5) Формата за 3 л. мн. ч. сег. на *у* и *е:* плету, моле.

6) Формата за 2 л. мн. ч. минало вр. сте: појдосте.

7) Формата за 3 л. мн. ч. аор. ше: појдоше.

Освѣнъ тия 7 наистина сръбски особености нищо друго сръбско нѣма въ морфологията на моравското нарѣчие. Ако има други отклонения отъ бълг. езикъ, тѣ са произлѣзли на моравска почва и са слѣдователно локални явления, независимо отъ това, да ли са стари или нови — както е напр. особената форма на *и* или *ии* за мн. число (кучети, дрвети, колети унучети), както и разнитѣ форми за дат. пад. отъ личното мѣстоимение она — *јо, о, ју, ву, во.*

Първо лице ед. и третьо мн. у нѣкои южно-моравски говори (виду, видев) не са ни български ни сръбски; особената причастна форма на *ја* вмѣсто *лъ:* видија — тъй сѫщо. По тѣзи отклонения не влизатъ тука въ смѣтка, тъй както не влизатъ и многото общи форми, които еднакво намираме и въ моравски, и въ сръбски, и въ български и които държимъ като неутрални.

III. Синтактични особености.

Откъмъ синтактична страна близостьта на моравскитѣ говори къмъ български е още по̀ голѣма; защото докато въ тѣхъ има, както видѣхме, нѣкои фонетични и морфологични особености, общи съ сръбски, то откъмъ синтактична страна нѣма ни една особеность, обща само на моравски и сръбски, а да я нѣма и въ български — докато наопаки има доста много синтактични особености, общи само на български и моравски.

Тъй освѣнъ тритѣ особености (аналит. склонение, членъ и удвоение на личнитѣ мѣстоимения), които Беличъ навежда въ книгата си като морфоложки свойства на моравското нарѣчие (с. 293), но които са и синтактични, моравскитѣ говори показватъ още слѣднитѣ синтактични свойства, общи съ останалия български езикъ, безъ да ги има въ сръбски:

1) Употрѣба на вин. пад. при частици като, колко, како: като мене, колко њега, како нас, момче како тебе, колко мене ıе висок.

2) Испущане помощ. гл. *ıе* и *су:* он узел врекʼу; она задела дувку със клин; деца му остали сираци; тъг му дал едън дукат; сватови га побрали и пропудили; тъг бегали оди чуму.

3) Употрѣба на пом. гл. *бе:* бе дошъл; бе паднала; да не бе утекъл; бе донел.

4) Испущане съюзъ *да:* ѩ к'у га изгорим; ѩ к'е узнем, к'е идем на-гости у њума, не че се опије. Па и въ други случаи: много ни теше буде добро; теше га убије; не смеу се врну; дали га могу наідем, не можем сѐ опре; иска се живи.

5) Употрѣба на б у д и въ бълг. смисъль „б ъ д и": буди су ти отпале руке те, не си к'орава; буди ме газиш, што ме ломиш? Сравни: бъди, синко, бъди — ако, синко, ако!

8) Честа употрѣба на частица *си,* както въ български: па си се врне; продадомо си ги, па си га њега чувала, оне су си биле такве, они си отишли.

9) Употрѣба на скратената форма у едносл. сѫщ. м. р. при числа: десет г р о ш а, девет с т о л а вм. грошева, столова.

10) Употрѣба на с в е немѣнливо: съ све воіска, съ све деца.

11) Употрѣба на безлично и м а л о: имало једън човек; па га било чума; паднало снег; град га било.

Има много фрази въ моравскитѣ говори, които падатъ веднага въ очи поради своята явно българска особеность:

1) „Ти ли се, по̀пе?" — „ѩ съм". — „Ш т о̀ ч е ш т у к а". Сравни нашето: щ о щ ѐ ш ъ т у к а?

2) „Отѝде при ѥдну̑ жѐну на конак, па пита женѝуту: може ли, снао, тува да спим?"

3) Д а и м а кой да ме вати, на по главу!

4) Иска да знаѥ много; ѩ иска да ги исечем.

5) Нече падне, защо се држи: иде със њега, защо ѥ муж њојън.

6) Па ги врна̀ше; па к'е га пита; па га па зовне.

7) Идоше дур гранѝцу.

8) Че дојде куде Петровден; че се врати куде пладне.

IV. Ударение.

Ударението въ моравскитѣ говори, ако и да показва нѣкои отклонки отъ общобългарското книжовно ударение, но въ главни черти е сѫщо онова старо ударение, свойствено из-

общо на български езикъ, а най вече сходно съ ударението у сѣверозападнитѣ наши говори по Софийско, Царибродско и Трънско.

Тъй напр. у двусложни сжщ. ж. р., които въ български акцентуватъ крайния слогъ, запазватъ това свое старо ударение и въ моравското нарѣчие: баштà, бл̥à (бълха), водà, војскà, врбà, врвцà, главà, главњà, горà, гредà, децà, дъскà, женà, жлнà, ѕвездà, земљà, зимà, змиѣà, зорà, иглà, игрà, козà, кулà, лозà, лъжà, мецà, муà, мъглà, ногà, овцà, окà, пашà, пчелà, рцà, рекà, росà, рукà, свечà, свилà, свин'à, сестрà, сланà, слзà, слугà, снаà, странà, стрелà, торбà, травà, чешмà, чоà. Наспротивъ това и производнитѣ: водѝца, врбѝца, ручѝца, главѝца и пр.

Трисложнитѣ сжщ. ж. р. запазватъ сжщото си ударение, както въ български: јàблка, лòбода, жèнштина, мàчеа, òправа, вèщица, ỳсница, пàзуа, пòплака, прàбаба; блàговес, зàповед; бòрина, ѝстина, сбѝрштина, кòзина, рòвина, плàнина, рỳдина, слàтина, сỳднина, ỳтрина, свѝнштина; верѝга, вечèра, грамàда, држàва, дубрàва, дубѝца, девòјка, жлтѝца, ил'àда, јетр̀ва, качỳла, клисỳра, кобѝла, кокòна, колѝба, корỳба, кошỳл'а, канàта, кумѝца, ливàда, лисѝца, лопàта, лъжѝца, Морàва, невèста, недèл'а, орлѝца, пајàнта, панѝца, певѝца, секѝра, сколỳва (сколуф); главѝна, градѝна, грбѝна, зидѝна, петѝна, шестѝна, сланѝна, средѝна; сравни още: висинà, длбинà, мазнинà, милинà, врук'инà, старинà и пр.

Четверосложни: керемѝда, кирацѝка, попадѝка, меанцѝка, измек'àрка, кречетàлка, мотовѝлка, воденѝца, самовòл'ка, вражалѝца, каленѝца, сиротѝна, брзакѝна, ѝсполица, ѣàловица, ѣàгодица, кàмерица, крàставица, мỳтеница, прèперица, рỳпавице (череши — хрупавици), цàревица; годѝшнина, зимòвина, лапàвица, цепòтина, човèштина и пр.

Двусложни м. р. отъ една страна: грèбен, зàѣак, зàјъм, ѝзвор, кàмен, òблак, òгън, òглав, òпаш г'àвол, пèпел, пòстав, прèкор, прèлаз, прèслан, рàбуш, рèмен, кàмен, спòмен, стрàтор, трòскот, ỳглен — отъ друга: бршлàм, гркл'àн, кожỳ, кочàн, обèд, обтòк, овѐн, ѣачъм, ожèг, осѝл', паздèр, понòр, потòк, пригòр, рукàв, сокòл, унỳк, џунàк, човèк, пол'àк, роѣàк, шестàк; па тъй сжщо и чуждитѣ думи: боклỳк, болвàн, беглѝк, фустàн, дирèк,

дулу̀м, дук̓а̀н, инда̀т, ковто̀р, кома̀т, кромѝт, пипѐр, пиро̀н, сала̀м, сино̀р, тава̀н, трио̀н, к̓ерѐп, шекѐр и пр.

Двусложни ср. родъ — отъ една страна: вино̀, влакно̀, гнездо̀, крило̀, кросно̀, млеко̀, платно̀, село̀, сукно̀, лицѐ детѐ, жребѐ, котлѐ, кутрѐ, петлѐ, сребро̀; отъ друга: гу̀мно, жѝто, зрно, ја̀то, мѐсто, ма̀сло, ра̀мо, ја̀гне, сѐме и пр.

Нѣма защо да навеждаме повече примѣри; акцентната еднаквость се вижда и отъ това малко, що наведохъ. Тя ще се види и отъ общитѣ думи, които навеждамъ по̀ долу.

V. Словотворни суфикси.

Словотворнитѣ елементи и въ моравскитѣ говори са сѫщи, както и въ български; разбира се, че повечето отъ тѣхъ са общи и съ сръбски, но пакъ има нѣщо и тука, което приближава моравскитѣ говори повече къмъ български, отколкото къмъ сръбски. Тъй напр. суф. јак има расширено значение, както въ български — да означава между друго и събирателность: траволʼа̀к, партолʼа̀к, лискулʼа̀к, парчулʼа̀к, прашулʼа̀к, трешчилʼа̀к, момчурлʼа̀к, дечурлʼа̀к.

Има суфиксъ ијка, за умаление, изговарянъ скратено ика компѝка, антерѝка, попадѝка, Марѝка, Софѝка и пр.

Суфиксъ *ка* е тъй сѫщо по̀ разширенъ въ моравски, както и въ български, та въ много случаи не означава вече деминутивность: жѝлка, кѝтка, крста̀чка, ру̀чка, су̀чка.

Суфиксъ ица се употрѣбява въ нѣкои сѫществителни, дѣто го не срѣщаме въ сръбски, а само въ български: болешчица, врвчѝца, певѝца, рѫчѝца, солчѝца, ракѝјица, песънчѝца.

Тъй сѫщо е расширенъ и суфиксъ ичка — тъкмо както и въ български: ба̀бичка, ведрѝчка, главѝчка, здра̀вичка, лъжичка, корѝчка, нѝвичка, ножѝчка, панѝчка и пр.

Софиксъ енце, специално български суфиксъ за умалителни ср. родъ, тъй сѫщо се употрѣбява твърдѣ често въ моравски: детѐнце, кучѐнце, момчѐнце, пилѐнце, џубѐнце, уну̀ченце, шишѐнце, јелѐченце, крава̀јченце и пр.

Софиксъ *ин* се употрѣбява тъкмо тъй често, както и въ български: бек̓а̀рин, везѝрин, гава̀зин, говеда̀рин, госја̀нин, панду̀рин и пр.

Суфиксъ и н'а тъй сжщо има въ нѣкои случаи еднаква употрѣба въ моравски и въ български (за събирателность), а не тъй както въ сръбски: д о б р и н а̀, и т р и н а̀, ч и с т и н'а̀, г у с т и н а̀, — срв. въ Троянски дам. д о б р и н ѩ вм. д о б р и н а въ смисъль „много добрини".

Въ моравскитѣ говори забѣлѣзвамъ даже и оня събирателенъ софиксъ *нıє* у сжщ. ж. р., който се срѣща въ нѣкои наши паметници и говори:

Рудин'ѐ, го̀дин'е, лози̇не, стра̀н'е; срв. п л а н и н'ѐ т о, с т ѐ н и е, г о р и е — даже з є м л є (въ Лобк. Парем.)

Суфиксъ и ш т е освѣнъ другото си значение, както и въ сръбски, се употрѣбява и за образуване мн. число у едносл. сжщ.: п у̀ т и ш т а, г р а̀ д и ш т а, п л ѐ т и ш т а, д о̀ л и ш т а, но въ сжщо врѣме употрѣбява се и за уголем. сжщ., пакъ както и въ български: кутри̇ште, крви̇ште, турчи̇ште, дети̇ште, дево̀ј-чиште.

е т и ј а — за събирателность: волети̇ја, момчети̇ја, колети̇ја, кутрети̇ја, парчети̇ја, скупоти̇ја, страоти̇ја.

Суфиксъ *еıє* за глаголи се употрѣбя тъкмо както и въ български: живеали, пеали, смеали се; слънце греıє, да окьоравеıє, да остареıє, копнеıє, слабеıє, белеıє се, жлтеıє се и пр.

Наопаки, н ѣ м а н и е д и н ъ с у ф и к с ъ, който да се употрѣбява с а м о в ъ м о р а в с к и и с р ъ б с к и, а да го не срѣщаме и въ български.

VI. Словно богатство.

Като разгледаме и о т д ѣ л н и т ѣ д у м и въ моравското нарѣчие, и отдѣлимъ ония, които са общи на сръбски и на български, и ония, които са специално моравски, ще видимъ, че останалитѣ, а тѣ са твърдѣ много, са общи и на български. Азъ зехъ за сравнение думитѣ, що са въ книгата на Белича — около 2000 отъ тритѣ категории, и намѣрихъ, че 800 отъ тѣхъ са локални — значи, ни сръбски ни български, 1000 са общи съ български — значи, нѣма ги въ сръбски — и само 200 са общи съ сръбски. Послѣдната категория 200 думи са направо сръбски, постжпили въ моравски прѣзъ послѣднитѣ 40 години; тѣ се познаватъ лесно, като чуждици,

понеже са или чисто книжовни и канцеларски думи, или пъкъ иматъ на срѣща си домашни изрази. При това нека се има прѣдъ видъ, че отъ думитѣ, които наричамъ локални, голѣма часть има въ нашитѣ сѣверозападни и югозападни говори като диалектни думи, но азъ ги не броя като общобългарски, понеже не са общоупотрѣбителни, като напр.: лапавина вм. лапавица, тресозем (търсище), трвон′ (трионъ), трапушка (трапче), съвлак (кукувичина прежда), старка (матица), ранкине (скорозрѣйки круши), загмури се (гурна се), жъзну ме (жегна ме), мачуга (мотика), крупàвица (градушка), крошна (кошница), коврчаст (кѫдравъ), кл′ундрво (кълвачъ), клашн′àнка (пластинена капа), клашн′е (сукно), банка (трапъ), воденци (водници круши), ватрал′ (ражен) и пр.

Ония 1000 думи, които смѣтамъ общобългарски, могатъ да се групиратъ и разгледватъ отъ разни срани. Една часть отъ тѣхъ са напр. типични български думи, извѣстни открай-врѣме като наше общо благо и за които никой не би се съмнявалъ, че принадлежатъ къмъ словниятъ имотъ на българския народъ, като напримѣръ: голѐм, ỳбав, рàбота, рабòтим, одртѐл, пъшкам, надỳпчен, исплюскàл га, комкàл се, кòмка, намерùла, дума, думам, станỳ'мо, кимнул, испратѝ'мо ги, заоратѝ'мо се, расчушкà ги, съсипà се, поискà му, съвну, расъвну, осъвну, цъвну, цъвтѝ, трсим да спастрим, отодим, наодим, мрмòри, крмим, каним, капи се, да врлим, врвим, врвѐте, вардим, да надвùю, да попоскам, да прикоткам, карам, друсам, задавам се, бъклица винò, дъш, мъзга, пъклò, лъскаво, пуrък, излѐзъл, любòв, глчѝ, глчка, жлтѝца, клчѝща, жлчка, сплъстѝло се, слънчоглѐд, дрнкам, рътка, дрешки, седенк′а, бувалк′а, оцутра, одоцутра, пцувал, опцувал, котлѐ, бецèно камење, разчорлила се, свенѝ се, совест, градѝна, славèј, баштà, кокòна, стòвна, качỳлка, òбич, тупàн, синѝгер, тараèж, велигден (и велигдън), врàчка, опàшка, дупка, дупчица, друшка, големствò, големцѝ, врапчѐ, клопотàр, облеклò, очилà, градỳшка, имàне, маàне, далѐчко, минѝчко, ỳбавичко, блажно, рабòтна, нерабòтна, съгашно, старовремско, црвеникав, горчѝв, вакл′аст, галàтне думе, куче, мечка, сетне, така, сегà, кега, еднъг, еднỳш, догде, првин, дори, комай, сплуло се, искам, белну се, да бръкнем, бркам, да бутнем, бутам, да куснем, да поминем, прилега, не сврта се,

прилѝча, разбирам, налита, набеџуем, да погалим, надушуіе, сподо̀буіе, умѝлкуіе се, блъсък (Белић, 93), заслъну́ла се (склонила се, 91), пъстрва, шегувам се, да зѐмеш 82, іеднѝг, тъга̀й, съга и съги, уђич 182 — то е — угич — югич! снаоџа га (снахожда го), а̀рен човек, старойка, люл'к'а, мишка, маџаркин'е сливе, самово̀л'ка жена, повѝвке (пелени), кобѝлка (кобилица), жѝчка, бува̀л'к'а (бухалка), патѝлник, крава̀рник, повѐсмо, кросно, трноко̀п, обро̀к, жѐнштина, детѝште, падалиџе, кречета̀ло, густък (гжстакъ — гора), момчурл'а̀к, средорек (срб. спрудина), убил га Марен! крвнина (глоба за убийство), цволѝка, диа̀ние (таласъмъ), въшка, жъгли, да га жъгне, крстъц, ракитък (ракитакъ), пуйка, пуйчичи, бучкам, бучка (бутало), кијъц (кияк, тотмакъ на врата), турчетѝа, лъжла, венчѝла (вѣнчални вѣнци), ма̀точина, цепотина, бо̀рина, торбѝче, кладенче, несънчѝца, ца̀ревица, му̀теница, прѐперица, ка̀терица, солчѝца, ръжчѝца, панѝца, каленѝца, стринка, целѝвка, цедѝлка, семки, кречетал'ка, квачка, завѐска, земнѝк и зѝмник, дрвнѝк, оканѝк, оканѝца (сждъ — една ока), камик, ремик, прашул'а̀к, травул'а̀к, кривак, коноштѝп, заіак, кана̀та, коруба, калцу̀н'е, копиле, сучка (сжчка) и пр.

Друга група съставятъ думи, които не са тъй общи, но пакъ ги има въ повечето български говори, като: клепем, подрипу̀ем, планду̀ем, песту̀ем, животу̀ем, поварку̀ем, биду̀ем, ставина се, съвин'а се, прашам, оштурѐл, дъш врне, друго̀ш, некне (прѣзъ денѐ-си), брго, вревлѝв, коштелив, клюсина, клекав, брабина̀к, стреар, прикажн'а, кладн'а, чурлявина, обрисина, вражаръц, брабѝнци, вражалѝца, шупел'ка, умира̀чка, смешка, желк'а, другачка, гонетка, несретник, клъчник, крка̀че, партол'ак, на̀вака (сждба), кошул'а, сприіа, руба, обга, карта (плоска), карпа (скала), врчва, нѐнавис, забовари, обричише га, ул'удише га, закаса̀л, окни га, акну га, побъши, палъц, ѕъд, цревіе, оточка, опънџа̀к, смо̧трим, кл̧баси, вревим, гмечим.

Третя група съставятъ пъкъ ония думи, които има и въ сръбски, но значението имъ е друго, или пъкъ покрай общото имъ значение иматъ и друго общо на български и моравски, като: превари га въ общобълг. и мор. — испреварих го, докато въ сръбски значи **излъгах** го; **врви** по общобъл. и мор. значи **ходи**, а по сръбски значи **ходи въ върволица**;

бацам по бъл. и мор. значи цалувамъ, а по сръбски — фърлямъ, одбирам покрай общото си значение „auslesen, auswählen“ въ бълг. и мор. значи още разбирамъ: не одбирам от туіа работу. Такива са още: докачам, прачам, облагам, капвам (капнах от ходене), истрови се (дете), кривъц (вѣтъръ), кротко (полека), држава, крстъц, карам, блажим, ожени.

Най сетнѣ близостьта на моравското нарѣчие къмъ бълг. езикъ се вижда и отъ употрѣбата на едни и сѫщи чужди думи, каквито нѣма въ сръбски, като: порта, дисаги, липца, и глаг. липцà, стаса (фтаса), кромид, ластар, поіанта, темпло, парусиіа, русалия, фута; азгън, бадіавà, баришък, късандѝше, да бастишем, кабулим, заборчил се, батисàл, балдисàл, осакатил се, ерген, бумбул, атър, чатмà, камà, маіа, бозгун, индàт, нишàн, керец, серкмè, чанàр, гоџабашѝіа, вергѝіа, гарѝіа, рабаџѝіа, саачѝіа, сайбиіа, іапиіа, теслимуіе, трампували, дайма, сал, салте, гоџà, гоџàмити (вм. коџà, коџамити), зòрле, бèлким, башкà, дип, ич, сабàле и пр. Въ моравското нарѣчие за чудо се употрѣбяватъ още много турски думи. Особено са много думитѣ съ суфиксъ ък, който суфиксъ се прилага и къмъ домашни основи; тъй освѣнъ: praванлък, касаплък, комшилък, одалък, раатлък, спаилък и пр. още и: іунаклък, рибарлък, ковачлък, кожарлък, оратлък (разговоръ), патлък (патило), приказлък, неразборлък, дечурлък, старешлък и пр.

Любопитно е, че пъкъ, наопаки, моравскитѣ говори не употрѣбяватъ много отъ турскитѣ думи, които има въ сръбски, като напр. басамак, пиринач, кашика, сирке, авліа и пр., а вмѣсто тѣхъ си употрѣбяватъ български думи: слъба, орис, ложица, оцът, двор и пр.

Сички тѣзи общи свойства между моравското нарѣчие и бълг. езикъ водятъ сè къмъ едно и сѫщо заключение, че това нарѣчие прави нераздѣлна часть отъ цѣлия български езикъ, и че тѣзи особености са послѣдица отъ дълговѣченъ животъ едно до друго подъ еднаква култура, еднакви влияния, еднакви народни влѣчения.

Къмъ това сѫщо заключение ни води и сравнението на обичаитѣ, нравитѣ и цѣлия народенъ битъ на моравското население. Земете кн. XVI отъ Сръбски етногр. сборникъ, дѣто са нацечатани разни обичаи, суевѣрия, баяния, народни лѣ-

кувания и пр. събралъ Вл. Николичъ отъ Лужница и Нишава — значи отъ областьта на ч-џ нарѣчие — и ще се увѣрите, че почти сичко тамъ описано е познато и въ нашитѣ западни краища. Азъ обръщахъ внимание повече върху разнитѣ народни термини и, право да си кажа, нищо сръбско не намѣрихъ, а сичко се исказва или съ общобългарски изрази, или пъкъ съ изрази, каквито се употрѣбяватъ и въ нашитѣ сѣверозападни говори.

Това население употрѣбява сѫщи пословици, сѫщи гатанки и народни пѣсни, както и останалия български народъ; кога чуешъ какви пѣсни пѣятъ и какъ ги пѣятъ, неволно се сѣщашъ за сѣверозападнитѣ наши краища и за онова българско население, което сме навикнали да наричаме шопи. Вж. примѣри въ книгата ми „Происходъ, име и езикъ на моравцитѣ".

За да се развиятъ толкова еднакви български особености въ моравското нарѣчие, трѣбва това нарѣчие дълго врѣме да е било въ постоянно допиране съ останалия български езикъ тъй, както е то наистина било дори допрѣди политическото отдѣляне на Моравската область отъ българскитѣ земи.

Че днешнитѣ косовско-моравски говори са се развивали успоредно съ останалия български езикъ, виждаме отъ многото паметници, писани отсамъ Морава и Косово; въ тия паметници изпъква главното свойство на български езикъ — падежно изравнение — което се забѣлѣзва още отъ XVI вѣкъ, отъ когато има стигнали до насъ много на гледъ ужъ сръбски паметници, но писани отъ хора, които не владѣятъ вече старитѣ падежи, а то значи отъ хора българи.

Ето за примѣръ нѣколко записки отъ косовско-моравски краища:

1) Въ единъ ржкописъ, имотъ на Светогорския манастирь Св. Павелъ, се намиратъ слѣднитѣ редове, обнародвани първомъ въ Гласникъ XLIV, 289 и у Люба Стояновичъ, Записи и Надписи № 499:

Въ лѣто (7048) бысть моръ овцамь на Шарь планиноу и по всѣх планинах.

Въ тая кратка записка, писана по сѣка вѣроятность нѣйдѣ въ голѣма близость до Шаръ-планина, съглеждаме

веднага общиятъ вин. падежъ употрѣбенъ намѣсто прѣдложенъ: на Шарь планиноу, отъ което заключаваме, че въ XVI вѣкъ (1540 год.) около Шаръ-планина вече не е имало други стари падежи освѣнъ винит. ж. р. ед. Па и цѣлата записка диша български духъ.

2) Сравни и тая записка отъ сѫщитѣ мѣста и отъ сѫщо врѣме (Люба Стояновичъ № 502):

Богь да простить кои какво се намѣри: даде нѣкто аспрꙋ, дрꙋги две, а дрꙋги ·є҃· и ·ѕ҃· аспри — въсе село; оставих га светомꙋ монастирꙋ епископїе за ·п҃· аспри.

3) Сравни още:

Отъ Призрѣнско, год. 1560:

Писа се Сїа книга въ лѣто ҂з҃·х҃·п҃· Писахъ сїю книгꙋ глаголеми прологь многогрѣшнїи монахъ Пахомїе ꙋ монастирꙋ глаголюма Воисиловица и приложихь ю монастирꙋ светеи и живоїначельнїе и нераздѣлимїе троице глаголюма Рꙋсиница въ славословїе богꙋ. — Люба Стояновичъ, Зап. и Надп. № 611.

4) Отъ Злетово, год. 1572:

Писа сьи прологь грѣшни въ свещенницѣ таха попь Лазарь въ монастирь Пирьгь їеромонаху Саве въ лѣто ҂ѕ҃.п҃... Азь смирены иеромонахь Сава приложихь сїю книгꙋ пролог ѕ҃. месець пресветые богородице глаголюми Пирьгь на реке Злетовьщице. и кто ю кие ѿети или кꙋде денꙋти ѿ црькве пресветые Богородицѣ Пирьжанскои да бꙋде проклеть ѿ господа бога въседрьжителю ... Писа се при игꙋменꙋ Павлоу їеромонахꙋ. (Зап. и Надп. № 701).

5) Отъ Призрѣнско, год. 1574 (Дечански манастирь):

. . . . Велики зꙋлꙋмъ бїаше тогда . . . ꙋ Скадаръ одъ Иванъ Беговиħа, потꙋрчени бꙋшатлїе, ꙋ Призренъ Синанъ Пашиħа Ротꙋловиħа, ꙋ Ђаково одъ Еласꙋ Пашиħа. Две хиладе христиане около ови вароши исѣкоше . . . при Игꙋмана Меѳодїа . . . (Зап. и надп. № 713).

Отъ Моравско, год. 1567 (Лѣсновски манастирь): Слава съвръшителю Христꙋ владицѣ ѡ всѣхъ. Сїе писа се ѿ бытиа лѣтꙋ тѣкоуща з҃. о҃. є҃ при игꙋменꙋ кѵр Маѳеою їеромонахꙋ . . . писах чрътах сїю книгꙋ храмꙋ светаго їѡана при

рѣце Мораве, да аще ктѡ дрьзнет ѿнимити ю вь мѣсте помощи да му ест мьстьти. Простете а не кльнете аще и сьгрѹбыхом. (Зап. и надп. № 660).

7) Отъ Злетовско, год. 1630:

Да се знае кога беше Иосифъ игѹменъ записано браниште: меѓа ѡтъ Погановско до Дупни-камикъ: дрѹга меѓа до Лисинъ, треика до Клай, четверта отъ планинѹ Милковица 1630.

Записка въ единъ номоканонъ отъ XVI в., Соф. нар. библ. Описъ № 295.

8) Лѣсновски манастиръ, год. 1672:

Придоше ортаци ѿ кривоу рѣкоу оу монастирь Лѣсново . . . и платише маисторомь и за щице ѡрьтаци ѿ Палан҆коу . . . и дадоха каньдило срѣбрьно прѣдъ светаго ар҆хангела Михаила арьхыстратига.

Мыже боголюб҆зна братїа събрав҆шим се ѡтцѹ игѹмен Кѵриль ѥрмона . . . видѣвше толико оусрьдие и любовь ѡ тїаа благочестывие христиане кь светомѹ монастирѹ сьтворихомъ завѣщанїе помѣнь творити имъ литѹргїю вечерь коливѡ догдѣ кон҆ць течеть светомѹ монастирѹ да хымь е покровитель свети архангель Михаиль. (Зап. и надп. № 1673).

9) Отъ Пиротско, год. 1704:

Прѣповеза се сї ѥѵгелїе оу град Пирот. Повеза грѣшни попь Стоича сьс оученикомь Димитра ѿ Градчнїца. настоѩ и кѵр попъ џурџа ѿ село Храсница. (Зап. и надп. № 2144).

10) Отъ Кратовско, год. 1746:

Сиа света божествена книга манастира Лесново и ткои іе ѿеми ѿ цркве да мѹ е соупарникъ архистратигъ Михаилъ и Гаврилъ въ лѣто (1746) тогда беше еромонахь игѹмень Ѳеодосїѩ. Оѹхъ, оѹхъ нама ѿ агарени въ то времѣ. (Зап. и надп. № 2922).

11) Отъ Тетовско, год. 1749;

Сиѩ книга тако да се има знати приложи азь именемь Ѩнъкѹла ѿ градь Ѳетово да служи въ храмъ светаго Николаѩ. (Зап. и надп. № 2972).

12) Отъ Моравско, год. 1796:

Обнови се сеи храмъ рождество Богородицы при митрополита Меѳодїа настоателѧ протопресвитера Илїю, общїй кнезъ Петарь и Пана).

(Надъ вратата на църквата въ с. Врбовъц, Моравски окржгъ. Зап. и надп. № 3708.

13) Отъ Кратовско, год. 1797:

Да се знае кога беше попъ Кїприѧнъ ѿ Кратово вїлаетъ ѿ село Лесново, Іановъ сынь како прїде, покалѵгерї се ѹ манастїрь Рїлькї, лѣто (1797). Вж. Спростр. Описъ на ржк. въ Рилския м-ръ; Зап. и надп. № 5906.

14) Лѣсновско-Кратовско, год. 1814:

Сие писание мнѣ грѣшнаго Ѳеωдосиа їеромонаха Дечанца їегѹмена монастира лесновскаго со братїею. Бисть въ сие лето чѹма велика по всеи тѹрецкои земли и по градовъ и по села и по морски лимани и тога ради бегаше кратовци ѹ манастирь лесновски д҃ї кѹѣи со все челѧди и седоше се є҃ месеци и ѹ тои божи гневъ и страхъ соградимо келию подъ кѹла доле съ молитва светаго архангела Михаила и светаго преподобнаго Гаврила. (Въ едно еванг., Загр. Акад. III. с. 11. Вж. Кир. Ржкоп. № 26).

Български езикъ се отразява хубаво и въ книгитѣ на двама кипровчани[1]) епископъ Филипъ Станиславовъ и Кръстьо Пейкичъ. Първиятъ издаде на 1651 г. единъ молитвеникъ, извѣстенъ подъ име Абагаръ,[2]) първа българска печатна книга, а вториятъ е авторъ на една книжка подъ заглавие „Зарцало истине мед царкве источне и западне", Венеция, 1714 г.[3]) И двѣтѣ книжки са печатани (съ босненска кирилица) отъ българи-духовници, възпитани въ Хърватско или между хърватски младежи, вслѣдствие на което езикътъ имъ прѣдставя чудна смѣсица отъ хърватски и български, макаръ че и двамата автори происхождатъ изъ областьта на моравското нарѣчие.

А какъ са писали моравцитѣ въ по-ново врѣме, се вижда хубаво отъ единъ дамаскинъ на пиротски говоръ, за който

---

[1]) Кипровецъ пада въ областьта на *у*- нарѣчие, ч-џ- говоръ.

[2]) Вж. за тоя молитвеникъ А. Теодоровъ, Бълг. Книгописъ I, 150–6.

[3]) Вж. за него: Б. Цоневъ, Кирилски ржкописи и старопечатни книги въ Загребъ. АкСб. I. 50—54.

съобщихъ прѣди нѣколко врѣме въ „Военни Извѣстия“ (17 VI. 1918, бр. 133): Изъ дѣйностьта на старитѣ български учители въ Моравско. Вж. и “Происходъ“, и пр. 36—38.

Слѣдъ като видѣхме, въ какво отношение стои моравското нарѣчие къмъ сръбски и български, лесно ще се разбере, че по-нататъшнитѣ говори, на югъ и на истокъ ще бѫдатъ още по̀-отдалечени отъ сръбски. И наистина, като исключимъ сѣвернитѣ шесть македонски околии (Тетовска, Кумановска, Прешовска, Гилянска, Кратовска и Паланска), за които, казахме, че влизатъ въ областьта на моравскитѣ *у*-говори, то въ цѣлата останала Македония владѣятъ говори, които нѣматъ ни тия малко общи свойства съ сръбски езикъ, каквито намираме въ Моравско, а по сичко се свързуватъ съ осталия български езикъ, или пъкъ си иматъ свои говорни особености, самостойно развити. Тъй напримѣръ:

1) Изговорътъ на стб. **ѫ**, ако и да е различенъ, ала не е вече *у*, а е или *а* (рака, мака, заби), както се чува въ срѣдна Македония, или е *ъ* (ръка, мъка, зъби), както се изговаря по южна Македония, или е *ън* (рънка, мънка, зъмби), както гласи по Костурско и Солунско, или е пъкъ **о** (рока, мока, зоби), както го изговарятъ по Дебърско.

2) Изговорътъ на двата ера не е изравненъ въ едно тъмно *ъ*, както въ моравски, а се пази още старата имъ разлика, като се изясняватъ по начинъ, свойственъ още отъ старо врѣме на български езикъ, именно **ъ** въ *о* и **ь** въ *е*: боз, бочва, токмо, но — денес, темен.

3) Срѣдословно **лъ** и тукъ се не вокализува, както въ сръбски, а си остава, макаръ да се не изговаря еднакво, защото имаме нѣйдѣ сълзи, пълно, дълго, а нѣйдѣ солзи, полно, долго. Разбира се, че наспротивъ това и краесрично **л** се не вокализува: пепел, крилце, а не пепео, криоце.

4) Лабиално или устно **љ** и въ македонскитѣ говори нѣма, както и въ моравскитѣ: избавен, купен, а не избавлен, куплен.

5) Въ македонскитѣ говори особено строго се пази още звукъ s (дз): sвезда, наsад, друsи.

6) Слаби или звучни съгласни и въ македонскитѣ говори се изговарятъ усилено, както въ останалитѣ български нарѣчия: боп, дъп, роп, намѣсто боб, дъб, рог.

7) Въ македонскитѣ говори има сѫщо такава редукция на гласнитѣ, както въ моравски и въ оставалия български езикъ, която е особено силно развита въ Охридско, Воденско и Кукушко.

8) Въ македонскитѣ говори ако и да има различни акцентни системи, ала ни една отъ тѣхъ не съвпада съ сръбското ударение; най-расширеното срѣдно-македонско ударение, третосричното, само привидно се струва еднакво съ сръбското: понеже е отметнато върху третята сричка, то въ повече случаи пада върху началната сричка, защото повечето думи са отъ двѣ или три срички. Но инакъ това македонско ударение си има свои правила, които нѣматъ нищо общо съ сръбското ударение: то се мѣсти заедно съ нарасването на думата, за да си заеме опрѣдѣленото мѣсто върху третия слогъ отъ края: прѝјател, прија̀тели, пријатѐлите, пријателѝте-ми. Та и другитѣ акцентни системи въ македонскитѣ говори вървятъ тъй сѫщо по свои, съвсѣмъ независимо отъ сръбското ударение, правила. Вж. за тѣхъ по̀ долу.

9) Свойственията на сички сръбски говори квантитетъ липсува въ цѣлата македонска областъ, както и въ сички останали български говори.

Отъ сички фонетични особености една едничка само подсѣща на сръбски езикъ, а именно изговорътъ на tj и dj, които въ срѣдномакедонскитѣ говори се чуватъ като *ќ-ѓ*: свеќа, меѓа. Този изговоръ смѣтамъ като продължение отъ южноморавскитѣ говори, но трѣбва веднага да забѣлѣжа, че никѫдѣ въ срѣдна Македония, исподъ линия Тетово, Кратово, Паланка, не са изцѣло прокарани тия *ќ-ѓ*, а винаги покрай тѣхъ идватъ и общобългарскитѣ *шт-жд*. Какво е отношението на македонскитѣ говори откъмъ тая страна, ще се каже по̀ на широко въ отдѣла за tj и dj.

А откъмъ морфоложка страна въ македонскитѣ говори исподъ речената линия, нѣма ни една отъ ония особености, които наведохме горѣ като общи между моравски и сръбски: сичко, що засѣга формитѣ, върви въ пълно съгласие

съ общобългарски: а именно, въ тѣхъ нѣма вече *га* а *го*, нѣма и *-мо* а *ме*, нѣма и родова разлика въ мн. ч., нѣма *ше* за 3 л. мн. а *ха* или *хе*, нѣма и *-сте* за 2 л. мн. *аор.*, а има *хте*.

И въ македонскитѣ говори нѣма старо склонение, нѣма инфинитивъ, нѣма стара сравнителна степень, има запоставенъ членъ — даже въ тройна форма; употрѣбява се прѣдлогъ *на* за исказване дателенъ падежъ, употрѣбяватъ се удвоени лични мѣстоимения, сѫщи императивни форми, правилна употрѣба на опрѣдѣлени и неопрѣдѣлени глаголни форми, също исказване бѫдно врѣме; па и сички други морфоложки и синтактични свойщини са напълно еднакви съ общобългарскитѣ. Рѣчникътъ на македонскитѣ говори тъй сѫщо съвпада съ общобългарския; дѣто се пъкъ различава, той се не приближава къмъ сръбския, а си отива по свой пѫть, както и други български нарѣчия, които си иматъ свои лексикални особености, както напр. родопското нарѣчие.

И тогава, щомъ е дума за граници на българската рѣчь и народность, ще трѣбва въ тия граници да влѣзатъ и сички ония области, въ чийто говоръ прѣобладаватъ български свойщини. И ако международнитѣ отношения се уреждаха въ съгласие съ наука и правда, то и говорнитѣ граници на българския народъ би трѣвало да бѫдатъ и негови политически граници.

VII.

Прѣгледъ върху българскитѣ говори.

Распрѣдѣление на българскитѣ говори споредъ изговора на ѣ. — Распрѣдѣление споредъ tj-dj. — Распрѣдѣление споредъ ударението. — Распрѣдѣление споредъ ж.

Да видимъ сега, какви български нарѣчия се говорятъ въ описанитѣ горѣ граници и какъ бихме ги распрѣдѣлили, за да имаме ясенъ прѣгледъ върху тѣхъ.

Распрѣдѣлението на българскитѣ говори ще бѫде пò на широко прѣдставено въ Диалектологията, дѣто ще бѫдатъ дадени и надлежни описания на отдѣлни говори. Обаче и тукъ, макаръ да имаме прѣдъ видъ повече общъ прѣгледъ върху българскитѣ говори, пакъ ще се докоснемъ до нѣкои диалектни подробности, едно, за да се очертае пò ясно положението на разнитѣ говори единъ къмъ други, и друго, за да бѫдатъ още отъ начало извѣстни нѣкои мои схващания както по класификацията на българскитѣ говори, тъй и по означението на нѣкои диалектни звукове, съ които ще има да боравимъ.

Както сички езици, тъй и нашиятъ български езикъ се дѣли на говори и нарѣчия; но въ сравнение съ другитѣ славянски езици у насъ забѣлѣзваме много пò голѣмо разнообразие, и при това разликитѣ между българскитѣ говори засѣгатъ пò дълбоко въ езиковия строй, та ти се струва по нѣкой пѫть, че развалятъ дори единството на цѣлокупния български езикъ. И другитѣ славянски езици се дѣлятъ на говори и нарѣчия, но у тѣхъ единството откъмъ главнитѣ бѣлѣзи се държи и нѣма да намѣрите славянски езикъ, да прѣдставя разнообразие по говоритѣ си напр. откъмъ ж, ѧ, ъ и ь, или откъмъ ударение — както българскиятъ. Още повече, българский езикъ отива въ разнообразието на говоритѣ си до тамъ, че показва разни рефлекси дори и откъмъ оня

признакъ, който зимаме обикновено за дѣлидбена основа на славянскитѣ езици, именно откѫмъ рефлекситѣ на tj-dj! Тия звукови ставки се изговарятъ на четире и дори на петь начина въ български, — както въ никой други славянски езикъ! При такова разнообразие рекълъ би човѣкъ, че българскитѣ говори са много далечъ единъ отъ други; ала нѐ! Тия разлики между говоритѣ са тъй размѣсени и тъй се прѣливатъ едни въ други, щото е мѫчно по нѣкой пѫть да отдѣлишъ единъ говоръ отъ други. Особено пъкъ, имайки прѣдъ видъ, че повечето отъ бѣлѣзитѣ, по които бихме дѣлили българскитѣ говори, се кръстосватъ, т. е. намирашъ ги въ говори, противоположни по мѣсто, мѫчно е да ги дѣлишъ единъ отъ други; затова и распрѣдѣлбата или класификацията на българскитѣ говори срѣща не малки мѫчнотии.

Като оставимъ на страна морфологичнитѣ признаци, които са още повече прѣплетени, а116 земемъ само фонетичнитѣ, забѣлѣзваме, че българскитѣ говори показватъ най-много разлики откъмъ изговора на ония старобългарски звукове, по които българский езикъ изобщо се различава отъ другитѣ славянски езици, а тѣ са звуковетѣ: ѣ, ж, ѧ, ъ и ь. Освѣнъ това българскитѣ говори се различаватъ още: по ударение, по старобългарскитѣ съчетания ръ-лъ и по старославянскитѣ съчетания tj-dj, по изговоръ на чръ и пр. Тогава питаме, какъ се разпрѣдѣлятъ българскитѣ говори споредъ тия фонетични бѣлѣзи и възможна ли е за тѣхъ такава класификация, споредъ която да се отдѣлятъ хубаво топографски единъ отъ други.

Имайки прѣдъ видъ именно едно топографично разпрѣдѣление на бълг. говори, заключаваме, че отъ горнитѣ бѣлѣзи четири могатъ послужи много хубаво за първа дѣлба на бълг. ез. по говори, а именно българскитѣ говори биха се раздѣлили твърдѣ сгодно по слѣднитѣ фонетични отлики: 1) по изговоръ на ѣ; 2) по замѣната на старослав. tj-dj и 3) по ударение и 4) по изговоръ на стб. ж.

Тия четири признака отдѣлятъ българскитѣ говори на такива групи, щото нѣма кръстосвания, както ги има, щомъ ги дѣлимъ по други фонетични или морфологични разлики. Ето защо и българскитѣ говори ще раздѣлимъ прѣди сичко споредъ реченитѣ четири признака.

1. Распрѣдѣление на българскитѣ говори споредъ ѣ.

Въ студията си върху източнобългарския вокализъмъ (МСб. III и IV), както и въ бѣлѣжкитѣ си „Върху български езикъ и правописанието му“ (МСб. IV, книж. 28—51), азъ приехъ, заедно съ Григоровича, Иречка и Славейкова, за първа дѣлба на българскитѣ говори изговора на ѣ, споредъ който българската говорна область се дѣли на двѣ половини: источна (ѣ=ʼа) и западна (ѣ=е). Такава дѣлба приехъ и въ студията си Уводъ и пр. (МСб. XVIII, 366); но понеже върху сѫща основа дѣля и нататъкъ источнитѣ говори още на двѣ половини, пакъ строго отдѣлени една отъ друга, то нò право е, ако споредъ изговора на ѣ дѣлимъ българскитѣ говори не на двѣ, а веднага на три части:

1) западнобългарски говори — съ прѣгласенъ изговоръ за ѣ: лето, летен;

2) сѣвероисточни говори — съ полупрѣгласено ѣ: лʼато — летен;

3) югоисточни говори — съ непригласено ѣ: лʼато — лʼатен.

Но трѣбва веднага да кажа, че приемемъ ли изговорътъ на ѣ като дѣлидбена основа и теглимъ ли върху тази основа граница между источнобългарски и западнобългарски, то напразно бихме търсили други разлики и говорни признаци, които биха отивали тъкмо по тая сѫща граница: каквито бѣлѣзи и да навеждаме, тѣ или не засѣгатъ цѣлата говорна область, или пъкъ се кръстосватъ. Тъй напр. Григоровичъ, въ Очерка си, навеждаше на врѣмето си освѣнъ ѣ още петь други признаци, съобщени му отъ тогавашния български писатель Хр. Костовичъ (вж. прѣдговора на неговата Аритметика, Букурещъ, 1845. А разборътъ на тия дѣлидбени признаци вж. у мене, МСб. IV, книж. 35—37). Па и прибавенитѣ къмъ тѣхъ отъ Иречка други седемъ признака (вж. ПСп. VIII, Помашки пѣсни отъ Чепино, 82—83) не отиватъ тъкмо споредъ ятовата граница, защото: редукцията на гласнитѣ а-е-о (признаци 1, 2, 3) не е свойствена само на источнитѣ говори, а е позната и на много западни (Воденско, Кукушко, Охридско, Рѣсенско, Видинско); 4) „поглъщането“ на гласнитѣ,

което Иречекъ приписва пакъ само на източнобълг. (писвам, трѣбва вмѣсто писувам, трѣбува), тъй сѫщо е познато и въ западна България; 5) възвратното мѣстоимение сѧ се не изговаря само въ източна България тъмно *(сѫ)*, ами и на западъ — заедно съ другитѣ кратки лични мѣстоимения *(мѫ, тѫ)* — напр. въ Кукушко, Солунско; 6) тъй сѫщо нѐ навредъ по цѣла западна България ще намѣрите вокални *р̥* и *л̥*, както приема Иречекъ, а наопаки, покрай тѣхъ има си и други изговори: *ър, ъл* (Прилѣпско) или *ор, ол* (Дебърско); 7) най-сетнѣ съвсѣмъ неприемливо е да дѣлимъ източнитѣ говори отъ западнитѣ (имайки прѣдъ видъ границата за ѣ) споредъ изговора на жд и щ, защото общобългарскиятъ изговоръ на тия звукове си е заварденъ въ много западни бълг. говори, а само въ нѣкои отъ тѣхъ намираме *ќ* и *ѓ* или ɣ — џ. Тъй че, ако дѣлимъ веднъшъ българскитѣ говори споредъ изговора на ѣ, то едва ли можемъ намѣри други различия (освѣнъ пакъ ѣ), които да не противорѣчатъ на приетата граница между двѣтѣ говорни области. Затова много чудно ми се вижда, защо въ трудътъ на г. Милетича върху източнобългарскитѣ говори (Das Ostbulgarische) са намѣрили мѣсто четири отъ горнитѣ признаци, къмъ които Милетичъ прибавя и отъ своя страна още седемъ, та се набиратъ сичко единайсетъ отлики на източнобългарскитѣ говори въ сравнение съ западнитѣ, когато ниедна отъ тѣхъ не съвпада съ ятовата граница.[1])

Колкото пъкъ за самата граница между източно- и западно-български споредъ изговора на *ѣ*, можемъ сега да я опрѣдѣлимъ доста точно възъ основа на обнародвани диалектични материали и по собствени изслѣдвания. Тя захваща на сѣверъ отъ устието на Витъ и, зимайки посока отъ тая рѣка, върви на югъ право къмъ Солунъ — само съ една доста голѣма извивка въ Пазарджишки окрѫгъ, дѣто западниятъ изговоръ на *ѣ* се вдълбява въ Ихтиманско и Чепино. По-точно казано,

[1]) По тѣзи единайсетъ отлики на източнобългарскитѣ говори накъмъ западнобългарскитѣ азъ се исказахъ, както мислѣхъ, че подобава (вж. МСб. XX, Диалектни студии, поправки и допълнения къмъ Милетичевата книга Das Ostbulgarische, 1—96). А какъ ми се отговаря, вж. МСб. XXI, 1—102.

границата минува прѣзъ слѣднитѣ околии и кази: Никополска, Плѣвенска, Луковитска, Ловчанска, Тетевянска, Пирдопска (Златишка), Новоселска, Панагюрска, Ихтиманска Пещерска, Чепино, Разлогъ, Неврокопско, Мелнишко, Петричко, Демиръ-Хисарско (Валовица), Кукушко, Сѣрско и источно Солунско. При това забѣлѣзвамъ, че Сѣрско цѣло пада въ источната областъ, а селата по Лжгадинско, и Богданско (между Солунъ и Сѣресъ) са размѣсени откъмъ изговоръ на *ѣ*; тъй напр. докато въ села: Сухо, Зарово, Айватово, Клисели, Киречкюй, владѣе источенъ изговоръ, то въ села: Нѣгованъ, Ново-село, Лагиново, Кавадарци, Балджа — сè источно или сѣвероисточно отъ Солунъ — изговорътъ на *ѣ* е западенъ.

Още пò точно опрѣдѣлена границата между источно-българскй и западнобългарски досега слѣднитѣ села и градове, за които знаемъ положително, какъвъ изговоръ иматъ за ѣ; а именно:

Къмъ западната половина (съ изговоръ ѣ—*е*) принадлежатъ:

Долна-Митрополия, Горна-Митрополия (Плѣвненско), Плѣвенъ, Горни-Джбникъ (Плѣвенско), Чариково (Луковитско), Луковитъ, Карлуково (Луковитско), Романъ (Врачанско), Карашъ (Тетевенско), Калугерово, Осиковци, Правецъ (Орханийско), Етрополе, Стъргелъ, Горно и Долно-Камарци, Баилово, Раковица (Новоселска околия), Вакарелъ, Ихтиманъ, Бѣлица, Суевци, Слововица, Сестримо (Ихтиманско), Вѣтренъ, Малко-Бѣльово, Голѣмо-Бѣльово (Пазарджишко), Чепино (Баня, Лъжене, Корова, Фролово, Ракитово), Неврокопско (Обидимъ, Кременъ, Хотово), Пехчево, Петричъ, Бутково, Кукушъ, Гевгели, Солунско (Вардаровци, Ваталъкъ, Бугариево, Гърдоборъ, Ново-село).

Къмъ источната половина принадлежатъ: Никополъ, Бръшляница, Кацамуница, Биволаре, Опънецъ (Плевн.), Беркачъ, Бѣглежъ, Бѣжаново, Жгленъ, Дърманци, Торосъ (Луковитско), Угърчинъ, Славщица (Ловчанско), Голѣма Брѣстница, Малка-Брѣстница, Добревци, Шумнене, Ябланица, Каменъ-долъ, Видраре (Тетевенско), Осиковица, Правецъ (Орханийско.), Тутманица, Брусенъ, Лопенъ (Тетевянско), Буново,

Мирково, Смолско, Каменица (Пирдопско-Златишко), Петричъ, Поибрене (Панагюрска околия), Калугерово, Щърково, Динката, Шахларе. Симитлий, Хаджилий, Мели-Кѫдъново, Кула-Касаплий, Пазарджикъ, Ямурчево, Башикърово, Аджиларе, Баткунъ, Пателеница, Црънча, Дебърщица (Пазарджишко), Каменица (Чепино), Пещера, Радилово, Батакъ, Разложко (Якоруда, Недобърско, Бѣлица, Драглища, Годлево, Мехомия, Банско), Неврокопско (Доленъ, Ковачевица, Гайтаниново), Мелникъ, Димиръ-хисарско (Вѣтренъ, Червица, Крушево, Кърчево, Горни и Долни-Порой), Димиръ-Хисаръ, Сѣрско и Солунско (Нѣгованъ, Сухо, Висока, Зарево, Айватово, Киречъ-кьой).

Както се вижда отъ изброенитѣ селища, сѣверната часть на ятовата граница е много по̀ точно опрѣдѣлена отъ южната, понеже минава прѣзъ области, намъ достѫпни за ислѣдване, докато южната ѝ часть остава още да се опрѣдѣли въ нейнитѣ подробности, когато настане врѣме, по̀ благоприятно за научна работа и въ южнитѣ области на българското отечество.

На истокъ отъ тъй опрѣдѣлената граница се простиратъ источнобългарски говори,*) които пакъ възъ основа на ѣ раздѣляме на други двѣ половини, та получаваме сѣвероисточни и югоизточни говори, и то споредъ това, дали прѣгласятъ или не прѣгласятъ ѣ. За критерий ни служи тукъ изговорътъ на ударено ѣ, понеже подъ прѣгласъ разбираме прѣиначенъ изговоръ на ударени гласни, за разлика отъ редукция (понижба) — прѣиначенъ изговоръ на неударени гласни. Инди, сѣвероисточнитѣ говори прѣгласятъ сѣки пѫть срѣдословно ѣ, щомъ дойде подъ ударение и подирѣ му слѣдва мека сричка, на *е*: лято — летен, мляко — млечен; а много отъ тѣхъ прѣгласятъ и сѣко ударено

[1]) Оставамъ и тука при израза „говори," обаче нека се не забравя, че кога е дума за „югоисточни говори", може и би трѣбвало да се отдѣля отъ тѣхъ едно говорно цѣло, по̀ тѣсно свързано, и по фонетични, и по морфоложки, и по лексикални особености, напълно заслужваще да носи име нарѣчие, както може да се види отъ характеристиката, що я давамъ за него въ моитѣ Диалектни Студии I и II. Затова бихме имали доволно основание, зимайки прѣдъ видъ изговора на ѣ, както и други нѣкои признаци, да говоримъ веднага за три български нарѣчия: западно, сѣвероисточно и югоисточно. Такава дѣлба въсприема и г. Теодоровъ, който покрай источно и западно отдѣля и едно южнобългарско или родопско нарѣчие. Вж. Харк. Сб. въ честь на Дринова.

крайно ѣ: добре, две, докато югоисточнитѣ си го изговарятъ сѐ еднакво: лято — лятен, мляко — млячен, добря, двя.

Сѣвероисточнитѣ говори заематъ цѣлата Дунавска область на истокъ отъ ятовата граница, заематъ цѣлата Балканска и Срѣдногорска область, па се простиратъ и на югъ отъ Балкана и Срѣдна-гора, по Тракийско-поле дори до Родопскитѣ склонове, отдѣто захващатъ пъкъ югоисточни говори, които не прѣгласятъ ѣ, и които се простиратъ на югъ до Сѣрско и Солунско, а на истокъ заематъ останалата Тракийска равнина, докждѣто вече стигатъ български населби, но тукъ-тамъ размѣсени съ сѣверно-тракийски българи. Границата между сѣвероисточнитѣ и югоисточнитѣ говори съвпада съ племенната граница на тъй нареченитѣ рупци или рупалани, граница, която стариятъ Славейковъ доста хубаво опрѣдѣля въ статията си „Рупското или рупаланско българско население и нарѣчие“ (Наука, II, 463). За сжщата граница писа и К. Иречекъ, Помашки пѣсни отъ Чепино (ПСп. VIII, 84—85) и Пжтувания по България, 387 и сл. Вж. още Милетичъ, Die Rhodopemundarten, 7—8.

Югоисточнитѣ, или както можемъ да ги наречемъ още, рупско-родопскитѣ говори заематъ южната часть на Бургашка околия, подиръ това — Кжзълъ-Агашка, Каваклийска, Харманлийска, Търново-Сейменска, Хасковски окржгъ цѣлъ, южната часть отъ Пловдивско, Станимашко и Пещерско. Разбира се, че на тая линия говоритѣ са размѣсени, както е размѣсено и самото население. Особено въ Бургашко се забѣлѣзватъ приливи ту отъ сѣверъ къмъ югъ, ту отъ югъ къмъ сѣверъ, та би трѣбало на особено да се изучатъ тия мѣста въ връзка съ разнитѣ нови заселби. За тия смѣсици споменува още Славейковъ (Наука, II, 466), а слѣдъ него още пò хубаво разяснява тоя въпросъ Иречекъ МСб. V, „Етнографически промѣнения въ България отъ основаването на Княжеството“, 503. Подробности върху рупцитѣ даде и Милетичъ (Вж. неговото кратко извѣстие до Виенската Академия — Berichte der Wiener Akademie за 1897. год., № XXIII, а сетнѣ и въ Das Ostbulgarische и Rhodopemundarten).

Възъ основа на свои лични изучвания прѣзъ лѣтнитѣ ваканции 1894 и 1895 год. (вж. моитѣ Диалектни студии

по югоисточна България, Архивъ на Мин. на Нар. Пр. I) мога сега съвсѣмъ точно да опрѣдѣля границата между сѣвероисточнитѣ и югоисточнитѣ говори; а именно, речената граница захваща отъ Пазарджикъ и държи десния брѣгъ на Марица, или по̀ добрѣ, склоноветѣ на Родопитѣ дори по Скобелево, дѣто минува оттатъкъ Марица и съ малки извивки отива къмъ Бургасъ. А село по село опрѣдѣлена тая граница заема слѣднитѣ села като крайни точки на южнитѣ говори: Баткунъ, Пателеница, Црънча, Дебърщица, Синитьово (Пазарджишко), Радилово, Бѣга, Айдиново (Пещерско), Перущица, Пастуша, Коматево, Ахланово, Крумово или Паша-махле, Катуница, Садово, Чешнигеръ, Яхалии, Папазлии (Пловдивско), Татаркюй, Дервентъ, Борисово, Караджалово, Скобелево (Борисовска околия), Койматли, Енищенъ, Куза, Меричлери (Чирпанско), Узунджа, Сахатлари, Гурбетито, Узунъ-Хасанъ, Опанъ, Гаджалово, Пишманъ. Караманлии, Бей-кюй, Кумъ-Дуванджи, Сорутъ (Т.-Сейменско), Дрѣново, Симеоново, Коюнлии, Теке, Салихлеръ, Бунарчево (Харманлийско), Вакъфъ, Срѣмъ, Шахлии, Хасанъ-Беглии, Къзълъ-Агачъ, Гючъ-Беглии, Даутъ-Беглии, Паша-кюй, Куртъ-Бунаръ, Кѫзѫ-Клисе, Факия (Къзълъ-Агашко), Коджа-букъ, Алагюнъ, Герге-бунаръ, Джемеренъ, Дюлгерлии, Кайнарджа, Мехмечъ-кюй, Св. Никола (Бургашко).

Въ тъй опрѣдѣленитѣ граници между сѣвероисточно и югоисточно-български, ако се намѣрятъ поселения, дѣто владѣе инакъвъ изговоръ, можемъ съ голѣма вѣроятность да ги смѣтаме за нови; а такива наистина има, както въ сѣвероисточна, тъй и въ югоисточна България, особено по крайморскитѣ окрѫзи, дѣто населението е най много размѣсено. Тъй напр. ако въ материали отъ Варненското село Русларъ срѣщаме примѣри като: *бъа̀ше*, *сръа̀ди*, *тръа̀зен*, *посъа̀чи*, *цвъа̀те*, *дръа̀нче* (МСб. XV. 8,—10.) то е вече доказъ, че русларци не са отъ сѣверна България; и наистина узнаваме отъ записвача на тия материали, Д. Ангеловъ, че селото е заселено прѣзъ 1879. г. отъ Одрински българи, което потвърдява и Милетичъ въ извѣстието си до Виенската академия отъ 1897. г. № XXIII, стр. 5. Такъвъ изговоръ владѣе и въ с. Ботево (по̀-прѣди Юшенли), Добричко, както се вижда отъ материалитѣ въ МСб. X. стр. 3—9: *съаи*, *мъасили*,

памъари, бъали, дувидъате, іулувъате, излъази, пъасен и пр. Па такъвъ изговоръ ще намѣримъ и по̀ на сѣверъ по Силистренско и по Добруджа дори до Тулча и винаги ще можемъ по него лесно да познаемъ колониститѣ отъ югоисточна България. Споредъ изговора на *ѣ* познаваме и сѣвернитѣ българи, заселени въ разни врѣмена по югоисточнитѣ краища, т. е. по Люле-Бургашко, Чорленско, Силиврийско, Чаталджа и Деркосъ — дори до самитѣ цариградски стѣни. За тѣзи български колонии срѣщаме хубави свѣдѣния у А. Шопова, най-напрѣдъ въ ПСп. XXI—XXII., стр. 480—500 (Българи подъ стѣнитѣ на Цариградъ), послѣ и на отдѣлно въ книжката му „Народностьта и езика на Македонцитѣ", Пловдивъ, 1888. г. (Българи около Цариградъ). Въ тоя си трудъ Шоповъ съобщава и седемь народни пѣсни отъ села Дели-Юнусъ и Чанакча (Чаталджанско), които ако са вѣрно записани, издаватъ сѣвероисточенъ изговоръ за *ѣ* (*невяста* — *невести*, *бяла* — *бели*, *лято* — *влезе*, *бя́да* — *бедили*; но забѣлѣжи: *седеж*, *държеж*!). Тия български села както и новитѣ заселения по Бургашко, Варненско и Добруджа, трѣбва наособено и всестранно да се проучатъ, защото са пълни съ интересъ не само откъмъ езиковна, ами и откъмъ обичайна и културна страна. На това проучване ще се помогне доста, ако г-да записвачитѣ на езични материали отъ тия мѣста даваха и кратки свѣдѣния за потеклото на тия българи, доколкото го е още запазила традицията. Важно е да знаемъ не само п р о и с х о д а на такива заселби, но и в р ѣ м е т о, когато са заселени, защото по такива данни сѫдимъ за развитието на фонетичнитѣ промѣни въ българскитѣ говори. Колко са важни говоритѣ въ Одринска Тракия, вж. интереснитѣ фолклорни и диалектни свѣдѣния, що ни даватъ, макаръ и на кратко, М. Арнаудовъ (Обичаи и пѣсни отъ Източна Тракия, АСп. IV) и П. Орѣшковъ (Българскитѣ села въ околностьта на Цариградъ, АСп. VIII).

Понеже безпрѣгласниятъ изговоръ на *ѣ* билъ по̀ прѣди общъ н а с и ч к и т ѣ и с т о ч н и г о в о р и, не ще бѫде чудно, ако се намѣрятъ и стари говори въ сѣвероисточна България, дѣто *ѣ* д а н е п р ѣ г л а с я прѣдъ меки срички. Такъвъ изговоръ срѣщаме напр. у п а в л и к я н и т ѣ по Никополско, Свищовско и Ловчанско (Горно и Долно-Павликѐни); ала най-

характерно е то у маджарскитѣ българи, които са пакъ павликяни, изселени прѣди двѣстѣ години отъ Крайдунавско. Но ако сички тия павликяни происхождатъ сѐ отъ едно мѣсто, т. е. ако са напросто разселени отъ най-стариятъ имъ центъръ — Пловдивско, както хубаво се догажда Милетичъ (СбМ. XVI—XVII, 406 и 409), лесно си обясняваме този изговоръ за *ѣ:* той е пакъ югоисточенъ изговоръ, свойственъ на съсѣднитѣ съ Пловдивъ родопски говори. — Непрѣгласенъ изговоръ на *ѣ* има и въ Орѐшане, Бѐленци и Дърмàнци, три села въ Луковитска околия, които по сѣка вѣроятность иматъ и тѣ нѣкоя връзка съ павликяни, макаръ днесь да се не броятъ за такива. Това се вижда отъ самитѣ имена на първитѣ двѣ села, които издаватъ хубаво и потеклото и по̀ напрѣжната вѣра на тия селяни: тѣ происхождатъ отъ свищовски двѣ села Бѐлени и Ореше, насѐлени и днесь отъ павликяни.

Непрѣгласено *ѣ* има и въ нѣколко Ловчански села. Такъвъ изговоръ забѣлѣзахъ най напрѣдъ въ материали отъ с. Гозница и Ба́овица — коледни пѣсни и благословии (МСб. VI, 3–7), дѣто срѣщнахъ: митьàши, урьàши, пьàіми, уфчàри, излитьàли, надпьàи, пьàиши. Този необикновенъ изговоръ за Ловчанско ме заинтересува много, та поискахъ свѣдѣния отъ г. К. Матевъ, историко-филологъ и учитель въ Ловечъ, който ми достави още много примѣри за непрѣгласено *ѣ* (нам'àри, цъфт'àши, ни см'ай, напр'àш, пл'àвник, кус'àти-косѣте! с'àмиту, нид'àл'а, др'àнки, м'л'àчна, цип'àници), както и други езикови данни (членъ *а,* суфиксно ударение у аориста), отъ които се вижда, че и тоя говоръ не е сѣвероисточенъ, макаръ и да се не знае, кога е заселено това село съ южни българи. Южнобългарскиятъ происходъ на това село виждамъ и въ коледнитѣ му пѣсни и благослови, които се спосрѣщатъ съ такива пѣсни и благословии отъ Варненски села, заселени съ тракийци (вж. Мсб. XV, 7—10—11 отъ с. Русларъ). Такива села въ Ловчанско са още Продимчѐц и Скòбельово.

Непрѣгласено *ѣ* се срѣща още въ говора на българитѣ по Добруджа (Тулча, Бабадагъ), Бесарабия и Южна Русия (Херсонска Губерния); но понеже знаемъ, че тия българи са

изселени въ разни врѣмена, кое отъ сѣверна, кое отъ южна България, лесно ще си обяснимъ и тука този изговоръ. Още повече, той ще ни служи и за сгоденъ бѣлѣгъ да различаваме, кои колонисти са отъ сѣверна България, кои отъ Тракия.[1])

Непрѣгласенъ изговоръ за ѣ се срѣща въ Шуменско, особено въ Съртскитѣ села, които коллега Милетичъ смѣта за старо население въ оня край. Доколко е то наистина старо население за сѣвероисточна България, вж. моитѣ доводи въ МСб. XX, Диалектни студии и пр., дѣто разгледвамъ подробно шуменския говоръ откъмъ фонетична, морфологична, лексикална и акцентна страна и намирамъ въ него толкова много южнобългарски свойщини, че не бива и да се съмнѣваме, какво шуменскиятъ говоръ е силно прѣмѣсенъ съ говори отъ рупско-родопски краища. Това мое твърдѣне ще се подкрѣпи, увѣренъ съмъ, съ още много доказателства, било езикови, било фолклорни, стига само да се продължи сравнението и за напрѣдъ.

На край нека споменемъ и това, че както западниятъ прѣгласенъ изговоръ на ѣ е твърдѣ старински, понеже го намираме още въ бълг. паметници отъ XIII вѣкъ, тъй сѫщо и сѣвероисточниятъ полупрѣгласенъ изговоръ за ѣ не ще е тъй ново явление, защото го намираме въ езика на седмо-

[1]) Непрѣгласено ѣ се срѣща и по Срѣдногорскитѣ говори, които са инакъ сѣвероисточни; тѣ са обаче твърдѣ ограничени случаи, които дължатъ происхода си на послѣшна аналогия; тъй напр. често се чува отъ коприщяни да изговарятъ: гуля̀ми намѣсто голѐми, видя̀ли намѣсто видѐли, бя̀ли намѣсто бѐли — а то на-сигуръ подъ влияние на другитѣ форми, дѣто ѣ си е правилно 'а; сирѣчъ, — както м., ж. и ср. р. ед. число гуля̀м, гуля̀ма, гуля̀мо — тъй и мн. ч. гуля̀ми. Аналогиченъ изговоръ на ѣ има и въ Кулско у нѣколкото села съ източнобългарско население, а именно Кула, Бо̀йница, Гулема̀ново, Шйшенци, Изво̀р-махала, па и оттатъкъ границата въ Зайча̀ръ и Велйки-Изворъ, както може да се види отъ пѣснитѣ, що ги съобщава С. Дацовъ, ПСп. кн. XXIII — XXIV (попяле, седянки) и както се увѣрихъ самъ слушайки на Д-ръ Недкова майка му, Стана Петрова, родомъ зайчарка, отъ която си записахъ: сеѓа̀ле, виѓа̀ле, кя̄н — тѣхен, гуля̀ми; за Кулско пъкъ сѫдя пакъ по свои материали и по свѣдѣния отъ г. Д-ръ Цѣнова, родомъ отъ с. Бойница: невя̀сти, ѓа̀лби (дѣлби), заня̀ле, гуля̀ми, връвя̀ле, не шкя̀ле (не щѣли). Отъ примѣритѣ се вижда ясно, че непрѣгласениятъ изговоръ за ѣ се срѣща сѐ въ множествено число, явенъ бѣлѣгъ, че явлението е ново; инакъ тия говори пазятъ хубаво сѣвероисточното правило за ѣ: мѐсец а не мя́сец, прѐсен, тѐсен, леха̀, звезда̀, стена̀, даже и двѐ, злѐ, добрѐ и пр. Значи и тукъ не може да става дума за старъ, непрѣгласенъ изговоръ на ѣ.

градскитѣ българи, а тѣ са го занесли отъ сѣвероисточна България въ XIII или XIV вѣкъ. Ако сега тази фонетична особеность е била свойствена на сѣвероисточнитѣ говори отъ толкози ранна епоха, то е имало доста врѣме да проникне навредъ по сѣвероисточната область и да внесе общо изравнение на говоритѣ откъмъ тая страна, тъй че да исчезнатъ сички стари острови въ сѣвероисточна България тъкмо тъй, както са исчезнали въ западната половина. Споредъ това, както сѣвероисточниятъ изговоръ на ѣ по сѣверозападнитѣ краища смѣтаме сега за прѣнесенъ отъ ново врѣме, тъй и непрѣгласениятъ изговоръ по сѣвероисточна България трѣбва да смѣтаме за прѣнесенъ отъ южни краища.

Другитѣ подробности по распрѣдѣлбата на българскитѣ говори възъ основа на ѣ вж. отчасти МСб. XVIII (Прѣгледъ върху българскитѣ говори), а още по̀ подробно ще бѫдатъ изложени въ специалната часть на Историческата българска граматика и въ Диалектологията. Но тука смѣтамъ за умѣстно да кажа още нѣколко думи, за да оправдая дѣлбата на три, що я приемамъ възъ основа на ѣ.

Имайки прѣдъ видъ, че между голѣма часть источни и западни говори единствена разлика е само изговорътъ на ѣ, то сѫщиятъ бѣлѣгъ би билъ достатъченъ да служи за отлика между двѣтѣ источни групи говори помежду имъ. Но за да се не види нѣкому тая дѣлидба недоволно обоснована, ще кажа, че освѣнъ изговорътъ на ѣ има и други разлики между сѣверната и южната часть на источнобългарската половина, които разлики ни даватъ още по̀ голѣмо право да говоримъ за сѣвероисточни и югоисточни говори като за двѣ цѣлокупности, бихъ рекълъ даже, като за двѣ нарѣчия.

Тъй освѣнъ по ѣ югоисточнитѣ говори се отличаватъ отъ сѣвероисточнитѣ по изговора на неударено а и є: докато въ сѣвероисточнитѣ говори по горѣописаната говорна граница неударено *а* гласи било съвсѣмъ като *ъ*, било поне доста тъмно, то въ югоисточнитѣ неударено *а* не само че не потъмнява, но и *ъ* (*ѫ*, *ъ* или *ь*) се изяснява въ *а*. Тъй сѫщо и неударено *е* (особено пъкъ *е*, произлѣзло отъ ь и ѧ) се не редуцира въ *и*, а или запазва чистия си гласежъ, или пъкъ прѣминува въ меки ъ, ʼа.

Друга и то твърдѣ очебийна разлика намирамъ и въ ударението, което въ южнитѣ говори е повече отметнато, отколкото въ сѣвернитѣ. Отметнато е то: 1) въ 1 л. сег. вр. у глаголитѣ: мѐта, ѐра, да прѐмета, да ѝзора; 2) въ повелит. наклонение: мѐти, ѐри! 3) отметнато е то и въ множ. число у много сѫществителни женски родъ: жѐни, ѐвци и пр.

Отличителна черта е и ясното *а* у сѫщ. ж. р. като стенà, върбà и пр. намѣсто обикновената сѣверна форма стенѫ, върбѫ. Тукъ обаче трѣбва да забѣлѣжа, че ясниятъ изговоръ на тая форма засѣга доста на сѣверъ — макаръ и въ повече случаи да се дължи сѐ на южно влияние.

Югоисточнитѣ говори се познаватъ и по нѣколко характерни форми: 1) аор. форма *ъх* намѣсто *ох*: рѐкъх, рѐкъхме, рѐкъхте, рѐкъха; 2) повел. накл. 2 л. мн. редомъ *-ите*, а не *-ете*; мѐлите, слỳжите, рѐчите. 3) Перф. причастие на *лъ* мн. ч. изглася на *ли*, а не на *ле*: дошли, били, а не дошлѐ, билѐ; 4) Южнитѣ говори употрѣбяватъ суфиксъ *-овамъ*, намѣсто *-увам* у глаголитѣ: царѐвам, гладѐвам; 5) личното мѣстоимение *аз* не употрѣбяватъ, а казватъ *я*. А пò вѫтрѣшнитѣ югоисточни говори (срѣднородопскитѣ) иматъ още и други особености (дател. падеж., троенъ членъ и пр.) за които вж. Диалектни Студии (МСб. XX) и пò долу.

Югоисточнитѣ говори заематъ цѣла четвъртина отъ българската говорна область и се распадатъ на много подговори отъ които петь са описани доста подробно въ книгата на Милетича Die Rhodopemundarten. Тамъ се потвърдява онова, що казахъ (вж. Арх. Мн. I), а именно, че върху каквато основа и да ги дѣлимъ, принудени сме да приемемъ за тѣхно срѣдище Родопскитѣ планини по цѣлиятъ имъ просторъ отъ истокъ къмъ западъ, та и да отдѣлимъ това срѣдище отъ останалитѣ югоисточни говори като сѫщински прѣдставител на нѣкогашно едно цѣлокупно югоисточно нарѣчие. И понеже говоритѣ въ това срѣдище, което смѣтамъ като ядка на югоисточното нарѣчие, се простиратъ сѐ по Родопскитѣ планини, право е да ги наречемъ сѫщи родопски говори.

Около тия срѣдищни родопски говори се редятъ много други говори, които се различаватъ както отъ сѫщинскитѣ

родопски, тъй и помежду си; но понеже и тѣ са сѐ югоисточни, т. е. говори съ непрѣгласено *ѣ*, азъ имъ давамъ общо име рупски говори, като обобщавамъ племенното или мѣстно название рупци, за да получа единъ терминъ, който ми е потрѣбенъ. Това обобщение впрочемъ не приехъ туку тъй произволно, а го основахъ върху наблюдения, черпени въ самата область на тия говори. Пѫтувайки по южна България, именно по Пазарджишко, Пловдивско, Чирпанско, Старозагорско, Ямболско, навредъ забѣлѣзахъ, че кога кажатъ „тѣ са рупци“, или „тѣ говорятъ по рупски“, разбиратъ хора, които изговарятъ *ѣ* непрѣгласено. И кога попитахъ, „ами какъ говорятъ тия рупци“, тѣ непрѣмѣнно ще ми кажатъ, покрай друго, че говорѣли: недяля, мясец, пяеш, сяме и пр. Споредъ това въ южна България название „рупци“ вече не означава само едно опрѣдѣлено племе или единъ опрѣдѣленъ говоръ, а обема разни племена и разни говори, обаче говори съ общо свойство — непрѣгласено *ѣ*. Ето защо и азъ поемамъ тоя терминъ и го употрѣбявамъ, за да означа съ него сички други югоисточни говори (извънъ родопскитѣ. Название рупци, рупски въ тази му употрѣба не свързувамъ съ никаква мѣстность, тъй както и самото южнобългарско население го употрѣбява, безъ да го отнася къмъ една опрѣделена мѣстность или племе. Споредъ това за мене са рупски говори не само ония, които се простиратъ на сѣверъ отъ Родопитѣ, а и ония, които се простиратъ на истокъ по Малко-Търновско, Лозенградско, Одринско, наравно както и ония, що заематъ бѣло-морското равнище, па и говоритѣ по Сѣрско и Солунско, както и мървашкитѣ говори по Неврокопско — стига само да иматъ основната своя отлика — непрѣгласено *ѣ*.

Родопскитѣ говори, като пò прибрани въ срѣдата могатъ и пò сгодно да се разгледватъ като цѣлокупно цѣло, докато рупскитѣ говори, бидейки пръснати на пò голѣмъ просторъ около родопскитѣ, иматъ и повече и пò голѣми различия помежду си, та и мѫчно се поддаватъ на класификация.

Родопскитѣ говори иматъ една характерна общность, която ги съединява въ едно пò тѣсно диалектно цѣло и по която лесно се отличаватъ отъ околнитѣ си рупски говори; именно у тѣхъ тъмнитѣ гласни **ѫ**, **ѧ**, **ъ**, **ь** са изравнени

помежду си тъй, че какъвто изговоръ има една отъ реченитѣ гласни, такъвъ сѫщи иматъ и останалитѣ три — съ тая само разлика, че ѫ и ъ се рефлектиратъ твърдо, а ѧ и ь — палатално. И споредъ това, въ каква гласна са изравнени четиртѣхъ тъмни звукове, можемъ хубаво да отдѣлимъ нѣколко типа родопски говори, или по-добрѣ, подговори, защото, за право речено, друга разлика помежду имъ почти нѣма. Споредъ досегашнитѣ си данни различавамъ петь замѣни за старобългарскитѣ тъмни гласни подъ ударение въ родопскитѣ говори, и то една тъмна и еднаква съ общобългарския звукъ *ъ*, двѣ полуясни, които ще означа съ ŏ и ã наспоредъ това, дали прѣобладава въ тѣхъ звукъ *о* или *а* и най-сетнѣ двѣ съвсѣмъ ясни замѣни *о* и *а*. Първата замѣна *ъ* не е въ сѫщность никаква замѣна, а репрезентира стария, споредъ мене, изговоръ на тия гласни; вторитѣ двѣ замѣни ŏ и ã са прѣходни и произлѣзли отъ стремежъ на езика да мине къмъ ясни гласни; а останалитѣ двѣ замѣни *о* и *а* прѣдставятъ крайно слѣдствие отъ тоя стремежъ. И тъй различаваме въ сѫщинскитѣ родопски говори:

1) **ѫ** и **ъ** — ъ; **ѧ** и **ь** — ′ъ: мъка, бъз; гл′ъдам, л′ъсну.
2) **ѫ** и **ъ** — ŏ; **ѧ** и **ь** — ′ŏ: мŏка, бŏз; гл′ŏдам, л′ŏсну.
3) **ѫ** и **ъ** — ã; **ѧ** и **ь** — ′ã: мãка, бãз; гл′ãдам, л′ãсну.
4) **ѫ** и **ъ** — о; **ѧ** и **ь** — ′о: мока, боз; гл′одам, л′осну.
5) **ѫ** и **ъ** — а; **ѧ** и **ь** — ′а: мака, баз; гл′адам, л′асну.

Отъ тия петь замѣни за тъмнитѣ гласни първата (*ъ*—′*ъ*) се срѣща повече въ сѣвернитѣ и източни Родопи, докато другитѣ четири се распрѣдѣлятъ по останалитѣ Родопски краища, именно заематъ срѣднитѣ, западни и южни Родопи. И понеже околнитѣ рупски говори иматъ се по тъмна замѣна за *ѫ*, то излиза, че родопскитѣ говори съ изговоръ ŏ, ã, *о* и *а* за **ѫ** са обиколени отъ тѣхъ тъкмо тъй, както централнитѣ говори въ западно Българско съ ясното си *а* за **ѫ** стоятъ посрѣдъ говори съ тъменъ изговоръ на *ѫ*. Значи и на истокъ, както и на западъ, се е наченало самородно изяснение на тъмнитѣ гласни; но докато въ централнитѣ говори това явление се захваща и свършва по рано, на истокъ то като че подипърва сега начева и туку-що се проявява въ

отдѣлни гнѣзда, още несъединени помежду си. Освѣнъ това въ централнитѣ говори изяснението на гласнитѣ става на два пѫти (първа вокализация: ъ = *o*, ь = *e*; втора вокализация ѫ = *a*), докато родопското изяснение на тъмнитѣ гласни става изведнъшъ — ако не броимъ суфиксното ь = *e*, което и въ родопскитѣ говори е плодъ на първична вокализация. За изговора на *ȇ* и *ā* вж. пò долу въ отдѣла за ѫ.

Покрай общото изравнение на тъмнитѣ гласни родопскитѣ говори се свързуватъ помежду си и съ обща употрѣба на дателенъ падежъ и на троенъ членъ.[1])

И както въ сѣвероисточната область има тукъ-тамъ югоисточенъ изговоръ за ѣ, тъй и въ югоисточната (родопска) область има говори, дѣто *ѣ* се изговаря почти като *e*. Тукъ не мисля ония сравнително нови български поселища по Одринско, Чорленско, Чаталдженско и пр., за които говорихъ пò горѣ, а имамъ прѣдъ видъ ония сѫщи родопски говори, които заематъ ужъ централнитѣ Родопи, а отиватъ съ изговорътъ на ѣ въ разрѣзъ съ другитѣ югоисточни бълг. говори; а тѣ не са и нови, защото по сичко друго приличатъ на останалитѣ родопски говори, само прѣгласътъ на ѣ ги дѣли отъ тѣхъ. Такива говори са освѣнъ Чепинскиятъ, който бидейки на граница между източнитѣ и западнитѣ бълг. говори може откъмъ ѣ да се смѣта за западенъ, още и нѣкои говори по Рупчосъ и Ахъръ-Челеби. И наистина, срѣщаме въ много материали отъ тая область ѣ отбѣлѣзано съ *e*, *ъe* или *ẹ*. Още Славейковъ бѣлѣжи въ „Наука“ год. II стр. 560 подъ една пѣсенъ отъ Широка-лѫка, че широко-лѫчане подражаватъ по изговоръ на ѣ чепинци, т. е. изговарятъ го по западно-български като *e*; но въ обнародванитѣ материали отъ тия

---

[1]) За источнобългарскитѣ говори можемъ сега да посочимъ двѣ хубави монографии на нѣмски отъ проф. Милетичъ: Das Ostbulgarische (Виена, 1903) и Die Rhodopemundarten (Виена, 1912 г.), въ които са разгледани сички пò важни говори откъмъ фонетична и морфологична страна. Макаръ че има помежду ни тукъ-тамъ несъгласия въ тълкуването на нѣкои фонетични и други въпроси, мога пакъ да кажа, че откъмъ фактическа страна изслѣдванията на моя коллега върху источнитѣ говори хубаво потвърдяватъ почти сичко, що съмъ казалъ за тия говори, па тъй сѫщо и по въпроса за ѣ — макаръ и да не съмъ обходилъ като него сички тия мѣста. А пъкъ разлика въ схващането и тълкуването на езиковни въпроси ще има, разбира се, и у насъ, както е имало и ще има навредъ — стига само отъ това да не произлизатъ излишни огорчения помежду ни.

мѣста, намираме често покрай *е* или *ѣе* и *еа*, *'а* или *е''* — вече споредъ каквото означение си е усвоилъ записвачътъ или съотвѣтната редакция. Най-много материали отъ Рупчосъ има обнародвани въ Министерския Сборникъ и въ списанията на Шишкова „Родопски Старини“ и „Славиеви Гори“. Като оставимъ на страна разнитѣ означения на родопското ѣ, за които ще говоримъ по̀ долу, а гледаме само, какъвъ е главниятъ елементъ на тая гласна — *е* ли или *а* — виждаме, че само въ малко народни материали отъ Рупчосъ е прокаранъ послѣдователенъ изговоръ за ѣ; т. е. докато очакваме поне отъ едно и сѫщо мѣсто да намѣримъ сѐ еднакъвъ изговоръ, то наопаки срѣщаме покрай по̀ обикновеното *е* или *ѣе* още и означения, въ които явно личи елементъ *а* въ прѣдаването на ѣ. Послѣдователенъ прѣгласенъ изговоръ за ѣ отъ Рупчосъ намираме освѣнъ въ двѣ пѣсни отъ Широка-лѫка, що ги обнародва̀ стариятъ Славейковъ („Наука“, год. II, стр. 559—560), още и въ МСб. I, 36 отъ Върбово, ibid 37 — отъ Широка лѫка, ibid 90 — отъ Колибакъ, Сулица, 92 — Чепеларе; МСб. II, 29 — отъ Широка-лѫка, 77-78 отъ — Чуренъ (Скобелево), МСб. III, 38 — отъ Чепеларе, ibid 138 — отъ Чепеларе и Хвойна, а тъй сѫщо донѣкѫдѣ отъ „Рупчосъ“ МСб. VIII, 137 — 141; въ МСб. II, 65 — отъ Павелско, МСб. XI, 163 — отъ Орѣхово и МСб. XVI — XVII, 384 отъ Чепеларе; инакъ сичкитѣ обнародвани материали отъ Рупчосъ съдържатъ покрай обикновеното *е* или *ѣе* за ѣ още и въ много случаи непрѣгласено *ѣа* или *еа*: вж. „Наука“ год. II, стр. 561—568, една пѣсень отъ Хвойна и двѣ отъ Павелско — вредомъ ѣ=*я*; МСб. I, 48—49 отъ Широка-лѫка: *бьаха*, *бьалчина*; МСб. II, 55 — отъ Широка-лѫка: *ia* (бѣ), цв*ia*теха, зр*ia*еха; Мсб. VII, 138 — отъ Чепеларе и Хвойна: гол*ьа*м, сн*ьа*к (снѣгъ), б*ьа*л; ibid 214, отъ Хвойна: др*ьа*н, л*ьа*гам, пол*ьа*нка; МСб. II, 40, отъ Павелско, почти вредомъ ударено ѣ *ьа*: в*ьа*тре, гн*ьа*ве; МСб. XII, 260 - 261 — отъ Ситово, често *ѣа* или *еа*: кул*ᵉа*на, пул*ᵉа*на, бъ*ᵉа*га, двъ*ᵉа*, умр*ьа*лу, л*ьа*бец; МСб. XVI — XVII, 384, отъ Чепеларе: т*ᵉа*х, в*ᵉа*нец, зат*ᵉа*гат; ibid отъ Орѣхово, вредомъ ѣ=*ѣа* или *еа*. А тъй сѫщо и въ Шишковитѣ списания „Родопски Старини“ и „Славиеви гори“, колкото материали има отъ Рупчосъ, сичкитѣ са съ непрѣгласено ѣ. На-

онаки, приема се обикновено, че въ Ахъръ-Челеби владѣе вредъ еднаквъвъ изговоръ за ѣ, и то непрѣгласенъ (*еа*), но въ обнародванитѣ отъ тамъ материали често срѣщаме тъкмо такъвъ прѣгласъ, какъвто се приписваше до сега само на Рупчоски говори. Такъвъ изговоръ намираме въ материали отъ села: Пашмаклѫ, Картилѫ, Пюскюллиѐ (МСб. II, 217), Долно-Дере-кьой (МСб. XVI—XVII, 335), Левочево (МСб. II, 219), Долно-Райково (МСб. II, 221, Ил. Сб. 60—61), отъ Устово (МСб. II, 219), и отъ градецъ Смилянъ (МСб. XVI—XVII, 337). Би трѣбало, значи, или да разширимъ границитѣ на тоя островъ, дѣто ѣ е *е*, или пъкъ ако между говоритѣ съ прѣгласенъ изговоръ нѣма топографска връзка, да се изслѣдватъ откъмъ тая страна поотдѣлно. Милетичъ (Rhod M. 107) приема за централнитѣ родопски говори (Ахъръ-Челеби) изговоръ ӓ и *'а*, а за Широко-лѫшкия говоръ който вмѣстя въ особена група, приема троенъ изговоръ ӓ, ѐ и *е* — въ зависимость отъ положението (RhodM. 179), обаче отъ примѣри като: бѐл, лѐто, лѐп, додѐло, млѐко, врӓме, разболӓхмѐ сӑ (вж. ibid. 180), изглежда, че положението на ѣ не играе роля, а имаме работа съ индивидуални изговори и схващания. Въ връзка съ прѣгласеното ѣ по родопскитѣ говори нека кажем: 1) че този изговоръ е свойственъ повече на помашкото население, отколкото на християнското; 2) че тоя прѣгласенъ изговоръ не досѣга само ѣ, а сѣко смекчено *а* (*а* слѣдъ j или слѣдъ *ж*, *ч*, *ш*); тъй че споредъ този изговоръ ще се каже не само: м*е*сто или м*ье*сту, с*е*нка или с*ье*нка, гул*е*м или гул*ье*м и пр. но и: *ие*це намѣсто *н*ице, офч*е*р нам. овч*а*р, ж*е*лну намѣсто ж*а*лно, падиш*е*х намѣсто подишах и пр.

Имайки прѣдъ видъ, че подобна генерализация въ западнитѣ български говори нѣма (освѣнъ донѣкѫдѣ въ Кукушко-Воденско), докато въ източнитѣ тя е обикновена (срв. въ самитѣ Родопски говори: м*еа*сто — Ст*еа*ун, въ сѣвероизточнитѣ говори: м*'а*сто — ч*'а*кам, въ Солунскитѣ говори (споредъ Облака, Maced. Stud. 28): gol'äm — č'äkam, идваме до заключение, че рупченскиятъ прѣгласъ на ѣ нѣма нищо общо съ западнитѣ бълг. нарѣчия, а си е настаналъ независимо отъ тѣхъ и то въ сравнително по̀ ново врѣме. Ето защо и чепинскиятъ говоръ,

дѣто само ѣ се прѣглася, а не изобщо сѣко ′*а* или *ja*, трѣба да се числи къмъ западно-българскитѣ говори — разбира се само откъмъ ѣ, защото по другитѣ си признаци той си е пакъ „родопски“ говоръ; тъй че рупчоския говоръ ще смѣтаме като осамотенъ островъ между югоисточни говори, ала не западенъ.

Особено мѣсто между источнитѣ говори ще трѣба да опрѣдѣлимъ за разложкия говоръ, който по самото си географично положение заема срѣда между источнитѣ и западнитѣ говори, па и по изговорътъ на ѣ се допира до тритѣ главни български говори, т. е. до сѣвероисточно-, югоисточно- и западно-български. И наистина изговорътъ на ѣ по разложки е широко, твърдо *е* или по̀ добрѣ *ae*, което се приближава доста до сѣверо-западното произношение на ѣ. А понеже това *ae* не прѣглася, т. е. еднакво се изговаря и прѣдъ твърди и прѣдъ меки срички, разложкиятъ говоръ прилича и на югоисточнитѣ говори, отъ друга страна се допира пъкъ и до сѣвероисточнитѣ говори съ това, че неударено ѣ по разложки не гласи *ea*, както въ по вечето югоисточни говори, а се изговаря като чисто *е*, както въ источнитѣ централни говори; впрочемъ откъмъ тая страна то има на себе си еднакви говори и въ сама югоисточна България. Но освѣнъ по ѣ разложкиятъ говоръ, стои по̀ близу до источнитѣ (родопски) говори и по изговорътъ на неударено **о** *у*, докато съсѣдниятъ западенъ говоръ, напр. Горно-Джумайскиятъ, колкото и общо да има съ разложкиятъ, обаче неударено **о** у него си е пакъ **о** и само рѣдко-рѣдко минува въ *у*.

Распрѣдѣлението на источнитѣ говори споредъ ѣ можемъ продължи и по̀-нататъкъ; но разбира се ще влѣземъ въ подробности, които засѣгатъ по̀ дълбоко въ диалектологията. Тъй забѣлѣзваме, че не сички сѣвероисточни говори еднакво прѣгласятъ ѣ и не сички еднакво изговарятъ неударено ѣ. Голѣма часть отъ тѣхъ прѣгласятъ напр. освѣнъ сѣко срѣдословно ѣ, но и сѣко краесловно ударено ѣ: добрѐ, злѐ, двѐ; така още въ седмиградско-български. Други, наопаки задържатъ първоначалниятъ изговоръ и на крайно ѣ: добр′а, зл′а, дв′а (Сливненско, Герлово, Свищовско). А откъмъ изговоръ на неударено ѣ сѣвероисточнитѣ говори показватъ тия различия:

едни отъ тѣхъ изговарятъ неударено ѣ като чисто *е*; такива са говоритѣ по̀ близу къмъ западната область, именно ония говори, които не редуциратъ изобщо гласнитѣ; такива са говоритѣ, които обикновено наричаме срѣдногорски и които М. Ивановъ съвсѣмъ добрѣ ограничава и раздѣля въ статията си „Приносъ къмъ изучването на българскитѣ диалекти", (ПСп. XIV, 400). Но освѣнъ у срѣдногорскитѣ говори ясенъ изговоръ за неударено ѣ срѣщаме и въ Тетевенска околия, която почти цѣла пада къмъ източнобългарски, подиръ това източната часть отъ Луковитска околия и западната отъ Ловчанска и Троянска и най-сетнѣ селата отъ Плѣвненска околия съ източенъ изговоръ за ѣ. Съ една дума чисть изговоръ за неударено ѣ владѣе надлъжъ по границата за ѣ и об'ема изобщо сички ония говори, въ които нѣма редукция. Другата и много по̀ голѣма часть отъ сѣвероисточна България показва неясенъ изговоръ за неударено ѣ, изговоръ който въ много наши сбирки се бѣлѣжи на-просто съ *е*. но, по̀ вѣрно би се означило съ меко 'ъ: мл'ъкар, прол'ът-защото е напросто редукция на 'а. При това различаваме пакъ говори съ постояненъ изговоръ на ѣ безъ ударение като 'ъ, както що са повечето крайни сѣвероисточни говори, — и говори, които иматъ двойна замѣна за неударено ѣ: 'ъ кога е стои слѣдъ ударена сричка, пъкъ *и*, кога е прѣдъ ударена сричка: про̀л'ът но млика̀р (както що се говори по Сливненско, Старозагорско, Добричко, Троянъ, Търново); и сетнѣ говори, дѣто пъкъ струва обратно правило за неударено ѣ: прѣдъ ударение — ъ, а слѣдъ ударение = *и*: гн'ъздо̀, зв'ъздѣ, к'ъсто̀ — зѝми, лѐти, както що е въ Котелъ. Разбира се, това са тънкости, за които ще бѫде по̀ на широко дума, кога изучаваме на особено тия говори.

Имайки прѣдъ видъ изговора на неударено ѣ, ще трѣбва да различимъ и въ южната половина отъ източна България нѣколко говора, а прѣди сичко двѣ групи: 1) говори, въ които ѣ се изговаря еднакво неударено, както и съ ударение; такива са повечето срѣдно-родопски говори, дѣто ѣ = ᵉ*а*; 2) говори, въ които неударено ѣ *е*; такива са и тукъ, както и въ сѣвороисточна България, пакъ ближнитѣ до границата съ западна България говори, въ

които нѣма изобщо редукция, именно говоритѣ по Разложко, Неврокопско, Мелнишко и донѣйдѣ въ Демиръ-хисарско и Сѣрско; обаче оттамъ нататъкъ дори до Солунско, дѣто идатъ на срѣща отъ западъ говори съ редукция (воденско-кукушки), изговорътъ на неударено ѣ се измѣня споредъ това, кѫмъ кѫдѣто клони говорътъ и по другитѣ си свойщини; затова въ солунскитѣ села намираме разни застѫпници за неударено ѣ: *е*, *'а* или *ᵉä*, па даже и *и*. Въ Сухо напр. прѣобладава *'а* споредъ МСб. IV., 188—189: услъап*ъа́*, сѐтп*ъа*, свѐт*ъа*ха, гȍр*ъа*, зв*ъа*здàта, д*ъа*тѝнья; подобенъ изговоръ владѣе и въ Зарово и Висока споредъ примѣритѣ у А. Стоилова въ Псп. LXI, наведени зарадъ носовки, но, види се, съ нѣкои нюанси, защото Стоиловъ бѣлѣжи: мᵉäсѐнчѝна, ала — кѫмпäхми. Облакъ (Maced. Stud. 25) въ фонетичната си изтъщеность чулъ четири вида ѣ въ Сухо: *'ä* и *aᵉ* за ударени срички (мл'äку, бᵉáла) и *ë* и *e* — за неударени (ȍрёх. м*е*сечина — ýтр*е* нѐтр*е*). Въ с. Айватово, дѣто се забѣлѣзва силно влияние отъ кукушкия говоръ, неударено ѣ гласи ту *и* ту *е*: в*и*руваш, б*и*льàши, хȍд*и*ши, чѝн*и*ше (имперф.), фл*и*зѐ, с*и*чѐ (аор.), ус*е*тѝ (МСб. IV, 189). Въ пѣсеньта отъ Айватово (МСб. VI, 29), макаръ записана отъ Д. Матова, невѣрно е прѣдадено ѣ (ударено и неударено) чрѣзъ *е*, па и самата пѣсень не е айватовска. Киречкьойскиятъ говоръ върви по свой пѫть и откъмъ ѣ; ако са вѣрно записани двѣтѣ приказки оттамъ въ Солунски книжици II, 40 — 44, ударено ѣ по тоя говоръ звучи ту *'а*, ту *е*: пов*ел'á*, б*я*гаше, ня̀кой, врѐме, бѐла, недѐля; а неударено — повече като *е*, но и като *и*: 'пàсеха, сѐтне, вѝдел, излезѐха, фл*и*зѐ; забѣлѣжки още: ȕтр*а*, хрàн*а*ха, намѣсто хран*ѣ*ха; тъй че изобщо въ Солунско имаме диалектични смѣсици и откъмъ ѣ тъкмо тъй, както и откъмъ други фонетични и морфологични признаци.

До тукъ говорихме за ѣ като за гласна, която споредъ ударението и положението си има промѣнливъ изговоръ по източнитѣ говори. И понеже цѣльта бѣше да прокараме извѣстно распрѣдѣление на източнитѣ говори тъкмо по това

имъ хариктерно свойство, то се и не обзирахме твърдѣ върху сѫщинскиятъ изговоръ на ѣ, та и не го опрѣдѣляхме точно. Сега би трѣбвало да кажемъ нѣколко думи не само върху това, какъ точно гласи ѣ по сѣки говоръ отдѣлно, ами и да поставимъ нѣкои упѫтвания, като какъ би трѣбвало да се означава то най правилно въ материалитѣ отъ источно Българско. Тава се налага толкозъ повече, имайки прѣдъ видъ разнообразното и често пѫти неправилно означение на тоя звукъ въ источнобългарскитѣ народни умотворения.

За да схванемъ добрѣ изговора на ѣ по источнобългарски, та да можемъ слѣдъ това сполучливо, да го прѣдадемъ на писмо, трѣбва да обръщаме внимание на двѣтѣ му съставни части, а тѣ сѫ: 1) гласната, която замѣня старобългарското ѣ и 2) палаталниятъ елементъ, който придружава обикновено тая гласна, вслѣдствие на което прѣдстоещата съгласна се изговаря смекчено. Като оставимъ на страна малкото ония говори, дѣто неударено ѣ се изговаря като *и*, за което никой не ще се подвоуми, какъ да го отбѣлѣжи, то изговорътъ на ѣ по источнобългарски се движи отъ ʼ*а* до ʼ*ъ* по сички нюанси на гласната и смекчението ѝ. Затова, искаме ли да разберемъ точниятъ изговоръ на ѣ, та и споредъ това да му дадемъ точно означение, гледаме прѣди сичко, каква е гласната, която се чува като вокаленъ елементъ намѣсто ѣ и подиръ туй внимаваме, каква е мекотата на съгласната, ще стои прѣдъ ѣ.

Да захванемъ най-напрѣдъ съ изговора на ударено ѣ. Главниятъ и сѫщественъ изговоръ на ударено ѣ по источнобългарски (изобщо) е чисто и отворено *а*, прѣдшествано съ палаталенъ елементъ, който въ сѣвероисточнитѣ говори е пò тѣсенъ, а въ югоисточнитѣ — пò широкъ, т. е. въ сѣвероисточнитѣ говори *а* стои като че пò близу до смекчената съгласна, а въ югоисточнитѣ, сирѣчъ родопскитѣ говори, като че между съгласната и *а*-то има едно кратко *е*, което и прави изговорътъ на ѣ по тия говори широко и малко провлѣчено. Но като казвамъ, че сѣвероисточното ʼ*а* за ѣ стои по близо до меката съгласна, нека се не разбира пъкъ. че съгласната е тъй палатализирана, както що сѫ напр. сръбскитѣ *љ* и *њ*, а наопаки, бихъ рекълъ, че при изговора

на ударено ѣ по източно като че прѣдходната съгласна си остава пакъ твърда и мекотата стои свободна между гласната и съгласната: **млѣко, лѣто, нѣкто, нѣмъ,** изговорени по сѣвероисточно-български, не звучатъ нито мл*ј*ако, л*ј*ато, н*ј*акой, н*ј*ам, нито пъкъ мљако, љато, њакоj, њам, а мл'ако, л'ато, н'акой, н'ам, т. е. тъй като че нѐ *л*-то или *н*-то се смекчаватъ, а като че само *а*-то се изговаря смекчено.

За означение не сѣвероисточното ударено ѣ записвачитѣ у насъ са употрѣбявали, па употрѣбяватъ и днесъ, разни способи. Като не броимъ етимологичното означение на тоя звукъ посрѣдствомъ старобългарския му знакъ ѣ, както го намираме у първитѣ наши записвачи, напр. у Раковски (Показалецъ, Българска старина и пр.), то пó обикновенитѣ фонетични означения за сѣвероисточно ударено ѣ са: *я, ꙗ, їа,* и *ъа.* Тия сичкитѣ означения криятъ у себе си се единъ и сѫщи звукъ, който е прѣдаденъ най-добрѣ съ послѣдната комбинация *ъа*, т. е. тъй, както се означаваше той още отъ първо врѣме въ Министерския Сборникъ; но покрай него допущани са биле волно или неволно и другитѣ три означения. За другитѣ сборници и списания да не говоримъ, защото въ тѣхъ владѣе сѫщо разнообразие. Но покрай тия сѐ несъвършени означения още въ първо врѣме отъ нашия свободенъ животъ се явяватъ нѣкои научни работи, дѣто се въвежда и пò научно означение на звуковетѣ, та и на ѣ — посрѣдствомъ омекчителенъ знакъ ' (вж. А. Теодоровъ, ПСп. IV, 116). Тъй означихъ и азъ ѣ както въ студиитѣ си, тъй и въ материалитѣ си отъ сѣвероисточна България още въ III и IV томъ на МСб. Оттогава насамъ това означение владѣе въ повечето наши научни работи, па го употрѣбятъ и за народни материали сички ония, които желаятъ да постигнатъ пò голѣма фонетична точность. Тъй е записалъ материалитѣ си отъ Елена и г. Н. Бобчевъ, МСб. IX и X.

Родопското ѣ е въ сѫщность пакъ *'а* само че мекотата му е разширена почти въ цѣло *е* (или пò добрѣ 'ъ), та на изговоръ това *е* (или 'ъ) личи хубаво прѣдъ *а*-то и цѣлиятъ звукъ получава характеръ на двугласна, съставена отъ *е* и *а*. Но понеже у тая двугласна главниятъ елементъ е пакъ *а*, както и по сѣвероисточно, то при означението на тоя

звукъ трѣбва да се истъкне именно гласна *а*, не друга. И за родопското ѣ срѣщаме твърдѣ много означения въ нашата литература. Като захванешъ отъ Чолаковия Сборникъ, дѣто бѣха обнародвани най напрѣдъ материали отъ Родопитѣ (11 пѣсни, стр. 321—330) и свършишъ съ послѣдния томъ на Министерския Сборникъ, ще видишъ чудна пъстрина въ отбѣлѣзването на тоя звукъ. Не е чудно, ако вече въ самитѣ Родопи владѣе говорна пъстрина, а чудно е, че материали отъ едно и сѫщо село, записани отъ едно и сѫщо лице, показватъ често пѫти различенъ гласежъ за ѣ. Ако оставимъ на страна сборници като Чолаковиятъ, или списания като „Наука", „Българска Иллюстрация", които са прибирали, може би, само случайни приноси, и погледнемъ, какъ се отбѣлѣзватъ родопскитѣ звукове въ по̀ новитѣ наши сборници, ще видимъ и тамъ чудна бърканица, отъ която се отказвашъ да диришъ каква-да-е поука за тѣзи интересни говори. Тъй напр. даже Шишковъ, който се брои за добъръ познавачъ на тия говори, употрѣбяше въ първитѣ двѣ книжки на сборника си „Родопски старини" за означение на ѣ по родопски пакъ *ѣ*, а за изговорътъ на това *ѣ* съвсѣмъ тъмни, или по̀ добрѣ никакви обяснения не дава; въ слѣднитѣ двѣ книжки на „Родопски Старини", мълкомъ измѣнява това си означение и приема означение a͡e, введено прѣзъ туй врѣме въ първия томъ на Министерския Сборникъ. Нѣколко години слѣдъ „Родопски Старини" когато Шишковъ начена друго родопско списание „Славиеви гори", означаваше сѫщия звукъ пакъ съсъ *еа́* но безъ съединителенъ знакъ и съ ударение на *а*-то. Въ самия Министерски Сборникъ са се изреждали нѣколко означения за родопско *ѣ*. Хр. П. Константиновъ, който даде най напрѣдъ материали и бѣлѣжки по родопскитѣ говори въ Министерския Сборникъ, употрѣбя a͡e за *ѣ*. Ст. Шишковъ, който отъ своя страна е далъ твърдѣ много материали отъ Родопитѣ, бѣлѣжи *ѣ* ту *еа̀*, ту *е*"; послѣдното му означение обаче не бихъ одобрилъ за общо-родопско, понеже се истъква повече звука *е* за *ѣ*, а не *а*, както е въ сѫщность. Само ако г. Шишковъ е искалъ именно да нюансира съ това нѣкой особенъ изговоръ за *ѣ*, като напр. Рупченскиятъ, дѣто наистина прѣобладава *е*, може да се приеме такова означение. Но г. Шишковъ това не казва;

види се затова и редакцията на Сборника неохотно му приема това означение, както се вижда отъ бѣлѣжкитѣ на стр. 72, 140 и 163 отъ МСб. XI. Самата Редакция на Сборника държи въ първитѣ единайсетъ тома на изданието си означение *еа*, а отъ XII томъ натататъкъ приема означение *'а* за сички материали отъ Родопитѣ съ непрѣгласенъ изговоръ и тъй дава край на дотогавашното разнообразие. Това означение *'а* отговаря и най добрѣ на сжщинския непрѣгласенъ изговоръ за *ѣ* по Родопитѣ, само че е нѣкакъ непрактично, понеже състои отъ двѣ букви; едноставно би се означило съ *'а*, особено кога прѣобладава въ изговора звукъ *а*; ако пъкъ се забѣлѣзва наклонъ къмъ широко *е*, тогава по̀ прилѣга означение *'ӓ* — тъй както Облакъ означава *ѣ* отъ с. Сухо, или както Милетичъ означава павликянско и родопско *ѣ*. Ако пъкъ въ изговора на *ѣ* се забѣлѣзва още по̀ голѣмо приближение къмъ *е*, ала сѐ пакъ не е чисто *е*, то нека се означава съ *ё*, както Облакъ означаваше солунско *ѣ*, или съ *ė*, както Милетичъ означава въ RhodM широко-лжшко и чепинско *ѣ*. Тогава бихме различавали четири нюанса за ударено *ѣ*: двѣ ясни или високи: *'а* и *'а* и двѣ ниски или прѣчупени: *'ӓ* и *ė* (или *ė*). *'а* е свойствено на сѣвероисточнитѣ говори, а останалитѣ три изговори за *ѣ* се срѣщатъ по родопски и по солунски говори.

Освѣнъ тия четири изговора за ударено *ѣ* има още едно петьо, което срѣщаме въ Разложко. Разложкиятъ говоръ който се допира, както казахме, съ источни и западни говори, развилъ единъ особенъ изговоръ за *ѣ*, твърдѣ мжчно уловимъ и още по̀ мжчно произносимъ отъ човѣкъ, неразложанинъ, както казва единъ добъръ познавачъ на тоя говоръ Д. Молеровъ отъ с. Банско. Именно затова забѣлѣзваме голѣмо несъгласие, дори и противорѣчие между самитѣ разложани-записвачи. Докато сърбинътъ Вукъ Караджичъ, въ извѣстния свой „Додатъкъ“ означава тоя звукъ съ просто *е*, но поне забѣлѣзва, че „за тоя звукъ трѣба особена буква“ (стр. 49), то родени разложани като че не схващатъ този особенъ изговоръ на *ѣ*. И наистина, ето какви означения намираме за *ѣ*, и то сѐ отъ записвачи, сжщи разложани: Въ Сборника на С. Ив. Б(ояновъ), излѣзълъ 62 години слѣдъ

Вуковия „Додатъкъ", нѣма ни диря отъ разложко *ѣ*, а вредъ само *е*. Авторътъ на тоя Сборникъ печата отпослѣ и други материали отъ Разложко, именно въ ПСп. XXXVII—XXXVIII, 243—251, МСб. III, 61—64, 85—95; V, 37—48, 77—88; VII, 107—118, и само въ нѣкои отъ тѣхъ (МСб. III, 61—64 и 85—95) бѣлѣжи ѣ съ *еа* (гулеа̀му, дреа̀мка, забулеа̀лу), докато въ другитѣ си продължава сжщото означение, както и въ Сборника си. Ала най-чудно е, че тия пѣсни съ различно означение на ѣ са сè отъ едно село (Недобърско), слушани даже отъ единъ и сжщи старецъ (слѣпецъ дѣдо Никола Тилевъ), и пакъ съ различно означение за ѣ! Други материали отъ Разложко има обнародвани отъ Г. Разлоговъ МСб. I, 67—68; II, 108—110; III, 69—70; въ тѣхъ прозира вече разложкиятъ изговоръ на ѣ „като *еа* с л ѣ н о", както бѣлѣжи записвачътъ самъ на стр. 67 отъ МСб. I. но и Разлоговъ не е послѣдователенъ; защото докато въ I томъ на МСб. бѣлѣжи ѣ съ *е́а*: побуле́а се, сле́ази, све́аш, све́ати, значи съ ударение на *е*-то, въ МСб. II пъкъ го бѣлѣжи еа́ — съ ударение на *а*-то: меа́сечинку, двеа́, влеа́зе, а въ третия се повраща пакъ къмъ първото означение *е́а*: уме́арену, дзве́азди, сле́ази. Трети записвачъ, Нехтѣнинъ, пакъ разложанинъ, бѣлѣжи пъкъ по т р и начина разложкото ударено *ѣ*: съ просто *е* (вж. свадбени обичаи и пѣсни отъ Якоруда, МСб. VI, 37—62), съ *a͡e* (вж. двѣ пѣсни отъ Якоруда ПСп. XXXIX, 161—163: ба͡ела, нeда͡еле, ва͡етер) и най сетнѣ — съ чудна звукова грамада *жа́е!* Вж. МСб. VI, 27—29: цвжа́ете, вжа́етер, тжа́есни; впрочемъ тия материали (двѣ-три пѣсни) са отъ Б а б е ш к и т ѣ п о м а ц и по горна Мѣста, у които изговорътъ на *ѣ* отива въ съгласие съ изговора на ударенитѣ гласни изобщо, и дѣто сички в и с о к и гласни (а, е, о) се изговарятъ съ прѣдметнати съответни ниски: а́ = ъа́ (бржа́два, пжадна), о = уо́ (девуоiко, дуоiда), е́ = ье́ (тьебе, тьетка), слѣдователно и *ѣ*, споредъ Нехтѣнина = a͡e, получава прѣдъ себе си ниска гласна ъ (ж), оттамъ — *жае*. Молеровъ пъкъ, който дава нѣкои бѣлѣжки за разложкия говоръ въ Цариградскитѣ „Новини" год. IV, бр. 37, прѣдлага за разложко ударено *ѣ* означение *а̀е*: сма̀ех, жела̀езо, па̀есен, гола̀ем и пр. Но при това забѣлѣзва, че нито *еа*, нито *ае*, нито *е́* прѣдава точно разложкото

ѣ; а колкото за изговора му, „само този, който е порасълъ въ Разлогъ, може да изговори това *ѣ*“. И наистина, доколкото съмъ слушалъ самъ тоя звукъ, ни една отъ нашитѣ букви не може го прѣда̀, освѣнъ пакъ *ѣ*, употрѣбено условно. Тоя звукъ е нѣщо срѣдно между *е* и *а* и отговаря най много на едно слѣно *а* и *е* (æ) безъ омекчение на прѣдната съгласна; а понеже това æ е малко провлѣчено, то би трѣбало да се означи съ такава комбинация, отъ която да се види и сложностьта му, и твърдостьта му, и дължината му. Затова прѣдлаганото отъ Молерова *aė* и употрѣбеното отъ Нехтѣпина *a͡e* стоятъ най близу до сѫщинския му изговоръ; па и Разлоговъ. макаръ че употрѣбя *еа*, изрично бѣлѣжи, че „съчетанието *еа* е употрѣбено за единъ срѣденъ по изговора си звукъ между *е* и *а* и то въ четенето трѣба да се слива много скоро безъ никаква мекость“. Ако пъкъ е работа да се означи тоя звукъ по̀ кратко — само съ една буква — най прилѣга за за него *ä*, както Милетичъ означава „широко *е*“, само че не бива да се идентифицира това *ä* нито съ павликянското и Солунското (отъ Сухо) ´*ä*, нито пъкъ съ Шуменското непрѣгласено *ѣ* прѣдъ меки срички.

Въ западнобългарскитѣ говори срѣщаме врѣдъ еднаквъ и то изцѣло прѣгласенъ изговоръ за *ѣ*; безъ да се гледа на ударение и положение, *ѣ* гласи еднакво като *е* и се слива, значи, съ общия звукъ *е*, произлѣзълъ отъ є, ѧ и ь. Тукъ, разбира се, нѣматъ значение онѣзи усамотени изселения отъ истокъ по западна България, дѣто заедно съ населението е прѣнесенъ и източнобългарски изговоръ за *ѣ*. Тъй напр. източни българи живѣятъ (дали отъ ново врѣме?) въ двѣ Врачански села: Старо-село и Влашко-село; източнобългарски се говори въ с. Смоляновци (Берковско), както и въ гр. Кула и въ нѣкои Кулски села (Бойница, Голѣманово). Па и оттатъкъ границата има тукъ-тамъ българи отъ сѣвероисточна България; тъй цѣлиятъ градъ Зайчаръ е заселенъ, както се знае, отъ източни българи, които и днесъ още говорятъ своето източно нарѣчие; източнобългарски се говори и въ Зайчарскитѣ села Голѣмъ-изворъ и Вратарница тъй сѫщо и въ села: Заградско, Кралево-селска околия (прѣселци отъ Кула), Дубля (Свилайнско), село, заселено отъ Зайчарци, съ

който градъ и сега се още родѣе. Освѣнъ това на своето пѫтуване чухъ източнобългарски да говорятъ и въ Пожарево, именно въ тъй наречената б у г а р с к а м а а л а, дѣто старитѣ още си казватъ л'ап (хлѣбъ), г'адо жив'ал сто й петнайсе го̀дин, но младитѣ вече говорятъ по моравски.[1]) Българи отъ с. Голѣманово (Кулско) има въ с. Босиляне до Паракинъ, а въ друго едно Паракинско с. Ланище има българи отъ Бойница. Българи отъ Кула има и въ с. Вирине, Кюприйско. Поединични породици отъ Кулско има и въ села Шалинъц, Батовци и Поповъц (Пожаревско).

Прѣгласенъ наричамъ западнобългарскиятъ изго̀воръ на *ѣ* затуй, защото излизамъ отъ единъ общобългарски или прабългарски изговоръ на *ѣ* като *ᵉа* или *'а*, отъ който слѣдъ врѣме се развиватъ сичкитѣ днешни изговори за *ѣ*, както въ източна, тъй и въ западна България. Имайки прѣдъ очи сега единъ общъ изговоръ на *ѣ* като *е* въ западна България, може да бѫде само дума, доколко това *е* се изговаря по̀ твърдо или по̀ меко споредъ разнитѣ западни говори. Но тогазъ нѣма да бѫде въпросътъ само за *ѣ*, но и за є, за ѧ и за ь, защото и тия старобългарски гласни еднакво даватъ *е* по западнобългарски — съ изключение на крайнитѣ сѣверозападни говори, дѣто ь върви по свой пѫть. Колкото пъкъ до характера на това *е*, забѣлѣзва се една постепенность отъ сѣверъ къмъ югъ, т. е. сѣверозападнитѣ говори изговарятъ *е* по̀ твърдо, срѣднитѣ западни говори показватъ по̀ мекъ изговоръ, а южнитѣ — още по̀ мекъ. Но по̀ подробно разграничение на западнитѣ говори откъмъ *ѣ* не може се направи, едно, защото, както рекохъ, то би било распрѣдѣление на тия говори наспоредъ *е* - звукъ изобщо, и второ, защото обнародванитѣ до сега материали отъ западна България не правятъ разлика въ изговора на това *е*; тъй че напр. западно-

[1]) Нека по тоя случай изброя тука и другитѣ скорошни прѣселенци въ Моравско пъкъ отъ с ѣ в е р о з а п а д н а Б ъ л г а р и я, за които нѣмахме до сега свѣдѣния. Тъй освѣнъ С а л а к о в ц и и Ц р к в е н ъ ц, които споменува Дацовъ (Псп. IX, 102), българи отъ западна България срѣщнахъ на моето пѫтуване по Моравско още: въ с. Н о в о - к о р и т о, Кралево-селска околия, прѣселени отъ с. Рабиша, Бѣлоградчишко; въ с. П л а н и н и ц а, Болевъцка околия, — отъ Бѣлоградчишко; въ с. Д о б р у е в о, сѫща околия — отъ Видинско. Поединични породици има въ села: Б о г и н я н е (Паракинско), Б о л е в ъ ц, дѣто посочиха на породица Д у м и к'и, наречена тъй, защото на „в р е в а т“, като околнитѣ, а „д̓ у м а т“.

софийското и врачанското твърдо *ѣ* (мл^{ъ}еко, гол^ъ*ем*) не срѣщаме никдѣ отбѣлѣзано, а постоянно само м*ле*ко, го*ле*м. Впрочемъ вж. ПСп. III, 176—180 отъ Горна-Баня, Софийско, записалъ Й. Ковачевъ: голъем, излъезне; — но при това и: зел*ъе*на *лъе*гало, кл*ъе*то. Още по̀ малко срѣщаме въ нашитѣ сбирки отбѣлѣзанъ онзи изговоръ на *ѣ* въ Костурския говоръ, за който съобщава Ст. Новаковичъ, Arch. XV, 44—45, и споредъ когото *ѣ* (и ѧ) по тоя говоръ покрай обикновения си изговоръ като *е* и *ен* чували се и като е$_а$ и е$_а$н, както ги бѣлѣжи самъ той. Новаковичъ дава тия примѣри (отъ с. Бобощица, южно отъ Корча): ме̑$_а$сец, бе̑а̑ј (бѣхъ), бе̑а̑јме, вре̑$_а$шча, кале$_а$на вода, желѐ$_а$зо, про̑ле$_а$т; а за ѧ: пѐ$_а$нда (педя), јѐ$_а$зик, тѐм$_а$е, пре̑$_а$нда, (пре̑$_а$ндиш), пре̑$_а$нди, врѐм$_а$е, мѐ$_а$ко, ме̑$_а$со, поме$_а$тва (помни, отъ **памѧть**), пе̑$_а$та, све̑$_а$т, пе̑$_а$ток, пе̑$_а$т. Тия примѣри отъ Костурско са твърдѣ интересни, защото се посрѣщатъ много хубаво съ изговора на *ѣ* и ѧ у айдемирскитѣ „арнаути“, чийто говоръ Милетичъ изложи въ студията си „Арнаутитѣ въ Силистренско и слѣди отъ носовки въ тѣхния езикъ“, ПСп. LXI, 623—666.

Въ тѣсна връзка съ дѣлидбата на българскитѣ говори споредъ *ѣ* стои въпросътъ за първичниятъ български изговоръ на тая гласна, а заедно съ това и въпросътъ за единството на българский езикъ откъмъ ѣ.

Звукъ *ѣ* е отъ ония звукове, които характеризуватъ нашия български езикъ прѣзъ сичкото му развитие. Такива са покрай ѣ още и ѫ, ѧ, ъ и ь. Имайки прѣдъ видъ толковато разни замѣни за *ѣ* по българскитѣ говори, налага се въпросъ, отдѣ и какъ са произлѣзли тѣ, сирѣчъ, коя ще е тѣхната първична основа и какъ отъ нея се разиждатъ разнитѣ изго̀вори за тая гласна. А понеже смѣтаме старобългарский езикъ, както ни е запазенъ въ чиститѣ си паметници, за обща основа на днешнитѣ бълг. говори, то би трѣбвало за тая цѣль да установимъ прѣди сичко старобългарскиятъ изговоръ на ѣ. Тукъ би могло да се възрази, че старобългарский езикъ и въ най-старитѣ си и най-чисти паметници може да е само едно нарѣчие отъ тогавашния български езикъ; но сѐ пакъ, имайки прѣдъ видъ старината на това нарѣчие, признаваме повече отъ звуковитѣ му промѣни за общобългарски — тол-

козъ повече, че тия промѣни служатъ за обяснителна основа не само на днешнитѣ български говори, ами въ много случаи ни се налагатъ като общославянски звукови явления. А за старобългарски, що се отнася до *ѣ*, сме принудени да приемемъ такъвъ изговоръ, който да съдържа въ себе си за гласенъ елементъ звукъ *а* съ омекчение на прѣдната съгласна; защото само тъй можемъ си обясни както самия правописъ, тъй и много звукови явления въ старобългарски, свързани съ тая гласна. Какъвъ е билъ сега палаталниятъ елементъ на *ѣ* и какъ бихме го означили по модерному, дали съ омекчителенъ знакъ прѣдъ *а*-то (ʼа) или съ комбинация отъ *е* и *а* (еа, ˘а), е второстепененъ и неваженъ въпросъ, защото за него и не става толкова дума, колкото за самата гласна, която се съдържа въ *ѣ*. А тая гласна за старобълг. езикъ е споредъ мене чисто и ясно *а*, каквото го намираме въ ударени срички по източнобългарскитѣ говори и каквото го срѣщаме въ полски. Ако пъкъ произвеждаме това ʹ*а* отъ по̀ напрѣшно срѣдно *е͡а*, както естествено би се прѣдполагало, щомъ сравнителното езикознание ни посочва въ много случаи звукъ ē за славянско ѣ, то за старобългарски, па даже и за старославянски, ще трѣбва да приемемъ за тоя сложенъ звукъ (кога е съ ударение) изговоръ еа́, т. е. *еа* съ нанагоренъ ударъ, отъ който послѣ естествено се развива въ български, особено въ ударени срички, скратенъ изговоръ ʹ*а*. Съ тоя сложенъ звукъ е̇ станало въ български тъкмо тъй, както и съ дифтонгъ **ъи ы**: докато се изговаря неударено — а такова е било първичното свойство на сички дифтонги и дълги гласни въ бълг. езикъ — то се чувало още като сложенъ звукъ *ъ͡и*, но щомъ ударението падне върху му, то се изговаря съ нанагорно ударение — тъй както и днесъ още се изговарятъ едносложнитѣ думи въ чакавски (сӣн) — или и двусложнитѣ въ сръбскохърватски съ отметнато ударение: гла́ва глаа̀ва, отъ по̀ напрѣжно гла̄ва̀, ру́ка руу̀ка отъ рӯка̀, лиjѐпо отъ лѣ̄по̀. Отпослѣ отъ сложната гласна остава само втората ѝ половина, върху която стои ударението: най-напрѣдъ съ͡инъ, послѣ съ̄́ӣн и сетнѣ сӣн. Тъй сѫщо и сложниятъ звукъ еа (отъ по напрѣшно ē) се е чувалъ като сложенъ, а може би не-

опрѣдѣлено, само въ неударени срички, а въ ударени срички се чувалъ ясно, защото ударението падало на втората му половина, сирѣчъ на *а*-то, оттамъ б́ал — отъ беа́л, а то отъ бѣлъ (срв. бѣла̀, бѣло̀).

А че наистина въ българский езикъ още открай-врѣме звукъ *ѣ* се е изговарялъ като *'а* (сирѣчъ ᵉа), имаме толкова доказателства, че едвали бихме се съмнявали още. Ето нѣколко:

1. Най-напрѣдъ самото название на буквата, съ която се означава тоя звукъ, ни е прѣдадено по традиция като ятъ, руски ять, по грѫцки γεατ, ιατ. Въ извѣстния abecenarium bulgaricum (то е латинско означение на глаголическата азбука) тая буква е наречена hiet; но трѣбва да знаемъ, че този abecenarium има прѣдъ видъ нѐ българската, а хърватската глаголица, въ която *ѣ* наистина гласи като *е* или *ie*.

2. Въ българската глаголица употрѣбятъ единъ и сѫщи знакъ ⰰ за *ѣ* и за *ꙗ*: **кѣра — ѣко**; колкото и да е несъвършена тази азбука, едвали биха се слѣли въ нея тия два звука, ако въ основата имъ не лежеше единъ и сѫщи звукъ, и то *а*.

3. Въ съчетания съ гърлени съгласни *ѣ* минува въ чисто *а*, промѣнявайки гърленитѣ на шушкави. Затуй гледаме, че въ старобългарски има паралелни суфикси съ гласна *ѣ* и *а*, спорѣдъ това, да ли съотвѣтната основа свърша на гърлена, или на друга съгласна, която търпи слѣдъ себе си *ѣ*. Тъй имаме отъ една страна суфиксъ **ѣти** и **ати** за образуване едни и сѫщи глаголни форми (инфинитивъ): отъ една страна **трьпѣти, видѣти**, отъ друга — **бѣжати, слышати**. Тия два на глѣдъ разни суфиксъ лесно си обясняваме, щомъ имаме прѣдъ видъ първоначалния му изговоръ като 'ати; значи както трьп'ати, тъй и бѣг'ати и послѣ—бѣжати. Тъкмо такива двойни форми срѣщаме: у прилагателни и сѫществителни на **ѣнъ**: **дръвѣнъ, стьклѣнъ** (изговори: дръванъ, стъкланъ), — но: **пѣсъчанъ, рожанъ** (намѣсто пѣсък'анъ, рог'анъ); у сѫществителни и прилагателни (сравнителна степенъ) на **ѣи**: **бръзѣи, добрѣи** (изговори: бръз'аи, добр'аи), но сѫщеврѣменно: **слоучаи, мъножаи** (отъ **слоук'-аи, мъног'-аи**); сѫщо виждаме и у сѫществителни на **ѣль**: отъ една страна: **гыбѣль, обытѣль** (изговори: гыб'аль, обыт'аль), отъ друга — **печаль, пищаль** (намѣсто: пек'аль, писк'аль); съвсѣмъ сѫщо е и въ глаголнитѣ форми, минало

несвършено врѣме: отъ една страна **плетѣахъ, несѣахъ** (изговори: плет'аахъ, нес'аахъ), отъ друга — **рекаахъ, връшахъ** (значи: рек'аахъ, врьх'аахъ).

4. Въ едни и сѫщи по коренъ думи дохажда въ старобългарски ту **ѣ**, ту **ꙗ** споредъ това, да ли е звукъ **ѣ** въ начало на дума, или слѣдъ съгласна; напримѣръ отъ коренъ **ꙗд-** (по старо ēd) имаме веднъшъ **ꙗсти**, други пѫть **сънѣсти** (изговори: сън'асти — отъ **сѫ-ꙗсти**); тъй сѫщо: отъ една страна **ꙗдъ**, отъ друга страна **обѣдъ** (изговори: об'адъ, отъ **объ+ꙗдъ**), отъ една страна **ꙗкъ**, отъ друга — **вьсѣкъ** (изговори: вьс'акъ, отъ **вьсь+ꙗкъ**), отъ една страна **ꙗмо**, отъ друга — **сѣмо** (изговори: с'амо, отъ **сь+ꙗмо**), отъ една страна **ꙗдѣ**, отъ друга — **вьсѣдѣ** (изговори: вьс'адѣ, отъ **вьсь+ꙗдѣ**), отъ една страна **ꙗдро**, отъ друга **нѣдро** (изговори: н'адро, отъ сѫщи коренъ). Тая разлика има обаче само въ *кирилскитѣ* старобълг. паметници, които употрѣбятъ **ꙗ** и **ѣ**, докато въ глаголскитѣ се пише въ тия случаи единъ и сѫщи знакъ **ⰰ**, който означава и **ѣ** и **ꙗ**. Да ли сега това смѣсване на **ѣ** и **ꙗ** въ глаголскитѣ паметници отговаря и на еднаквъ у тѣхъ (нейотованъ) изговоръ на **ѣ** и **ꙗ**, или е само недостатъчно означение, мѫчно е да се каже. Гайтлеръ (Fonologie, 48—49) приема различенъ изговоръ за глаголскитѣ и кирилски паметници: глаг. **ѣсти**=*'асти* а кир. **ꙗсти**=*јасти*: днешнитѣ български говори потвърдяватъ едното и другото; кирилското писане **ꙗдъ** и **обѣдъ** намираме въ общобългарскитѣ *ѩд* и *обѣд* (= об'ад и послѣ обед), а глаголическото писане **ⰰдъ**, **ⰰсли** (ако наистина се е изговаряло 'а д, 'а с л и), се потвърдява отъ родопското ᵉасли, ᵉагне, срещу които намираме въ кукушко-воденския (дори и въ пирдопския) говоръ *е*сли, *е*гне — значи като прѣгласено *ѣ*.

5. Че наистина *ѣ* е звучало като *'а*, показватъ и характернитѣ асимилации не само въ имперфектнитѣ форми като **творѣахъ** = твор'аахъ (Микл., Lautl.² 47), ами и въ форми като: **оумѣатъ, дѣатъ, оумѣате** и пр., въ Мар. Еванг. намѣсто **оумѣѥтъ** и пр., които са гласѣли въ нарѣчието, на което е писано евангелето, сигурно: у м'а а т ъ и пр., както ги право тълкува и Милетичъ въ студията си върху Мариинското евангеле (ПСп. XIX—XX, 248).

6. Въ два славянски езика, полски и български (източнобългарски), *ѣ* се изговяря и днесъ още като *'а*: старобългарски **мѣсто, лѣто, желѣзо** се изговарятъ еднакво по полски и по източнобългарски съ мѣко 'а: м'асто, л'ато, жел'азо. Това съвпадение на полски съ български езикъ не е случайно, а е органически свързано съ стариятъ изговоръ на *ѣ*, защото както въ полски, тъй и въ източнобългарски дохажда тъкмо въ ония думи, които по старобългарски се пишатъ съ *ѣ*.

7. Отъ изговора на *ѣ* като *'а* си тълкуваме твърдѣ лесно правописната употрѣба на тая буква прѣзъ цѣлото развитие на българската писменность. Тъй, докато въ глаголскитѣ паметници **ѣ** и **ꙗ** се изразяватъ съ единъ и сѫщи знакъ **ѧ**, отъ което заключаваме и за еднаквиятъ имъ изговоръ, то въ кирилскитѣ най-стари паметници се пази още разлика между *ѣ* и *ꙗ*; ала още отъ първо врѣме забѣлѣзваме друго расширение на **ѣ**, т. е. да изразява пакъ стариятъ **ꙗ**-звукъ, но само слѣдъ чисти съгласни. Тъй още въ Савина книга и Супрасълски Сборникъ срѣщаме **волѣ, блнѣ, конѣ, роднтелѣ, възбраньѣтн** намѣсто обикновенитѣ **волꙗ, конꙗ** и пр. Това употрѣбение на **ѣ** намѣсто **ꙗ** слѣдъ съгласна става отпослѣ прѣзъ срѣднобългарския периодъ съвсѣмъ обикновено, тъй че старобългарското правилно писане въ такива случаи се смѣта за исключение и се срѣща само въ неправилнитѣ или нечисти по езикъ срѣднобългарски паметници. За да се дойде до такова употрѣбение на **ѣ**, не е причина нѣкакъвъ срѣденъ изговоръ неговъ като ӓ (МСб. XIII, 104), ами чистиятъ му и ясенъ гласежъ като 'а; защото за X или XI вѣкъ едва-ли можемъ прѣдположи редукция на *ꙗ* у казанитѣ случаи. Тукъ употрѣбата на **ѣ** се е расширила не защото гласната въ **ꙗ** се е приближила съ изговора си до *е*, а защото съгласната прѣдъ нея се е изговаряла вече не тъй, както въ пò старо врѣме, или както, може би, въ ония бълг. говори, които са лежали въ основата на пò старитѣ кирилски паметници. Азъ си мисля именно, че заедно съ писането **волѣ** намѣсто **волꙗ** се е изразявало вече инакво смекчение на съгласната, ала гласната и въ двата случая си е била, поне въ първо врѣме, едно и сѫщо *а*. Докато се е изговаряло вол*ꙗ* = вол'-ја, или докато е влияло още нарѣчието, дѣто си е билъ природенъ този изговоръ, писало се **волꙗ**;

но щомъ наченало да се изговаря вол'а, т. е. слѣно, както и днесъ е присѫщо почти на сички бълг. говори, то и означението се приспособило къмъ този изговоръ и се получила графична форма **волѣ**. Че ще е имало едно врѣме наистина изговоръ вол′-ja = **волꙗ**, заключаваме отъ изговора на подобни думи въ нѣкои югозападни бълг. говори; тъй П. Гѫбювъ, о когото може напълно да се облегнемъ, изрично казва, че въ говора на село Велмевци (Битолско) смекчението на съгласнитѣ се изговаря „неслѣто“: сабь'а, земь'а, тинь'а (Трудъ, год. IV, 97); то значи тъкмо тъй, както биха се означили и по старобълг. кирилски правописъ **сабꙗ, земꙗ, тънꙗ**. Сѫщо такъвъ изговоръ се срѣща и въ Костурско: повелйа (Сол. Кн. II, 49) земіа, крильіа (Сбм. XVI—XVII, 68, 71); царйот Шапк. I., 3., сабіа ibid. 24.

8. Изговорътъ на ѣ като ′*а* си върви по традиция поддържанъ отъ источнитѣ говори прѣзъ цѣлия срѣднобългарски периодъ, та се прѣдава и отвѫдъ Дунава заедно съ цѣлата писменность тъй, че отпослѣ, когато румънитѣ начеватъ да пишатъ на свой езикъ съ кирилска азбука, ѣ имъ служи да означаватъ не само българскитѣ думи, въ които дохажда ѣ: **вѣкꙋл, лѣк, Нѣгꙋл**, ами и тѣхнитѣ си думи, въ които се чува сѫщи звукъ: **нѣм, сокотѣскѫ, Нѣмцꙋл**. Къмъ реченото за изговора на ѣ въ румънската кирилска писменность бихъ могълъ да приведа и много наши думи, заети отъ румънитѣ, въ които *ѣ* се изговаря като *eá*. Но такива думи не биха имали голѣмо значение, първо, защото много отъ тѣхъ са заети късно и то отъ источното нарѣчие, и второ, защото, споредъ извѣстния румънски фонетиченъ законъ, не само *ѣ*, ами и всѣко ударено *е* прѣдъ твърда сричка гласи като *eá*. По-голѣма важность биха имали думитѣ, влѣзли въ македонорумънски или цинцарски, защото може да са заети отъ западнобългарско нарѣчие, обаче и за цинцарски струва сѫщия законъ за прѣгласъ на *е* прѣдъ твърди срички, както и за дакорумънски.

9. Остатъци отъ стариятъ изговоръ на ѣ като ′*а* намираме и въ другитѣ славянски езици освѣнъ полски и български; тъй напр, сръбско-хърватскитѣ думи прам, смрака, орах, трава, бразда, сам, сваки, сравнени съ старобългарскитѣ **прѣмъ, смрѣка, орѣхъ, трѣва, брѣзда, сѣмъ, вьсѣкъ**, едвали биха

се тълкували инакъ, освѣнъ като старъ затвърденъ изговоръ на ѣ слѣдъ *р* и *с* (сравни и въ чешки: zráti намѣсто зрѣлти). Сѫществителнитѣ и прилагателни, образувани съ суфиксъ ѣнъ, се изговарятъ и сега още по руски съ *'а*: деревяный, румяный, славянинъ, москвитянинъ, но освѣнъ тѣхъ има и отдѣлни думи: всякій стои срѣщу вьсѣкъ, сямъ — срѣщу сѣмо, прямый — срещу прѣмъ, дядя, дядка — срѣщу дѣдъ, няня, нянка — срещу нѣнъка, бълг. н'анка. Подобни замѣни за ѣ се срѣщатъ и въ отдѣлнитѣ славянски нарѣчия, напр. въ словашки (Pastrnek, Beiträge zur Lautlehre der slovakischen Sprache, 48—49), въ словенски (Oblak, Arch., XVII, 160) и въ нѣкои сѣверозападни руски нарѣчия (Соболевскій, Опытъ русской діалектологіи, 44, 46, 48); но тѣ могатъ да се смѣтатъ и за нови прѣгласи отъ по̀ напрѣшно *е* за ѣ, прѣгласи, произлѣзли било отъ чуждо, напр. полско влияние, било пъкъ отъ ударена дължина; за това ги и не земамъ подъ внимание.

10. Че едно врѣме ѣ се е изговаряло като *'а* и то не само въ източна, но и въ западна България, потвърдяватъ и географичнитѣ имена отъ западнитѣ наши краища, както ни са запазени у византийскитѣ писатели: Πρισδριανα — Призрѣнъ, Πρίλαπος — Прилѣпъ (Миклошичъ, Lautl.² 49.); Облакъ навежда и Πρόσακος и Λεασκουμτζός (Arch. XVII., 162.). Ала най изразно се показва стариятъ изговоръ на ѣ у византийското название на днешната българска столица; ако е истина, че Τριάδιτξα произлиза отъ българското име на София — Срѣдєць (вижда се, отъ мѣстния падежъ на Serdica — сердицѣ — срѣдьцѣ), както се приема обикновено (вж. Иречекъ, Княж. Бълг. 9), то имаме въ гласната *а* на това име твърдѣ хубаво запазенъ старобългарскиятъ изговоръ на *ѣ* като *'а*, прѣдадено чрѣзъ *ia*.[1]) Сравни още: Σουνθεασκος за Сѫтѣска (Голубинскій. Очеркъ ист. правосл. ц. 259).

11. За такъвъ сѫщи изговоръ на ѣ по западна България свидѣтелствуватъ и остатъцитѣ въ тия говори, особено

[1]) Вижда се, славянското име е гласѣло Стрѣдьць = стр'адьць, съ обикновеното въ западна България вмѣтнато *т* между *с* и *р*; сравни: стрѣда. стребро.

слѣдъ *ц*, дѣто *ѣ* затвърдѣло, та и до днесъ се чува ясно сѫществената му гласна: цал, цадим, цапим, цаним, цава, цана, цàлина, цафка (**цѣвь**), цадило, цалувам (Кюстендилъ, І. Ивановъ, М. Сб. X, 355.); цапове чухъ дори въ Брѣзникъ за цѣпове, т. е. прѫчкитѣ, що се турятъ да раздѣлятъ основата между долно кросно и нищелки — старобългарски **цѣпъ**=тояга, млатъ.

И при тѣзи очевидни доказателства за стариятъ изговоръ на **ѣ** мнѣнията по тоя въпросъ между ученитѣ се пакъ още разиждатъ. Миклошичъ, искайки, види се, да приведе въ органична връзка новословенскиятъ изговоръ на *ѣ* (като затворено, тѣсно *е*, франц. *é* fermé) съ старобългарския (по неговому „старословенски"), дѣто явно личи изговоръ *'а*, се исказва твърдѣ неопрѣдѣлено въ сравнителната си фонетика (Lautl.[2] 47—48). Но въ Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen, 20, съвсѣмъ ясно се изразява, че „старословенското *ѣ* имало първомъ изговоръ на дълго ē, отъ което произлѣзло ea, ia, ja.... а особено за български трѣбва да се излиза отъ *ea*, *ja*". Гайтлеръ (Starobulharská Fonologie, 38) приема за *ѣ* изговоръ e͡a и не прави даже никаква разлика въ изговора на **ѣ** по глаголскитѣ паметници, сирѣчь за него еднакво гласѣло *ѣ* както въ хлѣбъ, тъй и въ ѣсти (Fonolog. 48). Ягичъ отъ първо врѣме приемаше изговоръ на *ѣ* като *е* (затворено, стѣснено), вж. неговата Starohèrvatska gramatika, 27—28,253 послѣ Arch. VI, 75, но отпослѣ се исказа за ja, jä (Arch. XVII, 161). Лескинъ приема двоенъ изговоръ за *ѣ* — като *i̯a* или *e̯a* въ глаголскитѣ и като *é* (тѣсно *е*) — въ кирилскитѣ (Altbulg Gram.[5] 5—6); споредъ него, види се, и А. Теодоровъ приема въ Старобългарската си Граматика (§ 22 и 26) сѫщо двоенъ изговоръ за *ѣ*. Отъ рускитѣ учени най ясно и най близу до истината по тоя въпросъ се исказва П. Билярскій, О средне-болгарскомъ вокализмѣ, 116: „Откиньте отъ нашего *я* іоту: останется утонченный или сжатый звукъ *а* (почти нѣм. ä), и вотъ, по моему мнѣнію, выговоръ древняго *ѣ*). А Соболевскій, Древній церк.-сл. яз., Фонетика, 35. казва за *ѣ*: „По всей вѣроятности звукъ *ѣ* былъ открытое мягкое *е* въ значительной степени приближавшее ся къ *а* и рѣзко отличавшееся отъ *е*". Изложението върху *ѣ* у Kalina

(Studyja nad historyją jęz. bulgarskiego, 161—165) е съвсѣмъ обѫркано; пъкъ Лавровъ (Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болг. языка, 62—70.) не дава свое мнѣние, а изброява само диалектичнитѣ български изговори за *ѣ* и писменното му употрѣбение по паметницитѣ. Флоринскій (Лекціи по славянскому языкознанію, 76) привежда само мнѣнията на Соболевски и Миклошича. Милетичъ излиза сега отъ едно срѣдно *ä*, но първомъ приемаше и той Миклошичевото мнѣние, че *ѣ* въ стб. гласѣло *ja* (вж. Особноститѣ на езика въ Мар. пам. ПСп. XIX — XX, 248); въ тая смисълъ и възразява даже Ягичу, който въ изслѣдването си върху Мар. Ев. приема *ê* за старобълг. изговоръ на *ѣ*. Сѫщи изговоръ приемаше и въ старобългарската си граматика (2. изд. стр. 11); но въ студията си върху влахобългарскитѣ грамоти (СбМ. IX. 211—390) приема, че *ѣ* има изговоръ между *е* и *а* (стр. 388), какъвто изговоръ имало споредъ него и ѧ въ влахобългарскитѣ грамоти и новобългарскитѣ дамаскини (ibid. 390), т. е. едно „широко и неопрѣдѣлено“ *е*, което означава съ *ä*. Както загатнахъ и по горѣ, широко *е* може да се смѣта за рефлексъ на *ѣ* даже и когато излизаме отъ първиченъ изговоръ *'а* за ѣ: това „широко *е*“ излиза тогава наявѣ, щомъ се помѫчимъ да изговоримъ *ѣ (='а)* само̀. Но понеже *ѣ* има такова свойство, че се не изговаря никой пѫть само̀, то, кога е дума за изговора на тоя звукъ, не питаме, какъвъ му е гласежътъ, кога би се изговорило само̀ за себе си, а питаме, какъ гласи или е гласѣло то въ живата рѣчь; а тогава трѣбва да признаемъ, че гласежътъ му — особено пъкъ въ ударени срички — не е билъ тъй неопрѣдѣленъ. Онова срѣдно и неопрѣдѣлено *ä* за *ѣ*, което прѣдполагаше прѣди Милетича и Облакъ (Arch. XVII, 159), може да е много сгодно да обясни разнитѣ днешни замѣни за *ѣ*, ала ми се струва несгодно къмъ старобългарски и срѣднобългарски, дѣто и фонетични промѣни и правописни правила прѣдполагатъ за *ѣ* звукъ *'а*, не други. Затова не е право да се нарича основниятъ гласежъ на *ѣ* „широко *е*“, и то не само, защото *ѣ* гласи още въ старобългарски като *'а*, но и защото и днесъ тъй гласи то въ повечето източни говори, докато изговоръ *ä* или *'ä* (прѣчупено 'а) се срѣща по рѣдко и е по ново.

Излизайки отъ едно общобългарско *'а* за *ѣ*, което е запазено още въ повечето източни говори, азъ си мисля западниятъ изгоръ на ѣ (=е) като прѣгласъ отъ източния; тъкмо такъвъ прѣгласъ, какъвто е craналъ много по̀ рано у другитѣ славянски езици освѣнъ полски. Разбира се, че тоя прѣгласъ не е станалъ изведнъшъ отъ *'а* къмъ *е*, а е миналъ, както обикновено бива, прѣзъ срѣденъ гласежъ на *ѣ*, който ще наречa прѣчупено *ѣ*—*'ä* и който Милетичъ и Облакъ приематъ за исходище или за старо- и общо-български изговоръ на *ѣ*, а пъкъ азъ го смѣтамъ за прѣходенъ; слѣдователно историчниятъ вървежъ на тая звукова промена е споредъ мене: *'а→'ä→е*, а не *е←'ä→'а*. Такава постепенность ни се налага не само отъ онова, що казахме до сега за стариятъ изговорътъ на *ѣ* като *'а*, а и отъ днешното географично расположение на българскитѣ говори, както и отъ факта, че движението на прѣгласа върви отъ западъ къмъ истокъ (вж. и Милетичъ, Anz. № II.); слѣдователно въ западнитѣ ще бѫде ново, въ срѣднитѣ срѣдно или прѣходно, а въ източнитѣ ще бѫде сѫщинското старо изговаряне за *ѣ*. Затова именно прѣходенъ или прѣчупенъ изговоръ за *ѣ* намираме днесъ около пограничната линия за *ѣ*, т. е. тъкмо помежду сѫщитѣ източни и сѫщитѣ западни говори. Такъвъ прѣчупенъ изговоръ намираме, както вече споменахме, въ нѣкои солунски села (Сухо, Висока, Зарово, вж. Облакъ, Maced Stud. 25—26; Стоиловъ, ПСп. LXI, 707—712), дѣто наистина се срѣщатъ двѣтѣ нарѣчия; прѣчупенъ изговоръ срѣщаме въ Разложко, значи пакъ на граница между източно-български и западно-български; прѣчупенъ изговоръ срѣщаме и у луковитскитѣ помаци, както изобщо въ селата между Искъръ и Витъ, значи пакъ на границата между двѣтѣ нарѣчия; най-сетнѣ прѣчупениятъ изговоръ на *ѣ* у павликянитѣ, доколкото се срѣща още, е пакъ прѣходъ отъ източно къмъ западно, ала никакъ не старъ общобългарски изговоръ. Затова именно нѣкои отъ тѣхъ (пловдивскитѣ и свищовскитѣ) го прѣгласили почти въ *е*, а го запазили по добрѣ още банатскитѣ павликяни, като по̀ рано излѣзли отъ България.

Прѣгласътъ на *ѣ* е вървѣлъ и върви още, както рекохме, отъ западъ къмъ истокъ, настжпвайки по югоисточна верига. Забѣлѣжително е, че навредъ по тая настжпателна линия срѣщаме сѐ прѣходни говори откъмъ изговора на *ѣ*. Тъй напр. горѣ, начевайки отъ крайнитѣ сѣверозападни говори, съглеждаме постепененъ прѣходъ на *ѣ* въ тая смисъль, че отъ твърдъ изговоръ за него (като *^{e}е*), както го намираме въ западната часть на Софийски, Врачански и Ломски окржгъ, минува въ источната часть на сжщитѣ окржзи къмъ по̀ меко, докато начене срѣденъ изговоръ (т. е. или смѣсенъ — ту *е* ту *'а*, или пъкъ прѣчупенъ — т. е. *'ä*), както що са говоритѣ въ источната часть на околии: Новоселска, Орханийска, Луковитска и Плѣвненска, слѣдъ които пъкъ иде централенъ, т. е. изговоръ на *ѣ* като *'а* и *е* (безъ редукция) и най-сетнѣ дохаждатъ говори съ редуцирено *ѣ*, т. е. *'а* за ударено и *'ъ* или *и* за неударено *ѣ*. Тъкмо такъвъ прѣходъ съглеждаме и въ южната половина: най-напрѣдъ идатъ отъ западъ говори съ чисто *е* за *ѣ*, слѣдъ които настжпватъ смѣсени говори, сирѣчь или съ прѣчупено *ѣ* (разложки, солунски) или съ двоенъ изговоръ за *ѣ* — като *'а* (*^{e}а*) и *е* — (мървашкитѣ говори), слѣдъ които идатъ сжщитѣ родопски говори съ *ѣ* — *^{e}а* навредъ. Споредъ това можемъ да си мислимъ, че най-напрѣдъ са прѣгласили *ѣ* най-крайнитѣ западнобългарски говори, именно тѣзи, които са биле въ допиръ съ сръбски езикъ, дѣто прѣгласътъ е по̀ старъ, отколкото въ българскитѣ западни говори. И гледайки посоката, по която се движи още и днесъ тоя прѣгласъ на *ѣ*, трѣбва да приемамъ, че най-напрѣдъ е прѣгласило *ѣ* сѣверозападното наше *у*- нарѣчие; слѣдъ него дошло редъ на западното или македонско *к'-г'*-нарѣчие и най-сетнѣ на югозападното или костурско нарѣчие, което по сичкитѣ си признаци спада къмъ главното българско *щ-жд*-нарѣчие; това се потвърдява и отъ примѣритѣ, що ги навежда Новаковичъ за *ѣ* e_a (Arch. XV, 45), за които говорихме и по горѣ, и които показватъ, че тукъ-тамъ има още запазенъ прѣходенъ изговоръ за *ѣ* въ това нарѣчие.

А самиятъ прѣгласъ е вървѣлъ тъй, както го гледаме и сега да се развива постепенно; сирѣчъ най-нипрѣдъ се докосва до безакцентнитѣ срички, дѣто *ѣ* се прѣглася въ

е — тъй както го намираме и сега въ централнобългарски; оттамъ, по импулсъ отъ западъ и по самото множество на безакцентни срички съ *ѣ* прѣдъ ударени, прѣгласътъ се прѣнася и върху ударенитѣ — разбира се, най-напрѣдъ посрѣдствомъ прѣчупено *ѣ*—*'ä*. И въ източнитѣ български говори, прѣди още да се яви редукция, неударено *ѣ* се изговаря като *е* (навѣрно дълго *е*, защото въ сѫщность неударено *'а* е близу до *е*), а слѣдъ редукцията се развива двоенъ изговоръ, споредъ това, какъ се е чувствало това *е* — дали още като д ъ л г о, или вече кратко; дѣто се е чувствало като к р а т к о, редуцирало се въ *и*, дѣто пъкъ било дълго — редуцирало се въ *'ъ*; оттамъ сега ст*и*нà и ст'ънà; едното отъ стĕнà, другото отъ стēнà.

Да прѣдполагаме, че източниятъ изговоръ на *ѣ* като *'а* се е развилъ отъ едно срѣдно *ä* или *'ä* подъ влияние на слѣдната твърда сричка, не можемъ, п ъ р в о защото подобно прѣдположение се противи на първично ясниятъ изговоръ за *ѣ* като *'а*, което, мисля, става очевидно слѣдъ сичко, що казахме. Освѣнъ това такова едно отпослѣшно изяснение на *ѣ* (защото *'ä* е пò тъменъ звукъ прѣдъ *'а*) не би отивало въ съгласие съ източнобългарската фонетика, въ която изобщо не ставатъ изяснения на гласнитѣ — освѣнъ въ централнитѣ говори; в т о р о, такова едно изяснение, ако би имало за причина слѣдната твърда сричка, трѣбваше д а г о н ѣ м а въ р о д о п с к и т ѣ г о в о р и, дѣто намираме *ѣ* еднакво ясно изговаряно като *ᵉа* и п р ѣ д ъ т в ъ р д и, и п р ѣ д ъ м е к и срички; т р е т о, ако този ясенъ изговоръ за *ѣ* е настаналъ отпослѣ, бихме го очаквали и въ р а з л о ж к и я г о в о р ъ, дѣто сѣко *ъ* се изяснява въ *а*, слѣдователно и *ѣ* би трѣбвало да се изговаря ясно; а то, наопаки тъкмо тукъ *ѣ* се изговаря най-неопрѣдѣлено и то не защото е с т а р о, а защото е п р ѣ х о д н о; ч е т в ъ р т о, нищо не прѣчи да приемемъ п р ѣ г л а с ъ отъ ясно *'а* къмъ *е* тъкмо тъй, както приемаме, че отъ jà, чà, шà, жà прѣдъ меки срички въ източнобългарски става, jè, жè, чè, шè, безъ да излизаме отъ нѣкакви срѣдни *jä, жä, чä, шä*, каквито Облакъ и Милетичъ наистина прѣдполагатъ (Arch. XVII, 161, XX, 581).

Диалектичното расклонение на ѣ (ударено) по българскитѣ говори можемъ си прѣдстави схематично тъй:

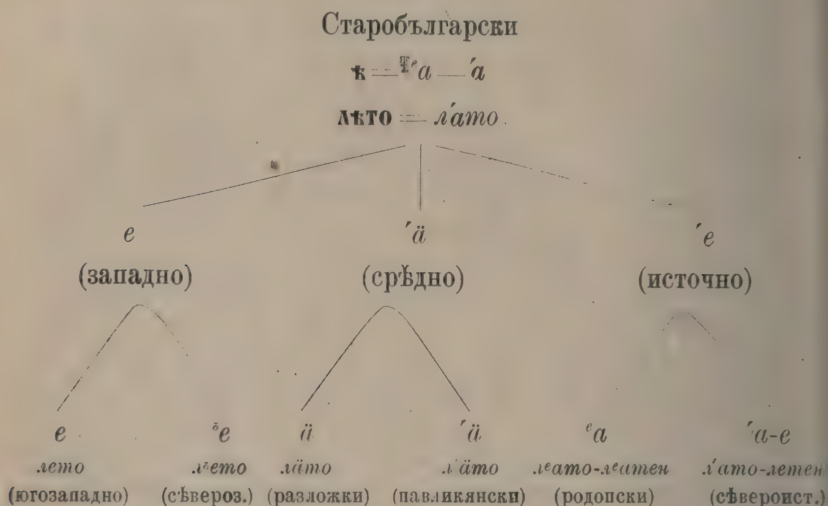

2. Распрѣдѣление на българскитѣ говори споредъ tj-dj.

Колкото и разнообразни да са рефлекситѣ на стб. ѣ по днешнитѣ български говори, не очудватъ наблюдателя тъй, както разнообразието въ рефлекситѣ на старославянскитѣ звукови ставки tj-dj; защото ѣ разнообразничи най сетнѣ и въ другитѣ славянски езици, докато замѣната за tj-dj е винаги една и съща за отдѣлнитѣ славянски езици, винаги постояненъ признакъ, който служи, както видѣхме, дори и за дѣлидбена основа на славянскитѣ езици; па ако има тукъ-тамъ нѣкои диалектични отклонения, тѣ не са тъй рѣзки. Тъй напр. ако въ широката руска земя намѣримъ покрай обикновенитѣ *ч-ж* още и *чч-ц* като замѣна за tj-dj, то не е чудно, защото най сетнѣ и *чч-ц*, като рефлекси на tj-dj, са тъй близу до *ч-ж*, че лесно си ги тълкуваме едни отъ други. Но какво да кажемъ за българский езикъ, който на такъвъ малъкъ просторъ об′ема рефлекситѣ на сичкитѣ югоисточни славянски езици за tj-dj — захвани отъ най първия, та свърши съ послѣдния стадий! Остава още да се обистини прѣдположението на

Гайтлера, Калина и Щепкина за происхода на Киевски Листи, за да имаме въ областьта на българската рѣчь цѣлъ микрокозмосъ на славянския миръ!

Общобългарската замѣна за tj-dj, която намираме още въ най старитѣ български паметници, е *шт-жд*. Звукофизиоложки тая замѣна стои твърдѣ далечъ отъ tj-dj, по̀ далечъ отколкото сички замѣни за tj-dj въ останалитѣ славянски езици. Тази отдалеченость на общобългарскитѣ рефлекси за tj-dj никакъ не хармонира съ оная необикновена консервативность, съ която нашиятъ български езикъ е увардилъ отъ друга страна сички останали звукове въ най старинскиятъ имъ видъ. Но сѫдбата като че ли е запазила и откъмъ тая страна правото на българский езикъ да бѫде общо исходище за славянски студии, защото въ областьта на този езикъ намираме покрай обикновената и най нова замѣна за tj-dj — *шт-жд* — още и по сѣка вѣроятность най старата замѣна за tj-dj — *ќ-ѓ*, свойствена сега на македонскитѣ говори. Освѣнъ тия двѣ крайни замѣнѝ за tj-dj има въ бълг. езикъ още двѣ, които прѣдставятъ пъкъ двѣ срѣдни стадии между *ќ-ѓ* и *шт-жд*; тѣ сѫ: *ч-џ* и *шч-жџ*;

И тъй въ днешния бълг. езикъ намираме цѣли четири замѣни за tj-dj: 1) *шт-жд*; 2) *шч-жџ*; 3) *ч-џ* и 4) *ќ-ѓ*, които споредъ историчното си развитие стоятъ въ обратенъ редъ: *ќ-ѓ* → *ч-џ* → *шч-жџ* → *шт-жд*. Споредъ това българскитѣ говори бихме раздѣлили на четири групи. Но имайки прѣдъ видъ, че замѣна *шч-жџ* не е съ нищо друго отдѣлена отъ общобългарскитѣ *шт-жд* говори, между които е пръсната като архаистиченъ остатъкъ отъ едноврѣмешната прабългарска замѣна за tj-dj, то като е дума за дѣлидба на българский езикъ споредъ замѣната на старославянскитѣ звукове tj-dj, едва ли имаме достатъчно основание да земемъ отдѣлно българско *шч-жџ*-нарѣчие, а ще говоримъ само за говори, въ които е запазенъ този прабългарски изговоръ на **щ-жд**. И тъй ще имаме тогава три главни групи говори споредъ замѣната на tj-dj, а именно:

1) *шт-жд*-говори,
2) *ч-џ*-говори и
3) *ќ-ѓ*-говори.

1. *щ-жд*-говори. Първата група заема най голѣма часть отъ българската говорна областъ; *щ-жд*-говори заематъ цѣлата източнобългарска половина (споредъ ятовата граница), заематъ и цѣлата сѣверозападна областъ — съ изключение на *у*-нарѣчие, простиратъ се и по цѣла източна и южна Македония, като стигатъ дори до надъ Дебърско. Говоритѣ по Корчанско, Костурско-Леринско и Кайларско — са *щ-жд*-говори; па и воденско-кукушкитѣ говори, както и говоритѣ по Мегленско, Дойранско, Мелнишко, Малешево дори до Щипско и Кочанско (но безъ градоветѣ Щипъ и Кочане), са въ основата си пакъ *щ-жд*-говори, макаръ и да идва въ тѣхъ тукъ-тамъ по нѣкое *ќ* или *ѓ*. Накъмъ сѣверъ границата между главната и другитѣ двѣ групи говори минува прѣзъ западната часть на Кюстендилска, Радомирска, Софийска, Искрецка, Берковска и Кутловишка околия; оттамъ границата върви успоредно съ границитѣ на царството и минава прѣзъ източната часть на Бѣлоградчишка и Кулска околия. Въ тия граници ако и да има тукъ-тамъ примѣси отъ другитѣ двѣ нарѣчия, говоритѣ са въ главни черти еднообразни откъмъ замѣната на tj-dj. Примѣси има най много, както бива обикновено, въ ония краища, дѣто се допиратъ нарѣчията; особено се забѣлѣзва влиянието на югозападното *ќ-ѓ*-нарѣчие надлъжъ по цѣлата му източна граница, а най много въ Воденско и Кукушко, прѣзъ дѣто *ќ-ѓ* се простира съ нѣкои думи дори до Солунско и Сѣрско (веќе, повеќе, ќерка, куќа, вреќа, меѓу, домаќин; преѓе, уѓе, божиќ или божик,) а помощната частица за бѫдно-врѣме *ќе*, ќем, неќем и пр. далекъ на сѣверъ и западъ се употрѣбя не само въ Кюстендилско, Дупнишко, Разложко, не само въ Самоковско и Софийско (източно), ами отива прѣзъ южнитѣ Родопи дори до Одринско и Лозенградско. На сѣверъ има по̀ малко смѣсици – ако не броимъ ония села съ изговоръ *ч-џ* въ Ломско между рѣки Ломъ и Цибъръ, които Мариновъ споменува въ „Жива Старина“ кн. II, 153 (Ковачи̇ца, Горно-Лѝн́ево, Долно-Лѝн́ево, Мо̀креш, Вълчѐдърма, Кара̀бацак, Ла̀бец и Чуча̀н), които въ сѫщность не са далечъ отъ самата граница между сѣверозападното и главното българско нарѣчие. И тукъ забѣлѣзваме, че помощната частица за бѫдно врѣме (че, чем) се простира задъ гра-

ницитѣ на *ч-ц*-нарѣчие, обаче не отива тъй дълбоко въ общобългарското *щ-жд*-нарѣчие, както долу *ќе*, а се ограничава само съ Софийско, Искрецко, Врачанско, Ломско и Видинско. Заедно съ тая частица върви и дума божич намѣсто коледа и тукъ-тамъ: черка и уце.

Въ областьта на *щ-жд*-нарѣчие, тъй както я описахме, ще трѣбва да истъкнемъ три разновидности въ шушкавиятъ изговоръ на **щ** и **жд**, а именно покрай обикновената, обща и стара българска замѣна *шт-жд*, има говори, които са запазили изговоръ *шч-жџ*, т. е. прѣдходницитѣ на *шт-жд*. Тъй се говори по Самоковско, Иеанечко, Малешевско и надолу дори до Солунско и Воденско. Въ Самоковския говоръ, както го чухъ и провѣрихъ лично, сѣко **щ** и **жд** (сѐ едно отъ какъвъ происходъ), се изговаря на *шч* и *жџ*, а прѣдъ твърди гласни (*а, о* и *у*) *шч́* и *жџ́*: гу̀шчер, вѐжџи, вра̀шч́ам, изва̀жџ́ам, га̀шчи, пога̀жџ́ам, гражџ́ане, дооѐжџ́ам, шчѐрко, клѐшчи, ка̀шча, ка̀шчовнѝца, лешч́а, машчеа, светѝ мо̀шчи, нужџ́а, нѝшчелки, ношчѐска, но̀шч́ови, наво̀шч́а, обу̀шч́а, пѐшчера, плашч́ам, пра̀шчила, пра̀жџ́а, са̀жџи, сно̀шчи, срѐшча, срѐшча нас, сушч́о, та̀шч́а, чу̀жџ́о, фашч́ам, шчетѝна, шчѐта, шчо, зашчо̀, шч́у̀ка, шч́урѐц. При това: ћекѐ, ћовеќе, меѓу, ѓрга̀, ћека, ћошка̀, говѐжго месо и го̀споџа.

Този особенъ изговоръ на Самоковския говоръ не е отбѣлѣзанъ до сега въ народнитѣ умотворения отъ тоя край; види се, записвачитѣ не са се вслушвали добрѣ, за да го схванатъ, или защото са записвали подъ влияние на книжовниятъ езикъ. При това трѣбва да забѣлѣжа, че изговоръ *шч-жџ* се е запазилъ повече у старитѣ, докато по̀ младитѣ изговарятъ вече *шт-жд!* Туй сѫщо забѣлѣзалъ и Облакъ за говора на с. Вардаровци, Солунско (Maced. St. 60 и 62).

Подобенъ изговоръ има и въ Разложко, именно въ с. Банско, но съ тая разлика, че *шч* не е тъй меко и вмѣсто *жџ* тамъ се чува *ж*. За изговоръ *шч-ж* въ Банския говоръ съобщи най напрѣдъ (в. „Новини“, 1894 г. бр. 64) Д. Молеровъ родомъ банчанинъ, отъ когото провѣрихъ сичкитѣ думи съ *шч-ж:* врашчам, фашчам, гашчи, шчерка, шчо, нишчо, клешчи, ошче, пушчам, кръшчавам, лешча, шчир, шчипки, машчаа, пешчера, кашча, обушча, огнишче, срешча, ношческа,

плешчи, свешча, ношча (съ членъ!); вежи, изважам, гложа, погажам, доожам, межа, обажам, повrежам, прежа, ражам, сажи, нужа, нарежам, набожам, насважам, даш, дажовник, чужа; само въ думи, които са чужди на тоя говоръ, срѣщаме еднакъвъ изговоръ: мошти (**мощти**), пошта, ръѓа, општина, штенѐ (рѣдко употр.) и ќу, ќеш, ќе, ќем, ќете, ќа, както и ќех, ќеше и пр. Такъвъ изговоръ има (споредъ Молерова) и въ с. Елешница, пакъ Разложко, ала не тъй послѣдователно запазенъ, но отъ обнородванитѣ въ МСб. материали отъ Разлогъ азъ намѣрихъ сѫщи изговоръ и отъ с. Недобърско или Гнидобрадско, ала само въ двѣ пѣсни отъ тамъ (МСб. III, 41 — 64): шчерка, шчо, сешчам, пусреашча, ошче, кашча, дъжовно, — докато всички други пѣсни отъ това село, слушани отъ сѫщия слѣпъ старецъ, записалъ ги сѫщи записвачъ (С. Ив. Бояновъ), показватъ само *шт-жд*. Може би тия пѣсни да са погрѣшно дадени за пѣсни отъ Недобърско. Отъ Разлогъ имамъ забѣлѣжено още чужджи юнак (два пѫти) въ ПСп. XXXIX, 162 — отъ с. Якоруда — тъй че, може би, този изговоръ да се срѣща и другадѣ въ той край. Тъй напр. узнахъ отъ г. Разлогова, че го имало и въ с. Добринища, пакъ Разложко.

Този изговоръ на **щ-жд** като *шч-жџ* — или приблизително тъй — ще е расширенъ доста по южнитѣ наши говори, защото го срѣщнахъ въ обнародвани материали отъ Солунско (МСб. IV, 188): шчо, къшча (Сухо), макаръ Облакъ да не споменува нищо въ Mac. Stud.; а и думитѣ наренџам, пренџа у Драганова (Р. Ф. В. 1888, № 1) сочатъ пакъ на такъвъ изговоръ. Освѣнъ това Облакъ бѣлѣжи: лешча, пушч'ам, пътишча, ръбишча — отъ Ново-Село; плешч'и, лешч'и, ушч'е, клешч'и, дожџ'е — отъ Ваталъкъ; лешч'а, гашч'и, ошч'е, клешч'и, гробишч'и, ръбишч'а — отъ Вардаровци — сѐ отъ Солунско (Maced. Stud. 59 и 62). Сравни още: зашо, нишо, шу (што), ише (още), благуйшеніе, къшата, кишале, башіу (бащу), дъшеріо, ниша го (не ща го), къши — въ Род. Ст. III, 44 — 57, отъ Ксантийско; кашча, шчо, бъшча́ — отъ с. Широкъ, Лозенградско (МСб, XVI — XVII, 12). Такова *шч* или *шч́* има и въ Брацигово: нишчу, нашчу (наш'то),

шчо, ошчи, зашчу, ношчя, нушча (Сборникъ на Книж. друж. I, Къмъ българскитѣ тайни езици, 4), но то ще е навѣрно прѣнесено тамъ отъ Костурско.

Смѣтайки разложкиятъ изговоръ *ж* вм. **жд** за по̀ ново — произлѣзълъ отъ по̀ напрѣжно *жц* чрѣзъ *жж*, понеже и сега личи въ него извѣстна усиленость, натъртеность, то ще имаме въ главното българско жд-шт — нарѣчие два главни изговора за tj — dj, навѣрно още отъ дълбоки старини останали: 1) **шт** — **жд** и 2) **шч** — **жџ**. Днесъ за днесъ е по̀ распространено първото и като свойствено, види се, на онова нарѣчие, което служи за основа на старобългарския книжовенъ езикъ, то е засвидѣтелствано още отъ IX вѣкъ, но то не прѣчи да си го мислимъ за по̀ ново отъ другото, макаръ да е днесъ тъй общо употрѣбително. Приемаме **шч** — **жџ** за по̀ стари не само защото чрѣзъ тѣхъ по̀ лесно ще си обяснимъ происхода на общобългарскитѣ *шт-жд*, а и затуй, защото въ много случаи самата славянска фонетика прѣдполага такива шч—жџ; именно съчетания skj, stj, и zdj, zgj неминуемо даватъ почти въ сички славянски езици шч—жџ, или отъ тѣхъ непосрѣдно произлѣзли звукове, слѣдователно и за бълг. езикъ сме принудени да приемемъ едно по̀ старо шч — жџ за сички сегашни *шт* — *жд*, които произлизатъ както отъ съчетания skj, stj и zdj, zgj, тъй и отъ tj-dj.

Общиятъ изговоръ на шт — жд е откъмъ палаталность — твърдъ; имамъ забѣлѣжено само отъ Ямболъ на срещіа, (спис. Родина, II, 12, 395), па и Облакъ бѣлѣжи гашти, лешта отъ Бугариево, Солунско (Maced. Stud. 59), но тѣ са уединени случаи, които едва ли ни биха дали право да ги смѣтаме за стари остатъци. Повече право на стариность има онова меко шч' или жџ', което се слуша въ Самоковския говоръ, защото е почти вредомъ издържано. Па изговаряло се шч — жџ меко или твърдо, ний ще трѣба да го смѣтаме за по̀ старо отъ днешното общобългарско шт — жд, защото, както ще видимъ по̀ долу, общобългарската замѣна за щ — жд е минала и тя прѣзъ тоя стадий, прѣди да получи днешниятъ изговоръ.

2. Втората група — *ч* — *ц* говори — заема источната часть на косовско-моравското *у*-нарѣчие (чиито граници

вж. по̀ горѣ) и се простира по Бѣлоградчишко, западно Берковско, Царибродско, Трънско, Брѣзнишко и Бо́силеградско (отсамъ сръбскобългарската граница); а оттатъкъ границата заема часть отъ Власотинско, цѣло Пиротско, Бѣлопаланско и Княжевско, източна часть отъ Нишка и южна — отъ Зайчарска околия.

Областьта на *ч — ц* говори, или както ги нарекохме по̀ горѣ ч — ц — поднарѣчие, можемъ сега съвсѣмъ точно да опрѣдѣлимъ, а именно източната граница — възъ основа на лични свѣдѣния, добити отъ пѫтувания на три пѫти по западнитѣ наши краища (вж. Изв. за Команд. I.), а западната (откъмъ Сърбия) — възъ основа на Беличавата карта къмъ неговитѣ „Дијалекти источне и јужне Србије".

Откъмъ българска страна границата на *ч — ц* стига до слѣднитѣ крайни села: Вла̀хович, Рабѝша, Върба, Слѝвовик, Калу̀гери, Пѐштера, Орѐшъц, Бо̀ровица, Плешѝвъц, Цу̀рцич (Бѣлоградчишко), Прева̀ла, Го̀рн'а-Лу̀ка, Мѝтровци, Желѐзна, Копѝловци, Глава̀новци, Дългидел (Берковска ок.), Сла̀вина, Ка̀меница, Сеноко̀с, Го̀рни-Криводо̀л, Брл'а, Комштѝца, Бу̀беш (Царибродско), Годѐч, Шума, Црклевци, Сливница, Го̀лубовци, Ро̀соман, Клису̀ра, Миха̀лово, Диво̀тино, Црнел', Ра̀йлово, Пѐрник (Софийско) Бѐла-вода, Кола̀нци, Коса̀ч, Ковачовци, Ракѝловци, Вра̀н'а-стена, Калотинци (Радомирско), Ра̀ѥнци, До̀бри-дол, Сушѝца, Брест, Зло̀гош, Полетѝнци (Босилеградско). До Полетинци границата на *ч - ц* засѣга на истокъ сѐ *шт-жд*-говори; отъ Полетинци нататъкъ границата върви между *ч - ц* и *к' - ѓ* говори и минува прѣзъ слѣднитѣ села, имащи пакъ *ч - ц* говоръ, До̀лн'о-У̀ино, Бра̀нковци, Млекомѝнци, Бресни̇ца, Буца̀л'ево, До̀лна-Л'уба̀та, Го̀рна-Л'уба̀та, Плоча (Босилеградско). Прѣзъ Плоча границата отива на Крива-Фея (Вранско) и оттамъ прѣзъ Ново-село, Горни-Ро̀мановци, Бѝтврца; оттамъ върви по рѣка Вла̀сина и Ро̀потъ, по Суха-планина до с. Дра̀шкова-Ку̀тина, отдѣто прѣзъ села Бенца̀рево, О́стровица, Гра̀диште, Сѝчево, Орѐовъц, Цу̀ринци, Дервѐн, Дра̀инци, Мѝлковци, По̀пла, Бѐли-пото̀к, Скро̀бница, Буче и прѣзъ Тупежница планина прѣзъ с. Грлиште и Връшка-чука се сключва съ най сѣверното село отъ Бѣлоградчишка околия — Влахович.

Въ тъй описанитѣ граници се говори едно българско нарѣчие, чиито граматични свойщини описахме вече и видѣхме, въ какво отношение стои то къмъ србски. Главната му̥ фонетична отлика отъ български състои въ изговора на ж като *у*, който го свързва съ по̀ нататъшното косовско-моравско *у* — нарѣчие, и замѣната на tj - dj, която е ч — џ; затова по сравнение съ другитѣ български нарѣчия, можеме съ право да го наречемъ българско *ч* - *џ* - *у* - нарѣчие, а по отношение къмъ цѣлото косовско-моравско *у* - нарѣчие, отъ което съставя часть, то е само *ч* - *џ* - поднарѣчие.

Споредъ това сѣко наше *шт*,[1]) произлѣзло отъ tj или ktj, се изговаря *ч*: вече, вечем, вочка, врачам, врчам, поврачам, вреча, гаче, гачник, леча, мачеа, ноч, синоч, 'суноч (цѣла нощь), ночем, ночуюм, ночъска, нъчви, навоча (навуща), обуча, обрчам, осечам, плеча, плечка, плачам, прачам или прачуюм, прачка (прашка), свеча, сврчам, или сврчуюм (свъртамъ), среча, сречу̥ (срѣщу), сречам, вачам, черка, прегрчам, преврчам, чуд (**щоудь**) нрав, срб. ћу̥д; тичичи (**пътнщи**), голоча, глу̥оча и пр.

Общи са на цѣлото нарѣчие: чу или чем, ч̇еш, че, чемо, чете, че; послѣ и дѣе причастието на *чи*: носѐечи, берѐечи, свече палѐечи, плакаечи, думàечи, живѐкачи и пр.

Съ шт се изговарятъ само: башта, къшта, пештера, општина, ништелки (покрай нити), мошти, а въ пѣсни идва и пасрешта; това струва, разбира се, за по̀ вътрѣшнитѣ ч-џ-говори, защото въ крайнитѣ, съсѣдни съ общо-българското шт-жд-нарѣчие, се намиратъ още много думи съ шт.

Па тъй сжщо и сѣко наше *жд*, гласи въ това нарѣчие *џ*: веџе, виџ (**кнждь**), виџте, погаџам, нагаџам (и погаџуюм, нагаџуюм), глоџем, съглеџуюм, госпоџа, говеџо месо, граџанин, граџа (здание и ограда — **грѫждѫ**),

[1]) Понеже общиятъ нашъ български езикъ не различава щ, произлѣзло отъ skj и stj отъ щ, произлѣзло отъ tj и ktj, то добрѣ е, първото щ, като по̀ старо, да отбѣлѣзваме съ $щ_1$, а второто, като по̀ ново, да означаваме съ $щ_2$: на тъй сжщо трѣба да различаваме едно $жд_1$ (отъ zdj), и друго $жд_2$ — произлѣзло отъ dj.

ограџуюм, юџ, юџте! забаџам, завоџам, краџа, луџи (лоужди?): Луд за сви, а за луџа — никой, Трънъ; меџа. меџу, помеџу, нареџуюм, погоџба, преџа, раџам, ръџа̀ (ръџу уватило МСб. IX, 79 отъ Брѣзнишко), ръџав ръждав, Трън и Брѣзникъ; въ Трънъ чухъ и ръ̀ѓав, но съ значение „мързеливъ" — види се по сръбски рђав; роџба, сваџам и сваџуюм, уџе (хоуждє), сеџ — лишия, Брѣзник, Враца — саждец МСб. V, 228; Пиротъ — цеџа, жд намѣсто џ се срѣща въ думи: нужда, надежда, чуждо, а въ брѣзнишко покрай краџа̀ идва и кражба, покрай граџан'е и граждан'е; срѣща се и говеждо вм. говеџо. А въ Пиротски Дамаскинъ, писанъ на 1852 г. на доста чистъ пиротски говоръ, се срѣщатъ още много думи съ шт и жд подъ влияние на българския книжовенъ езикъ: немощни, пещни пламенъ, вещи, запрещеніе, священници, смущавало, пофащали, осуждава, наслажденіє, одежда, побеждава и пр. Изобщо на това нарѣчие не са никакъ чужди звукове шт и жд, защото сички други думи, въ които има старобългарски щ,-жд, се изговарятъ чисто и ясно тъй, както и въ общобългарски: воштѝна, гу̀штер, кра̀иште, гро̀биштa, ʼиштеш, лештак, прошка, штета, штит, коштрава, штавиш, клешти, пришти, оште, на штѐ-срце (на тъщєѥ), штука, штене, дъж(д), даждовен, вражда и пр.

Сега имайки прѣдъ видъ, че замѣна *ч-џ* вм. *щ жд* не е сѫщинско българско свойство, трѣбва да признаемъ, че тѣ са произлѣзли въ това нарѣчие независимо отъ български езикъ. Отъ това нека се не заключава, че сѣверозападното наше *ч-џ* нарѣчие стои по близу до сръбски езикъ, защото отъ този езикъ го дѣлятъ много свойщини, общи съ нашия; освѣнъ това самиятъ изговоръ на *ч-џ* намѣсто шт-жд стои доста далечъ отъ сръбскитѣ *ђ-ћ*, тъй далекъ, че и самитѣ сърби (Новаковић и Веселиновић) ги отдѣлятъ хубаво отъ сръбскитѣ съотвѣтни звукове. Интересно е за въпроса, какъ се отнася самото *ч-џ* нарѣчие къмъ сръбскитѣ звукове *ћ-ђ*; то ги схваща като *к'-г'* и тъй ги предава: намѣсто сръбската дума рђав не казватъ ръџав, а ръг'ав, намѣсто Ђурђевдан казватъ Гу̀рг'евдън, намѣсто ђаче — г'аче; тъй срѣщаме и въ Пир. Дамаскинъ: супђер,

88, а не сунцер, камђію 58, а не камцію — тъкмо тъй, както и пође намѣсто ноѓе, 56, се́нћу 90[б] намѣсто сенќу и девојћа намѣсто девоіќа, 94.

Замѣната, значи, на *tj-dj* съ *ч-џ* въ това нарѣчие не е българска, ала не е ни сръбски, а е идентична съ староруската замѣна за тия звукове; ако имаше нѣкои дири отъ руско пълногласие или други руски свойщини, бихме безъ-друго одобрили прѣдпоставката на Облака (Arch. XVII, 603), че това нарѣчие ще е откжснато отъ Карпатско-руския (малоруски) езикъ. За разнитѣ смѣсици, които се срѣщатъ на границата между *ч-џ* и *шт-жд*-нарѣчие, вж. „Кратко извѣстие за научното ни пжтуване по западна България прѣзъ 1903 г.“ Изв. Ком. I, 138—142, дѣто давамъ доста подробности отъ любопитни кръстосвания.

3. *ќ-ѓ*-говори. Кога е дума *ќ-ѓ*-говори, трѣбва да различаваме 1) говори, въ които замѣна *ќ-ѓ* вмѣсто **щ**$_2$-**жд**$_2$ е напълно прокарана и 2) говори, въ които покрай *ќ-ѓ* идва размѣсомъ и *шт-жд* (или *шч-жџ*). Първата група, сжщински *ќ*-говори съставятъ частъ отъ голѣмото косовско-моравско нарѣчие, съ което я свързва и обща замѣна *у* вм. *ж* както и други нѣкои свойщини, за които бѣше дума по̀ горѣ; Втората група *ќ*-говори нѣматъ нищо друго общо съ първата освѣнъ тази обща замѣна *ќ-ѓ* за **щ-жд**, и то не вредъ прокарана. Първата група *ќ*-говори, която ще наречемъ сѣверна, защото се простира на сѣверъ отъ линия Тетово, Скопие, Кратово, съставя югозападна часть *у*-нарѣчие (докато *ч-џ*-говори съставятъ сѣвероисточно поднарѣчие отъ сжщото косовско-моравско *у*-нарѣчие). Втората, южна група *ќ*-говори не заслужва име нарѣчие, ако имаме прѣдъ видъ само замѣна *ќ-ѓ*; защото по сичко друго тая група се свързва съ останалитѣ наши южни и източни говори, ала никакъ не съ сѣвернитѣ. — За сѣверната група *ќ*-говори бѣше доста обстойно дума горѣ, когато ги сравнявахме съ български и сръбски, за да истъкнемъ тѣхното положение като прѣходни говори, но говори, въ които несъмнѣно прѣобладаватъ български свойщини; затова тукъ ще говоримъ само за южната група.

Южната група *ќ*-говори заема срѣдна Македония, или областьта между градове: Скопие, Кратово, Ко-

чане, Струмица, Битоля, Кичево, Гостиваръ и Тетово. Тази областъ е обиколена отъ три страни съ говори, въ които обикновената замѣна за tj-dj е *щ-жд*, а само на сѣверъ се съединява съ Моравски *у*-говори. И наистина, отъ истокъ се допиратъ до тѣхъ малешевскитѣ говори и по̀ надолу до Вардаръ — говоритѣ по Петричко и Дойранско; оттатъкъ Вардаръ откъмъ югъ ги заграждатъ говоритѣ по Гевгелийско, Гюмендженско и Воденско, въ които, истина, идва и *ќ-ѓ*, но явно прѣобладаватъ шушкави замѣни за tj-dj. Отъ Воденъ нататъкъ, пакъ отъ югъ слѣдватъ костурско-леринскитѣ говори, дѣто *щ-жд* си е обикновено. Говоритѣ по Прѣспенско, Рѣсенско, Охридско, Стружко, Дебърско — дори до подъ Гостиваръ са тъй сѫщо *щ-жд*-говори, както можахъ лично да се увѣря прѣзъ 1916 година; само въ Кичевско и Гостиварско се балансира *щ* съ *ќ*, а едва въ Тетовско прѣобладава *ќ* прѣдъ *щ*.

Прѣди да се спремъ върху самитѣ срѣдномакедонски *ќ*-говори, нека опрѣдѣлимъ по̀ точно, какъ се отнасятъ къмъ tj-dj ония говори, които заобикалятъ, както рекохме, срѣдномакедонскитѣ отъ три страни; чрѣзъ това ще си обяснимъ по̀ добрѣ както общитѣ граници на *ќ-ѓ* тъй и тѣхния просторъ и посока посрѣдъ българската говорна областъ.

Въ говоритѣ по Дойранско, Кукушко и надолу, източно отъ Вардаръ не може да става дума за *ќ*-говори, защото случаитѣ съ *ќ-ѓ* са твърдѣ усамотени. Въ Кукушъ напр. (споредъ студията на Д. Мирчевъ, Бѣлѣжки по кукушко-воденския говоръ, МСб. XVIII, 453) има само тия думи съ *ќ-ѓ*: врѐіќа, плѐіќи (плещи), мегˊа и причастията на *ќи* (седѐіќи, плитѐіќи и пр.); може да има и повече, но броятъ имъ е несравнено по̀ малъкъ прѣдъ думитѣ съ *щ-жд* въ тоя говоръ; тъй освѣнъ думитѣ у Мирчева (МСб. XVIII, 453): къшта, свѐшта, вѐжди, гръжда̀нин (той не изброява повече), азъ съмъ си забѣлѣзалъ още: мѐжда, сношти, срежба, съ-нош, мо̀шне, штѐрка, единош, ношфа, кражба, плешка, горѐшто, горештѝна, нишчѐлки, пашчѐрка, чу̀жда, чуждѝна, по̀муш, нош, прѐжда.

Това сѫщо струва и за гевгелийския говоръ. Въ воденския говоръ има повече случаи съ *ќ-ѓ*, но пакъ броятъ

имъ не е по голѣмъ отъ другитѣ; защото срѣщу вѐіќи, врѐіќе, гаіќи, ку̀іќа, лѐіќа, сѐќам се, ќѐрка, макѐа, мѐіѓу, нòіќва, пòмоіќ, ноіќ, ръѓа, срѐіќа стоятъ: гàшник, горешчѝна, кражба, рòжба, мòшне, дѣшчира, напрѐжни, нишка, нишчѐлки, се изнишчи, снòшчи, спòшна вода, плѐшка, пишчѐра, пашчѐрка, чу̀жџа, чужџѝна, плѐшка, пòмушч, както и сички дѣепричастия: одѐшчимица, сидѐшчимица, пулѐшчимица и пр. Ето защо воденскиятъ говоръ сега не причислявамъ къмъ срѣдномакедонскитѣ *ќ*-говори, както сторихъ това прѣди 16 години, когато се основахъ само на даннитѣ у Мирчева.

Костурско-леринскитѣ говори падатъ извънъ областьта на *ќ-ѓ*, понеже у тѣхъ идватъ твърдѣ рѣдко гърлени замѣни за tj-dj, а сѐ шушкави, и то, споредъ както прѣсмѣтнахъ възъ основа на обнародвано градиво и лични распити, отношението е като 15 къмъ 5. Туй струва и за Прѣспенскитѣ говори, а именно: въ Рѣсенско се срѣщатъ само тия думи съ гърлена замѣна: ку̀іќа, ќѐрка, веќе, меѓу, повеќе, дòмакин — инакъ сѐ *жт-жд:* рòждат, мъшчеа, нòшиа, врешче, свешча, нош, обиждам, обиждаешчим, бегаешчем, работвеещим, горешница, бегаештим, одеештим, кажвеештим, чуждина, на плѐщи, не навеждай се, наождаш, чужџи, неврашчела, свешчи (Изворитѣ за тия примѣри вж. МСб. XVIII, 411, 412). Редовната замѣна за tj-dj и въ охридския говоръ е *шт-жд* (по право шч-жџ): свешча, свешчалник, лешча, плешчи, врешча, гашчи, прашча, прашчъм, фашчъм, сношчи, нощеска, сешчъм се, ношви, одеешчим, сажџи, вежџи, межџа, вижџъм, рожџъм, чужџи, чужина, заожџа (споредъ Спространова, МСб. XVIII, 526—527); по освѣнъ тѣхъ много още примѣри вж. у мене, МСб. XVIII, 412 - 413. Срѣщу тѣхъ ќ-ѓ има само: ќѐрка, ноќе, нѐіку̀м, кукáа, кукни, пустокукница, веќе, поіќе, ърѓа, ърѓосъл, преѓе и преѓеска.

Тъкмо тъй стои въпросътъ и съ говора на градъ Струга съ околностьта му; и той като рѣсенскиятъ и охридския спада къмъ общобългарското *шт-жд*-нарѣчие, както може да се види отъ Сборника на братя Миладинови,

който състои повече отъ Стружки пѣсни; срв. погорещи, стр. 4, 5, свещи, 15, чужа жена, 24, 33, вращала, 33, 48, мошне, ноще, 37, граждане, 38, наожатъ, 72, рожаше, 81, нужба, 82, 178, клажат, 117, метеещи, гледаещи, вързеещи, готвещи (126) — постояно тъй, вежи, 128, гражани, 149, сноши, 161, 405, позгащена, 291, 426, 492, изважаш, 292, изважам, 293, нужда, 309, горешки присои, 315, вижат, 316, вреще, 355, сѫ-нош (цѣла нощь), 349, ниски намѣсто нишки, 355, ношви, 366, 370, 372, мѫщеа, 375, чужина, 376, 400, вежи, 407, овоще (?), леща, 409, кѫща, 409, 410, зафаща, 409, дважд, трижд, 423, заожай, 427, щерко, 434, кащи, 435, сещавам, 437, нощна кова, 438, полунощ, 438, вращаетъ, 448, фащатъ, 450, свещи, 453, чужда, 456, изважала, 463, чуже-землянине, 464, гащи, вежи, 487, горещина, 508, ошница (овощие) 511, чушъ конь, 535, пещера, 536, плещи, 536, свещалник, 537. И тукъ, както и въ Шапкаровитѣ пѣсни отъ Охридско, намираме доста примѣри съ к′—г′, но тѣ са прѣнесени заедно съ пѣснитѣ; най-обикновени са пакъ сѫщитѣ, които са употрѣбителни и въ охридския говоръ: кукя, керка, мегю, веке, божикъ, жргьосанъ, повике, врекя, ала освѣнъ тѣхъ и тия: нокье, 15, пракя, 40, рогени, 69, но въ проза: родени, Мб. 14, 256, кюдои (нрави, срб. ћуди), 69, свекя, 117, рагя, 208, тугинъ (но въ сѫщата пѣсень и „чужда земя“), 456 и нѣколко пѫти причастия на ееки намѣсто на еещи: плетееки, 449, стегаеки, чешляеки, 449. Сѫщо забѣлѣзваме и въ пѣснитѣ отъ Струга у Шапкарова, кн. VI 336—339: фашчам, фешчани, чуждина, мошне, машчаа, но: нокьно време, 338. Въ МСб. материали отъ Струга има твърдѣ малко: нѣколко гатанки въ кн. IV (255—256), една пѣсень и нѣколко дѣтски залъгалки (кн. V, 30, 208—209), въ които нѣма примѣри съ tj—tj, освѣнъ прежда (IV, 255) и нѣколко пѫти: кьерка. Срв. още и тия примѣри, що ги навежда Хр. Матовъ отъ Стружко (Бълг. Пр. год. V, кн. 4, 145): свешча, лешча, гашчи, плешчи, врешче, межѕа, мъшчеа, пашчерица, машчеінца, сажѕи, вежѕи, чуж, чужѕина, прежѕа,

рожца плашчам, испрашчамъ, фашчам, рожцам, изважцам, заожцам, наожцам, погожцам, наглежцам, бижцат.

И тъй щомъ дѣлимъ бълг. езикъ споредъ изговора на старослав. звукове tj—tj, говоритѣ въ Рѣсенъ, Охрида и Струга трѣба да идатъ къмъ общобългарското *шт- жд*-нарѣчие, защото въ тѣхъ правилната замѣна е *шч- жц-*, докато к′—г′ се срѣща въ твърдѣ малко думи. Освѣнъ това тия говори се доближаватъ къмъ общобългарското нарѣчие и съ изговора на ж, което гласи у тѣхъ като ъ; но пакъ трѣба да признаемъ, че съ югозападното срѣдномакедонско к′—г′, нарѣчие ги съединяватъ повече свойщини, а именно: 1) общъ изговоръ на щ₁-жд₁ като *шч-жц;* 2) общо ударение — на третия слогъ отъ края (◡◡◡̀◡◡); 3) еднаквъ изговоръ на ъ и ь: ъ като *о* и ь като *е*; 4) троенъ членъ; 5) *т* въ 3. л. ед. сег.: споредъ това тѣ са си пакъ македонски говори.

Отъ Струга на сѣверъ по рѣка Дринъ и Радика захваща единъ български говоръ, който, макаръ да съдържа и той нѣкои примѣси отъ к′—г′, спада пакъ откъмъ tj—dj къмъ общобългарското *шт-жд*-нарѣчие; то е дебърскиятъ говоръ — най-западниятъ клонъ отъ цѣлокупния български езикъ, но пакъ не по̀ малко български, отколкото много други наши говори. Понеже Дебърската область се допира прѣзъ Шаръ-Планина съ Призрѣнско, понеже и на сѣверъ отъ нея се простира Тетовско, дѣто говорътъ е донѣкждѣ повлиянъ отъ сръбски свойщини, човѣкъ би прѣдполагалъ да намѣри въ Дебърско изроденъ български езикъ; а то, наопаки, дебърскиятъ говоръ е по сичко чистъ български езикъ, и каквото въ него не е общобългарско, то е или зето отъ съсѣднитѣ нему срѣдно-македонски говори, или си е пъкъ самостойно въ него развито. Тъй, като оставимъ замѣната за tj—dj, за която ще говоримъ на особено, дебърскиятъ говоръ има тѣзи общи свойства съ другитѣ македонски говори: 1) общо-третосрично ударение (◡◡◡̀◡◡); 2) еднаква замѣна за еровете, сирѣчъ *о* за ъ и *е* за ь; 3) троенъ членъ; 4) *т* въ з. л. ед. ч. сег. А самостойно развилъ слѣднитѣ три свойщини: 1) изравнилъ ж съ ъ въ звукъ *о* (но то не е врѣдъ); 2) изравнилъ сичкитѣ

глаголи безъ разлика въ една форма за 1. л. ед. ч. сег.—на *а*. Отъ тия самостойно развити свойства първото ни е познато и отъ други български говори (въ Родопитѣ), а послѣдното е напросто расширена по аналогия общобългарската форма за 1. л. ед. сег.

За изговора на *шт-жд* (независимо отъ какъвъ происходъ) сега, слѣдъ като излѣзоха двѣ студии по този говоръ [1]) сме достатъчно освѣтлени, а именно въ дебърскитѣ области Дримколъ, Голо-бърдо, Джупа и Поле се говори *шт-жд*, а въ Долна-рѣка (Мала-рѣка) се говори *шч-жд*. Сега си обясняваме, защо въ материали отъ „Дебърско" срѣщаме ту *шт* ту *шч*. При това нека отбѣлѣжимъ, че Мало-рѣканци се наричатъ още и мияци, което название споредъ Л. Димитрова (ИзвСем. I. 267) едничко може да се смѣта за племенно, докато другитѣ названия на дебърци (улюфи, кецкари, гакюрки, торбеши, обяла) са само прозвища за присмѣхъ. Поляни пъкъ се наричатъ дебърцитѣ, живѣеещи въ полето около гр. Дебъръ.

Рефлекситѣ на tj-dj по Дебърско съмъ доволно обстойно изложилъ въ „Уводъ" (МСб. XVIII, 415 — 419). Тукъ споменувамъ пакъ, че южнитѣ дебърски говори, които са, значи, по̀ близу до Струга, съдържатъ и по̀ малко *ќ*, *ѓ*, срѣднитѣ (около Дебъръ) малко повечко, а въ сѣвернитѣ (къмъ Гостиваръ) още повече; но изобщо зето Дебърско спада откъмъ замѣната на tj-dj къмъ общото *шт-жд*-нарѣчие. Любопитно е при това да се отбѣлѣжи, че дебърскитѣ помаци, наречени торбеши, са запазили много хубаво своя *шт-жд*-говоръ; тъй напр. споредъ Муслия Вейселъ, старъ помакъ отъ с. Скудринѐ (Галичко), въ родното му село говорятъ: лешта, вежди, гашник, мъшчеа, межда, межници, мошне, паштерка, ношви, синошна̀-вода, ништи, плешти, помош, прашка, прежда, сажди, свешта, свештарник, мъштеница, горештина, горешта, помошник, немошен,

[1]) Вж. Л. Димитровъ, кратки етнографски бѣлѣжки за Дебърско съ огледъ къмъ говора на тоя край, Изв. Сем. I (1905); М. Григоровъ, говорътъ на малорѣканцитѣ (мияцитѣ) въ Дебърско, Изв. Сем. II (1906 — 1907). За жалость, Григоровъ не е далъ сичкитѣ случаи съ *шч* и *жд* вм. tj и dj по малорѣканския говоръ, та излиза, като че *шч-жд* се балансира съ *ќ ѓ*, а въ сѫщность гърленитѣ замѣни за tj-dj са много по̀ малко въ сравнение съ шушкавитѣ.

говечко-месо, както сички дѣепричастия: седеешти, одеешти, и пр. А което е още по̀-важно да се знае, то е, че дебърскитѣ помаци са запазили по̀ старъ изговоръ и за звукъ ѫ, т. е, не са го още измѣнали въ *о*, а го изговарятъ като *ъ* или $ъ^{а}$, съ което се подкрѣпя хубаво мисъльта ми (вж. МСб. XVIII, 418), че дебърското *о* вм. ѫ иде отъ по̀ прѣжно *ъ*. Но за това по̀ долу.

И тъй, като исключимъ сички тѣзи околни говори, които заобикалятъ срѣдномакедонската область и които откъмъ tj-dj спадатъ къмъ *шт-жд*-нарѣчие, оставатъ посрѣдъ тѣхъ говори, които наричаме *ќ*-говори, но въ които покрай *ќ-ѓ* сѐ идватъ дѣ повече, дѣ по̀малко, и *шт-жд*, както ще покажемъ. Въ тъй ограничената область срѣдномакедонскитѣ говори се отличаватъ освѣнъ по това, че въ тѣхъ прѣобладаватъ *ќ-ѓ* прѣдъ *шт-жд*, още и по слѣднитѣ си общи свойщини:

1) Тѣ са сички централни говори, т. е. у тѣхъ ѫ е изяснено въ *а*;

2) ъ се различава строго отъ ь; ъ се изяснява въ *о* а ь-въ *е*;

3) *ръ-лъ* се изговарятъ винаги съ *ъ* прѣдъ *р* и *л*, т. е. *ър, ъл* или *ол*, дѣто не е вокализувано въ *ъ* (съзи);

4) **щ$_1$-жд$_1$** се изговарятъ по старински: *шч-жџ* (по̀ рѣдко *шт-жд*);

5) Ударение опрѣдѣлено-третосрично ⏑⏑⏑́⏑⏑ (съ исключение на Щипско-Струмишко, дѣто е общобългарско, и на Тиквешъ-Мориово, дѣто е особена система).

Срѣдномакедонскитѣ говори заематъ най-голѣма область отъ Македония, именно областьта между Скопие, Кичево, Крушево, Битоля, Мориово, Тиквешъ, Радовишъ, Кочани заедно съ вѫтрешнитѣ градове Щипъ, Велесъ и Прилѣпъ. Въ тая широка область срѣдномакедонскитѣ говори образуватъ една здраво сплътена и хубаво изравнена цѣлость. А понеже тия говори, както казахме, иматъ много общо и съ най западнитѣ клонове отъ общобългарското *шт-жд*-нарѣчие, именно съ говоритѣ по Рѣсенско, Охридско, Стружко и Дебърско, тѣ образуватъ съ тѣхъ едно закрѫглено цѣло, каквото нѣма нийдѣ между българскитѣ говори. Единството развалятъ до нѣйдѣ само источнитѣ македонски говори по Кочанско, Радовишъ, Тиквешъ и Мориово, които нѣматъ

еднакво ударение съ тѣхъ, по и тѣ съ еднаквия си изговоръ за ж, ъ и ь се прилѣпятъ хубаво къмъ тѣхъ и придаватъ на срѣдномакедонскитѣ ќ-говори по̀ голѣма цѣлость.

Срѣдномакедонскитѣ говори можемъ да наречемъ ќ-говори, но пакъ трѣбва да знаемъ, че тѣ не сички еднакво замѣнятъ старитѣ tj и dj съ гърлени ќ-ѓ. И тука има една постепенность, чиято посока ни показва и общото исходище на македонскитѣ ќ и ѓ, защото — най много гърлени замѣни намираме въ сѣвѣрнитѣ говори на срѣдна Македония, т. е. въ ония говори, които се допиратъ до косовско-моравското ќ-нарѣчие; и колкото се отива къмъ югоистокъ, толкова повече намаляватъ случаитѣ съ ќ-ѓ, докато не се ограничатъ само съ три-четири думи, общи не само на македонскитѣ говори, но и на много говори извънъ Македония. Такава сѫща постепенность се забѣлѣзва и като се върви отъ сѣверъ къмъ югозападъ. Тъй напр. въ Гостиварско, Кичевско, Крушевско и Битолско има немалко шушкави замѣни за tj-dj, тъй както и въ говоритѣ по Кочанско, Щипско и Струмишко. (Вж. досежно сравнение МСб. XVIII, 420-422). Затова сме въ право да кажемъ, че сѫщински к-говори захващатъ отъ Кратово и Куманово на сѣверъ. Ето защо заключението на Облака, че ќ-ѓ е чуждо въ солунскитѣ и дебърскитѣ говори, а *шт-жд (шч-жџ)* е у тѣхъ по̀ старо и домашно (Maced. Stud. 63, 67), може смѣло да се приложи върху сички македонски говори, дѣто покрай ќ-ѓ намираме и *шт-жд (шч-жџ)*.

Какъ е станало сега това расширение на ќ-ѓ отъ сѣверъ къмъ югъ, дали съ прѣселби или съ постепенни заемки, оставамъ да бѫде изслѣдвано за напрѣдъ; но и сега още мога да твърдя, че ќ и ѓ идватъ у македонскитѣ говори. слѣдъ като съотвѣтнитѣ македонски краища биле вече заселени съ население, говорещи **щ-жд** за tj-dj; инакъ не можемъ си обясни:

1) отдѣ ще се земе сега **щ-жд** въ най западнитѣ македонски области (Охридско, Стружко, Дебърско, Кичевско);

2) защо въ едни и сѫщи мѣста се срѣщатъ отъ една основа думи съ ќ-ѓ и съ **щ-жд** (като мегˊа — но межник, свекˊа — но свешник, мокˊ, помокˊ — но мошне, помошник, плекˊа — но плешки и пр.)? — Защото еднитѣ са нови думи, а другитѣ по̀ стари, заварени.

3) Защо въ старобългарската писменость, основана въ македонски краища, нѣма на диря отъ *ќ ѓ*.

Че македонскитѣ ќ-ѓ са чужди на тамшнитѣ говори и че тѣ са прѣдавани тѣмъ отъ сѣвернитѣ *у*-говори, заключаваме по двѣ твърдѣ характерни думи куќа и вруќе, които са дошле и съ чуждото за македонскитѣ говори *у* вм. ѫ. Чудно е само, защо такова *у* не срѣщаме у сички думи и форми съ ќ-ѓ, и защо не са се въсприели отъ сѣверъ и други свойщини на *у*-нарѣчие, а само̀ думи съ ќ-ѓ, докато сичко друго въ срѣдномакедонскитѣ говори си е напълно българско.

Щомъ смѣтаме ќ - ѓ — за чужди въ македонскитѣ говори, можемъ да бѫдемъ и по̀ равнодушни къмъ въпросътъ за тѣхниятъ изговоръ; защото изговаряли се ћ-ђ или ќ-ѓ, сѐ нѣма да бѫдатъ българскитѣ *шт жд*. Но пакъ, имайки прѣдъ видъ происходътъ и сѫщинскиятъ изговоръ на тия звукове, не бива да ги сливаме съ сръбскитѣ ћ - ђ, защото, първо и първо, тѣ не са дошле въ македонскитѣ говори направо отъ сръбски, а отъ говоритѣ по Морава, които и днесъ още изговарятъ *ќ-ѓ* намѣсто *tj-dj*, второ, македонскитѣ *ќ-ѓ* са още гърлени палатали, докато сръбскитѣ ћ-ђ са втори стадий отъ сѫщитѣ звукове, т. е. развити вече въ шушкаво-зѫбни палатали. Сръбскитѣ учени, може би, неволно смѣсватъ ќ - ѓ съ своитѣ ћ-ђ, понеже ги чуватъ сѐ тамъ, дѣто по сръбски стоятъ ћ-ђ; тъй че македонскитѣ ќерка, меѓа, въ които за българско ухо *ќ-ѓ* звучатъ тъкмо тъй, както и въ думи: шеќер, ѓердан, сърбинъ неволно чува и пише както шећер, ђердан, тъй и ћерка, међа. Съ такова субективно схващане се обясняватъ и толковато грѣшки у Качановски, който пъкъ намѣсто ќ-ѓ пише постоянно т́-д́: дѣвой*тя*, май*тя*, бе*тяр* (беќар) 136, *т*итка (китка) 152, *д*юбриште, 156, на седѣ*н*тю 161, старой*тя*, 162, гледаю*т*и 165, церна калу*д*ера, 174, сѣм*те* (сем*ки*), 406, помо*ть*, *д*ердан 326, бел*т*им (белким) 330 и пр. и пр. И макаръ че е тъй необикновено за наше око туй означение, азъ бихъ рекълъ, че по изговоръ и слухъ то е по̀ близу до ќ-ѓ отколкото ћ-ђ, защото съдържа само смекчение безъ шушкавъ елементъ, докато ћ-ђ — поне споредъ книжовния сръбски изговоръ, прѣдполага вече шушкавость; не туку тъй тънко-

слухиятъ Вукъ Караджичъ прѣдава въ рѣчника си изговора на *ћ-ђ* чрѣзъ тьчь-дьжь; а тия тьчь-дьжь стоятъ далекъ отъ македонскитѣ ќ-ѓ. Азъ чухъ една малка шушкавость на ќ само въ думи: ноќ, ноќви, синоќна, помоќ и покуќнина. Но тая шушкавость не излиза винаги на явѣ, а само, както казва и Облакъ (Maced. Stud. 58), когато ќ се изговаря съ по̀ голѣма енергия. Па най сетнѣ и да имаше въ Македония сѫщи ћ-ђ, нѣмаше да бѫде чудно, защото щѣха да бѫдатъ естествено развитие отъ ќ-ѓ, тъкмо тъй, както и сръбско-хърватскитѣ звукове ћ-ђ са се развили пакъ отъ по̀ стари ќ-ѓ. Но понеже въ самата срѣда, отдѣто се вписатъ и поддържатъ тия звукове въ македонскитѣ говори, именно въ косовско-моравското нарѣчие, отъ което сѣвернитѣ македонски говори (въ Кумановско и Кратовско) са продължение, сѫщи сръбски ћ-ђ още нѣма, то за това ги нѣма и въ македонскитѣ говори. Но въ сѫщность ќ-ѓ трѣбва да се смѣта за исходище не само на сръбско-хърватскитѣ ћ-ђ, ами и на словенскитѣ *ч-j*, на рускитѣ *ч-ж* (отъ по-напрѣжни ч-џ), па най-сетнѣ и на българскитѣ *шт-жд* (отъ по-напрѣжни шч-жџ). Азъ си мисля именно, че днешнитѣ с в е ќ а, м е ѓ а, тъй обикновени въ косовско-моравското нарѣчие и въ македонскитѣ говори, стоятъ най близу до старославянскитѣ с в ѣ т *j* а, м е д *j* а, понеже приемамъ, че още въ праславянско врѣме е билъ възможенъ сѫщи прѣходъ на *тj* и *дj* въ ќ-ѓ, както и днесъ (ц в е ќ е, г р о з ѓ е). Отъ тия с в ѣ ќ а и м е ѓ а лесно си обясняваме както сръбско-хърватскитѣ с в е ћ а - м е ђ а, тъй и словенскитѣ с в е ч а - м е ј а, които произлизатъ пакъ отъ с в е ќ а - м е ѓ а, само че не еднакво се развиватъ: докато *ќа* става *ча* прѣзъ *ћа*, *ѓа* — дава *ја*. А за обяснение на рускитѣ *ч-ж* и българскитѣ *шт-жд* ще трѣбва да прѣдположимъ, че първоначалната гърлена замѣна за *tj-dj* въ югоисточнитѣ слав. езици е била съ у д в о е н и ќ и ѓ: свѣќќа-меѓѓа, т. е. удвоени вслѣдствие на *j* слѣдъ *т* и *д* (вж. В. Потебня, Къ исторіи зв. р. яз. II, 45.; А. Шахматовъ, Къ исторіи зв. р. яз., Изв. Спб. Акад. I, 698.); Срв. т р е к к и, п ѫ к к ь е отъ М. Търново, ПСп. XII, 436. Отъ таково удвоено ќ-ѓ произлиза въ руски с в е ч ч а - м е џ џ а (А. Потебня, Arch. III, 594), отдѣто с в ѣ ч а - м е ж а — слѣдъ ослабването на *џ* въ *ж*. Българскитѣ звукове *шт-жд* се раз-

виватъ отдѣто и рускитѣ (отъ *чч-цц*), само че намѣсто да се упростятъ както въ руски, тѣ се раздвояватъ тъй, че първитѣ ч и џ ослабватъ въ *ш-ж:* свѣчча-свѣшча-свешта; меџџа-межџа-межда. Това тълкуване обяснява хубаво, защо въ старобълг. **щ-жд** съдържатъ **щ**$_1$-**жд**$_1$ и **щ**$_2$-**жд**$_2$: защото се посрѣщатъ въ *шч-жџ.*

Сѫщо тъй си обяснявамъ и случаитѣ съ ktj, гtj, xtj; най-напрѣдъ става регресивна асимилация, отъ която произлизатъ пакъ двойни гърлени: отъ нокти, ректи става нок'к'и, рек'к'и, които даватъ сѫщи промѣни както и *tj:* ресав.-срб.-хърв.-слов. нок'и, ноћи, ночи; руски — ноччи-ночи: български — ноччи-ношчи-ношти.

Ето и схематично прѣдставено единството на югоисточнитѣ славянски езици отъкъмъ *tj-dj:*

tj *к'к'* *dj*= *г'г'*

к' ч'ч' г' џ'џ

к̌ к' шч ч' г̌ г' жџ' џ'

ч ћ к' ч шт ч j ђ г' џ жд ж

словенски, сърбско-хърватски, косовско-мор. и срѣдномак., источно-моравски, общобългарски, руски — словенски, сърбско-хърватски, косовско-мор. и срѣдномак., источно-моравски, общобългарски, руски

3. Распрѣдѣление на българскитѣ говори споредъ ударението имъ.

И ударението може да послужи тъй сѫщо за дѣлидбена основа на българскитѣ говори, първо, защото е важна говорна отлика изобщо и второ, защото при сичкото разнообразие, що има откъмъ тая страна у българскитѣ говори, пакъ нѣма кръстосване, т. е. говори съ еднакви акцентни свойства се държатъ сѐ наедно, безъ да бѫдатъ прѣсичани отъ говори съ други акцентни системи. Разбира се, че и тукъ, както изобщо бива, се забѣлѣзва постепененъ прѣходъ на говоритѣ единъ у други, ала топографично говори съ еднакво ударение са пакъ отдѣлени за себе си и съставятъ едно областно цѣло. А това именно е сѫществено условие на сѣки дѣлидбенъ признакъ, който би служилъ за класификационна основа на говори.

Разгледвани откъмъ ударение българскитѣ говори прѣдставятъ пъстъръ мозаикъ, нѐ пѝ малко разнообразенъ, отколкото ако ги разгледвахме по който и да било други признакъ. Чудното е при това, че и тукъ наиждаме на разлики, които засѣгатъ издълбоко дѣлидбената основа, каквито разлики въ другитѣ славянски езици нѣма. Тъй напр. полски и чешки езикъ си иматъ опрѣдѣлени ударения, отъ които не отстѫпя ниединъ тѣхенъ говоръ. Рускитѣ говори, ако и да показватъ нѣкои акцентни различия, въ сѫщность ударението си остава пакъ горѣ-долу еднакво по цѣлата руска говорна область — освѣнъ въ съсѣдни съ полски езикъ говори, дѣто е прѣобладало полско влияние, както е случая съ говора на галичкитѣ лемки, въ които владѣе полско ударение (вж.: Arch. XIV, 587, I. Werchratskij, Über die Mundart der galizischen Lemken). Тъй сѫщо и сръбско-хърватски езикъ съ словенски показва сравнително пѝ голѣма еднаквость откъмъ ударение, при сичкото несъгласие, което владѣе по сръбско-хърватскитѣ и словенски говори; защото несъгласията въ тия говори се обясняватъ лесно, имайки прѣдъ видъ, че въ тия области се борятъ два слоя ударение — старо (общославянско) и ново (сръбско) — отъ тамъ несъгласията.

Не е така съ български езикъ.

Нашиятъ български езикъ, разгледванъ откъмъ ударение не прѣдставя само прости групи говори, въ които напримѣръ да е запазенъ основниятъ акцентенъ принципъ, а да се различаватъ само по нѣкои отклонения отъ него, а прѣдставя говорни групи, въ които владѣятъ разни акцентни системи. Дори самиятъ брой на тѣзъ акцентни системи въ български езикъ очудва човѣка, защото не са двѣ, не са три, а тъкмо петь — дори шесть системи, доста строго отдѣлени една отъ друга. Въ тоя лабиринтъ отъ говори съ различно ударение би трѣбвало да получимъ ясенъ прѣгледъ, да разграничимъ тия разни акцентни системи, па, доколкото ни бѫде срѫки, да обяснимъ и генетичната връзка помежду имъ. Защото, колкото и разни ударения да има по българскитѣ говори, тѣ пакъ сички трѣба да излизатъ сѐ отъ една исходна точка и тая точка именно да се намѣри и да се приведе въ органична връзка съ разнитѣ расклонения, би трѣбвало да е тъкмо таквазъ важна задача за българската филология, както е важно да се установи общото единство на езика ни по врѣме и по мѣсто. Освѣнъ това, българското ударение може да помогне да обяснимъ и нѣкои акцентни свойства у другитѣ югоисточни славянски езици, щомъ знаемъ, че тѣзи езици имать или са имали общо ударение.

Изучването българскитѣ говори откъмъ акцентнитѣ имъ свойства е свързано съ доста мѫчнотии; не само защото самитѣ говори те слисватъ съ разнообразната си акцентовка, но и за това, че нѣмаме досега достатъченъ диалектенъ материалъ, сгоденъ да послужи за тая цѣль. По̀ старитѣ наши сборници, като: Миладиновъ, Верковичъ, Безсоновъ, Каравеловъ, Чолаковъ, Дозонъ и пр. са безъ ударения. Едвамъ Илиевъ направи начало въ тая посока, но пъкъ сборникътъ му си служи съ такива неудобни знакове за ударения, че е твърдѣ мѫчно да се ползува човѣкъ отъ тѣхъ. И въ Периодическо Списание диалектичниятъ материалъ, колкото е, не е снабденъ сичкиятъ съ ударения. Сѫщинско и хубаво начало и откъмъ тая страна се тури съ основаване Министерския сборникъ, дѣто повечето материали са вече съ ударения, макаръ и нѐ винаги довѣрителни. За моята работа си служихъ освѣнъ съ обнародванитѣ до сега акцентувани материали и студии

още и съ лично събранъ материалъ било на самото мѣсто, било чрѣзъ распитвания въ София, дѣто идатъ хора отъ цѣлата българска говорна областъ.

Откъмъ ударение българската говорна областъ може да се раздѣли на шесть обсега, въ сѣки единъ отъ които владѣе особена акцентна система. Въ шестия томъ на МСб., дѣто говорихъ за разнитѣ ударения въ български езикъ (стр. 27), приемамъ такива четири. Но слѣдъ като излѣзоха на лице и други неизвѣстни говори, слѣдъ като си допълнихъ и азъ материалитѣ съ нови диалектични данни, измѣнихъ първата групировка въ тая смисълъ, че къмъ ония четири акцентни системи прибавихъ още двѣ, и двѣтѣ свойствени на югозападни (македонски) говори, отъ които или нѣмаше до тогава никакви печатани материали, или пъкъ имаше, ала не даваха ясно понятие за говора и ударението му (вж. МСб. XIX, 7).

Разгледвайки ударенията въ българскитѣ говори, забѣлѣзваме, че въ нѣкои отъ тѣхъ то е неопрѣдѣлено, т. е. може да заема сѣкоя сричка въ думата и даже една и сжща дума, споредъ формата си, може да има разно ударение. Такова е ударението въ нашия писменъ езикъ, такова е въ повечето наши говори, а такова е, или е било то, и въ другитѣ югоисточни славянски езици: руски, словенски и сръбско-хърватски. Въ други наши говори то е пъкъ опрѣдѣлено, т. е. пада винаги на извѣстна сричка въ думата и се мѣсти само, доколкото е нужно да се заеме тази опрѣдѣлена сричка; такова е ударението въ Костурско напримѣръ, дѣто стои винаги на прѣдпослѣдния слогъ и въ Прилѣпско, дѣто стои само на третия слогъ отъ края. Най сетнѣ има говори, у които ударението не е нито опрѣдѣлено, нито неопрѣдѣлено, защото не заема само една извѣстна сричка въ думата, ала и не може да стои на коя-да-е сричка, а е вързано за двѣ извѣстни срички отъ сѣкоя дума, тъй че до нѣкждѣ е и опрѣдѣлено; затова ще го наречемъ полуопрѣдѣлено. Такова ударение владѣе въ Кукушъ и Воденъ и заема само послѣднитѣ двѣ срички. Полуопрѣдѣлено ударение владѣе още и въ Тиквешъ, дѣто пъкъ стои на двѣтѣ прѣдзадни срички.

Споредъ това, значи, дали ударението въ нѣкой говоръ е опрѣдѣлено или не, шестѣхъ обсега български говори могатъ се раздѣли на три по̀ голѣми групи говори, които са:

I. говори съ неопрѣдѣлено ударение;
II. „ „ полуопрѣдѣлено ударение;
III. „ „ опрѣдѣлено ударение.

А понеже и тритѣ вида ударения (неопрѣдѣлено, полуопрѣдѣлено и опрѣдѣлено) различаватъ по двѣ разновидности, то получаваме шесть вида ударения въ български или шесть акцентни системи, та и споредъ това шесть групи говори:

1. говори съ ударение неопрѣдѣлено-подвижно разносрично;
2. „ „ „ неопрѣдѣлено-неподвижно троесрично;
3. „ „ „ полуопрѣдѣлено-двусрично първо;
4. „ „ „ полуопрѣдѣлено-двусрично второ;
5. „ „ „ опрѣдѣлено-второсрично:
6. „ „ „ опрѣдѣлено-третьосрично.

Нека разгледаме сега тъй распрѣдѣленитѣ по ударение говорни групи и прѣдставимъ тѣхнитѣ акцентни свойщини, като се помѫчимъ сѫщеврѣменно и да ги разграничимъ едни отъ други, доколкото ни помагатъ за това досегашнитѣ материали.

1. Говори съ ударение неопрѣдѣлено-разносрично.

Това ударение заема най голѣма часть отъ българската говорна область и понеже подобно ударение употрѣбяваме и въ общия нашъ книжовенъ езикъ, а безъ-друго такова ударение ще е било едно-врѣме общо и на сичкитѣ други български говори, съ пълно право можемъ да го наречемъ общобългарско ударение. Свойствата на това ударение са горѣ-долу сѫщи, каквито ги виждаме и въ ударението на другитѣ югоисточни славянски езици, т. е. то е непостоянно, подвижно, неопрѣдѣлено, ала по̀ ближнитѣ му закони и причини се смѣтатъ още за необяснени. Въ студията си върху това ударение (МСб. VI, 1—82) азъ се опитахъ да обясня тия причини чрѣзъ нѣкогашния квантитетъ, който владѣлъ и управялъ едно-врѣме ударението у тѣзи езици. Азъ казахъ именно, че въ нѣкогашния общъ езикъ на днешнитѣ юго-

източни славяни владѣелъ акцентенъ законъ, по който ударенитѣ гласни трѣбвало да бждатъ кратки, а пъкъ дълги гласни могле да стоятъ само туку прѣдъ или слѣдъ ударена сричка (глāвà, ржкà, крāкà, дèвēр, грèбēн, рѣпēй, пèпēл) тъй, че тия дълги срички са се прѣскачали, за да дойде ударението върху кратка сричка, — или пъкъ, ако е трѣбвало да падне върху тѣхъ, тѣ са се скратявали (въ първо врѣме) — оттамъ произлиза подвижностьта на ударението въ югоисточнитѣ славянски езици (руски, български, сръбско-хърватски и словенски). По тоя законъ се обясняватъ много лесно извѣстнитѣ акцентни скокове въ реченитѣ езици, не само въ склонението, ами и въ случаи като: главà, главѝца, нàглава, òглав; ръкà, ръчѝца, ръцѐ, нàръки, òдръки; крак, кракът, кракà, крачèц, нà-краки, òт-краки. Тия скокове ставатъ само у думи, у които коренната гласна е дълга; горнитѣ и подобни тѣмъ думи иматъ въ сръбски дълго ударение: гла́ва, ру́ка, кра̂к. Затова се казва отъ една страна: мъж мѝ, син мỳ, девер ѝ, а отъ друга: бра̀т ми, зѐт му и пр.; мъж, син, девер иматъ дълги гласни (сръбски: му̑ж, си̑н, дѐвēр), а брат, зет — кратки (сръбски бра̏т, зѐт). Тъй си обяснявамъ сичкитѣ случаи съ подвижно ударение въ югоисточнитѣ слав. езици.[1])

С. Кульбакинъ, въ студията си къмъ Охридски Апостолъ (Бълг. Стар. III, LXIV—LXVII) възразява на моята теория за подвижностьта на славянското ударение и казва, че ако приемѣхме тая теория, ще трѣбва да обърнемъ сичко наопаки въ славянската акцентология. Може да е много чудна и невъзможна за г. Кульбакина тая теория, но азъ я поддържамъ още напълно, защото съмъ убѣденъ, че друга причина за акцентната подвижность въ югоисточнитѣ славянски езици не може се намѣри. Че тая теория се не съгласявала съ други теории, или не отивала въ хармония съ литовското ударение, малко важи, та и не бива зарадъ това да се отфърля; защото, както въ толкова други отношения славянскитѣ езици си вървятъ независимо отъ литовски, тъй и откъмъ ударение си иматъ свои правила, и нѣма защо да свързуваме

[1]) Повече примѣри, както и за значението на сръбскитѣ видове ударения, вж. МСб. VI, 1—82.

пъкъ сичко и литовски! Освѣнъ това, отдѣ знаемъ. че сичко въ литовски е старинно? Не е ли и литовското ударение тъй сѫщо подложено на разни промѣни, тъй както и славянското! Азъ не съмъ основавалъ теорията си върху литовски, защото и не ми е било потрѣбно, понеже и безъ такова сравнение доказателствата за тая теория са очевидни; а да ли се посрѣща то, или не посрѣща съ ударението у други неславянски езици, това за мене е въпросъ, който има съвсѣмъ второстепенно значение. Та може ли да искаме непрѣмѣнно конгруеция съ литовското ударение. когато нѣма такава даже и между славянскитѣ езици? Ето напр. полски езикъ откъмъ ударение не върви никакъ заедно съ югоисточнитѣ славянски езици руски, български и сръбско-хърватски. Чешки езикъ пъкъ има тъкмо обратни квантитетни отношения. Щомъ между самитѣ славянски езици нѣма общность между ударение и квантитетъ, защо искаме непрѣмѣнно да има общность между славянски и литовски?

За мене, па и за сѣкого, който би вникналъ въ моитѣ доводи, тази теория стои твърдо, колкото и чудна да се вижда тя. Главнитѣ нейни точки едва-ли може нѣкой да обори, а именно:

1) Сички ударени гласни въ югоисточнитѣ славянски езици са били кратки. Вж. доказателства за това у мене, МСб. VI, 39 и сл., особено точки 1) и 2), дѣто се навеждатъ статистики за употрѣбата на старитѣ (̏ и ̑) и новитѣ (́ и ̀) ударения въ сръбски.

2) Дълги гласни е имало само непосрѣдно прѣдъ или слѣдъ ударена сричка. Вж. за това Leskien, Untersuchungen über Quantität und Betonung in den sl. Sprachen, 6.

3) Дълга гласна, щомъ получи ударение, се е скратявала. Това се вижда най добрѣ отъ употрѣбата на ѣ въ сръбски: кога е неударено, изговаря се *ије,* а ударено — *је;* ср. рије̏ка (рѣка), но рје̏чан; звије̏зда (звѣздѝ) но звје̏здаст; мије̏на (— мѣнѝ) но смје̏на бълг. смѣ́на.

4) Ударена дължина е нѣщо вторично въ югоисточнитѣ славянски езици и се явява, за да отстѫпи на нова дължина: първомъ мла̄да̏ сетнѣ — мла̑да̄ (отъ мла̄да̏ꙗ, мла̄да̏а).

Щомъ се признаятъ тия 4 основни истини по югоисточното славянско ударение, неминуемо трѣбва да се признае

и главниятъ акцентенъ принципъ у тѣзи езици, а именно, че акцентната подвижность въ югоисточнитѣ славянски езици, произлиза, ако не въ сички, то въ повечето случаи, оттамъ, че се избѣгва ударена дължина.

Тукъ не смѣтамъ за нужно да се простирамъ повече върху този основенъ законъ на славянското ударение, защото за него може да се говори само въ сравнение съ другитѣ славянски езици, а особено съ ония отъ тѣхъ, които са запазили още стария квантитетъ. Но кога е дума за ударението въ днешнитѣ български говори, въ които нѣма вече квантитетъ, а само разнообразно по мѣсто ударение, задачата ми ще бѫде главно да групирамъ нашитѣ говори споредъ това, дѣ какво е ударението по мѣсто, сирѣчъ, кои говори са запазили ударението на старото му мѣсто, кои нѐ, и какъ са го промѣнили.

Прѣди сичко нека ограничимъ обсегътъ на българскитѣ говори съ неопрѣдѣлено или подвижно ударение накъмъ говоритѣ съ опрѣдѣлена или полуопрѣдѣлена акцентовка, подиръ което ще разгледаме още, какви акцентни разлики има пъкъ между самитѣ говори съ неопрѣдѣлено ударение.

Както рекохъ, говоритѣ съ неопрѣдѣлено или общобългарско ударение заематъ най-голѣмъ дѣлъ отъ българската говорна область; такова ударение иматъ не само сички источни говори (споредъ границата за *ѣ*), ами и сички сѣверозападни говори съ цѣлото косовско-моравско нарѣчие. Освѣнъ това сички говори на истокъ отъ Кочани, Рàдовишъ, Струмица, Дойранъ, Кукушъ и Солунъ иматъ сѐ неопрѣдѣлено ударение — разбира се съ нѣкои отклонки, ала въ общи черти сѐ онова подвижно ударение, което владѣе въ источнитѣ говори. Говоритѣ около Солунъ и откъмъ тая страна са смѣсени, както и откъмъ други фонетични и морфологични бѣлѣзи. Тъй напр. Айватово и Киречкьой ужъ на истокъ отъ Солунъ, ала иматъ воденско-кукушко (полуопрѣдѣлено) ударение, макаръ да спадатъ пъкъ споредъ *ѣ* къмъ источнитѣ говори. Но пò на истокъ отъ Солунъ, кѫдѣ Сѣрско и Демиръ-Хисарско владѣятъ вече напълно говори съ неопрѣдѣлено ударение. Прочутитѣ по своя назализъмъ солунски села Сухò, Висòка, Нѐгованъ

и За̀рово иматъ тъй сжщо неопрѣдѣлено ударение, макаръ да е доста разнебитено: грендѝтъ, дранго̀ (**дрѫгътъ**), дъмбо̀т, дъмбѐту, крънго̀ (**крѫгътъ**), грендàта и пр. вж. още примѣри у А. П. Стоиловъ, Остатъци отъ назализъмъ въ солунскитѣ села, ПСп. LXI, 707—712. Само по себе си се разбира, че и въ говоритѣ отъ Демиръ-Хисарско нагорѣ по Мелнишко, Петришко, Малешево и Пеанечко владѣе пакъ неопрѣдѣлено ударение.

Както се вижда отъ това разграничение, ударението не върви заедно съ никакви фонетични признаци, защото говори съ еднакво ударение могатъ да иматъ съвсѣмъ различни фонетични свойства. Доста е да забѣлѣжа, че въ обсегътъ на говоритѣ съ неопрѣдѣлено ударение спадатъ говори и отъ тритѣ замѣни за tj-dj (*щ-жд, ч-џ* и *ќ-ѓ*). Това нѣма защо да ни очудва, щомъ знаемъ, че такова сжщо ударение владѣе и въ други славянски езици, а ще ни увѣри, че то̀ именно е най-старото българско ударенне, общо едно-врѣме на цѣлия български езикъ.

Това ударение сега наричаме неопрѣдѣлено, защото може да стои на сѣкоя сричка въ думата, безъ да е вързано за извѣстни слогове (както въ останалитѣ български говори, или както въ чешки и полски), или безъ да зависи отъ числото на сричкитѣ; тъй напр. била думата отъ два, три, четири или петь срички — сѐ едно, ударението може да стои на сѣка-една отъ тѣхъ: вода̀, глава̀, търпѝш, градовѐ, планина̀. виделина̀, воденича̀р, заобиколѐн; лива̀да, градѝна, желѐзо, темену̀га, пристану̀ша, воденича̀рче; ло̀бода, приста̀наха, запове́даха; ѭребица, ле́стовичка, па̀вечерка, да пора̀ботехме; търновчаните, пирдо̀пчанчето, радомѝрчаните и пр. Сжщото ударение се нарича още и подвижно, защото въ думи отъ единъ и сжщи коренъ, па даже едни и сжщи думи въ разнитѣ си форми, могатъ да иматъ разно ударение: вода̀, воденѝца, воденича̀р. водехѝр, во̀ден, во̀деста, во̀дестичък; градѐт, градовѐ, гражданѐ, гра̀дски, гражда̀нски, царогра̀жданин; но ако по тия примѣри, както и по самото название „подвижно“ ударение би помислилъ човѣкъ, че сичкитѣ думи тъй мѣстятъ ударението си, лъгалъ би се; защото въ сжщность думитѣ съ „подвижно“ ударение са много по̀ малко отъ думитѣ съ неподвижно ударение; тѣ не съставятъ

ни 10% отъ думитѣ съ неподвижно ударение, но понеже се употрѣбяватъ пò често — защото са сè едносложни и двусложни думи — тѣ даватъ своя типъ на цѣлия говоръ, по сравнение съ ония говори, дѣто нѣма такъва подвижность.

Въ стария нашъ езикъ, както по сѣка вѣроятность и въ стария славянски езикъ изобщо, имало много пòвече думи съ подвижно ударение, отколкото днесъ. Но още отъ твърдѣ рано врѣме начева езикътъ да ограничава числото на тия думи и да не създава такива нови; тъй че днесъ почти нѣма или има твърдѣ малко нови думи съ подвижно ударение, както малко има и чужди думи съ подвижно ударение. Докато отъ една страна дума творèц, творцà, творцѝ, има подвижно ударение, то сложнитѣ отъ нея (значи пò нови) думи, като стихотвòрец, миротвòрец и пр. иматъ неподвижно: стихотвòрци, миротвòрца, миротвòрци; тъй сѫщо: борèц, борцѝ, но: ратобòрец, ратобòрци. Забѣлѣжително е при това, че за да стане ударението въ една дума неподвижно трѣба да не стои на послѣдния слогъ, трѣба да се отмѣсти отъ тамъ, да стане акцентенъ òтмѣтъ: творèц — миротвòрец, борèц — ратобòрец. Тъй са се получили навѣрно сички ония стари думи съ неподвижно ударение, които по характера на коренната си гласна би трѣбало да мѣстятъ ударението си; думи, като крàва, блàто, вѐра, врàна, които сега въ югоисточнитѣ слав. езици иматъ неподвижно ударение, сигурно са били пò напрѣдъ окситони, сѫдейки по тѣхнитѣ коренни гласни, произлѣзли отъ продължени *о* и *е;* и прѣди да се скрати гласната у тия думи, т. е. прѣди да завладѣе законътъ за краткосричното ударение, *о* било изговаряно съ нанагорно удължение, както виждаме отъ литовскитѣ: kárvė, báltas, bérzas, várnas и както показаха съотвѣтнитѣ студии на Фортунатова (Zur vergleichenden Betonungslehre der lituslavischen Sprachen, Archiv IV, 575—589) и на Лескина (Untersuchungen über Quantität und Betonung in den slavischen Sprachen I, A. B. C.) значи, съ такова сѫщо ударение, съ каквото се изговарятъ сега думи като: глáва, рýка въ сръбски, дѣто имаме тъй сѫщо акцентенъ отметъ, само че пò новъ. Тоя стремежъ на стариятъ езикъ да отмѣта назадъ ударението, съглеждаме и днесъ у сички славянски езици, съглеждаме го и въ български езикъ

и то не само въ ония говори, които чрѣзъ такъвъ отмѣтъ са си образували нови акцентни системи, ами и въ самитѣ говори съ подвижно ударение. По това и ще групирамѐ тия говори, именно гледайки, доколко и какви думи съ отметнато ударение има въ еди-кой-си говоръ. Затова прѣди сичко трѣбва установимъ, кои думи са съ мѣнливо ударение, та по тѣхъ да сравняваме говоритѣ — споредъ това, кой говоръ какво е измѣнилъ. Ала да се намѣри една обща норма за това е твърдѣ мѫчно; днесъ за днесъ ниединъ български говоръ не може служи за такава, понеже ниединъ не е запазилъ старото ударение безъ промѣна: сѣки-единъ е измѣнилъ по нѣщо; а пъкъ да възстановимъ изцѣло старото ударение, тъй сѫщо не е лесна работа, защото и другитѣ славянски езици, които биха ни помогнали въ тоя случай, са тъкмо въ положение на българскитѣ говори: и тѣ не са останали въ сичко вѣрни на старото юго-источно-славянско ударение. За това ще зема единъ отъ българскитѣ говори съ подвижно ударение, който ми е най добрѣ познатъ и който, споредъ мене, прѣдставя хубава срѣда между старото и новото българско ударение. То е ударението, употрѣбително въ книжовно-български, или по̀ добрѣ въ сѣверо-источнитѣ говори: Търново, Севлиево, Ловечъ, Габрово, Троянъ, Свищовъ, Казанлъкъ, Калоферъ, Сливенъ.

И тогава акцентната разлика между българскитѣ говори съ неопрѣдѣлено ударение ще състои въ това, кой говоръ какъ се отнася къмъ думитѣ съ подвижно ударение. Като общо правило при това струва, че въ ниединъ отъ тия говори нѣма прѣметъ, т. е. ниединъ не е прѣмѣстилъ ударението напрѣдъ (къмъ края на думата), а сѐ назадъ — къмъ началото (отметъ); това свойство е хубавъ характеренъ бѣлѣгъ на тия говори наспротивъ говоритѣ съ опрѣдѣлено или полуопрѣдѣлено ударение, дѣто има и обратно акцентно мѣстене (прѣметъ), както ще видимъ.

Наспоредъ това, дѣ какъ е измѣнено старото ударение, могатъ се наброи доста гнѣзда говори сѐ съ неопрѣдѣлено ужъ ударение, но съ нѣкои малки акцентни разлики, що досѣгатъ сѐ извѣстни групи думи. Отъ тия разнообразни по ударение говори за мене ясно личатъ три главни групи, дѣто разликитѣ са по̀ голѣмки: сѣверна, южна и западна. Ак-

центни разлики помежду тия три групи говори има много, но изобщо можемъ ги характеризира, като кажемъ, че сѣвернитѣ и западнитѣ говори са по̀ консервативни отъ южнитѣ, въ които намираме повече думи съ отметнато ударение. И забѣлѣжително е, че колкото отиваме по̀ къмъ югъ и югозападъ, толкова повече говоритѣ отстѫпятъ отъ старото ударение, докато настанатъ най сетнѣ говори, какъвто е напр. Демиръ-Хисарскиятъ, дѣто думитѣ съ отметнато ударение са толкова много, щото говорътъ прилича да е съ неподвижно ударение.

Сѣверната акцентна група обѐма сички сѣвероисточни говори (споредъ *ѣ*), т. е. сичкитѣ говори на сѣверъ отъ Балкана и Срѣдна-гора до областьта на рупско-родопскитѣ говори, както и сичкитѣ сѣверозападни *щ-жд*-говори, ала безъ централнитѣ говори (съ изговоръ *ѫ* = *а*) по Врачанско, Орханийско, Етрополе и Новоселска околия, които иматъ акцентнитѣ свойства на трета група.

Западната акцентна група съставятъ сичкитѣ говори съ изговоръ *ч-џ* (за *щ-жд*) по Трънско, Брѣзнишко, Босилеградско, Бѣлоградчишко и оттатъкъ границата по Пиротско и пр. докждѣто се простира косовско-моравското нарѣчие, което обгръща въ себе си, както видѣхме, и нѣкои сѣверно-македонски ќ-ѓ-*у*-говори.

Южната акцентна група състои отъ западнитѣ централни говори (*ѣ* = *е*, *ѫ* = *а*) начевайки отъ Орханийско и Врачанско, прѣзъ Етрополе и Новоселска околия и на югъ по Вакарелско, Ихтиманско, Самоковско, Дупнишко, Радомирско и Кюстендилско, па тъй сѫщо и по Горно-Джумайско, Разлошко, Малешево, Пеанечко, заедно съ сички родопски говори до задъ Одринско, заедно и съ говоритѣ по Неврокопско, Драмско, Сѣрско и Демиръ-Хисарско.

За да раздѣля говоритѣ съ неопрѣдѣлено ударение на такива три групи, зимамъ поводъ нѐ отъ нѣкои основни акцентни разлики, защото ударението въ сички тия говори е сѐ неопрѣдѣлено подвижно, ами защото забѣлѣзвамъ, че въ тия три групи различно е отметнато старото ударение: въ сѣверната група има най-малко думи съ отметнато ударение, въ западната повечко, а въ южната най много. Тия три степени отметъ се изразяватъ много хубаво съ една и сѫща глаголна форма,

която, споредъ говорнитѣ групи, акцентува различно, именно повелителната форма за второ лице у прѣдложни глаголи; въ сѣверната група ще кажатъ напр. з а т в о р ѝ, значи безъ отметъ, въ западната говорятъ вече съ отметнато ударение: з а т в ò р и, а въ южната ударението е още повече отметнато и говорятъ з à т в о р и! Подобенъ отметъ не става, разбира се, съ сички думи, но речената глаголна форма е твърдѣ характерна за тритѣ отдѣла говори. Но покрай нея, сѣкоя група си има свои акцентни разлики, които ще минемъ тука на кратко.

А ето сега въ кои думи и форми се забѣлѣзватъ акцентни разлики по говоритѣ съ неопрѣдѣлено ударение:

1. Въ нарасналитѣ форми на е д н о с л о ж н и т ѣ с ж щ е с т в и т е л н и отъ мжжки и женски родъ, познати и въ другитѣ югоисточни славянски езици к а т о д у м и с ъ п о д в и ж н о у д а р е н и е. Ще изброя тука само тѣзи отъ тѣхъ, които са по употрѣбителни и общи на сичкитѣ говори съ неопрѣдѣлено ударение; тѣ са: бод, брод, бре́г,[1]) бре́ст, бик, бе́г, бе́с, вълк, вол, враг, врат, върх, век, глад, глас, гнев, град, гре́х, гърб, дар, ден, дол, дом, дроб, друм, дреб, дре́н, дух, дим, де́л, дъб, дъжд, дъх, ек, жлеб, зев, зве́р, зет́, зъб, зид, кал, квас, клас, кле́н, кмет, крак, кръг, кръст, кум, кът, лед, лен, луб, лов, лък, ле́к, лист, мед, мир, мор, мост, мраз, мрак, ме́х, мъж, мъх, нос, плач, плет, плод, пот, прах, прът, път́, ред, род, рог, ръб, све́т, смрад, сме́х, смет, сне́г, срам, стан, страх, студ, сън, тел, тор, труд, трън, ум, хак, хлад, хре́н, цар, цве́т, це́р, час, чук, шев, штит. Едносложнитѣ имена отъ ж. р. нѣма да изброявамъ; тѣ спадатъ сички тука.

Разликата въ ударението у тия сжществителни се показва:

а) въ ч л е н н а т а и м ъ ф о р м а з а е д. ч и с л о. Повече говори пазятъ старото ударение — върху членната гласна, била тя, ъ, о, а, ъ̃ или ẽ (тетевенско): градъ̀т, градъ̀, градàт, градъ̃т, градẽ; исключение прави само западната група (трънско-пиротски говори), дѣто реченото ударение пада върху коренната гласна: г р а̀ д ъ т, а не градъ̀т.

[1]) е́ означава ѣ, изговорено по источнобългарски като ′а.

б) Въ множествено число, наспротивъ сѣверното или книжовно ударение гласовѐ южната и западна група употрѣбятъ отметнато ударение (глàсове); такова ударение владѣе и въ Шуменския говоръ, а голѣма часть едносложни сѫществителни м. р. иматъ отметнато ударение и въ срѣдногорскитѣ говори (Коприщица): врàтове, гàдове, глàсове, гре́хове, грàдища, грѣбове, дàрове, дáбове, де́лове, дàждове, зве́рове, зàби, клàсове, кràка, лѐдове, кỳмове, мрàзове, мрàкове, ме́хове, мàже, мòстове, плàчове, плòдове, прàх̀ища, сне́гове, срàмове, стàнове, стрàхове, стỳдове, сàдове, ỳмове, цве́тове, чàсове. Обаче щомъ се прибави членъ, у много отъ тѣхъ се възстановява старото (крайно) ударение: вратовѐте, гадовѐте, гласовѐте, греховѐте, градищàта, кракàта, зъбѝте, дъждовѐте, зверовѐте, меховѐте, световѐте.

2. Втората група думи съ мѣнливо ударение съставятъ едносложнитѣ прилагателни и мѣстоимения, познати и тѣ като думи съ подвижно ударение; тѣ са: бос, бе́л, бръз, вехт, божѝ, вре́л, глух, гол, гъст, див, драг, дърт, жив, жълт, злат, клет, крив, къс, куц, рус, руд, свет, сив, скъп, сле́п, стар, млад, сур, сух, твърд, тих, тлъст, тъп, це́л, чест, щърб, щур, лек, лих, луд, ле́в, глух, ме́к, нов, не́м, плах; мой, твой, свой, кой, чий; към тѣзи едносложни прилагателни спадатъ и други, които въ мѫжки родъ сега са двусложни, но въ женски и срѣденъ родъ, както и въ множ. число, са пакъ двусложни, понеже имъ отпада суфиксната гласна (ъ или е); тѣ са: гладък, сладък, горък, кротък, жеден, десен, едър, дребен, крехък, празен, прашен, мършав, пресен, пъстър, равен, росен, редък, смешен, спорен, страшен, тънък, умен, хладъкъ, хладен, хитър, черен, мазен, млечен, мокър, мъдър, мътен, нощен, остър.

Прилагателнитѣ се употрѣбяватъ съ отметнато ударение повече въ югоисточната часть на сѣверната група говори, именно въ Пазарджишко, Пловдивско, Старо-Загорско, Сливенъ, Казанлъкъ, Габрово, Трѣвна, Шуменско, Разградско и Търновско, докато въ другитѣ части, а особено въ балканскитѣ и срѣдногорски градовце (Панагюрище, Коприщица, Сопотъ, Карлово, Калоферъ, Троянъ, Ловечъ и Котелъ) се пази още старото ударение: босà, младà, старà, глухà и пр. Това уда-

рение върви на западъ и на югъ дори до Видинско, Трънско — Пиротско и Босилеградско, ала об̕ема се по̀ малъкъ брой прилагателни, докато стигне до говори (Кюстендилско и Джумайско), дѣто само три-четири отъ тѣхъ, именно: добра̀, света̀, божѭ, една̀ и каква̀, иматъ крайно ударение. На тия сѫщитѣ прилагателни е сведено старото ударение и въ Родопскитѣ и сички други южни говори. — За да се отметне ударението у прилагателнитѣ, поводъ са дали освѣнъ ония прилагателни, които иматъ коренно ударение (пра̀ва, здра̀ва, ле́тно, зѝмно и пр.), ами и мѣстоименнитѣ (опрѣдѣлени) форми у реченитѣ прилагателни, у които вслѣдствие на контрахираното окончание ударението бѣга отъ крайната сричка — отъ тамъ двойно ударение у подобни прилагателни (млада̀ — **млада**, мла̀да — **младаа** — **младаа**) и борба между тѣхъ. Вж. у мене МСб. VI, 76.

Въ сѣверозападнитѣ *ч-џ*-говори, както и въ западно Софийско, покрай едносложнитѣ прилагателни иматъ старо (крайно) ударение и нѣкои двусложни, въ женски, срѣденъ родъ и множ. ч. тросложни прилагателни: зелена̀, високо̀, цървено̀, широко̀. И тукъ се прави явна разлика помежду опрѣдѣлено и неопрѣдѣлено значение на прилагателнитѣ, защото се казва (напримѣръ въ Босилоградъ): това дърво е високо̀, таѭ н'ива е зелена̀, ала ще кажатъ: висо̀кото дърво, зелѐната нива. Въ сѣвероист. България (Ловечъ) има още само: дървено̀-ма̀сло, планинско̀-цвѐте, ловченско̀-вѝно, плевненско̀-гро̀зде, гражданскѝ приказва; каляна̀ ракия (Ц. Т. „Трудъ“ IV, 402); колчава̀, Врач. МСб. XIV, 200.

3) двусложнитѣ сѫществителни женски родъ на *а*, съ ударение на послѣдния слогъ по старому, акцентуватъ сега различно споредъ говоритѣ. Нека изброимъ най напрѣдъ сичкитѣ речени сѫществителни; тѣ са: брада̀, беда̀, брана̀, брава̀, бреза̀ (бразда), борба, бълха̀, блана̀, боза̀, боѭ, бина̀, вода̀, войска̀, вражда̀, вреда̀, влака̀, върба̀, врата̀, глава́, главнѭ, гора, глоба, гроза, греда, глистѭ, груда, дъска, дъга, душа, диха, ела, елха, жена, жара, (ѭра̀), жегла, зора, земѭ, злина, змиѭ, зари, звезда, зима, игла, игра, ива, искра, кора, коза, коса, купа (копа), кръкми, кисца, кърма, клешти, кула, кола, липа, лъжа, лула, лоза, леса, лъка, леха, луга, лапа, мома̀, мана̀, млъзга̀, муха, мъска, метла, межда, мъгла, млака, мена,

молба, мравѩ, оса, пола, паша, парà, порà, песнѭ, пчела, пахтѝ, пета, пила, ръжда, роса, реса, река, руда, ръка, смола, струна, саѩ, снаха, сълза, сестра, скала, снага, страна, свилà, слана, сърна, стрела, свинѩ, слуга, среда, стена, смрека, съга, скули, съдба, троха, тъшта, трескà, тесла, тлакà, тишмá, трева, тъга, торба, тръба, уста, хвала, хвалба, храна, хазна, цена, цева, штета, ɪузда.

И тукъ разликата е двойна; пита се, първо, какъ се отнасятъ говоритѣ къмту ударението на тия сѫществителни въ единствено число и второ, какво е ударението на сѫщитѣ сѫществителни споредъ говоритѣ — въ множ. число.

Въ единствено число са запазили старото си ударение реченитѣ сѫществителни по сѣвероисточнитѣ говори, ала веднага въ Срѣдна-гора има вече отметъ у слѣднитѣ отъ тѣхъ (кога са безъ членъ!): вòда, трòха, трèска, ѝскра, блъ̀ха, мỳха, слъ̀за, глòба, свѝла, кỳла, а въ централнитѣ и западнитѣ отметнати са още: брàва, лѝпа, смòла, пòра, сàѩ, бòрба, лèса, дàга, снàга, тàга, тòрба, зèмѩ, гòра, кòса, рèка, трèва, дỳпа, глàва, брàда, вратà, ỳста.[1]) Въ Родопскитѣ и въ пò южнитѣ говори ударението у тия думи е почти всецѣло отметнато, и останало само у слѣднитѣ отъ тѣхъ: корà, момà, лъжà, злинà, снахà, ръждà, хранà, сърнà и петà.

Въ множествено число отметътъ е още повече распространенъ: излеземъ ли отъ тѣсния крѫгъ на сѣвероисточнитѣ говори, веднага наиждаме на отметъ накѫдѣто и да тръгнемъ. Тъй напримѣръ още въ срѣднобългарскитѣ говори (Копривщица) казватъ: трòхи, грàди или грѣди, мòщи, трèски, блъ̀хи, мỳхи, съ̀лзи, ѝгли, дъ̀ски, клèшти, звѐзди, свѝне, зъме, глѝсте, връ̀бе, ръ̀це, а колкото вървимъ къмъ западъ и югъ, толкозъ повече расте числото на отметналитѣ сѫществителни, докато въ южнитѣ централни говори и въ Родопитѣ реченията отметъ стане като правило, а думитѣ съ крайно ударение (лъжѝ, злинѝ, войскѝ,

[1]) Ако се сравни това ударение съ ударението на сѫщитѣ сѫществителни въ руски и въ сръбски, ще се види веднага, че и въ руски напр. нѣкои отъ изброенитѣ сѫщ. мѣстятъ ударението си било въ множ. число, било въ единствено вин. падежъ. Ето и тоя отметъ у централнитѣ говори води началото си навѣрно отъ подобенъ отметъ у другитѣ югоисточни слав. езици; само че аналогията зела махъ и обгърнала повече случаи, отколкото са биле употрѣбителни въ стария̀тъ езикъ.

зорѝ. бинѝ) — като исключение. Забѣлѣжително е, че единъ сѣвероисточенъ говоръ — шуменскиятъ — слѣдва напълно централнитѣ и родопскитѣ говори; и тамъ ударението въ множ. число у реченитѣ сѫществителни е послѣдователно отметнато и се пази освѣнъ у горнитѣ още и въ тия (повече чужди) думи: петѝ, парѝ, странѝ, хранѝ, пахтѝ, лулѝ, бой, мазѝ, дамгѝ.

4. Четвърта групи думи съ мѣнливо ударение съставятъ двусложнитѣ сѫществителни срѣденъ родъ съ краесловно ударение; тѣ са: окò, ухò, сърцè, окнò, морè, небо, дърво, поле, блато, масло, место, хлапе, сукно, хоро, писмо, прело, цвекло, духло, козле, биче, конче, гърче, момче и подобни, сребро, чело, перо, село, свисло, стъкло, седло, ребро, ведро, месо, крило, черво, гнездо, яйце, дете, въже, лице. бране, пране, клане, мрене, спане и подобни, време, вино, млеко, руно, сено, злато, прасе, теле, тело, тесто, млево, брашно, витло, влакно, гърне, гребло, кросно, лико, легло.

Тукъ ударението е промѣнливо повече въ единствено число, докато въ множествено се пази книжновнобългарското (сѣвероисточно) ударение. Но пъкъ за това гледаме, че въ единствено число ударението е отметнато у много отъ тия сѫществителни и въ много говори. Още въ Ловечъ, дѣто инакъ старото ударение у сѫщ. се пази най консервативно, срѣщаме: вѝно, млéко, мéсто, рỳно, лѝко, пèро. сèло, чèло, мàсло, вѫже, а въ Търново, Шуменъ още: сърце, дèте, гърне, врèме, гнéздо, сéно, злàто, тéсто, пpàсе, брàшно. кàче, крòсно, хлàпе.

Въ централнитѣ и родопски говори отметътъ е още пò широкъ, тъй че съ краесловно ударение. оставатъ само: седлò, ведрò, гнездò, йайцè, тестò, прасè, валмò, витлò, кроснò, сребрò. духлò, лицè, гърнè; умалителнитѣ на чè не броя. понеже тѣ съставятъ въ централнитѣ и западнитѣ говори особена група сѫществителни срѣденъ родъ съ опрѣдѣлено и то крайно ударение: гърчè, бичè, звънчè, кончè и пр. — сè така.

Въ множ. число исключение правятъ централнитѣ говори, дѣто се прѣдпочита отметнато ударение, и то не само у ония сѫществитилни, които са го отметнали въ единствено число, като: гърло — гърла, зърно — зърна, блàто — блàта, бърда, хòра, чèда, жѝта, рỳха, сѝта, шѝла, крѝла, жѝла, мèста, лèта, пèра, сèла и пр., ами и у другитѣ: седлò — сèдла. ведрò —

вѐдра, гнездò — гнѐзда, ѩайцѐ — ѩ̀айца, тестò — тѐста, валмò — вàлма, витлò — вѝтла, кроснò — крòсна, греблò — грѐбла. Туй ударение напомня твърдѣ много руското.

Споредъ както прѣдставихме ударението у сѫществителнитѣ, изглежда, че разликата между говоритѣ откъмъ тая страна е твъдѣ голѣма; ала не е тъй, защото почти сичкитѣ наведени думи съ отметнато ударение при удобенъ случай си възстановяватъ пакъ старото мѣстоударение, тъй че много акцентни разлики се изравняватъ. Това става напримѣръ въ членната форма ед. и множ. число у сѫществителнитѣ женски и срѣденъ родъ: глàва — главàта, глàви — главѝте; тъй сѫщо бива често и съ имената отъ мѫжки родъ множ. число: грàдове — градовѐте. Тази акцентна подвижность, която отличава сега сичкитѣ говори съ неопрѣдѣлено ударение, показва сѫщеврѣменно, че този отметъ у сѫществителнитѣ е ново явление, явление, което не е още прѣвършено, ала краятъ на което може да се прѣдвиди още отъ сега.

5. Ударението у глаголитѣ е тъй сѫщо разнообразно по българскитѣ говори, ала пакъ не е тъй безпринципно расфърляно както ударението у сѫществителнитѣ, а е прибрано около извѣстни форми, та по тѣхъ се регулира. Тъй напр. общо правило е, щото ударението въ сегашно врѣме да е сѫщо, каквото и въ имперфектъ, аористъ да има сѫщо ударение, както и аористното причастие, както и щърбата инфинитивна форма. Исключенията отъ това правило са твърдѣ рѣдки; азъ срѣщнахъ инакво (отметнато) ударение въ имперфектъ (не както въ сег. врѣме) въ нѣкои босилоградски говори: наспротивъ плетѐм, плетѐш и пр. импрф. плѐте̂, плѐтеше, плѐтеше, плѐте̂мо, плѐтесте, плѐтеа — Горна-Лисина; клàде̂, клàдеше, клàде̄ме, клàде̄те, клàдеѩ — Долна-Любата; а въ с. Тлъмино се забѣлѣзва дължина и 1 л. ед. ч. прѣдъ испадналото *х:* плѐте̄, плѐтеше, плѐте̄ме, плѐте̄те, плѐтеа. Общо правило е тъй сѫщо да не пада ударението върху крайнитѣ гласни у 1 и 2. лице множ. число, ала въ нѣкои говори по сѫщото краище (Босилоградско) срѣщаме и такова ударение (плетемò или плетемѐ и плететѐ), което ни подсѣща за подобна акцентовка въ словенски и сръбски (ломи́мо, ломи́те).

Такова ударение забѣлѣзахъ въ Горна-Любата, Божица, Назърица (— мò, — тè), Раянци, Горно- и Долно- Уино, Калотинци, Тлъмино и Дукатъ (— мè, — тè).

И отдѣлнитѣ групи глаголи иматъ пò урегулирано ударение отколкото съществителнитѣ. Тъй напр. глаголитѣ на *-ам* иматъ почти еднакво ударение навредъ, или ако е различно въ отдѣлни групи говори, то се води пъкъ по извѣстни норми, та не изглежда неправилно. Еднакво е то въ сегашно врѣме, имперфектъ и императивъ: пѝтам, пѝташ, пѝта, пѝтаме, пѝтате, пѝтат; пѝтах, пѝтате, пѝтахме, пѝтахте, пѝтаха; пѝтай, пѝтайте. Па и другитѣ форми (аористъ, инфинитивъ и аор. причастие), ако и да акцентуватъ различно споредъ говоритѣ, ала ударението имъ върви сè наедно: питàх, питà, питàл, или: пѝтах, пѝтал, пѝта.

Еднакво е тъй също ударението у глаголитѣ на *-еш,* па и *-иш,* които свършватъ на *-ѫ*.

Разлика съглеждамъ у глаголитѣ на *-и,* нѣкои отъ които иматъ отметнато ударение по централнитѣ говори и въ западната акцентна група; тѣ са: блàжиш, брàздиш, вàриш, гàсиш, глàвиш, гòриш, грàдиш, дѐлиш, дрòбиш, дỳшиш, кàдиш, клѐчиш, кòриш, кòсиш, крѝвиш, лѐпиш, лѝчиш, лòвиш, мѣ̀рсиш, плàстиш, пòтиш се, рѐдиш, сàдиш, сòлиш, тòпиш, рòдиш, рàниш, цàдиш, цъ̀фтиш, благослòвиш, весѐлиш, благодàриш, забрàдиш, — наспротивъ сѣвернитѣ и родопски: блажѝш, варѝш и пр.

Като оставимъ нѣкои други отдѣлни глаголи на страна, които най сетнѣ могатъ да иматъ такова или онакова ударение, а гледаме, какво е ударението у разнитѣ глаголни форми, забѣлѣзваме прѣди сичко тия разлики:

а) Сегашно врѣме. Въ сѣверната акцентна група се пази крайното ударѣние у сички глаголи, които по-книжовно-български окситониратъ: четà (ѫ), четѐш, четѐ, четѐм, ѐте, четъ̀т; държà, ѝш, ѝ, ѝм, ѝте, àт; такова е ударението и у сички сѣверозападни говори, въ които речената форма свършва въ 1 л. на *м*: плетѐм, държѝм и пр. Но въ централнитѣ, и то прѣдимно въ западно-централнитѣ, както и въ сичкитѣ родопски говори, ударението е послѣдователно отметнато

у 1. л. сег. врѣме у сички окситонни глаголи: плѐта, чѐта, прѐда, клàда, òра, дѐржа, тѐрпа, гѐрма, вѐрта и пр.

Този отметъ сега у проститѣ глаголи се пренася и у прѣдложнитѣ, у които ударението се прѣфърля върху прѣдлога: да зàплета, да прѝдържа, да ѝзора и пр. Тъй че можемъ изказа общо правило за тия говори (южна акцентна група), че ударението у тѣхъ пада винаги върху началния слогъ у сички свършени глаголи. Сравни сръбското ударение: ломи́мо, ломи́те, а: да сло̀ми̑мо, да сло̀ми̑те.

Подобно ударение върху прѣдлога се забѣлѣзва и въ нѣкои срѣдногорски (източно-централни) говори, свойствено е и на пò натагъшни нѣкои говори (Тетевенски, Луковитски и пр.), въ които инакъ владѣе сѣверно ударение, ала този отметъ (ако можемъ да го наречемъ така, понеже той е пò старъ, отколкото сѣвероисточното обикновено ударение въ тия форми), този отметъ е ограниченъ само съ прѣдложнитѣ едносложни глаголи: да зàспа, да ỳмра, да зàвра, да пòдпра и пр., а не е още генерализиранъ, както въ западнитѣ централни говори и въ родопскитѣ. Освѣнъ това, докато ударение като да ỳмра и пр. се простира въ срѣдногорскитѣ и пр. говори върху сичкитѣ лица и числа на сег. вр., то ударение да зàплета и пр. се ограничава само съ първо лице ед. число, а другитѣ лица си получаватъ пакъ обикновеното общобългарско ударение: да заплетѐш, заплетѐ, заплетѐме заплетѐте, заплетàт.

При това забѣлѣзвамъ, че Софийскитѣ говори, бидейки подъ влияние на южнитѣ (централни) и сѣвернитѣ (Трънско-Пиротски) говори, се раздѣлятъ на двѣ: едни отъ тѣхъ, дѣто владѣе централно-българската форма за 1. л. ед. ч. сег. вр. *а*, отмѣтатъ ударението въ тая форма, а други, у които владѣе окончание *м* за 1. л. ед. ч. сег. задържатъ старото и общобългарско ударение: плетѐм, да речѐм и пр. Туй отбѣлѣзвамъ нарочно, за да истъкна сѫщеврѣменно, че тая разлика нѣма въ пò южнитѣ — родопски и пр. говори, дѣто тъй сѫщо владѣе двойна форма за 1. л. ед. ч. сег. на *а* и на *м*, ала сè едно у сичкитѣ родопски говори, както и въ говоритѣ по Сѣрско, Неврокопско и Демиръ-Хисарско, дѣто речената глаг. форма е съ *м*, ударението въ тая форма е сè отметнато: зà-

минам, про̀вудеам, ѝзвадеам, о̀днеасам, ѝзлеазам — отъ Устово, МСб. III, 76—79; о̀ковѫм, по̀златьѫм — Демиръ-Хисарско, МСб. IV, 23.

Туй споредъ сборницитѣ; но споредъ мое лично наблюдение — поне за единъ ахърчелебийски говоръ (Чо̀кманово) — мога каза, че това правило е малко измѣнено въ смисълъ, че кога ударението стои върху началния слогъ у прѣдложни глаголи, въпросната форма за 1 л. сег. вр. се изговаря безъ *м*: ѝзлᵉаза, по̀златʹа; инакъ, щомъ формата свършва на *м* у прѣдложни глаголи, и ударението не е вече върху прѣдлога: да излᵉа̀зам, да позла̀тʹам.

б) Аористъ. Имамъ прѣдъ видъ аориста у вокалнитѣ глаголни основи, или по̀ добрѣ у глаголи на *a* и *и*, защото другитѣ глаголи акцентуватъ горѣ-долу еднакво въ сичкитѣ говори съ неопрѣдѣлено ударение. Споредъ както акцентуватъ аористната форма, българскитѣ говори съ неопрѣдѣлено ударение могатъ се раздѣли на три области: 1) говори съ крайно (старо) ударение за сѫщата форма: дигна̀х, задигна̀х, молѝх, помолѝх; такова ударение владѣе въ западната група и въ западно-централнитѣ говори, па отива и на долу доста на югъ дори до Мелнишко, ала Родопскитѣ говори оставатъ извънъ тази область.

Има нѣкои говори отъ западната акцентна група, които задържатъ инакъ старото ударение въ аор. форма, ала го отмѣтатъ само въ 2. и 3. лице ед. ч. върху прѣдлога, щомъ глаголътъ е сложенъ: прѐстану, у̏стану. Такова ударение въ аор. се срѣща и въ нѣкои софийски говори, по̀ближни до западната акц. група: кой те на̀реди, по̀мами, МСб. VII, 164; у̏тече, ѝзбегна МСб. XV — XVI. 327. Това ударение може би не е новъ отметъ — имайки прѣдъ видъ сръбското ударение въ подобни форми: у̏тече, о̏плете, о̏прȇде, у̏кра̂де и пр.

2) Говори съ полуотметнато ударение: дигна̀х но задѝгнах, молѝх но помо̀лих; то е свойствено на западната часть отъ сѣверната акцентна група (Ломско, Видинско, Раховско, Плѣвненско, Врачанско, Орханийско), както и на много срѣдногорски и балкански градовце (Етрополе, Тетевенъ, Луковитъ, нѣкои Ловчански села, Троянъ, Пирдопъ, Коприщица, Панагюрище, Сопотъ, Карлово, Калоферъ, Казан-

лъкъ, Котелъ). Ударението въ аориста у тия говори се води по това, дали глаголътъ е простъ или сложенъ (съ прѣдлогъ); безпрѣдложни глаголи иматъ крайно ударение: дигнàх, молѝх, а прѣдложни го отмѣтатъ върху коренната сричка: подѝгнах, помòлих. Това ударение си пробива пѫть и въ книжовната рѣчь.

3) Говори съ отметнато ударение: дѝгнах, подѝгнах, мòлих, помòлих. Такова ударение въ аор. е употрѣбително въ останалитѣ сѣвероисточни говори: Шуменъ, Разградъ, Търново, Русе, Габрово, Трѣвна, Елена, Севлиево, Ловечъ, Свищовъ, Сливенъ, Стара и Нова-Загора, Чирпанъ — както и сичкитѣ родопски говори. Ударението у минало свършено врѣме у тия говори стои въ зависимость отъ ударението въ сег. врѣме: мòл'а-мòлих, да пàдна-пàднахъ, държà-държàх, да горà-горѝх, да подарà-подарѝх и пр.

Тъкмо такива три области различаваме и споредъ ударението въ едноврѣмешната инфинитивна форма, а сега щърба неопрѣдѣленица: падна-, моли- държа- и пр. И тая форма се води по сѫщи акцентни правила, както и аористната: паднàх-паднà-ща, пàднах-пàдна-ща и пр. Това ни дава още повече право да смѣтаме аористната форма въ български езикъ за права замѣнница на стариятъ инфинитивъ, кога е дума за класификация на българския глаголъ; още повече — като знаемъ, че аористната форма днесъ за днесъ е твърдѣ жива глаголна форма, докато щърбата инфинитивна форма нѣма самостойна употрѣба.

Аористното причастие върви, както рекохме, съ ударението си по аориста.

в) Императивъ. И тукъ изпѫкватъ хубаво тритѣ акцентни групи, споредъ както ги опрѣдѣлихме пò-горѣ.

Ударението въ повел. накл. се е запазило най-добрѣ въ сѣверната група, докато въ южната и западната има отметъ. Тоя отметъ сега се распрѣдѣля тъй:

Южната акц. група, т. е. тъкмо ония говори, които иматъ отметнато ударение въ 1 л. ед. сег. вр., отмѣтатъ го и въ повел. накл. второ лице ед. ч. да плàта-плàти! да зàплата-зàплати! Въ нѣкои съсѣдни съ южната група говори впрочемъ се отмѣта ударението само въ 1 л. сег. вр., докато въ императ.

се пази старото ударение: да за́плата, но: заплатѝ (Тетевенъ). Този отметъ сега става само въ ед. число, докато въ множ. число си се пази старото ударение: платѐте, заплатѐте и пр. Само въ нѣкои съвсѣмъ южни говори по Димиръ-Хисарско и Драмско този отметъ остава и въ множ. число: пла̀тите, за̀платите, плѐтите, ѝплетите, на̀берите и пр. (Г. Броди).

Въ западната група има тъй сѫщо отметъ, ала не е разширенъ по цѣлата група, нито пъкъ става по сѫщи начинъ, както въ южната. За да се види посоката на този отметъ, нека спомена веднага, че въ по̀ сѣвернитѣ централни говори той е още неустановенъ твърдо; защото, щомъ например слѣдъ императивната форма дойде нѣкоя енклитика, веднага се възстановява старото ударение; тъй напримѣръ въ Орханийско, дѣто инакъ си говорятъ: ѝди, мѐлчи, ѝтвори, дѝгни (МСб. IV. 96, V. 112), ста̀ни, по̀гледни, зѐми (МСб. VII. 118), сѫщевремѣнно казватъ и: научѝ-ме, претрупѝ-ме, запалѝ-ме, задомѝ-се, цафтѝ-ми и пр.

Докато въ южната група се отмѣта само въ 2 лице ед. ч., ала минува и на прѣдлога, въ западната група се отмѣта и въ множ. число, ала пъкъ не минува на прѣдлога, ако глаголътъ е сложенъ: пла̀ти, пла̀тите, ала тъй сѫщо: запла̀ти, запла̀тите!

2. Говори съ ударение неопрѣдѣлено-неподвижно (тросрично).

Както по географското си положение, тъй и по акцентнитѣ си свойства тия говори заематъ срѣда между говоритѣ съ подвижно (неопрѣдѣлено) ударение и говори съ по́ опрѣдѣлена акцентовка. На сѣверъ и на истокъ тия говори граничатъ съ областьта на общобългарското неопрѣдѣлено ударение, на западъ го допиратъ говори съ третосрично — велешко ударение, а на югозападъ, по Тиквешко и Дойранско, граничатъ съ него двѣ други акцентни системи. По̀ близу опрѣдѣлено туй ударение владѣе по Кратовско, Кочанско, Щипско, Радовишко и Струмишко, а по свойствата си то стои най близу до общобългарското, особено пъкъ до онова ударение, що владѣе въ по́ южни говори отъ южната група, като напр. по Димиръ-Хисарско и Драмско, дѣто отметътъ у сѫществителнитѣ достига своя максимумъ.

Макаръ и обсегътъ на това ударение да не е тъй голѣмъ, въ него влизатъ пакъ три типа говори; на сѣверъ кратовски (часть отъ него), посрѣдъ щипски и пó на югъ струмишки говоръ, Кратовскиятъ говоръ пада откъмъ звукова страна къмъ сѣверно-македонскитѣ говори, ала има примѣси и отъ срѣднитѣ: *(ќ-ѓ,* ѫ=*у,* и *а,* ъ—*ъ* и *о,* ь=*ъ* и *е);* щипскиятъ е македонски централенъ говоръ, какъвто е велешки, прилѣпски, битолски *(ќ ѓ, ж—а, ъ о, ь—е);* а струмишкиятъ е тъй сѫщо въ главни черти срѣдномакедонски говоръ, ала приличенъ на воденския и съ много примѣси отъ централнитѣ *щ-жд*-говори (*щ-жц* и *ќ ѓ,* ѫ=*а,* ъ=*о* и *а,* ь=*е* и *а).*

Материали по първитѣ два говора има печатани доста, само че нè сички са снабдени съ ударения,

По Кратовския говоръ сичкитѣ материали са съобщени отъ Е. Карановъ, който още на 1876 г., обнародва въ Бр. ПСп. XI-XII кн. десеть пѣсни съ бѣлѣжка между друго, че удаpeнията са „повечето на вторий отъ конепа слогъ и въ много слова нѣматъ постоянно мѣсто.“ Подиръ това въ СПСп. V, една приказка. „За тъй, што цицая дваесе и петь години“, дѣто има приложени и кратки бѣлѣжки по кратовския говоръ; пакъ ПСп. XVI, двѣ пѣсни и МСб. II, 26 дребни (свадбарски) пѣсни — сè отъ сѫщия.

По Щипския говоръ има повече материалъ, и то най много въ МСб., ала за жалость нè сичкиятъ е съ ударение. Акцетувани са материалитѣ само въ МСб. III, V, IX, XI и XIII. И въ Шапкаровия Сборникъ има доста пѣсни отъ Щипъ. Нѣколко (7) щипски пѣсни има и въ Солунски кн. III, 57 — 60. По тоя говоръ има и една малка студийка отъ А. Шандаровъ, МСб. XI. 586 — 591.

По Струмишкия говоръ нѣма до сега нищо друго печатано, освѣнъ двѣ пѣснички въ Миладиновия сборникъ стр. 26—28, безъ ударения. Менъ поне не са извѣстни други материали. Но за тоя говоръ азъ си доставихъ хубави свѣдѣния отъ една Струмичанка (Катарина Зафирова) тука въ София, тъй че и той ми е сега доволно познатъ.

Главниятъ характеристиченъ бѣлѣгъ на това ударение, което за краткость ще нареча щипско-струмишко, е акцентна

стабилность: сѣкоя дума носи едно и сѫщо ударение прѣзъ сичкитѣ си форми, нѣма отметъ, нѣма прѣметъ въ оная смисълъ, както става въ говоритѣ съ подвижно ударение. Щипското ударение, значи, довело до край, свършило съ онзи окцентенъ отметъ, който сега още става въ разни степени по други говори на истокъ. Споредъ това напр. сички сѫществителни съ отметнато ударение, които смѣтаме въ говоритѣ съ неопрѣдѣлено ударение за исключения, тука си акцентуватъ правилно тъй; именно:

1) Едносложнитѣ сѫществителни съ подвижно ударение задържатъ ударението върху коренната гласна и въ членната форма и въ множ. число: гр̀адо, бр̀его. м̀едо, ср̀амо, д̀ожго, вр̀ато, с̀адо, н̀осо; гр̀адове, бр̀егове, п̀одове, б̀есове гр̀ехове.

2) Двусложнитѣ сѫществителни ж. р., познати въ говоритѣ съ неопрѣдѣлено ударение като подвижни, тука задържатъ еднакво ударение — върху коренната сричка — както въ ед. тъй и въ множ. ч., както съ членъ, тъй и безъ членъ: гл̀ава, ̀узда, ̀игла, бр̀ада, в̀ода, ̀оса, д̀уша, л̀ажа, ̀овца, тр̀ава; гл̀авата, ̀иглата; бр̀ади, бр̀адите, т̀орба, т̀орбите и пр. Въ туй число и турски думи като: ч̀алма, т̀орба, п̀аша, ч̀ешма, к̀авга и пр. отиватъ с̀е по общо правило.

3) Сѫщ. срѣденъ родъ слѣдватъ сѫщо правило: пр̀осо, л̀ице, ̀оро, к̀аче, д̀ете, с̀ърце; пр̀осото, ̀ора, л̀ица, д̀еца, с̀ърцата, ̀яйцата и пр.

4) Едносложнитѣ прилагателни и мѣстоимения, които вече въ много источни говори са установили ударението.

Ударението у глаголитѣ е тъй сѫщо постоянно и подведено подъ общи правила тъй, че нѣма вече глаголни групи съ разни ударения, за една и сѫща форма, както въ говоритѣ съ неопрѣдѣлено ударение.

а) Сегашно врѣме у сички глаголи има коренносрично ударение: пл̀етам (Щипъ — Струмица), пл̀етат, пл̀ете, пл̀етеме, пл̀етете, пл̀етат; т̀ърпам, т̀ърпеш, т̀ърпе, т̀ърпам, т̀ърпете, т̀ърпе; гл̀едам, гл̀едаш, гл̀еда, гл̀едаме, гл̀едате, гладат; а понеже гласна *у* не отпада у глаголи на увам, то за да се запази еднообразие, ударението у такива глаголи пада на това *у*, чъй че не само: мил̀уам, мил̀уаш, срам̀уам се, цар̀уам, куп̀уам, збор̀уам

и пр., но и: верўам, прикажўам, качўам, поклатўам, надваксўам. облечўам, никнўа, кажўам, срек'ўам, завидўам и пр. — безъ исключение.

б) Имперфектъ се води по сегашно врѣме, както въ другитѣ български говори, значи: плѐте̄, плѐтеше, плѐте̄ме, плѐте̄те, плѐтеа (Щипъ); тъ̀рпе̄, тъ̀рпеше, тъ̀рпе̄ме и пр.

в) Аористната форма, както и аористното причастие пази старото си ударение — види се по съсѣдско влияние отъ централнитѣ говори на истокъ, които, както видѣхме, иматъ тъй сѫщо изравнено крайно ударение въ тая форма; тъй че по щипски ще бѫде: стана̀, стана̀, стана̀ме, стана̀те, стана̀а; учѝ, учѝ, учѝме, учѝте, учѝа; плето̀, плетѐ, плето̀ме, плето̀те, плето̀а; стана̀л, учѝл, учѝле; на тъй сѫщо и страдателнитѣ причастия: плетѐн, печѐн, учѐн, писа̀н и пр.

г) Въ повелително наклонение ударението е тъй сѫщо постоянно и отметнато по сѫщия начинъ, както и въ другитѣ централни говори на истокъ: плѐти, на̀плети, ўчи, на̀учи, — само съ тази разлика, че и въ множествено число си остава на сѫщо мѣсто: плѐтете, ўчите, освѣнъ това по аналогия и глаголитѣ на *ам* иматъ начално ударение: ѝзрипай, вѝтосай се!

Сички думи (сѫществителни, прилагателни, мѣстоимения и пр.), познати отъ източнобългарски като думи съ неподвижно ударение, акцентуватъ и въ тия говори сѫщия слогъ, а понеже такива думи има твърдѣ много, затова ударението въ Кочанско, Щипско и Струмишко се посрѣща въ много случаи съ общобългарското. Исключение правятъ малкото думи съ четиресрично ударение, които го мѣстятъ за два слога къмъ края. За това изглежда, че щипското ударение прѣдпочита тритѣ послѣдни срички.

Споредъ това, какъ се отнасятъ къмъ общобългарското разносрично ударение, думитѣ въ щипско-струмишкия говоръ се раздѣлятъ на три категории.

1. Думи, които иматъ еднакво ударение съ общобългарски; тѣ са най-много, защото, както рекохме, тука спадатъ сичкитѣ едносложни, двусложни и тросложни имена, които не мѣстятъ ударението си въ говоритѣ съ разносрично ударение; споредъ това посрѣщатъ се: 1) думи съ ударение на послѣдния слогъ: друга̀р, офча̀р, грънча̀р, свин'а̀р, пуда̀р, говеда̀р, паза̀р,

кантàр; орàч, селàч, копàч; кон́àк, колàк, мустàк, петàк, жабун́àк, капàк, калпàк, чардàк; іазѝк, топлѝк, божѝк, помоќнѝк, кравàй, разбòй, дармòн, панагòн, човèк, ширòк, висòк, орѐ̆, длабòк, пелѝн, тутỳн, паỳн, сокòл, пишчòл, дикèл, сиромà̆, меỳр, немтỳр, караỳл, бършл́àн, родàн, гърклàн, фидàн, тупàн, бостàн; зелèн, цървèн, кърстàт, сакàт, окàт, брадàт, рогàт, страшлѝв, зборлѝв, цървѝв, бодлѝв, дебèл; греотà, срамотà; назàд, напрèд, еднàш, озгòр, оздòл, спротѝ, дурѝ. 2) Думи съ ударение второсрично: òблак, дèлник, кàтник, перàтник, змиќàрник, пèпел, ѝзвор, гòспот, кòрен, прèшлен, гàрван, дуòмник, калỳгер, бỳмбар, вàглен, òбраз, прèкор, прѝсме, прѝкас, пòплак, зàлак, чифỳтин, лажòвен, приѩтел, попàра, свекърва, недèл́а, кошỳл́а, царѝца, жътѝца, лубенѝца, матнѝца, лесѝца, полѝца, магарѝца, лажѝца, калѝнка, маслѝнка, погàча, годѝна, роднѝна, мешѝна, капѝна, грамàда, ливàда, верѝги, дисàги, петèлка, кобѝлка, кокòшка, ливàда, понỳда, невèста, левỳса, камѝла, секѝра, копрѝва, женѝдба, топòла, вергѝа, попадѝа, ефтинѝа, скапѝа, Софѝа, невол́а, опàшка, мотовѝла, кукувѝца, каленѝца, умирàчка, живеѩчка, велешàнка, тиквешàнка, струмиџанка, радовишанка; раковàтка, сировàтка, кираџѝка, дългокòса, краткоỳмна, доброволʼна; веретèно, корѝто, копѝто, огнѝшче, бунѝшче, патѝло, бесѝло, точѝло, говèдо, железо, колèно, детèнце, колèнце, веретèнце (Струмица: детѝнце, колѝнце, вретѝнце и пр.), кандѝлце, огледало;

3) Думи съ третосрочно ударение: ràбота, сàбота, мàшчеа, бàница, мàтица, пàзуа, кòшница, ќагоди, нѝшчелки, кỳковден, лèтоска, чèтири, кѝсело, бѝтолски, кỳчешки, тàтковци, кѝлаво, лѝгаво, тèнџере, ќалова, кàман́е, сèкаде, сèкогаш, зàечко, зàлудо, кòпиле, èзеро, Сàмоков, Рàдомир, Цàриград, вèштица, върбница, кадèлница (Струмица — кадѝлница), кàшлица, чỳбрица, влàдичина, цървоќадина (Струмица = червоточина), ѝстина, фỳтрина, кòзина, ќарина, нà-вода, пò-лудо, пò-врат; даже и сложни думи като: дебѝ-муа, влачѝ-клашно.

Пò нататъкъ сравнението става мѫчно, защото думитѣ съ пò начално ударение са изобщо рѣдки, па ги и нѣма сичкитѣ въ тия говори; азъ можахъ да забѣлѣжа: бѝволица, тỳпавица (Струмица = тепавица), Тòдорица, Костадѝница, Кòстовица, но въ сѫщо врѣме забѣлѣзвамъ и стремежъ у тия говори

да отбѣгватъ такива ударения, защото на мѣсто сѝпаница казватъ сипанѝца, намѣсто пàежина — паужѝна, намѣсто крàставица — краставѝца, намѣсто съботничав — саботнѝчав, — които случаи впрочемъ могатъ се тълкува и по аналогия на други думи съ подобно ударение.

II. Думи съ отметнато ударение. Тѣ са сички думи, които въ източнитѣ говори са познати като думи съ подвижно ударение. Колкото исключения има, тѣ са сè слѣдствие на нѣкоя акцентна аналогия, която борави твърдѣ много у тия говори. Отметътъ става въ сѫщитѣ думи, въ които става и по източнитѣ говори, само че въ щипско-струмишкия говоръ не се възстановява вече старото ударение, ами отметътъ става постоянно ударение за сички форми въ една и сѫща дума.

III. Има най сетнѣ и третя група думи, въ която пъкъ ударението е прѣметнато въ сравнение съ общобългарското. Тѣ са повече глаголи или глаголни образования (причастия и глаголни сѫществителни). Ударението у тѣхъ се не мѣсти (ако приемемъ, че се мѣсти) напрѣдъ поради нѣкои квантитетни или тайни причини, както въ източнитѣ говори, а просто и явно — за да се получатъ думи съ еднообразно ударение; значи тѣ са слѣдствие на акцентна аналогия. Такова ударение срѣщаме:

1) У глаголи на увам, изговорено по щипски ỳам: верỳам, уносỳам, обвързỳам, поклатỳам и пр. — по аналогия на царỳвам, робỳвам, купỳвам и пр.

2) У страдителни причастия на *ен*, *ан*, *ат* (*ет*): умислѐн, издадѐн, натоварѐн, направѐн, пушчѐн, исписàн, собирàн, прокопсàн, порачàн, престегнàт, фанàт, поклонѐт (подарен, Щипъ), неканѐт и пр.; тукъ аналогията е явна, щомъ знаемъ, че и въ другитѣ говори на истокъ ще кажатъ: градѐн, гасѐн, спасѐн, орàн, ковàн, махнàт, заклѐт и пр.

3) У глаголни сѫществителни, като: одѐн'е, гледàн'е, продавàн'е — значи наспоредъ: градѐне, копàне, имàне, махàне. Имайки прѣдъ видъ сега, че ударение махàне, имàне е пò старо отъ мàхане, ѝмане, лесно разбираме, че щипското ударение въ подобни думи за-право не е прѣметнато.

4) У сѫществителни на ѝца, ѝна, които изброихме горѣ и каквито навѐрно ще има още.

Споредъ изложеното се вижда, че щипското ударение стои най близу до общобългарското, но съставя пакъ за себе си отдѣлна система, защото му липсува оная подвижность и неопрѣдѣленость, отличителни признаци на общобългарското ударение. Тукъ подъ дѣйствие на аналогията ударението е сведено вече къмъ общи правила, които го правятъ наполовина опрѣдѣлено. За да истъкна още повече тази опрѣдѣленость, нека прибавя, че у тия говори се забѣлѣзва явенъ стремежъ да сведатъ ударението върху послѣднитѣ двѣ срички: сички отклонения отъ общобългарскотото ударение, сички акцентни аналогии произвеждатъ сѐ думи съ ударение върху двѣтѣ послѣдни срички; исключение правятъ само императивнитѣ форми съ начално ударение, ала тѣ са наслѣдени отъ истокъ, а не тука произлѣзли. По сичко ми се вижда, че тия говори съ ударението си отиватъ къмъ оная акцентна система, която владѣе въ кукушко-воденския говоръ, който говоръ почти прибралъ вече ударението на сичкитѣ думи върху послѣднитѣ двѣ срички и произвелъ полуопрѣдѣлено ударение втори стадий.

3. Говори съ ударение полуопрѣдѣлено двусрично първо.

Това ударение, което за краткость ще нареча воденско, е свойствено на говоритѣ по Воденско, Мъгленъ, Гевгелий и Гюмедже; въ Кукушъ, Дойранъ, както и въ сѣверозападнитѣ солунски села владѣе, можемъ каза, сжщо ударение, ала съ нѣкои примѣси отъ говоритѣ съ подвижно ударение на истокъ.

Материалъ за това ударение има доста както въ Министерския Сборникъ, тъй и у Шапкарова; само че и въ двата Сборника не е спазена хубаво фонетиката на воденския говоръ, която е твърдѣ важна за акцентната система на тоя говоръ, както ще видимъ. Върху воденския говоръ имаме и особена студия отъ Мирчева, МСб. XVIII, 426—470, „Бѣлѣжки по воденско-кукушкия говоръ, само, за жалость, г. Мирчевъ ни казва твърдѣ малко за ударението на тоя говоръ. Нему като че се не вѣрва, че воденското ударение е въ такава степень двусрично, както твърдя въ МСб. VI, 25,

понеже казва, че исключенията биле много повече, отколкото ги приемамъ азъ. Азъ пъкъ, наопаки, сега слѣдъ като четохъ неговата студия по воденския говоръ, станаха ми ясни тѣзи исключения и сега даже ги не смѣтамъ за такива. Защото тѣзи исключения излизатъ съвсѣмъ правилни, имайки прѣдъ видъ воденскиятъ изговоръ: сички дактилни ударения въ воденския говоръ са за-право хорейни, защото срѣдната сричка се не изговаря съ пълна гласна! Примѣри по̀ долу.

Воденското ударение прѣдставя втори стадий отъ щипското или трети стадий отъ общобългарското. То може еднакво да се извежда и отъ едното и отъ другото: сички акцентни аналогии, било у сѫществителни, било у глаголи и причастия, които отличаватъ щипското ударение отъ общобългарското, са свойствени и на воденското ударение; а пъкъ сички думи съ прѣдзадно или задно ударение, които не са засегнати отъ тия аналогии, се посрѣщатъ съ общобългарски. Специално воденска свойщина прѣдставятъ само случаитѣ, дѣто щипски дактили ставатъ на хореи, а пъкъ за тия случаи може еднакво да се излиза и отъ общобългарски, понеже и тамъ са такива.

Воденското ударение тъй сѫщо е неподвижно, както и щипското: сѣкоя дума пази своето заглавно ударение, безъ да го мѣнява споредъ морфологичната си мѣнидба (по число, падежъ и лице); затова ударението у думитѣ е нагодено тъй, че както и да се мѣнява думата по форма, ударението ѝ да не отива по̀ назадъ отъ прѣдпослѣдния слогъ. Думи съ дактилно ударение има твърдѣ малко.

И въ воденското ударение, както и въ щипското е прокаранъ акцентенъ отметъ у сички думи съ подвижно ударение, т. е. у едносложнитѣ сѫществителни и прилагателни, у двусложнитѣ сѫщ. женски и срѣденъ родъ; ударението у глаголитѣ е пакъ сѫщо, само съ други (редуциранъ) изговоръ; освѣнъ това въ повел. наклонение не е начално, а коренно, т. е. не пада върху прѣдлога, както въ Щипско-Струмишко, а върху коренната сричка — доколкото се не противи на общия принципъ и на фонетиката въ тоя говоръ. Нека разгледаме най напрѣдъ ударението у склонидбенитѣ думи.

Двусложни и многосложни сѫществителни и прилагателни съ ударение на послѣдния слогъ по щипски и общо-български запазватъ ударението си и въ воденския говоръ: паỳн, сокòл, тъпàн, пелѝн, патлаџàн, езѝк, мехỳр, фидàн, брадàт, сакàт, сарàй, широ̀к, висо̀к, дибѐл, илѐн, зелѐн, голѐм, чувѐк, живо̀т, маймỳн, харѐм, манастѝр, тимѝан, Ивàн, Стуѝан, сирумàх, загàр, бирбѐр, другàр, златàр, уфчàр, кузàр, свинàр, патрѝк, граматѝк, тувàр, кужỳх, пишàк, мустàк, џунàк, турлàк, мигдàн, кувàч, купàч, лувàч, вампѝр, урмàн, уртàк, амбàр, ќилàр, парамо̀н, кумàт, гирдàн, кафѐс, кунàк, благусо̀в, курàб, сеймѐн, ибришѝм, шегѐрт, аршѝн, Доічѝн, Пирѝн, ръкàв, аргàт, стройнѝк, пампо̀р, братучѐд.

Еднакво ударение съ щипското иматъ и сички причастия, които и по воденски се образуватъ по сѫщи начинъ, както и въ щипски: наближѝл, послушàл, излизѐл, удѐл, фатѝл, плитѐн, будѐн, глидàн, сиѝан, купувàн, викнàт, дигнàт, стигнàт, тръгнàт.

Отъ думитѣ съ второсрично ударение въ общобългарски и щипски се посрѣщатъ само ония съ воденското ударение, които свършатъ на гласна, т. е. имена сѫществителни отъ женски и среденъ родъ: тимнѝца, царѝца, купỳл'а, вирѝги, пунỳда, нивѐста, пулувѝна, пугàча, гудѝна, ливàда, куко̀шка, тупо̀ла, нивол'а, (о)пàшка, килѝа, пупадѝа, вражàрка, баснàрка, вуівòда, пустѐл'а, калѝнка, кралѝца, пипирỳга, тиминỳшка, пудло̀шка, кулѝба, мутѝка, дивòіка, свитѝца, питàчка, градѝна, лисѝца, нидѐл'а, мастагàрка, ико̀на, луднѝна, пулàта, кирмѝда, пипилàшка, вудинѝца, къпѝни, чърнѝца, увòіки, итърва, купрѝва, бунѐла, владѝка, наỳка, пупàра, кадѐна, куко̀на, гъркѝна, вичѐра, фуртỳна, душѝца, ливàда, парѝчки, накувàлна, систрѝчка, самувѝла, панỳкла, курỳба, самовѝлски; рудѝлу, сулѝлу, съдѝлу, углидàлу, жилѐзу, іунàству, партàлче, уфчàрче, сирàче, дървѝче, вустàнче, прегàче, курѝту, гувѐду, купѝту, бунѝшче, угнѝшче;

Сѫществителни и прилагателни отъ мѫжки родъ, пароксития въ Щипско-Струмишко или общобългарски, се третиратъ двояко въ воденския говоръ: ония отъ тѣхъ, които при образуване вокални форми (ж. и ср. родъ и множ. число) си оставатъ пакъ съ толкова слога, т. е. които въ суфиксния

си слогъ иматъ ъ или ь, задържатъ старото си ударение: (о)пѝнук — пѝнци, дубѝтук — дубѝци, лàкът — лàхти, нòкът — нòхти, вѐтък — вѐтка, ѝтър — ѝтра, мѐндър — мѐндру, тòпъл — тòплу, мòкър — мòкра, òстър — òстри, кр̀òтук — крòтка, тѐнук — тѐнка, стàриц — стàрци, глàдин — глàдна, жѐдин, прàзин, лѐтин, имòтин. Па тъй сѫщо и: тỳрчин — тỳрци, сърбин — сърби и пр. Ония пъкъ, които съ вокалнитѣ си форми получаватъ единъ слогъ повече, са въ воденския говоръ съ прѣметнато ударение, и тогава по воденски имаме нѐ гàрван а гаврàн, нѐ гѐлъб а гълѐб, нѐ шàрен а шарѐн, нѐ срѐбрен а сребрѐн, нѐ лѐшник а лешнѝк; тъй сѫщо: корѐн, йодѐр (вм. òдър, види се е-то въ суфикса не испада въ мн. ч.), Богдàн, Стамбỳл, Филѝп, месѐц, пуѓас, баѐр, ичмѐн (ечемикъ), вичѐр (пуд вичѐри), бисѐр, извòр, (ако излизаме отъ ѝзвор), убàв, ангѐли, утклʼỳч, утвòр, пукрòв, еничàр; тука спадатъ и сичкитѣ причастия съ прѣметнато ударение, като: наідѐн, дигнàт, флизѐл и пр. Исключения ще има твърдѣ малко, и то ще бѫдатъ повече думи, които нѣматъ множествено число, като; пѐпъл, лʼỳбуф, кàдиш (кадѐж), гòспод—по воденски съ вокаленъ изгласъ: гòспу!

Сички склонидбени думи съ ударение на трети или четвърти слогъ отъ края, иматъ прѣдзадно ударение въ воденския говоръ: рабòта, събòта, банѝца, матѝца, пазỳва, пенчѐра, заѐчко, камѐінъ, футрѝна, истѝна, читỳра, облàчно, дървѐну (масло), ѩдѐіне, лʼутѐіне, бигàіне, стумнѝчка, муриòфски, брадавѝца, типавѝца, радòсин, ѩбỳлка, деспòта, силʼàнче, инархѝа, майчѝчка, машчѐа, фъртòма, грубѝшча, момчѝпа, ластовѝца, каменѝца, ноговѝца (Киреч.), пътѝшча, за прикажѝшче, сирѐіне, свирѐіне, типàіне, силʼàни, бугàри, пусистрѝма, царшчѝна, стулнѝна, пладнѝна, пулатѝчка, грàда Будѝма, удзгурнѝна, малѐчко, пеѓане, Стамбỳла, пернѝца, ирибѝца, дивоічѝни двори, Димитрѝва майка, Еленчѝце, гуспудинỳва, сараѐфка, Солунѐнче, галѐнко, Ѥдрѐне, кучѐско; тука спадатъ и формитѣ за мн. ч. отъ едносложни сѫщ. м. родъ, които, както видѣхме, въ щипския говоръ са дактили: царòви, клʼучòви, праòви, димòви, сватòви, пърчòви, грубòви, синòви, миòви (мѣхове), либòви (хлѣбове), мракòви, лафòви, нужòви, вулòви и пр. Сѫщо тъй са прѣмѣстили ударението си и дактилнитѣ числителни, като:

двадѐсе, тридѐсе, педѐсе, дивидѐсе, четѝри; тъй сѫщо и у сложни думи като: кълви-ѐчи, Свита-гѐра, добърден, Стратинѐща (Киреч.). Като се земе прѣдъ видъ, че пъкъ окситони като: убавѝна, младѝна, срамѐта (Киреч.), гулемѝна, пастърма, меѐна, планѝна, пилѐна, лутѝна, чуздѝнци (Киреч.), правѝна, кривѝна и пр. са отметнали ударението си върху прѣдпослѣдния слогъ, можемъ твърдѣ хубаво да схванемъ общото правило на воденското ударение — поне за склонидбенитѣ думи; то гласи тъй: сички думи споредъ воденското ударение са или **окситони** или **парокситони** споредъ това, да ли изглашатъ на **съгласна** или **гласна**.

У глаголитѣ ударението е малко инакво. За-право речено и тамъ е прокарано сѫщото двусрично ударение, ала за да се разбератъ нѣкои привидни исключения, трѣба да имаме прѣдъ видъ фонетиката на воденския говоръ, която ще ни помогне да схванемъ и тука главния принципъ на воденското ударение. Прѣди сичко нека видимъ, кои глаголни форми отиватъ въ съгласие съ общия акцентенъ принципъ и кои се отклоняватъ — поне привидно. Както са записани глаголнитѣ форми въ повечето материали отъ Воденско, отклоняватъ се отъ общото акцентно правило: **първо и второ лице** сег. вр. мн. число: **плѐтиме, плѐтите** и подиръ това сички лица и числа отъ **минало несвършено** вр. (освѣнъ първо лице): плѐтише, плѐтихме, плѐтихте, плѐтиха; инакъ сичкитѣ други глаголни форми акцентуватъ **точно споредъ поставеното правило**: плѐтъм, плѐтиш, плете, плѐтът; аористъ: плетѐх, плетѐ, плетѐхме, плетѐхте, плетѐа; викнѐх, викнѐ, викнѐхме, викнѐхте, викнѐха; **императивъ**: плѐти, плетѐіте! вѝкаі, викѐіте! Слѣдователно горнитѣ отклонения биха биле единствени исключения отъ общия акцентенъ законъ за воденското ударение, исключения, които бихме могли да схващаме като остатъци отъ старото (общобългарско) ударение, употрѣбително едно врѣме въ Воденско. И тѣзи исключения не биха биле въ сила да нарушатъ общия законъ на воденското ударение. Ала ако се повземъ въ изговора на тѣзи глаголни форми, лесно ще се увѣримъ, че и тукъ акцентниятъ принципъ си е запазенъ; защото форми като **плѐтиме, плѐтите** не се изговарятъ напълно като тросложни думи, а като **двусложни**, понеже срѣдната

гласна се скратява въ изговора до толкова, че се обръща на ь: плѐт'ме, плѐт'те — или както ги бѣлѣжи Мирчевъ МСб. XVIII, 463: плѐтиме, плѐтите; срв. и бѣлѣжката отъ Матова, МСб. III, 222, подъ една воденска приказка, дѣто се навеждатъ доста примѣри за подобно съкращение: дѐтьту, врàтьте, градѝньте, чѝньте = чините. По сжщи начинъ биха се тълкували и 2. и 3. л. ед. ч. и 3. л. мн. ч. отъ имперфекта: плѐт'те, или плѐтите, плѐтиа или плѐтіа — макаръ у Мирчева да нѣма бѣлѣжка за това. Тогава единствени исключения биха били само 1. 2. лице мн. число: плѐтихме, плѐтихте, за чийто изговоръ не намирамъ никакви указания ни по материалитѣ, нито у Мирчева. Като исключения отъ общото акцентно правило на воденския говоръ биха могле да се смѣтатъ и дѣепричастията, които срѣщамъ постоянно съ ударение върху четвъртия слогъ отъ края: бидѐшчимица, одѐшчимица, игрàшчимица; тукъ, види се, онова крайното ица или мица е отпослѣ прибавено къмъ пò-напрѣжното просто причастие: бидѐшчи, одѐшчи или бидѐшчим, одешчим — оттамъ това привидно исключение отъ общото акцентно правило. — Инакъ, както видѣхме, правилото е твърдѣ хубаво спазено.

4. Говори съ ударение полуопрѣдѣлено двусрично второ.

Това ударение, което за краткость ще нареча тиквешко, е свойствено на говоритѣ по Тиквешъ и Мориово, двѣ области въ централна Македония, въ които владѣе почти еднакъвъ говоръ и то западно-централенъ говоръ.

Главната отлика на тиквешкото ударение състои въ това, че то заема само двѣ опрѣдѣлени срички въ думата, именно прѣдпослѣдна, или третя отъ края, ала никога не пада върху послѣдна сричка.

Прѣди сичко нѣколко думи за самото нарѣчие.

Материалъ за тиквешкото ударение и нарѣчие си събрахъ повече самъ, распитвайки селяни отъ села Клисура, Ватоша и Мързенъ-Ораовецъ — три села въ права линия между Велесъ и Струмица, съ които се опрѣдѣля хубаво и обсегътъ на область Тиквешъ. Печатани материали отъ Тик-

вешко почти нѣма. Менъ са познати само нѣколко кратки пѣсенчици въ сборника на Шапкарова, именно кн. I, 138—140 — петь „брачни“ пѣсни отъ с. Ватешъ (Ватоша?), записалъ Д. Добровичъ прѣзъ 1862. год. и кн. VI, 460—462 — три „жальовни“ пѣсници отъ с. Чичово. Освѣнъ това въ МСб. VIII, 30—31, срѣщамъ още три лазарски пѣсни отъ с. Клисура, записалъ А. Добревъ. Както еднитѣ, тъй, и другитѣ не са точно записани, та и не ми помогнаха много ни за фонетиката, ни за ударението на тиквешкия говоръ.

По Мориовския говоръ има сравнително повече печатанъ материалъ, именно въ МСб. V, 26—27, XIII, 103—108 и XVI—XVII, 286—290, но понеже сичкиятъ тоя материалъ не е снабденъ съ ударения, то за цѣльта ми послужи донѣкѫдѣ само тоя, що е въ МСб. V, именно деветь кратки „водички“ пѣсни, записани отъ А. Яневъ. Много повече и по достовѣренъ материалъ има съобщенъ отъ А. П. Стоилова и то въ ПСп. XLVII, стр. 808—814 — пѣсни, пословици, гатанки, думи и мѣстни названия отъ с. Витолища (Мориовско) и въ Сборникъ за нар. умотв. отъ сѫщия, кн. II, стр. 18—31 — петь юнашки пѣсни отъ с. Кокре.

Тиквешко-мориовскиятъ говоръ е западно-централенъ к'-г говоръ, който по свойствата си стои помежду срѣдно-македонскитѣ и пеанечки говори. Отличителнитѣ бѣлѣзи на тоя говоръ, освѣнъ ударението, са:

1) **щ**$_1$-**жд**$_1$ — *шч-жц*: пѝшча, глòжце, кръшчѐнѓе; **щ**$_2$-**жд**$_2$ *ќ-ѓ* и *шч-жц*: плѐќи, вѐѓи, свѐќа, мѝѓу, нòќе, кỳќа, ќерка; горешчѝна, нишчѐлки, нỳжца, срѐшчу, пешчѐра, овòшче, плѐшка, мòшне, пỳжен, нѐкогаш, нѝкогаш, напрѐжни.

2) **ѫ** *а*: мàка, рàка, желàди, капìна, машко дете, унатре и пр. съ извѣстнитѣ отклонения, свойствени и на други западно-централни говори: бỳбрек, гỳска, желỳдок, кỳсо, пỳпка, суд, гужва; освѣнъ това забѣлѣзахъ още и: фанỳло, ѓанỳло.

3) **ъ** *о*, **ь** *е* съ извѣстнитѣ отклонения, свойствени и на други западно-централни говори: л а ж а, м а г л а, т а н к о, л а ж ѝ ц а, м а к н а;

4) **ръ** *ръ*, **лъ** *ъ*: п р ъ с т е н, ц р ъ в е н и, п р е г р ъ н а л е, в р ъ в е л е; ю б ъ к а, ж ъ т и ц а, с ъ з и, в ъ н а, в ъ к:

5) 1. л. ед. ч. у глаголитѣ винаги на *а:* пеа, прата, макна;

6) 3. л. ед. ч. у глаголитѣ по II спр. има винаги *е* намѣсто и: моле, виде;

7) членъ *-от:* пàтот, врàтот.

8) ѩзе намѣсто *ѩ* (азъ); *и* намѣсто *ги; му* намѣсто *им.*

Тиквешко-мориоското ударение съставя прѣходъ между щипско-воденското и костурското; въ него има нѣщо отъ щипското и нѣщо отъ воденското, а пъкъ специално негово свойство е да отбѣгва послѣдната сричка и да прибира тонътъ върху двѣтѣ прѣдпослѣдни срички.

Споредъ това ударение сички воденско-щипски или общобългарски окситони ставатъ парокситони: чòвек, ꙉỳнак, рàкав, èрген, òрел, стòпан, пàзар, тèлар (телалинъ), бàйрак, сàндък, чèис, пàвун, стỳден, òбраз, сѝнџир, шѝник, àбер, боздòган, сирòма; но щомъ думата нарасне, веднага се възстановява общобългарското ударение: човèци, ꙉунàци, ракàви, ергèни, стопàни, студèни, ꙉунàче, павỳни, синџѝри, обрàзи, сиромàси; разбира се и: рòса, мàгла, сèстра, вèдро, ỳста, планѝна, срамòта, пелèни, меàна, тамбỳра и пр.

Споредъ това свойство на тиквешкото ударение само по себе си се разбира, че сички общобългарски парокситони ще си останатъ пакъ такива: годѝна, громàда, капѝна, рачѝца, ѓолèма, чифчѝче, базриѓàни, шамѝа, ослепèла, онемèла, кралѝца, недèлиа, горèла, робѝнка, царѝца, кавỳрка, вдовѝца, кадъ̀на, самовѝла, собрàле, сонѝла, фанàле, богàта, незнàйна, свекръ̀ва, девòйка, солèна, рашèто, заòѓа, ѩгỳмен, капѝа, клисỳра, темнѝца, темпичàрче, бележѝти, ракѝа, цръ̀нѝци, кукувѝци, зелèна, висòки, дивàни, замрѣ̀зне, кобѝлка, петнàйсет, шеснàйсет, белоглàво, напрèла, претèна, магàре, орàн'е, отидòа, топòли и пр.

Общобългарскитѣ пропарокситони се третиратъ двояко; едни си оставатъ пакъ такива, а други ставатъ парокситони. Доколкото можахъ да схвана правилото, излиза, че ония само пропарокситони си оставатъ такива, които се търпятъ и въ щипското ударение, докато сички ония, които са прѣминали въ парокситони, са такива и въ тиквешкия говоръ. Пропарокситони са въ повечето случаи глаголни форми: кàжеме,

тѐрайте, фрѫлале, помѝнеме, врàтиме, излѐземе, ѝдеме, свѫршиме, стòрите, стàните, чѝнете, дѫржеше, шѝеше, гàпуло, фàнуло; въ императивнитѣ форми редовно: òстави, нàбери, ѝзнеси, дò-неси, зàмини и пр. Освѣнъ това третосрочно ударение се срѣща и въ много прилагателни притежателни, както и въ доста други думи: Мàрини, пòпова, ѓàкова, Дỳнава, Прàово, сàбота, свѝлена; лàгѫнца, ỳбава, свàтови, кỳмови, Лà-зара, фѫртома, нѐкоа; а тъй сѫщо и много мѣстни названия задържатъ третосричното си ударение: Сòтница, Мòк-лишча, Гỳргишче, Мѐтковец, Гỳмнишча, Гѫрбавец, Клопàтица, Кѫртишча, грѫнчишча, Благѝевец, Долѐтковец, Мустàкица, Катỳнишча, Заднà-река, Светà-Петка, Мѐлчишча, Лѐсковец, Стòлови, Корѝлово, Ников̀алнишче, Ковàчево, Кàмново, Бỳковец, Пѐшчера — села и мѣстности въ Мориово (вж. А. Стоиловъ, За мориовския говоръ, ПСп. 47, 813). Забѣлѣжително е, че мѣстнитѣ названия пазятъ старото си третосрично ударение даже и въ костурския говоръ, който е инакъ строго парокситоненъ говоръ.

Другитѣ пропарокситони са промѣнени въ парокситони кое пакъ подъ влияние на щипското, кое пъкъ по съсѣдство съ воденското ударение; затова имаме: скинàта, опашàна, растурѐно, галѐна, мамѐна, зготфѐна, качѐна, зидàна, дадòа, облекòа, заведòа; пладнѝна, утрѝна, кладѐнче; пазỳа, Тодòрчо, кралѐви, банѐви, ıабѫка, ıадѝца (вѫдица), здравѝца, шарѐпи, четѝри. Солỳна-грàда, жалàди, месѐци, побратѝма, девѐре (зв. п.), Іосѝва, радòсен, радòсна, ефтѝно, кисѐло, галàби, Будѝма, бу-дѝмска, бивòли, сватòви, рабòта, цигàни, цигàнка, лазàрка, два облàка; специално тиквешко-мориовски са: носѐше, учѐше, одѐше, учѐа, които очаквахъ и въ воденското ударение, ала ги не намѣрихъ. Усамотени са тъй сѫщо и: раѓàат, отепàат за 3 л. мн. ч. сег. врѣме.

Има и думи съ ударение на четвъртия слогъ отъ края въ тиквешкия говоръ, ала и тѣ не нарушаватъ акцентния принципъ на тоя говоръ, първо, защото са твърдѣ малко и второ, защото такива думи иматъ обикновено по двѣ ударения: едно върху четвъртия и друго върху прѣдпослѣдния слогъ: мѐсечѝна, крàставѝца, чѐтворѝца, чòрбаџѝи, бѐлогрàтка, рò-

бинчѝца, прѐгрънàла, пàвунòво, прòговòрил, кỳкурѝгу, рòгозѝна, рỳменлѝа, дỳкадѝнче, бѐлезѝци, мàйсторѝа, мàтенѝца. Такива думи показватъ, че тиквешкото ударение прѣдпочита прѣдпослѣдния слогъ и азъ ги смѣтамъ пакъ за парокситони, които отпослѣ получаватъ за равновесие още по едно ударение - за да се запази общиятъ акцентенъ принципъ, защото съ тия двѣ ударения думата се раздѣля на два хорея: мѐсе-чѝна, бѐло-грàтка, прòго-вòри и пр.

Казахъ пò горѣ, че въ тиквешко-мориовския говоръ нѣма окситонни думи. Нѣколко такива, що ги срѣщамъ у Шапкарова, кн. VI, 138—141 (хабѐр, доігѐ, си земà, дульбѐр, какòф, низàм, конáкот, чабỳр) са на-сигуръ погрѣшно записани, както и откъмъ друга страна въ тия материали мориовскиятъ говоръ не е вѣрно прѣдставенъ (срв. сòнце намѣсто сънце, жълто, жòлто, напòлни намѣсто жъто, напъни и пр. Само въ нѣкои случаи, когато слѣдъ думата стои нѣкоя енклитика *(ми, ти, си, му, го, се)*, може ударението да бѫде привлѣчено върху послѣдния слогъ на главната дума: наружàй-се! заколѝ-си, вратѝ-се, не шетàй-се, не правѝ-ми; даже и: прàшайтѐ-а! Свиретѐ-си! одетѐ-си! Споредъ примѣритѣ, що срѣщнахъ, излиза, че такова акцентно мѣстене става само въ заповѣдни форми, а може би и клетви, като: натемà-го, натемà-іа! Случаитѣ у Шапкарова (VI, 139, 460): чешмàта, под крушàта, над главàта, старàта майка и МСб. V, 27: синовѝте, вършкѝте — ми се виждатъ съмнителни: но и да биха били достовѣрни, биха потвърдили онова, що казахме още горѣ, че тиквешко-мориовското ударение прѣдпочита прѣдпослѣдния слогъ у думата, защото въ такива случаи и членната сричка би се броила.

Като общо заключение по тиквешко-мориовското ударение ще кажемъ, че въ него нѣма онази акцентна стабилность, която отличава щипското и воденското ударение, ала нѣма и оная подвижность, извѣстна въ общобългарското ударение, а има една друга акцентна подвижность, която кара ударението сѐ къмъ прѣдпослѣдната сричка: чòвек — човѐци, стỳден — студѐни, òбраз — обрàзи, бàба — бабѝчка и пр. и която подвижность го приближава твърдѣ много къмъ костурското второсрично ударение.

5. Говори съ ударение опрѣдѣлено второсрично.

Задъ говоритѣ съ водепско и тиквешко-мориовско ударение, отивайки на западъ, слѣдватъ говори съ опрѣдѣлено второсрично ударение, именно говоритѣ по Кайларско, Леринско, Костурско, Корчанско и Долна-Прѣспа. Тия говори заематъ най южния дѣлъ на Македония и граничатъ на западъ съ албански, а на югъ — съ грцки елементъ.

По граматичнитѣ си свойства тия говори са доста еднородни помежду си, ала пакъ имайки прѣдъ видъ нѣкои говорни особености, бихме ги раздѣлили на двѣ половини: източна, която об'ема говоритѣ по Кайларско и Леринско и западна, която обхваща Костурско, Корчанско и Долна-Прѣспа. Както източнитѣ тъй и западнитѣ говори отъ тая область падатъ извънъ кржга на централнитѣ говори, ала иматъ инакъ ясна фонетика, а по замѣната на *tj* и *dj* принадлежатъ къмъ общобългарското *щ-жд*-нарѣчие. Освѣнъ това като общо свойство у тѣхъ споменувамъ и замѣната на **ж** съ *ъ* и *ън* въ коренни срички и съ *а* въ крайни срички, **ъ** съ *о* и **ь** съ *е*, както и еднаквата замѣна за старобългарскитѣ ставки **ръ-лъ** — *ър-ъл* и еднаква членна форма за мжжки родъ — *о*.

Покрай тия прилики въ рѣченитѣ двѣ половини говори съ пароксйтонно ударение намираме слѣднитѣ фонетични и морфологични отлики:

1) Въ западнитѣ отъ тѣхъ покрай обикновенитѣ изговори за носовкитѣ **ж** и **ѧ** (като *ъ*, *а* и *е*) се срѣща начесто и старъ изговоръ като *ън* и *ен*, какъвто въ източнитѣ се явява само рѣдко-рѣдко;

2) **щ-жд** въ западнитѣ (Костурско, Долна-Прѣспа и Корчанско) се изговарятъ като *шч-жџ*, докато въ източнитѣ (Леринско и Кайларско) гласятъ като *шт-жд;*

3) 1 л. ед. сег. отъ глаголитѣ по I и II спр. изглаша въ западната половина на *а*, а въ източната на *ам* или *ъм*.

4) Въ 3 л. мн. ч. сег. вр. на западъ нѣма *т*, (а на истокъ си го има.

5) 3 л. мн. ч. отъ аор. гласи въ западнитѣ говори отъ тази область на *е* (оідйе, казàе, носѝе), а въ източнитѣ на *а* (оідоà, казàа, носѝа).

Изобщо казано западната половина отъ тая областъ е именно, която още спазва у себе си оня говоръ, що наричаме костурски, докато източната е повлияна кое отъ воденскитѣ, кое отъ битолскитѣ говори. И ударението е на западъ запазено въ сичката си правилность, докато на истокъ е прошарано съ акцентни свойства отъ воденскитѣ и мориовски говори.

Материали за това ударение (ако не броимъ отдѣлнитѣ думи, съобщавани тукъ-тамъ заради назалниятъ имъ изговоръ) има най много въ МСб.,[1]) у Шапкарова[2]) и Сол. Кн.[3]) Освѣнъ това нѣщо съобщи и Новаковичъ въ статията си Beiträge zur Erforschung der macedonicheu Dialekte, Arch. XV, 41—46 (нѣколко думи и стихове отъ с. Куманичево — Костурско).

Свойствата на костурското ударение личатъ тъй явно, щото стига само да послушашъ костурецъ, или да прочетешъ една приказка отъ Костурско, снабдена съ ударения, за да се увѣришъ, че въ костурския говоръ владѣе неизмѣнно акцентно правило, споредъ което ударението стои винаги върху прѣдпослѣдния слогъ на сѣкоя дума: бабѝчка, борѝна, сучѐше, чешлàше, леѐше, знаѐло, чешлàе (чешлаха), се

[1]) Въ МСб. са съобщили материали по Костурско-леринския говоръ четирма души: К. Шапкаровъ, МСб. I, 64—66, една пѣсень отъ с. Дъмбени (Костурско), хубаво записана и снабдена съ бѣлѣжки; нò приказкитѣ въ МСб. II 201 и 215—17, доставени отъ сѫщия, не са вѣрно записани. Пò достовѣрни са материалитѣ на Гелева, провѣрени, види се, отъ Д. Матова, МСб. IV, 7—17—трийсетъ и три дребни пѣсни, паралели къмъ подобни у Шапкарова и МСб. VIII, 249—259, нѣколко гатанки, размѣсени съ такива отъ Велесъ и Ресенъ. Най много материали и то приказки, ала, за жалость, нè тъкмо отъ Костурско, има съобщени отъ Н. Настевъ, МСб. III, 153—5, 183 . 5; IV, 141—143, V, 142—7; VI, 164—173, 185—187; VIII, 159—164, 203—206: но тия приказки иматъ изгледъ на прѣправени, а и ударението у тѣхъ не е послѣдователно. Много пѣсни (31) съобщава и Хр. Секуловъ, МСб. XVI—XVII, 63—71, ала и тѣ отъ Кайларско. Една леринска пѣсень (отъ с. Екши-Су или Върбени) има затурена между битолскитѣ, МСб. II, 112—113.

[2]) У Шапкарова има на двайстина мѣста пѣсни отъ Костурско и Леринско, пръснати по цѣлия му сборникъ: I кн. 91—101, 140—144; III—IV кн. 71—72, 143, 308—9, 340—4; V—VI кн. 30, 53—56, 58, 146—151, 168—169, 177—8, 194, 201—2, 216, 286—7, 410—15, 425—7, 444. Въ голѣма часть отъ тия пѣсни не е спазенъ добрѣ костурско-леринскиятъ говоръ.

[3]) Хубави материали отъ Костурско има въ Солунски книжици I, 30—36 (двѣ пѣсни), II, 49—58 (една приказка и пѣсень), X—XII, 210—211 (една пѣсень) — сички записани добрѣ и снабдени съ бѣлѣжки отъ Д. Матова, само че дългата приказка отъ с. Бобища (кн. II.), види се, по типографски мѫчнотии, не е забѣлѣзана до края съ ударения. Една кратка пѣсенчица по костурски говоръ съобщава и Дриновъ БрПсп. X—XII, 162.

научи́е, месечи́на, конду́ри, зборва̀ше, секо́а, неженѐто, галѐно, пътѝшча, четѝри, затворѐни, гроби́шча, лазу́ва, има̀ше, има̀те, фърга̀те сетни́на, лаза̀рка, теглѐше, пенчу̀ри, дрънго̀ви, мърто̀евц, пана̀ир, съмбо̀та, зенто̀ви, пендѐси, четрѝма, дваѐсе, триѐсе, горешчѝна, обла̀чно, пътнѝци; тѐм'ан, Рѝстос, ѓѐрдан, три месѐци, кл'учо̀ви, вангѐл'е, отворѐни, испеѓано, нафо̀ра, подадѐна, за есѐна, Митро̀вден, пушва̀ше, покланѐтѥ, еремби́ца, езѐро, копринѐни, веѐше, бега̀ше, кара̀ше, смеѐше, мъглѐше, здива̀ше, пофал'у́ва, надвикну́ва, Солу́на, Косту́ра, надигру́ва, надфърл'у́ва, зева̀іне, посестрѝма, перни́ца, уба̀ва мо̀ма, гърмѐви, тътнѐви, тъмпа̀ни, Іанку̀ла, Інкулѝца, кла̀ди, пелѐни, него̀ви, сино̀ви, печѐно, точѐно, стребрѐна, кацна̀ла, царо̀ви, прико̀са̀на, китѐна, служѐна, плака̀но, къпа̀но, месѐни, падна̀то, повена̀то, триндафѝлѥ, кладѐнци, ѭбълки, шарѐно, бори́на, плани́на, темни́на, улѝца, девѐри, сребрѐни, пърстѐни, кърва̀ви, малечко̀во, кисѐла, сирѐйне, ора̀йне, глада̀йне, гредѐйне, дванадѐсе, тринадѐсе, (Шапк. VI, 410), Пейови́ца, Груйови́ца, невести́нски, татко̀ви, сборо̀ви, Іани́ни, момѝни, Пейо̀ви, вър'о̀ви, ѭзо̀ви и пр. Исключения правятъ само двѣ глаголни форми — 1. и 2. л. мн. ч. сег. врѣме, които срѣшнахъ повече съ третосрично ударение: ста̀ниме, фа̀тиме, сто̀рите, да̀дите, ѝмате и пр., види се, за разлика отъ аористъ и имперфектъ, които иматъ неизмѣнно прѣдзадно ударение: има̀'ме, има̀'те, и пр. Но пакъ срѣшнахъ и презентни форми съ прѣдзадно ударение: сака̀ме МСб. VI, 15, целива̀ме, намстфа̀ме, копва̀ме, зева̀ме (Шапк. I. 90—119), ала въ стихотворна а не прозаична рѣчь, тъй че правилното ударение ще е третосрично. Разбира се, че съ тия си малко исключения костурското ударение си остава правилно второсрично ударение, много по̀ правилно прокарано, отколкото сѣкое друго ударение по българскитѣ говори: безъ да се гледа големината или формата на думитѣ ударението си търси наложително прѣдпослѣдната сричка и тамъ остава, докато не нарасте или намалѣе думата, за да се дигне назадъ или напрѣдъ, сирѣчъ да си намѣри пакъ опрѣдѣленото мѣсто: мо̀ма, момѝчка, момичѐнце; Ла̀зар, Лаза̀ра, Лазарѝца; шаренѝло, шарѐно, ша̀рен.

При разглеждане костурското ударение може да бѫде въпросъ само, доколко влияятъ разнитѣ енклитики върху поло-

жението му — на първо мѣсто, какъ влияе членната форма. Основавайки се върху материалитѣ, намирамъ, че само членната форма за мъжки родъ има пò изразително влияние върху акцентното мѣсто, докато другитѣ членни форми, както и другитѣ енклитики изобщо, иматъ факултативно влияние и то само въ стихотворна рѣчь. Тъй освѣнъ случаи като: зетотòму, царотòму, попотòму, обикновени са и: босилòко, азнатàро, дукàно, свекòро, патерѝко (женски панизъ), везѝро, байрактàро, цървѐнйо, зелѐнйо, собòро, зелнѝко, аргавàно, стежàро, ветѐро, сокàко, пойàса, зайѐко, одъро. Въ пѣсни срѣщнахъ: рацѝте, момàта, вратàта, койнѝте, гръндѝте, плешчѝте, полѝте; даже и: малàта, лепàта, но въ проза се прѣдпочита третосрично ударение въ такива случаи; вж. и бѣлѣжката отъ Матова, МСб. VI, 11.

Освѣнъ въ рѣченитѣ горѣ мѣстности костурско ударение и костурски говоръ намираме още въ двѣте главни колонии отъ Костурско — въ Брацигово, за която се знаеше отодавна, и въ Айдемиръ (Силистренско), за която съобщи Милетичъ (ПСп. XLI, 622 „Арнаутитѣ“ въ Силистренско и слѣди отъ посовки въ тѣхния езикъ). Тия костурски колонии ни даватъ хубави дохватки да сѫдимъ за старината на костурското ударение, или пъкъ за старината на костурскитѣ колонии по източна България. Защото, макаръ и тъй далекъ отъ родното си мѣсто, както брациговскитѣ, тъй айдемирскитѣ костурци са завардили още доста читаво старото си ударение и нарѣчие: брациговскиятъ „арнаутски“ говоръ си е цѣлъ костурски говоръ съ ударението му, формитѣ и звуковетѣ му (вж. Мсб. IV., 161—162; VII, 51—63; XI, 181—185), а пъкъ айдемирскиятъ е редуцйралъ само високитѣ гласни подъ влияние на източнобългарскитѣ говори, но ударението и тукъ си е спазено хубаво, сѫдейки по материалитѣ у Милетича (Пп. XLI., 663—6), макаръ и доста непослѣдователно записани отъ айдемирския учитель Н. Атанасовъ. Сега основавайки се върху факта, че въ айдемирския костурски говоръ ударението въ имперфектъ е още третосрично (както въ воденския говоръ): плѐтеше, плѐтехме, плѐтехте, плѐтеха, докато въ брациговския говоръ у сѫщата форма е второсрично (плетѐше, плетѐхме, плетѐхте, плетѐха; давàше, давàхме, давàхте, давàха), както въ днешния костурски говоръ, заключаваме, че костурското ударение си е

получило напълно днешния видъ слѣдъ изселбата на айде-мирци и прѣди изселбата на брациговци. А понеже знаемъ, че брациговскитѣ костурци са изселени отъ старото си мѣсто нѣщо прѣди 160 години, то можемъ рѣшително да твърдимъ, че костурското ударение си е било такова, каквото и днесъ, още прѣди 160 или 200 години. Затова право е, що твърди, Милетичъ че костурската колония въ Айдемиръ е пò стара отъ брациговската, но да се туря въ „първия вѣкъ на турското завоевание“, значи въ XV, вѣкъ (ПСп. XLI 628), нѣма доста-тъчно основание. Врѣмето между двѣтѣ изселби не ще е тъй голѣмо, защото инакъ говоритѣ, нѣмаше да си приличатъ толкова. За старината на костурското ударение нека се има прѣдъ видъ и ударението въ солунскитѣ села (Сохо, Висока, Зарово, Негованъ и пр.), извѣстни съ пазалния си изговоръ на старитѣ носовки. Въ тия села сега, които съ право може да смѣтаме за старо продължение отъ костурския говоръ, владѣе разносрично ударение. Значи, когато е било още цѣлокупно, костурското нарѣчие не е още имало опрѣдѣлено ударение, както сега, а слѣдъ като го раскжсватъ на двѣ кукушко-во-денскитѣ говори, въ западния му дѣлъ се развива днешното второсрично ударение, а въ източния му дѣлъ (около Солунъ) си остава старото разносрично ударение. Тия сжждения стру-ватъ само, ако старината на костурската акцентна система не засѣга пò далечна епоха, ако костурци не са си дошле на Балканския полуостровъ вече съ готово второсрично ударение! Вж. пò горѣ сравнението между български и полски, стр. 47.

6. Говори съ опрѣдѣлено третосрично ударение.

Третосрично ударение владѣе въ югозападната часть на българската говорна областъ, именно по цѣла срѣдна и за-падна Македония, или пó близу опрѣдѣлено въ областьта между Битоля, Прилѣпъ, Велесъ, Скопие, Тетово, Гостиваръ, Дебъръ, Струга, Охридъ и Рѣсенъ. Въ тази область владѣятъ нѣколко различни говори, ала ударението ги е тъй слѣло помежду имъ, че другитѣ имъ разлики се не забѣлѣзватъ толкова. Прие-майки за главна отлика изговорътъ на старобългарската гласна ж различавамъ четири главни говора въ речената область:

1) Охридски (заедно съ Рѣсенъ и Струга): *ж — ъ*;

2) Дебърски *ж — о* (но часть отъ Дебърско има *ъ* за *ж*).

3) Прилѣпски (заедно съ Велесъ, Битоля, Кичево и Скопие): *ж — а*;

4) Тетовски: *ж — у*.

При това забѣлѣзвамъ още, че въ югозападнитѣ говори отъ тази областъ, именно по Рѣсенско, Охридско, Стружко и Дебърско замѣната за tj-dj е *щ-жд*, докато въ останалитѣ говори прѣобладава *ќ-ѓ*.

Това ударение сега, което за краткость може да наречемъ прилѣпско-охридско, или още по̀ кратко — македонско, защото заема голѣма часть отъ Македония въ по̀ тѣсна смисъль, е строго опрѣдѣлено: заема винаги третия слогъ отъ края, значи дръпнато е за още единъ слогъ назадъ, отколкото е костурското. И понеже двусложни и тросложни думи споредъ това ударение акцентуватъ началния слогъ — а такива думи са твърдѣ много — то македонското ударение се струва на първи погледъ като че е начално ударение — като чешкото. Но щомъ думата е четиресложна или петосложна, забѣлѣзва се веднага, че ударението не отива по̀ далекъ отъ третия слогъ (смѣтайки отъ края на думата). Енклитикитѣ (като членъ, кратки лични и възвратни мѣстоимения, помощни глаголи и пр.), кога стоятъ прѣдъ или между главни думи въ изречението, се броятъ като часть отъ тѣхъ и притеглятъ ударението къмъ себе си: свекърва му, мана̀стирот, манастѝрите, чо̀векот, човѐците, човека̀таго, човеко̀тому, къдестѐ-биле и пр.

Прѣдлози, опрѣдѣления, отрицание *не*, частици *по* и *най* съставятъ съ главната дума тъй сѫщо едно акцентно цѣло и получаватъ ударение като една дума: о̀т-себе, преку̀-река, голѐм-празник, планинскѝ-човек, оналка̀в-биол, не-тѐ-пушчам, по-шѝроки, най-го̀лемо.

Сѫщото акцентно правило струва изобщо и за цѣли фрази отъ по двѣ, три или повече думи съ тѣсна синтактична връзка помежду имъ, тъй че македонското нарѣчие съ право може да се нарече фразеологично: зашчо-ке-си-ѝа-биеш гла̀ата, неми-ти-са̀ згоди работѝчката, Рѣсенъ, ПСп. LXI—LXI, 888; кога-ќѐ доідеш, што-бешѐ-чекал, што-ми-сѐ-фалиш, Струга,

МСб. IX, 399—400; кой-ќе-му-го̀-купит, зашчо-да-не-му-го̀-земит, Охридъ, МСб. XVIII, 544. Ала трѣба веднага да забѣлѣжа, че това фразеологично ударение не е навредъ еднакво распространено; то е повече свойствено на югозападнитѣ говори (Охридъ, Струга, Рѣсенъ, Дебъръ), докато сѣвероисточнтѣ (Велесъ, Скопие) го не слѣдватъ тъй строго. Това ни дава право да смѣтаме именно югозападнитѣ говори за исходище или центъръ на туй ударение, разбира се, въ случай че отклонкитѣ въ североисточнитѣ македонски говори не са нѣщо ново.

Третосричното ударение освѣнъ че е много ясно по своята опрѣдѣленость, ами има и твърдѣ много печатанъ материалъ по него, както въ Министерски Сборникъ (най-много отъ Прилѣпъ, Охридъ, Велесъ и Дебъръ), тъй и въ сборницитѣ на Шапкарова (повече отъ Охридъ) и на Илиева (отъ Дебъръ) — да не споменувамъ и по̀ малки сбирки като напр. пѣснитѣ на Н. Таховъ (Сборникъ отъ македонски български народн́и пѣсни, София, 1895), записвани въ Крушово, но отъ прилѣпчанка. Покрай това за трето-сричното ударение имаме и двѣ хубави студии, една отъ Тр. Китанчевъ, За ударението въ Рѣсенския говоръ, ПСп. LXI—LXII, 857—915, и друга отъ Дримколовъ (Хр. Матовъ), Акцентовката на единъ обсегъ западно български говори, МСб. IX, 391—408.

Въ тия двѣ студии се разгледва тъй на широко третосричното ударение, както ниедно друго наше областно ударение не е разгледвано до сега. Ето защо нѣма и да се спирамъ тука да описвамъ свойствата на това любопитно ударение, а посочвамъ само реченитѣ двѣ студии, писани при това отъ хора, на които реченото ударение си е природно. Ще се занимаемъ тукъ повече съ въпроса за връзката на това ударение съ общобългарското, ще се опитаме да обяснимъ происходътъ на третосричнното ударение. Но прѣди това ще дамъ кратка характеристика на Велешкото ударение, което е пакъ третосрично, ала отстѫпя въ нѣкои точки отъ ударението въ другитѣ говори, а това не е доволно истъкнато въ цитиранитѣ двѣ студии.

Велешкото третосрично ударение отстжпя отъ другитѣ говори съ македонско ударение въ слѣднитѣ точки:

1) Сичкитѣ императивни форми иматъ по велешкия говоръ начално ударение (както въ Щипъ): ѝзвади, рàскопчи, ѝстурите, ѝсперете, рàзговори-се и пр. (МСб. VII, 452). Значи има случаи, дѣто ударението заминава третия слогъ отъ края, което по другитѣ говори съ третосрично ударение не е възможно.

2) Има наопаки случаи, дѣто ударението стои пъкъ нò къмъ края, т. е. върху прѣдзадна или даже задна сричка: овàа, овѝнѥ, цел-дèн, сто-дèца, за еден чàс, на стрèт, одвàі търкавалèс, търкавалèста. Вж. Матовъ, МСб. VII, 477—479. Срв. тъй сжщо и: оддèка, èден пàт, унèтре, тòва мèсто — отъ Скопско Ново-село, МСб. XI, 110. И въ Охридъ (както и въ Рѣсенъ и Струга) има подобни навидъ исключения: годинȁва, зимȁва, утринȁва, летȍво, лебȁ-ми, крьстȁ-ми, богȁ-ми, натемȁ-го, ала щомъ земемъ прѣдъ видъ, че тука дългата гласна може да се смѣта за двойна, лесно разбираме тѣзи исключения: зимȁ-ва има да се схваща като зимàава. Сжщински исключения оставятъ тогава за Охридъ споредъ Шапкарова само одвàі и потèм (послѣ). Покрай тѣхъ у Димколова срѣщамъ още: колкò и олкò, онолкàв, „за разлика, каже отъ нарѣчията: кóлку, тòлку, òлку, òнолку.“ МСб. IX, 393.

3) Фразеологичното ударение не е строго прокарано въ Велесъ: пàзи бòже, кàко-му гòде, нè-сум се ѩавил, сèдум-дȕши. цèла-нòќ, врèла вòда, да-не-пàдне, у пȕза, во пèнеа, на-ѩасѥ, кròтце-òди, да не се спрèпнеш! за шеснàіесе-лири, Бàшино сèло, нè те пȕшчам, нè ми се спѝе, кòго нàіде и пр. Примѣритѣ са отъ Матова (Мсб. VII, къмъ бълг. рѣчникъ) и Дримколова (МСб. IX, 406). Срв. още: Вèтрища кога се вѝѥат, ако се згòди нèкоі блѝзу, трèбе сàм да си вѝка кròтко: лȕк ѩадам, лȕк мѝрисам. Ив. Георговъ, Матер. за рѣчникъ на велешкия говоръ, МСб. XX, 17.

4) Въ велешкия говоръ се забѣлѣзватъ дири отъ квантитетъ, или пò добрѣ дири отъ нѣкогашно разносрично ударение въ тоя говоръ; думи като: баѩачка, трескалка (хлопка), велешанка се изговарятъ тъй, че задъ ударената сричка се чува дълго α: бàіāчка, трèскāлка, велèшāнка; може би тази

дължина е остатъкъ отъ нѣкогашното ударение: баѝчка, тресѝлка, велешàнка, а останала зарадъ **затворената** сричка въ подобни думи.

Разледвайки третосричното ударение, съ цѣль да узнаемъ историчниятъ му происходъ, на първи погледъ ни се мѣрка въпросътъ, отдѣ се е захванало го и съ коя отъ първитѣ петь акцентни системи стои въ органична връзка. Тоя въпросъ не е тъй лесенъ, защото ниедна отъ съсѣднитѣ нему акцентни системи не може да се земе като непосрѣдствено сродна съ него. И наистина, на югъ отъ него по Долна-Прѣспа, Костуръ и Леринъ се простиратъ говори съ опрѣдѣлено двусрично ударение, които едва-ли биха могле да се смѣтатъ за подлога на третосричната акцентна система, както, наопаки, и прилѣпското ударение не би могло да се приеме за основа на костурското: тѣ са двѣ независими акцентни системи, които иматъ днесъ за днесъ само туй общо, че са и двѣтѣ **опрѣдѣлени**, ала нищо ги друго не свързува и никой не би могълъ доказа, че едната произлиза отъ другата. Вървимъ нататъкъ къмъ истокъ; тамъ се допираме съ тиквешко-мориовски говори, въ които владѣе полуопрѣдѣлена акцентна система съ тенденция къмъ второсрично ударение — значи, и тѣ немогатъ се смѣта за подлога на третосричното ударение; наопаки, бихъ рекълъ, че тиквешко-мориовскитѣ говори като-че са биле говори съ третосрично ударение, а го напущатъ сега, за да приематъ второсрично. Пó нагорѣ щипското ударение, което се допира съ него на сѣвероистокъ, не би могло тъй сѫщо да се смѣта въ сегашния си видъ за подлога на прилѣпското, защото е **постоянно** ударение, а мене се струва по сичко, че прилѣпското ударение води началото си отъ едно **много подвижно ударение**, ударение каквото е владѣело едно врѣме въ български и въ другитѣ югоисточни славянски езици; само тъй може се обясни тази фразеологична акцентовка, която сега ни очудва, но едно врѣме е била обща на цѣлия български езикъ, па и на руски, сръбско-хърватски и на словенски.

Било би тъй сѫщо неосновтелно да се прѣдполага влияние отъ съсѣднитѣ чужди езици: албански и гръцки. Албански езикъ ако и да граничи непосрѣдствено съ дебър-

ски и охридско-стружки говори, обаче въ него владѣе разносрично ударение, а пъкъ грѫцкото ударение, ако и да прилича до нѣкѫдѣ на македонското, защото и то не прѣкрача третозадната сричка, но пъкъ грѫцки езикъ не е непосрѣдствено съсѣденъ тъкмо съ тия говори, въ които владѣе третосрично ударение: помежду стои костурско-леринскиятъ говоръ съ опрѣдѣленото си второсрично ударение.

Ето защо мисля, че за основа на прилѣпско-охридското ударение не може и не трѣбва да се зима ниедна отъ съсѣднитѣ нему акцентни системи, било наши, било чужди, а трѣбва да прѣскочимъ тоя пласъ говори съ разни опрѣдѣлени и полуоорѣдѣлени акцентовки и да посегнемъ къмъ общобългарското неопрѣдѣлено подвижно ударение; то ще ни даде пò сигуренъ дòхватъ и пò ясни насоки за происхода на македонското третосрично ударение. Да прѣскочимъ, казвамъ защото сѣвернитѣ говори отъ Скопско нагорѣ, които му са непосрѣдствени съсѣди, не са добрѣ изучени откъмъ акцентна страна, за да можемъ води сравнение съ тѣхъ: истина, и въ тѣхъ владѣе неопрѣдѣлено разносрично ударение, както въ сѣверозападнитѣ български говори по Пиротско, Царибродско, Трънско и пр., ала дали нѣма нѣкои акцентни особености, които биха фърлили свѣтлина върху происхода на прилѣпското ударение, не зная. Затова именно земамъ посѣмъ-сега за исходище общобългарското неопрѣдѣлено ударение въ разнитѣ му фази, каквито ги прѣдставихъ горѣ, прѣдполагайки, разбира се, че въ говоритѣ съ третосрично ударение ще е владѣло едно-врѣме тъкмо такава акцентовка, каквато владѣе още сега въ повечето български говори, та е сè едно сега, дали сравнявамъ македонското ударение съ общобългарското, или го сравнявамъ съ ударение, сходно съ общобългарското, каквото би намѣрили въ нѣкои говори по Пчиня и Морава, или го сравнявамъ съ ударение, употрѣбително въ Търново. Думата ми е, че прилѣпско-охридското ударение произлиза направо отъ едно разносрично. подвижно и неопрѣдѣлено ударение, каквото си е владѣло и по тия мѣста, безъ да минува прѣзъ нѣкоя отъ четиритѣхъ акцентни системи, ако и да са свойствени и тѣ сè на македонски говори.

Двѣ нѣща има да се докажатъ, кога се разгледва происходътъ на македонското третосрично ударение:

1) Какъ е произлѣзло третосричното ударение въ отдѣлни думи;

2) Какъ е произлѣзло третосричното ударение въ цѣли фрази.

Това се налага отъ самото свойство на македонското ударение, което е наистина два вида: лексикално или словно — що досѣга само отдѣлни думи, и фразеологично, що засѣга цѣли синтактични ставки или цѣли фрази. Затова ще трѣбва да се търси за него такова обяснение, което да струва и за двата случая.

Ако разгледаме само ударението въ отдѣлни думи, лесно може да му дойдеме въ диритѣ; стига само да земемъ прѣдъ видъ сички отмети и акцентни аналогии, каквито се срѣщатъ по говоритѣ съ разносрично ударение, за да се увѣримъ, че сравнително малко думи въ третосричнитѣ македонски говори оставатъ, които не биха се посрѣщали по ударение съ нѣкой отъ говоритѣ съ разносрично ударение. Тъй напр. двусложнитѣ сѫществителни женски и срѣденъ родъ иматъ наполовина отметнато ударение вече въ централнитѣ *щ-жд*-говори, а въ мървашкитѣ говори по Сѣрско и Неврокопско сички тѣ са съ отметнато ударение и само въ членната форма се възстановява въ нѣкои отъ тѣхъ старото крайно ударение; въ Щипъ и Струмица и това нѣма! Тогава нѣма защо да се чудимъ, че и въ Прилѣпъ се говори: вòда, глàва, брàда, сèно, òко, сърце и пр.

Едносложнитѣ сѫществителни мѫжки родъ, които въ сѣвероисточнитѣ и южнитѣ говори мѣстятъ ударението си върху членната гласна, захващатъ да намаляватъ още отъ Шуменско, докато исчезнатъ съвършенно въ Пиротско, дѣто ни едно такова сѫществително не акцентува по старому, а сè коренната сричка; чудно ли е тогава, че и въ Охрида ще кажатъ: грàдот, брèгот, зъбот и пр., а нè: градòт, брегòт, зъбòт?

Множествено число у сѫщитѣ сѫществителни още въ централнитѣ говори по Разлогъ и Малешево отмѣта ударението си върху коренната сричка: грàдове, брèгове,

сѝнове, сто̀лове и пр.,; чудно ли е тогава, че и въ Струга владѣе тъй сѫщо коренно или начално ударение у реченитѣ сѫществителни? За прилагателнитѣ (едносложни) и да не говоримъ, защото тѣ още въ Търновско и Шуменско се употрѣбятъ съ отметнато ударение: мла̀да, мла̀до, скѫпа, ру̀са и пр.

Сѫщо тъй много други сѫществителни отмѣтатъ крайното си ударение върху по̀ прѣдни срички и го доближаватъ тъй до македонското ударение; тъй още въ горнитѣ говори: акцентуватъ вече покрай планина̀ и пла̀нина, покрай пещера̀ и пѐщера, хубостѝ и ху̀бости, пакостѝ и па̀кости, младостѝ и мла̀дости, работа̀ и ра̀бота, разгово̀р и ра̀зговор, догово̀р и до̀говор, копилѐ и ко̀пиле, лобода̀ и ло̀бода, пеленѝ, и пѐлени, ıаребѝца и ıа̀ребица, препелѝца и прѐпелица, правдина̀ и пра̀вдина, обсеченѐ и обсѝчане, преображенѐ и преобразя̀ване, селянѐ и сѐляне, гражданѐ и гра̀ждане, плевненѐ и плѐвнене, ловчанка̀ и ло̀вчанка, гражданка̀ и гра̀жданка и пр.

Ударението у глаголитѣ захваща тъй сѫщо да се отмѣта още въ самитѣ говори съ разносрично ударение; стига само да си спомнимъ примѣри като: да о̀твора, да за̀твора, да на̀бера, прѝбера, за̀бера, да о̀пера, ѝспера за сегашно врѣме и случаи като: о̀твори, за̀твори, на̀бери, о̀пери, на̀плети и пр. за повел. наклонение, за да се види, колко много думи се набиратъ още горѣ съ третосрично ударение. Имперфектъ и аористъ са тъй сѫщо у повѐче глаголи съ третосрично ударение: мѝслеше, мѝслехме, хо̀дехме, во̀дихте, но̀сеха, па̀днахме, плѐтохме, прѐдохме, пѐкоха и пр.

Ако земемъ прѣдъ видъ сега сички правилни и отметнати, стари и нови пропарокситони въ самитѣ говори съ неопрѣдѣлено ударение, ще се увѣримъ, че не оставатъ толкова много думи, които биха дължили третосричното си ударение на самата третосрична акцентна система. По моята смѣтка излиза, че отношението е 5 : 3, т. е. на осемъ многосложни думи въ говоритѣ съ третосрично ударение 5 са си съ такова ударение още въ по̀ източни говори, а само $^3/_8$ са станали прокарокситони отпослѣ; а често-пѫти се срѣщатъ и още по̀ малко такива думи.

Въ слѣдната пѣсень напр. отъ Струга (Милад. № 13), означена точно по третосрично ударение у Дримколова (МСб. IX, 406), срѣщаме удивително малко думи, които се не съгласяватъ съ източно-българското ударение:

Стòіна ми змѐıа л'ўбила,
Л'ўбила што го л'ўбила
За дванàесет гòдини
Нѝкоі ıа Стòіна нѐ-узна
Дури се сàма кàзала:
Мàіко-ле, мѝла мàіко-ле,
Излези нàдвор дà-видиш
Дà-видиш чўдо гòлемо:
На синѐ-кук'и вѐдрина,
А на нàшава òблачно:
Стòіна ми змѐа л'ўбила
За дванàесет гòдини;
Нѝкоі ме, мàіко, нѐ-узна,
Дури ѝзлезе маіка-ıе,
Тука си Стòіна нѐ-наіде,
Мàлу шчо ми ıа дòгледа
Мегу двà тѐмни òблака:
Шàрен ıе гàітан ѕўнеше;
Пак Стòіна ми се пòврати:
Мàіко-ле, мѝла мàіко-ле,
Ти сега да ме нѐ-чекаш,
Тук да ме чѐкаш в гòдина
Со русò-момче прѐд-мене,
Со мъшкò-дете нà-ръце.
Кога ми дòіде в гòдина
Со русò-момче прѐд-неа
Со мъшкò-дете нà-ръце
Пѐрчето му се вѐеше
На ширòките рàмена.

Отъ 46 двусложни и многосложни думи въ тая пѣсень само 13 се отклоняватъ съ ударението си, докато сички други иматъ сѫщо ударение и въ общобългарски. Да приемемъ даже и горното отношение 5 къмъ 3, пакъ бихме имали доволно основание да тълкуваме пò малката часть думи ($^3/_8$) като акцентни аналогии наспоредъ другата $^5/_8$ часть; но такова тълкуване, ако и доста близу до истината, не би лежало върху здрава основа, а би слѣдвало само отъ факта, че македонското ударение събрало въ себе си акцентнитѣ отмети отъ сички български говори и ги увеличило още, тълкуване, което излиза отъ самия фактъ, що обясняваме, а не че го вадимъ отъ нѣкой пò основенъ принципъ. Такова тълкуване би се приело най сетнѣ, ако прилѣпско-охридското ударение стоеше въ непосрѣдно съсѣдство съ общобългарското, ако го не отдѣляха отъ него редъ други акцентни системи, които стоятъ много пò близу до общобългарското ударение. Ето защо ми се струва много пò приемливо друго едно обяснение, което ще изложа надолу.

Присходътъ на македонското третосрично ударение турямъ въ зависимость отъ с т а р и я к в а н т и т е т ъ, който е владѣлъ на-сигуръ и въ онзи говоръ, дѣто е настанало най напрѣдъ

третосрично ударение, или пò добрѣ привеждамъ го въ непосрѣдствени връзки съ онзи старъ отметъ, който има за първоначална причина единъ старославянски акцентенъ законъ: дълги гласни не търпятъ върху си ударение. За да се разбере пò добрѣ това, що слѣдва, нека напомня тука, че още въ стария нашъ езикъ, както изобщо въ сичкитѣ югоисточни славянски езици има два вида отметъ: еднословенъ и двусложенъ; едносложенъ, когато ударението се отмѣта само за единъ слогъ назадъ; едносложенъ отметъ имаме напримѣръ у думи: гла̀ва, бра̀да, мла̀до, по̀па, вра̀га и пр. намѣсто: глава̀, брада̀, младо̀, попа̀, врага̀ и пр.; двусложенъ отметъ имаме въ случаи като: пла̀нина, гра̀ждане, сѐла́не, пѐштера, на̀-глава, на̀-ръки, о̀д-ръки, на̀-краки и пр. Въ сѫщность единиятъ и другиятъ отметъ е сѐ двусложенъ, а само кога нѣма трети слогъ, тогава скача само върху съсѣдния, та се получава едносложенъ отметъ; но заправо споредъ основния принципъ на старославянското ударение сѣки отметъ трѣба, щомъ има възможность, да е двусложенъ, защото сричката прѣдъ ударението е била въ повече случаи дълга, та не е приемала върху си ударение, а го е отмѣтала задъ себе си; сега, ако думата е била тросложна или многосложна, оставало си е пакъ у нея, но ако е била двусложна или едносложна, отмѣтало се е върху други думи, които са стояли въ пò тѣсна синтактична връзка съ главната дума. Оттамъ примѣри като: немога да излѣза на̀-глава, иде ми о̀д-ръки, завива се прѐз-глава, станаха му на̀-краки, отивам у̀ град и пр., които водятъ началото си отъ много старо врѣме, защото ги има и въ руски и въ сръбско-хърватски и въ словенски.[1]) Такъвъ именно двусложенъ от-

---

[1]) Винителнитѣ падежи въ сръбски гла̑ву, бра̏ду и пр. смѣтамъ за стари отмети — наспротивъ именителнитѣ форми гла́ва, бра́да: слѣдователно, когато ставалъ този отметъ, ударението, търсейки кратка сричка, е прѣскачало върху прѣдлога; но щомъ думата се изговаря безъ прѣдлогъ, то се спира върху съсѣдната сричка у сѫщата дума и тогава се получава стара ударена дължина; ето за туй имаме: гла̑ву, но на̏гла̑ву. Въ руски, дѣто пълногласието позволява да се извърша пакъ двусложенъ отметъ, имаме: го̀лову, бо̀роду. Принципътъ на двусложния отметъ се вижда хубаво и въ аористната форма за 2 и 3. лице у ония глаголи, дѣторечената форма се слива съ 3 л. ед. ч. сег. врѣме (слѣдъ като исчезва крайното *т*): тре̑се, тре̑се — наспротивъ тре́сох, тре́сосмо, тре́состе, тре́соше; щомъ дойде отпрѣдъ прѣдлогъ, ударението се прѣфърля върху него: ӥстре̑се; тъй сѫщо: ра̑сте — по̏ра̑сте, ве̑де — прӥве̑де, хва̑лӣ — по̏хва̑лӣ, жу̑рӣ — по̏жу̑рӣ, пра̑вда̑ — о̏пра̑вда̑ и пр.

метъ е послужилъ за основа на прилѣпско-охридското ударение; въ начало този отметъ си го имало вече по принципъ, а говоритѣ съ третосрично ударение му даватъ само по силенъ тласъкъ, възвеждатъ го въ акцентенъ законъ, който отпослѣ става тъй повелителенъ, че не само изравнява сичкитѣ думи откъмъ акцентна страна, ами се налага и върху много други случаи, дѣто прѣди не е билъ прилаганъ. За да се усили този двусложенъ отметъ, помогнало е още и друго едно акцентно явление, чиито причини днесъ не са ни добрѣ извѣстни, но което можемъ на-сигуръ да прѣдполагаме и въ говоритѣ съ третострично ударение, защото го намираме въ ближни до тѣхъ говори (костурско-лерински и и тиквешко-мориовски); то е онзи отклонъ на ударението отъ послѣдната сричка, отклонъ, свойственъ и на други славянски езици (сръбски и полски), свойственъ тъй сѫщо и на романски и германски езици. Сега дали този отклонъ се е появилъ самостойно въ говоритѣ съ третосрично ударение, или е дошелъ по съсѣдно влияние отъ оная дълга ивица говори на югоистокъ по Костурско-Леринско и Тиквешко-Мориовско, мѫчно е да се каже; но когато завладява този отклонъ, стариятъ акцентно-квантитетенъ законъ си е билъ още въ пълна сила: кратки ударени срички, а дълги гласни стоели непосрѣдствено прѣдъ или слѣдъ ударени срички. Ето защо, когато въ македонското ударение завладява акцентенъ отклонъ, тонътъ не се прѣдава отъ послѣдната върху прѣдпослѣдната сричка и тамъ да си остане, както напримѣръ въ костурски, тиквешко-мориовски и полски, а се отмѣта веднага за двѣ срички — по силата пакъ на стария двусложенъ отметъ, който е могълъ вече да има доволно влияние, понеже е обхващалъ много случаи отъ фразеологични акцентни отмети.

И тъй приемаме, че двѣ причини са произвели прилѣпско-охридското ударение, двѣ причини, които хубаво обясняватъ и двата вида ударение: лексикалното и фразеологичното. Понеже първата причина — двусложниятъ квантитетенъ отметъ — върви исторически прѣди акцентниятъ отклонъ, то ще трѣба да приемемъ, че въ македонската третосрична акцентовка фразеологичниятъ отметъ — а съ него заедно и фразеологичното

ударение — ще е вървѣло прѣди лексикалниятъ отметъ; съ други думи, прѣди да настане изговоръ: пла̀нина, гра̀дове, до̀неси, ѝскопай — намѣсто: планина̀, градовѐ, донесѝ, ископа̀й, имало е вече твърдѣ много примѣри като: на̀-глава, по̀-врага два̀-гроша, пѐт-пари, голо̀-глава, бело̀-гърло и пр. Затова, ако искаме и ний да вървимъ въ изслѣдването си по сѫщи редъ, трѣба да разгледаме по̀ напрѣдъ фразеологичното македонско ударение. Тоя редъ ни се налага още и затова, защото фразеологичното ударение въ македонскитѣ говори, колкото чудно и да ни се вижда, стои по̀ близу до старото българско ударение, отколкото словното; то е обгърнато, истина, съ много отпослешни аналогии, но пакъ и въ това му положение наиждаме въ диритѣ на старото общобългарско ударение, което е служило за основа на третосричната акцентовка. Тъй напр. срѣщу прѣдложнитѣ съединения, които въ Охридско, Прилѣпско и пр. съставятъ често-пѫти акцентно цѣло, стоятъ подобни съединения съ идентично ударение и въ говоритѣ съ разносрична акцентна система; сравни: не се излиза на̀-глава, дойде ми на̀-ръки, претупаха го на̀-две-на̀-три, изгледа ме на̀-криво, иде му о̀дръки, умира о̀т-глади, за̀лудо работи за̀лудо не стой, да се ражда на̀д-брег и по̀д-бре́г, на̀д-път и по̀д-път; хванах го за̀-ръка, имамъ прѝ-сърце, ела на̀двечер или прѝвечер, тръгнаха прѝ-зори, каза си го още прѝ-живе, завивам се пре́з-глава, отиде пре́з-море, пре́з-гора пре́зарце (пре́з-ръце, Разлогъ — презрътчник, МСб. V, 43); осучи го о̀-две, о̀-три; погледна у̀-земи, накарах го в дън-земе; това мле́ко е у̀-жлътно, тука е местото у̀-стръмно, изгуби се бѐз-трага, дойде о̀-време, ела по̀-час, видех го на̀-съне, отивам на̀-гости, до̀-іпъти, до̀-реда пакъ; наядох се до̀-сита, говори на не у̀-свест, на̀-мерки; излезе до на̀-двор; на̀-едно, на̀-преки или на̀преку, на̀-близу, на̀-вода, на̀-десно, на̀-лево, на̀-ново, на̀-окол, за̀-едно, за̀-нога, за̀-душа, по̀-глава, по̀-врат, за̀-вчера, у̀-град, у̀-несвет (Дупн. МСб. X, 199). по̀-буга (по̀-Бога), Ахърчелеб. МСб. VIII, 201; вол се вързва за̀-рог. Пиротъ, МСб. I, 142, гледай на̀-бога, проси за̀-бога, ibid. 143, по̀-дину, по̀-нъшту, с. Плѣвне, Драмско,

МСб. X, 158; средѐ-зима, средѐ-лѣто, Търн.-Сейм. МСб. XII, 248; нà-греда, Соф. МСб. XII, 240, падна от-бога, удри пò-нога, викна дò-бога, ibid. 240; пò-поле скача òт-море дò-море пòд-бога сеница ibid. 241; прекò-море, нà-шилу Царибр. МСб. XII, 234; надѝ-море, ỳ-ръка, Соф. МСб. XII, 17. шие нà-мито косо, Мариновъ, МСб. XII, 253, играла нà-место, ibid 255, нà-зима, òт-пладне 260, пòд-гуша, 264 пò-грей (пò-грехи) помана, 268, до дòвечер, 272, ò-близо, Орх. МСб. VI, 234, нà-небо, нà-земи, ibid, 98. Такива старински ударения са еднакво употрѣбителни по Ловчанско, Търновско или Софийско тъкмо тъй, както и въ Прилѣпско или Охридско. Наистина въ горнобългарскитѣ говори тѣ сѐ повече и повече намаляватъ, понеже аналитичниятъ духъ на езика налага и тука своя печатъ, та покрай: излизам нà-глава се говори вече и — излизам на главà, покрай отивам нà-гости се казва и — на гòсти, покрай станаха му нà-краки ще се каже и — на кракà, но отъ самата паралелна употрѣба на подобни съединения заключаваме, че първитѣ отъ тѣхъ са старински остатъци, а вторитѣ са тѣхни нови замѣнници; заключаваме тъй сѫщо, че подобни прѣдложни ставки съ прѣмѣстено ударение (старъ отметъ) са биле едно врѣме много повече, отколкото са днесъ. Именно защото водятъ началото си отъ онуй старо врѣме, тия прѣдложни съединения въ видъ на акцентно цѣло са въ македонскитѣ пропарокситонни говори много повече, отколкото са у насъ — едно, че са наслѣдени въ пò голѣмо количество и друго, че са умножени отпослѣ по акцентна аналогия. А че тѣзи ставки съ прѣдложно ударение водятъ началото си наистина отъ единъ общъ и то старъ изворъ съ общобългарскитѣ, заключаваме отъ тамъ, че тѣ са подчиняватъ на еднакви условия горѣ и долу: само безчленни сѫществителни, или сѫществителни, които нѣматъ върху си логически акцентъ и съставятъ съ прѣдлога неопрѣдѣлено, фразеологично съединение, иматъ прѣдложно ударение; инакъ сѫществителното си запазва ударението както въ македонскитѣ тъй и въ горно-българскитѣ говори: мечката завързватъ зàнос, но:

го ватив за нòсот, а нè зà-носот; стигнав до вървот, а нè дò-вървот; седна нà-стол (безъ логическо ударение: върху стол), но: сèдна на стòл (изтъква се столътъ). Съвършено сѫща разлика се прави и въ говоритѣ съ разносрично ударение: иде ми òд-ръце, но: зè ми го от-ръцè (или от ръцѐте), удари го пò-глава, но: помилва го по главàта и пр.

Колко влияе аналитичното схващане на прѣдлога като отдѣлна, макаръ пò незнатна часть отъ говора прѣдъ основната или главна дума, се вижда не самó отъ това, че прѣдложни ставки съ общо ударение върху прѣдлога постоянно намаляватъ по нашитѣ говори, ами и много сложни думи (съ прѣдлогъ), които пò прѣди са имали ударението си върху прѣдлога, сега се говорятъ съ ударение върху основната дума. Кой може да се съмнява че напр. дума Загòра е имала пò прѣди начално ударение: Зàгора, отдѣто е произлѣзло и турското название на тоя градъ Зàгра—Зàара? Но аналитичниятъ духъ на новобългаритѣ създаде ударение Загòра, което и завладѣ навредъ, а старото никой вече не употрѣбява. Такива прѣдложни думи има сега много съ двойно ударение — прѣдложно (старо) и коренно (ново); тъй имаме: прѝказ и прикàз, прѝсад и присàд, рàссад и рассàд, рàзлика и разлѝка, òтлика и отлѝка, òмара и омàра, òпала и опàла, òправа и опрàва, пòпара и попàра, пòтера и потèра, пòклон и поклòн, пòздрав и поздрàв, пòдлог и подлòг, прѐглед и преглѐд, пòгон и погòн, прѐврат и преврàт, пòклади и поклàди, вѐздух и въздỳх, зàвой и завòй, пòвой и повòй, зàграда и загрàда, зàдруга и задрỳга, зàдуха и задуха, ѝсполица и испòлица, дòхват и дохвàт, пòхват и похвàт, нàбожна и набòжна, зàвера и завéра, зàлудо и залỳдо, нàпусто и напỳсто, зàлог и залòг, зàклон и заклòн, ѝзвод и извòд, нàбор и набòр, нàлог и налòг, нàрод и нарòд, нèмар и немàр, нèхар и нехàр, нàтур и натỳр, òбраз и обрàз, òброк и обрòк, òбед и обéд, òтпор и отпòр, òтвор и отвòр, òтвод и отвòд, òтбив и отбѝв, òток и отòк, пòкров и покрòв, пòлет и полèт, пòрой и порòй, прѐслап и преслàп, прѐвес и превèс, прòстор и простòр, прѝход и прихòд, прѐнос и пренòс, рàзвод и развòд, рàссол и рассòл, рàзрез

и разрѐз, ра̀збой и ра̀збой, ра̀сказ и раска̀з, съ̀бор и събо̀р, у̀роки и уро̀ки. У много такива думи двойното ударение крие въ себе си и двойно значение, което произлиза отъ диалектични или исторични разлики въ значението на основнитѣ думи: пра̀каз — народна българска дума, произлѣзла отъ приказвам—значи едно (за чудо и за пра̀каз!), а прика̀з — произлѣзла отъ руската дума приказать—значи друго; тъй сжщо пра̀сад, по̀ стара народна дума, значи пресадена круша, а приса̀д значи изобщо присадено дърво или присаждане; прѐврат значи ,превърнато, развалено вино', а превра̀т — по̀ нова дума—значи ,превърната политика'; има по̀хват значи—има ,дълги пръсти', обича да ,похваща' — разбирай — ,краде', а има похва̀т (пакъ нова дума) значи ,иде му одръки'; о̀твод значи коридор или ходник, а отво̀д е сждебенъ терминъ съ познато значение; на̀род като народна дума значи множество, тълпа, наро̀д пъкъ има значение на държавно-обществена единица, нация; о̀браз значи лик, фигура, обра̀з, обра̀зи, пъкъ значи страни, ланити, бузи; у̀рок, у̀роки значи ,хващане отъ очи'. докато уро̀к значи поука, училищна задавка. Ако сравнимъ сега значенията и ударението у такива думи, ще видимъ веднага, че думитѣ съ по̀ ново, по̀ модѐрно значение носятъ и коренно, а не прѣдложно ударение. Това говори доста убѣдително, че старото ударение дължи положението си на фонетични (квантитетни) причини, а новото — на логиченъ разборъ.

Ако прѣдложнитѣ ударения водѣха началото си отъ по̀ ново врѣме, тогава щѣхме да имаме и случаи съ ударения върху съюзи, както и други случаи върху енклитики (ми, ти, са, му и пр.), когато стоятъ прѣдъ глаголи. А какво виждаме? Отъ съюзитѣ само *и* приема въ извѣстни случаи върху си ударение, види се, когато е съ логическо ударение, (ѝ-нас ѝ-ти, ѝ-така—ѝ-така, ѝ-него ѝ-неа), а това напомня за сръбската акцентовка върху сжщия съюзъ: ѝ-бог, ѝ-бога, ѝ-вук, ѝ-град и пр. А прѣдпоставенитѣ енклитични мѣстоимения (му-рѐков, ю-ка̀зав, го-вѝкнав и пр.) не приематъ ударения за това, защото това имъ положение не датира отъ онуй врѣме, когато се е мѣстило ударението върху прѣдлози; то е нѣщо ново, както може да се увѣримъ и отъ тамъ, че

го нѣма въ другитѣ наши говори; то е специално македонско свойство, макаръ да го има и въ други балкански езици.

Споредъ това сичкитѣ случаи съ прѣдложно ударение въ пропарокситоннитѣ говори водятъ първото си начало отъ нѣкогашно общо ударение въ подобни случаи, свойствено едно врѣме както на македонскитѣ, тъй и на другитѣ български говори.

Втора пò голѣма група случаи отъ фразеологично македонско ударение прѣдставятъ случаитѣ, когато опрѣдѣлението зема върху си главния тонъ: рудò-югне, тонкà-става, студнà-вода, целò-лето, л́утà-змиꙗ, крефкò-месо и пр. И тукъ имаме нѣщо подобно въ горно-български, особено въ ония говори, които акцентуватъ още прилагателнитѣ по старому: белà, белò белѝ, тънкà, тънкò, чернà, сивà, живà, целà, крехкà и пр. И тамъ съединения на такива прилагателни съ двусложни сѫществителни се изговарятъ тъкмо съ такова третосрично ударение, както и въ Охридско или Рѣсенско; разликата е може би само тази, че сѫществителното пази още наполовина своето ударение — понижено до второстепенно, докато главното стои върху прилагателното: тънкà-снагà, крехкò-мѐсо, сивà-змиќа, белò-кнѝже, живà-душà, целò-лѐто,365студнà-водà. добрà-душà, светà-горà, новà-къшта, вехтà-дрѐха, сухò-мокрò; па тъй сѫщо жѝв-умре́л, бе́л-червѐн, сѝн-зелѐн, гола-пълтена, синя-кòтлена, ножче черно-чѐренче и пр.

Слѣдъ врѣме въ третосричната акцентна система наддѣлява логическото ударение върху прилагателното дотолкова, че поглъща съвършенно именното ударение, а когато третосричната акцентовка зима върхъ, такива съединения се смѣтатъ за една дума, отколкото слога и да състоятъ; отъ тамъ ударения като: Лазарò-поле, Кадинò-село, здрави-вòлои, големи-прàзници, сирна-нѐдел́а и пр. — Че логическото ударение въ тия случаи е мѣродавно, виждаме не само отъ примѣри като: коꙗ́-дете, каквѝ- овци, кòй-стопан, чиќа-тетка, но и отъ тамъ, че щомъ се истъква сѫществителното, има си свое отдѣлно ударение: злà сỳпраа — гòтоа штѐта; мàла рàбота, гòлема стрàмота, забилò-ми-се си-

ноно мо̀ре. Това става особено, кога прилагателното се тура слѣдъ съществителното: ро̀са про̀летна, чо̀ек пла̀нински.

Забѣлѣжително е, че при съединения на прилагателни съ едносложни съществителни ударението не отива по̀ далечъ отъ съсѣдния до него слогъ: свинска̀-мас (не: сви̇̀нска-мас!), бела̀-сол, непечѐн-леп, шарѐн-пес, по-голѐм-брат, делнични̇̀-дни и пр. И въ тѣзи исключения въ македонското третосрично ударение виждамъ тъй също хубава връзка между него и общобългарското ударение: тѣзи исключения водятъ началото си отъ онуй врѣме, когато и македонското ударение било неопрѣдѣлено-подвижно, и първата имъ основа съставятъ съединения като свинска-масть, бѣла-соль, горо-цвѣть, добри-дни и пр. т. е. случаи, дѣто прѣдъ едносложното съществително стои дума съ вокаленъ изгласъ. Нагледъ тукъ имаме едносложенъ отметъ, но въ сжщность и той е двусложенъ, щомъ си го помислимъ като продължение отъ онуй врѣме, когато крайнитѣ ерове са биле изговаряни: тогава бела̀-сол отговаря на по̀ напрѣжно ударение: бела̀-солѝ, сирѣчъ тъкмо тъй, както и у̀-град отговаря на прѣдишно у градъ̀. Слѣдъ врѣме по аналогия на подобни случаи се получаватъ и ударения като: непечѐн-леп, празничѐн-ден, па най послѣ и: шарениjо̀т-вол. Разбира се, че и тукъ е играло извѣстна роля логическото ударение на прилагателнитѣ, особено дѣто съвпада съ фонетичното. Възможно е обаче тукъ да е влияла и опрѣдѣлената форма у прилагателнитѣ, сирѣчь ударение бела̀-сол да иде отъ бела̀а-сол.

Частици *по, най* както и отрицание *не* привличатъ и въ общобългарски върху си ударението, както и въ пропатокситоннитѣ говори: по̀-добър, по̀-млада̀, по̀-ра̀но, на̀й-ху̀бав, на̀й-стара̀: не-ми̇̀ли и нѐ-драги̇̀, деца̀ нѐвръсни, доидѐ у нѐ-време, отидѐ у нѐ-врат. И тукъ разликата е тази, че въ горнобългарски остава диря и отъ старото ударение: по̀-млада̀, докато въ македонски това ударение исчезва бѐз-трага.

Ударения като: попа̀того, вола̀того, ратаjа̀того, попо̀тому, човеко̀тому и пр. са тъй сжщо свойствени и на ония говори съ общобългарско ударение, дѣто са още запазени тия форми (Трънско, Пиротско, Босилоградско, Царибродско).

Въпросителнитѣ мѣстоимения, които въ македонски съставятъ съ глагола едно акцентно, цѣло носятъ и въ общобългарски главното ударение: кòй-дойдè? комỳ-казà? когò-удрѝ? когà-влѐзе? коè-бѐше? штò-чѐкаш? чѝй-бил кòнът? каквà-пѐсен? когà-дойдè? кадè-бѐше? кадè-ходѝ? каквò-сторѝ? штò-стòиш? заштò-плакà? И тукъ отношението между двѣтѣ пò напрѣжни ударения е пакъ сжщо, както и горѣ.

Повелителнитѣ форми образуватъ съ името или мѣстоимението и въ общебългарски едно акцентно цѣло: дàй-ми-го! отворѐте-ми, живѐйте-си, земѝ-си-ги! отвързѝ-ми-ги! вехтò-кърпѝ — концѝ-хабѝ, старò-либѝ — денè-губѝ! Тъй сжщо и сложнитѣ думи, отъ които първата часть е глаголъ въ повелителна форма: влечѝ-клашнѝк, лапнѝ-глътнѝ, борѝ-мѐчка, дерѝ-козà, лàй-кỳчка, сполàй-бòгу;

И много още други случаи съ македонска фразеологична акцентовка се посрѣщатъ съ общобългарското ударение; особено въ типични изречения, пословици, гатанки и пр. приликата е очебийна: Самò-мѐсо домà-дошлò; кроткò-àгне от двè-мàйки цѝца; белѝ-парѝ за чернѝ-дни; беснà-кỳчка по горà-лае; белѝ-прàсци в горà-пасàт; червѐн-козѐл в пещерà лежѝ; половѝн-блỳдо на стенà вѝси; двàш-мерѝ, веднѐш-крой; белà-гъска на едѝн-крак; еднà-женà с чѐтири пòяса; висòк-Тòдор без кòкали; самàр-нòси кòн-не-е, рогà-ѝма вòл-не-е; русò-прасè просò-пасе; късò-прасè по рѐт-пасè; бързà-кỳчка слепѝ-рàжда; смòк-свѝри пòт-плѐт; по-сè-полè свещѝ-горат; сè-тъкàт, сè-предàт и сè-голѝ пàк-голѝ; от тỳк-брéк от тàм-брéк, посредàта гòл-човéк; Пѐтър плѐт-плетè, подрѝ-Пѐтре плетѣ, паднà-Пѐтре плетѣ; дрѐн-трештѝ, козà-врещѝ, самсѝн-гòспод кòн-държѝ.

Когато е имало доволно примѣри съ двусложенъ отметъ, примѣри, основани върху старобългарски, или пò добрѣ върху старославянски акцентенъ законъ, лесно е могла отпослѣ акцентната аналогия да мине и върху отдѣлни думи. И аналогията е минала най напрѣдъ върху трисложнитѣ окситонки съ квантитетна схема: ⏑ – ⏑̀, каквито има доста (овчāрè, ковāчè, ѹнāцѝ, граждāнè, селяāнè, граждāнкà, тетѝвà и пр.), т. е. акцентниятъ отметъ у отдѣлни думи е станалъ първоначално по осмата Маретичева формула tarātȁ — tȁrāta

(Rad, 67. 56); отметътъ по тая формула стои най близу до старославянски подобенъ отметъ било у прѣдложни съединения, било въ отдѣлни думи.

Слѣдъ това настава редъ и на сички тросложни и многосложни окситони, които по сжщи начинъ отмѣтатъ ударението прѣзъ единъ слогъ: пѐштера, грàдове, дàрове, срàмота, видѐлина, плàнина, мàскара (ако излизаме отъ маскарà), да нàправа, òстави—докато се получатъ толкова дактилни думи, щото да станатъ основенъ законъ за македонското ударение. По тоя законъ или по това множество пропарокситонни думи се регулира ударението и на останалитѣ, сирѣчъ парокситоннитѣ думи отмѣтатъ ударението си върху третия слогъ отъ края (лѝвада, мòтика, тòпола, влàдика), а пъкъ ония сравнително малко думи съ ударение на четвъртия слогъ го прѣмѣстятъ върху третия, тъй че отъ ѭребица се получава ѭрѐбица, отъ ѭворово — ѭвòрово, отъ крàставица — крастàвила, отъ лàстовица — ластòвица, отъ грѐбените — гребѐните и пр.

Акцентниятъ отметъ у двусложнитѣ вокални окситони (водà, сърцѐ, светà, добрò, идѝ, станà и пр.) можемъ си тълкува двояко — споредъ това, дали ги смѣтаме за резултатъ на общия акцентенъ законъ у македонскитѣ третосрични говори, или ги смѣтаме като самостойни отмети, каквито са тѣ наистина въ другитѣ български говори. Едното и другото тълкуване прѣдполага акцентенъ отклонъ отъ послѣдната сричка въ македонскитѣ говори и не противорѣчи никакъ на общиятъ акцентенъ принципъ у тия говори.

Това е споредъ мене развитието на прилѣпско-охридското ударение, както го скицирахъ на кратко по реда му; но ако бихъ го разгледалъ на особено и пò на широко, би се потвърдило още пò нагледно сичко туй, що казахъ за произхода му. Ала за неговото специално разглеждане ще е нужно да се иматъ прѣдъ видъ двѣ съсѣдни съ него акцентни системи, да се има прѣдъ видъ именно ударението въ тиквешко-мориовскитѣ говори на югоистокъ и въ кумановско-вранскитѣ на сѣверъ; тъй бихме дошле може би и до други нѣкои дохвати върху произхода на това любопитно ударение, ала туй, що казахме за него, би се само допълнило, а не измѣнило.

Слѣдъ сичко това, що казахме за разнитѣ видове ударения по българскитѣ говори, нека дадемъ сега единъ общъ прѣгледъ на цѣлата българска говорна область откъмъ акцентна страна, като сжщеврѣменно означимъ и голѣмината на просторътъ, що го заематъ отдѣлнитѣ акцентни системи. Най голѣмъ просторъ заема неопрѣдѣленото, разносрично или подвижно ударение — почти $^5/_6$, ако не и повече, отъ цѣлата говорна область и то на с.-и. отъ линия Солунъ — Щипъ — Куманово. Това ударение, свойствено едно врѣме на сички юго-источни славянски езици, се свързува чрѣзъ Тетовско, Кумановско, Кратовско, Босилеградско, Трънско, Брѣзнишко и Царибродско съ ударението, що владѣе въ косовско-моравското нарѣчие, ударение тъй сжщо неопрѣдѣлено и разносрично.

Слѣдъ областьта на разносричното подвижно ударение иде една ивица говори по Струмишко, Радовишко, Щипско и Кратовско, дѣто ударението е пакъ разносрично, ала вече не тъй подвижно както на истокъ. Тази ивица или тоя поясъ въ продължението си къмъ сѣверъ чрѣзъ Куманово и Враня се слива съ югозападното моравско нарѣчие, чието ударение като-че има пò голѣма прилика съ щипското, отколкото напримѣръ съ пиротското.

Задъ тоя поясъ на югъ, отивайки още къмъ западъ, наиждаме на говори съ полуопрѣдѣлени или съвсѣмъ опрѣдѣлени акцентни системи, които сички заедно съставятъ нѣщо $^1/_6$ часть отъ българската говорна область и отъ които най голѣмъ просторъ заема третосричното ударение — почти колкото останалитѣ три акцентни системи. Ако погледнемъ на тѣхното географично расположение, забѣлѣзваме хубавъ прѣходъ помежду имъ; именно воденското ударение на югъ като-че е продължение на щипско-струмишкото: стига само да си наумимъ, че още въ щипското ударение има сравнително малко думи, които акцентуватъ третия слогъ отъ края; тия малко думи сега получаватъ пò на югъ намѣсто третозадно — второзадно ударение и — ето ти воденската акцентна система. А тиквешко-мориовското ударение — пакъ върху двѣтѣ прѣдпослѣдни срички — е прѣходно ударение и къмъ прилѣпското и къмъ костурското; къмъ прилѣпското го доближаватъ дактилнитѣ думи, а къмъ костурското — хорейнитѣ. Сега,

дали е било то пò прѣди прилѣпско, или ще става подиръва такова, е другъ въпросъ; главното е да се констатира и тука постепененъ прѣходъ, както го има насѣкждѣ между говоритѣ.

Констатирайки тоя прѣходъ, не искамъ да кажа, че охридското ударение напр. е минало прѣзъ тая грамада акцентни системи, за да стигне до своята, защото, видѣхме, какъ хубаво се посрѣща то съ общобългарското; не, тая постепенность е просто резултатъ отъ съсѣдно съжителство, а това разнообразие отъ акцентни системи тъкмо помежду общобългарското и третосричното ударение произлиза отсетнѣ; а и онова *ќ-ѓ* нарѣчие, което се спуща отъ сѣверъ къмъ югъ и раздѣля охридско-дебърскитѣ *щ-жд* говори отъ останалитѣ пò източни говори, внасятъ тъй сжщо разнообразие. За менъ нѣма никакво съмнѣние, че въ Охридско, Дебърско, и пр., дѣто сега владѣе третосрична акцентна система, едно-врѣме си е било употрѣбително общобългарското разносрично ударение, свойствено сега на пò източни говори. Инакъ едвали бихме си обяснили толкова български думи въ албански, у които ударението не е ни третосрично, ни второсрично, думи, които са могле да минатъ въ албански само отъ български днешни говори съ третосрично или второсрично ударение; сравни: bigòr, сжщо значение: шупливъ камъкъ, bugàt, bul'àr и bujàr, haračnìk който събира харачъ, kъrčàg, kokòš, kotèc, стб. **котьць** курникъ, kovàč, pokròv, ostèn, obòr, opèt (срв. р. опять), pelìn, potòk, topàn, vešnìk (връшнѝк), rogòs (рогòс-ка), nemèc (нѣмѐцъ, нѣмъ човѣкъ), uròk (цѣль), zabèl - забѣлъ, бѣлѣзана гора, zokòn, zastòj оборъ, споредъ Густавъ-Майера (Etymolog. Wörterbuch der alb. Sprache) отъ застой, tъrnokòp и пр. Тукъ не земамъ прѣдъ видъ много други думи съ крайно ударение въ албански, като: g'obàr — **глобарь,** rotàr — ратарь - ратай, štrastàr стражарь, kurvàr и пр. както и много глаголи като: rešìt (**рѣшити**) vozìt, zbavìt, trondìt (**тржтити**), vertìt, vervìt, točìt и пр. защото ударението имъ може да е по албанска аналогия.

Тия думи сега, щомъ приемемъ, че са влѣзли въ албански отъ охридско-дебърски, могатъ да ни послужатъ за сви-

дѣтелство, че въ тия наши говори имало едно врѣме думи съ крайно ударение, значи и цѣлата акцентна система у тѣхъ се е развила отпослѣ.

Да прибѣгваме за помощь къмъ латинското ударение, както прави Мазингъ,[1]) а прѣди него и Д. Матовъ, нѣмаме доволно основание, първо и първо, защото бихме били принудени да припишемъ голѣма древность на македонскитѣ акцентни системи. Тогава пò добрѣ бихме приели исказаното почти въ сжщо врѣме мнѣние на ромънския професоръ Хаждеу,[2]) който привежда второсричното (костурско-леринско) ударение въ органична връзка съ полското! Колкото чудно и да се вижда на първи погледъ такова мнѣние, то има за себе си пò осезателни доводи, отколкото просто едно прѣдположение, че романскитѣ колонии въ Македония ще са повлияли съ ударението си върху славянски жители. Споредъ професоръ Хаждеу, нѣколкото фонетични еднаквости между полски и български не са случайни: носовки има днесъ само въ полски и български; *ѣ* се изговаря като *ia* само въ тия два езика; второсрично ударение има тъй сжщо само въ полски езикъ и въ едно българско нарѣчие, именно въ костурското. Къмъ сичко това специално за старината на Костурското ударение би могло да се наведе и обстоятелството, че въ най-старитѣ наши паметници думитѣ се пишатъ безъ акцентни знакове, макаръ че въ гръцката писменность тия знакове са постоянни придружници на думитѣ. Причината на това може да лежи тамъ, че въ българското нарѣчие, което послужва за литературна основа (костурско-солунското), владѣело още въ IX вѣкъ опрѣдѣлено и то второсрично ударение. Аналогично отношение имаме помежду гръцки и латински: латинската писменность произлиза тъй сжщо направо отъ гръцката, а пъкъ акцентни знакове въ нея нѣма; нѣма, защото латинското ударение на-

[1]) Zur Laut-uud Accentlehre der macedonischen Dialekte, 131; но прѣди него бѣше исказалъ сжщо мнѣние и Д. Матовъ (вж. Осми годишенъ отчетъ на Солунската м. гимназия, 29—30), което опроверга самъ отпослѣ въ рецензията си върху Мазинговата книга (Archiv, XIV, 135).

[2]) B. P. Hasdeu, Strat și Substrat. Genealogia popórelor Balcanice. Introducere la tomul III, din Etymologicum magnum Romaniae. Bucaresci, 1892.

спротивъ гръцкото е съвсѣмъ опрѣдѣлено, та знаковетѣ ставатъ излишни. Сичко туй говори за старината на костурското ударение много пò убѣдително, отколкото ако прѣдположехме само такова или онакова влияние. Ала и туй мнѣние не може туку тъй да се приеме, докато не бжде подкрѣпенно съ пò конкретни исторични данни. За жалость, именно туй е, което затруднява най много историята на българското ударение; защото до втората половина отъ XIV вѣкъ българскитѣ книги се пишатъ безъ ударения; а слѣдъ това врѣме освѣнъ че малко книги са дошле до насъ, ами и въ тия, които имаме на ржка, нѣма ни диря отъ македонскитѣ опрѣдѣлени акцентни системи. Едва въ края на XVIII вѣкъ, когато и въ Македония захващатъ да се прѣписватъ простонародни „дамаскини", появява се и третосрично ударение, ала вече напълно завършено, каквото си е днесъ, тъй че отъ тамъ не може се обясни историческото развитие на туй любопитно ударение. Щомъ нѣмаме за сега пò конкретни данни било за съсѣдно влияние, било за сродни връзки съ други славянски езици, остава ни, както казва и Облакъ (Maced. Studien, 85) да обяснимъ фактитѣ по начинъ, който ни даватъ самитѣ нарѣчия. И азъ се опитахъ да дамъ такова обяснение поне за третосричната акцентна система, защото намирамъ, че тя стои въ стари връзки съ общобългарското разносрично и подвижно ударение.

Остава ни да разгледаме още единъ въпросъ, тѣсно свързанъ съ ударението, въпросътъ, какъ стоятъ българскитѣ говори къмъ онова старославянско свойство при изговора на гласнитѣ, наречено квантитетъ. Откъмъ тая страна, трѣба веднага да го кажемъ, не може да става никаква групировка на българскитѣ говори, защото въ ниединъ отъ тѣхъ, поне доколкото ги познаваме досега, не е запазенъ стариятъ квантитетъ Истина, има говори, въ които явно личатъ дълги и кратки гласни, ала това не е още кванититетъ въ оная смисъль напримѣръ, както го намираме тъй хубаво запазенъ въ сръбски; не е за това старъ квантитетъ, защото случаитѣ не съвпадатъ съ краткитѣ и дълги гласни въ сръбско-хърватски и защото реченитѣ случаи дължатъ происходътъ си на пò ново врѣме

и често-пѫти на причини, намъ добрѣ извѣстни, а не водятъ началото си отъ онуй врѣме, когато се е създавалъ славянскиятъ квантитетъ. Но пакъ не бихъ се осмѣлилъ да отказвамъ сѣка слѣда отъ старъ квантитетъ по българскитѣ говори, защото наблюденията ми не стигатъ до тамъ; а пъкъ да заключаваме по обнародванитѣ диалектични материали, тъй сѫщо не бива, защото въ тѣхъ, както се е карало до сега, не би било отбѣлѣзано това свойство, даже и да го имаше въ нѣкои говори: ний сме доволни, ако досегашнитѣ записвачи ни забѣлѣзваха правилно проститѣ ударения, та за другитѣ акцентни тънкости бихме имъ простили на радо-сърце.

Обикновениятъ изговоръ на гласнитѣ въ български езикъ би се означилъ най добрѣ съ ударение, което по квантативното си и квалитетно свойство да отговаря на сръбския грависъ `. Българското ударение макаръ да отговаря по мѣсто на сръбския двоенъ грависъ ``, не е ни тъй кратко, ни тъй натъртено, както е сръбското старо кратко ударение ``. Покрай този обикновенъ полукратъкъ изговоръ срѣщатъ се, както въ книжовно-български, тъй и въ разнитѣ провинциални говори продължени гласни, ала напразно бихме ги привеждали въ каква-годѣ връзка съ стария квантитетъ; тѣ се дължатъ било на логически причини, било на фонетични промѣни, било пъкъ съставятъ диалектична особеность на тозъ или онзи говоръ, ала въ сѣки случай стоятъ независимо отъ квантитета, що го намираме въ другитѣ славянски езици.

По логически причини произлизатъ дълги гласни въ случаи, когато се иска да се истъкне тъй или инакъ нѣкоя дума прѣдъ други, т. е. било да се искаже чрѣзъ нея какво-годѣ множество, каква-годѣ величина, усиленость или продължителность. Ето нѣколко примѣри, които за по̀ автентично привеждамъ по сѣвероисточенъ изговоръ:

1) За множество. Ако нѣкой расказва, че ходилъ на пазаръ, видѣлъ много зеле и хора, ще изговори тъй тия думи: то зе̄ли, зе̄ли — купишта, а пъкъ хо̄ра, хо̄ра — мравунак! Въ една приказка, дѣто се говори за сестра и братъ, какъ бѣгали отъ баща си и майка си, да ги не заколятъ. сестричето вика на брата си: бато̄, фърлѝ хӯмникът да стани

кӑл, кӑл — бубà и мàма да ни мòюат да ни стигнат; подиръ малко пакъ му вика: бàт'о, фърли гребенът, да стани тръ̀ни, тръ̀ни! И подире пакъ: бат'о, фърлѝ бръснàчът, да стàнат нужо̀ви, нужо̀ви.[1])

2) За величина. Една беше, ама гул'ама! Е то̄лкова! Седнахми пуд иднò висо̀ку дървò; утсéкух иннѣ дибѐла туцага; навлéкъл инни широ̀ки убуща.

3) За усиленость. Удари мъ, тъ мъ зӑбуля; Чакъх, чàкъх да іъдѐм, нъ то ми примъля ут глад; стуіах, стуіах, па ми съ дӯспà и аз си легнъх.

4) За продължителность. Іа виш Кол'у, пò мàлък ут тèбъ, пък си крӯтỳва! Стӯй си нъ інò м'асту, пък ти хо̀ікъш! Мло̄гу щи мъ пум'ънуваш! Н'ѣкъ си дрӯнка, пък ти си мълчѝ!

Къмъ тия примѣри може да се причисли и звателенъ падежъ, чието окончание се чува пò продължително, та и на истокъ по исключение се не редуцира, а се изговаря ясно: Пèтре, Ивàне̄, Пèтко, мàле̄, сèстро и пр. Тази дължина въ звателенъ падежъ личи особено, когато името се изговори пó високо.

Като оставимъ на страна звателенъ падежъ, дѣто дължината си е винаги въ падежното окончание (*о* или *е*), въ останалитѣ наведени и подобни тѣмъ примѣри дългата гласна може да бѫде подъ ударение и безъ ударение, както прѣдъ тъй и слѣдъ ударена сричка; защото може да се каже крӯтỳва си, но и: крутӯ̀ва си; стӯ̀й си и стӯй си; тъй сѫщо покрай гул'ӑма, дибѐла, широ̀ки и пр. може да се каже и: гул'ӑма, дӣбѐла, широ̀ки и пр. Кое въ подобни случаи е първично, мѫчно е да се каже, но имайки прѣдъ видъ стария квантитетъ, споредъ който дълги гласни се търпятъ обикновено само прѣдъ ударени срички, струва ми се, че и тука първиченъ изговоръ е дӣбѐла, гул'ӑма, понеже не противурѣчи на стария квантитетъ — ако прѣдположимъ, че логическото продължение на гласнитѣ е нѣщо старо въ български езикъ.

[1]) Кой знае, не иде ли дължината у родителенъ падежъ мн. ч. въ сръбскохърватски именно отъ такъвъ продълженъ изговоръ на суфиксната гласна.

Въ сичкитѣ горѣизброени случаи дължината е факултативна, т. е. една и сжща дума може да се изговори съ дълга или кратка гласна споредъ това, дали се истъква или не. Но има други случаи, дѣто пакъ логически причини произвеждатъ или задържатъ отъ старо врѣме наслѣдени дължини, за да бждатъ като постоянна отлика на извѣстни форми. Такава е напримѣръ дългата или двойна гласна въ трето лице мн. ч. сег. врѣме у нѣкои говори, дѣто тая форма се слива съ нѣкоя друга; тъй напримѣръ въ прилѣпския говоръ се казва за 3 л. мн. ч.: глѐда̄т, пѝта̄т, явно за разлика отъ 3 л. ед. ч. глѐдат, питат; а че причината да остане тая дълга гласна въ 3 л. мн. ч. е сигурно логическа, заключаваме отъ тамъ, че въ другитѣ глаголни форми (гледам, гледаш, гледа, гледаме, гледате), образувани по сжщи начинъ — чрѣзъ контракция — нѣма подобна дължина.

Дълга гласна въ сжщата глаголна форма срѣщаме и въ ония централни говори, дѣто е испаднало *т* въ речената форма и тъй съвпада съ 1 или съ 3 л. ед. ч.; въ Разлогъ напр. ще кажатъ за 1 л. ед. ч. да викна, ала за 3 л. мн. да вѝкна̄; тъй сжщо: да мѐла, ала за 3 л. мн. да мѐла̄; да чу̇іа, да виде или вида — но за 3 л. мн. да вѝда̄; гледам, гледа — за 3 л. мн. глѐда̄; питам, пита — за 3 л. мн. пѝта̄ и пр. Тука е още пò явна логическата причина, защото, щомъ само ударението е различно у реченитѣ форми, исчезва и дългата гласна; тъй напр. отъ глаголи като: плѐта, òра, пѐа, стрѝга и пр. 3 л. мн. ч. сег. прави: плетà, орà, пеà, стригà — значи, съ кратка гласна. Въ Самоковско, дѣто струва сжщото правило, срѣщаме акцентенъ отметъ и въ 3 л. мн. сег. както и въ 1 лице; тогава пакъ само дължината въ 3 л. мн. става едничка разлика между реченитѣ двѣ форми — 1 л. ед. ч. сег. врѣме: ръ̀ста, гòра, бѐра, гàса — 3 лице: ръ̀ста̄, гòра̄, бѐра̄, гàса̄. Интересно е да се испита, акцентниятъ отметъ не е ли станалъ именно вслѣдствие на тая дължина въ окончанието.

Покрай тия видимо логически дължини срѣщатъ се и много дължини отъ контрахирани гласни, макаръ че нè сички контракции са запазени като дълги гласни. Общо правило при това е, че контракции отъ пò старо врѣме, съ

рѣдки изключения, са вече скратени, докато контракции отъ по̀ ново врѣме се усѣщатъ още като дължини. Тъй напр. опрѣдѣленитѣ прилагателни форми, като млада, младо, произлѣзли отъ младаѩ, младоѥ, вече се не изговарятъ съ дълга крайна гласна, както въ сръбски; такъвъ изговоръ се срѣща още тукъ-тамъ като старинность, и то само въ звателенъ падежъ: клѐта̄ дъще; чѐрна̄ чумо! Любопитенъ архаизъмъ отъ Охридъ е: о кутра̀аго, МСб. XII, 247. П. Гѫбювъ ми съобщава освѣнъ ония примѣри въ МСб. XIII, 469, още и слѣднитѣ (отъ Търново): гиди чумо умразнѫѭ, свиньо селкѫѭ, урге̑ ургисѫнѫѭ, вештице старѫѭ, но тия форми изглеждатъ на подновени или пъкъ на черковни. — Тъй сѫщо и глаголитѣ на *ам* само въ нѣкои македонски говори пазятъ донѣкѫдѣ дълга суфиксна гласна. Но инакъ по̀ нови сливания се изговарятъ продължено: не̄ край! намѣсто не ѥ край, сла бо̀же намѣсто слава боже, ху̑бу̑ намѣсто хубаво, кучътъ, пилѣтъ намѣсто ку̑четата, пѝлетата (Ловечъ); Въ Троянъ, дѣто асимилацията и контракцията на гласнитѣ е силно развита, срѣщаме: рѐко, плѐто намѣсто рѐкоха плетоха, т'ан (тѣхенъ), видет го, чут го (го е), добро, зло (зло е), вѝкном (викнувам), Ивано̂ майка (Иванова) и пр.[1] На нови контракции се дължатъ тъй сѫщо дължини като: глат (гледат), *б'а* (бѣха), *к'а* (кеха), плѐта̄ (плетоха) отъ Рѣсенъ (Китанчевъ, Съчинения, 130); петна̑с, два̄с (петнаес дваес) — въ Родопитѣ и Сѣрско (с. Г. Броди); то свет, Разлогъ и М. Търново; зима̄ва, година̄ва, кило, блудко, блослов (килаво, блудкаво, благослов) въ Прилѣпско, Битолско; па́зу̑тѫ, нѐгу̑тѫ, пра̀ску̑тѫ и пр. намѣсто пазухата и пр. въ Конончии, П. Гѫбювъ, Псп. XVIII, 406. Безъ да навеждамъ повече примѣри, понятно е, че испускането на междугласни съгласни е нѣщо ново въ българскитѣ говори, затова и дължината, настала въ такива случаи, личи още хубаво, а за нѣкои такива контракции може даже да бѫде въпросъ, дали се чува една или двѣ гласни.

Освѣнъ тия случаи дълги гласни забѣлѣзваме като замѣнници на старитѣ звукове ѣ, ѫ и ѧ у нѣкои говори.

[1] Примѣритѣ ги имамъ отъ Калчо Калчевъ, мой бивши студентъ родомъ отъ гр. Троянъ.

Тъй напр. замѣната на ѣ по родопскитѣ говори и въ Разлогъ е повече дълга отколкото кратка гласна. Дълго е ѣ и въ Киречкюйския говоръ, споредъ Вукчевича (Вж. Jez. u Kerečkom, Rad, 145, стр. 150). А и оня звукъ, който замѣнява въ родопския, дебърския и тетевенския говоръ общобългарско ъ (сѐ едно отъ какъвъ произходъ), трѣба тъй сѫщо да се отнесе квантитативно къмъ дългитѣ гласни, макаръ и тая дължина да не е тъй провлѣчена, както е сръбската, изразявана съ двата дълги акценти ̑ и ́. Такава дължина ще се чува навѣрно за ъ-звукъ и въ еркечкия говоръ (Бургаско), споредъ Милетича (Anz. 1899, II, 42). Но изглежда, че въ еркечкия говоръ изобщо сички ударени гласни се изговарятъ продължено, макаръ примѣритѣ у Милетича да потвърдяватъ само дължината на *ъ*, *ѣ* и *а*.[1]) За дълго *а* и *е* споменува и Мирчевъ, Мсб. XVIII, 430, че се чували въ с. Пожарево, 6 часа сѣвѣро-западно отъ Воденъ, ала навежда само три думи (дааде, меече, донеесе). Дълги гласни или изобщо провлѣченъ изговоръ ще се намѣри още на много мѣста по нашитѣ говори, ала тѣ са сѐ нови дължини, или пъкъ дължини, които случайно съвпадатъ съ стари дълги гласни. Тъй напр. въ села Божица, Драготинци, Топли-долъ и Трекляно (Босилоградска околия) забѣлѣзахъ, че сички едносложни сѫществителни, които окончаватъ на слаби съгласни (б, в, г, д, ж и пр.) се изговарятъ съ дълга коренна гласна: глōг, дрōб, рōд, грāд, нōж; рōг, зӣд, и пр. — види се, за да личи по̀ добрѣ окончанието, което наистина излиза на явѣ въ сѫщия си етимологиченъ гласежъ, а не минува, както въ повечето български говори, въ съответнитѣ усилени съгласни (глок, дроп, рот и пр.). Въ Босилоградско се изговарятъ и много собсвени лични имена съ дълга коренна гласна: Гēле, Тōле, Вēле, Гōре, Іōца, Мӣле,

[1]) Вижъ повече примѣри въ студията на Г. Георгиевъ (Еркечанитѣ и тѣхниятъ езикъ, Изв. Сем. II, 133—200), който приписва (както се вижда отъ думитѣ му на стр. 180 и 181) голѣма старинность на еркечкия „ударенъ квантитетъ“. Азъ поддържамъ това, що казахъ още въ МСб. XX, 12, че еркечкиятъ провлѣченъ изговоръ на ударени гласни нѣма нищо общо съ оня старъ квантитетъ, който е тъй хубаво запазенъ въ сръбски. Той стои даже въ противорѣчие съ него, защото нарушава сѫществения принципъ: докато по старинния акцентенъ законъ ударени гласни са биле винаги кратки, тука, наопаки, сѣка ударена гласна се изговаря провлѣчено.

Кока, Ника, Ра̄де, Мито. За дълго а̄ въ думи като: леба̄-ми, кърста̄ми, натема̄го, зима̄ва и пр. въ охридския говоръ споменахъ по̀ горѣ; къмъ тия примѣри нека се прибави и ла̄ни съ дълго а̄ по цѣла Македония, за което споменува и Матовъ, Мсб. VII, 452.

Дълги гласни (ударени) забѣлѣзахъ и въ Струмица, и то послѣдователно прѣдъ меки отворени срички: цве̄ќе, бра̄ќа, лӯѓе, тре̄ќи, ба̄ња, ве̄ѓи, све̄ќа, вре̄ќа, дова̄ѓам, ра̄ѓам, пла̄ќам, краде̄ње, шета̄ње, дава̄ње, гледа̄ње, ора̄ње, оде̄ње, приче̄ње, умира̄ње, кучӣна, пилӣња, мачӣња, качӣња, телиња и пр. Забѣлѣзвамъ и дълго *е* отъ ѧ: ме̄со, ме̄ка, пе̄та, ре̄са, гре̄да, пе̄да, тре̄сам, ше̄там, че̄до.

Почти такава сѫщо дължина забѣлѣзахъ, че има и въ говора на с. Пехчево (Малешевско), споредъ както чухъ отъ една тамошна невѣста, дошла тука въ София, на име Ристѐна Иванчова; именно ударено *е* по тоя говоръ въ отворени срички се изговаря постоянно продължено и нѣкакси тѣсно, че се доближава до *и*: пре́да вѐна, ме́та дво̀ро, пле́та чорапѐ, тре́са ѩбука, пе́ча пипѐр, пе̄ра дре́и, вче́ра пле́тох цал ден, два оре́ла (но: орѐл!), два осте́на (но: остѐн!); а и самото си име Ристе́на изговори тъй, че се чу почти Рист̀ӣна. Види се отъ такъвъ стѣсненъ изговоръ на *е* произлиза въ нѣкои родопски говори чисто *и* намѣсто *е* въ отворени срички. Именно въ с. Дарж-дере (Ахъръ-челебийско) като-че е съвсѣмъ обикновенъ такъвъ изговоръ на ударено *е*, както го намираме въ Шишковото списание „Родопски Старини" III: нѝбу, прѝла (прела), дѝња, тѝбеа (тебе), мѝнеа, вчѝра; както и въ Мсб. XIV, 41. въ материали пакъ отъ тамъ, съобщени отъ сѫщия: главѝна ли си, ж*и̇*неана ли си; та си гу м*и̇*тна; тоі м*и̇*неа п^{ъ}арст^{е}ан ср*и*баран; н*и*гу, т*и*беа, с*и̇*ди, с*и̇*лу, приз три ѩ рѐки пр^{е}ан*и̇*сах (= пренесох). Г-нъ Шишковъ не казва нищо за квантитета на това *и* отъ *е*, но по сѣка вѣроятность то *е* още, или е било нѣкога, дълга гласна. Срв. подобно *и* отъ *е* у Милетича (RhodM., 112) отъ Рупчоски говори.

Отъ тия примѣри се вижда, че по българскитѣ говори има доста, па ще се намѣрятъ и още много случаи отъ дълги гласни, само че за да се избродятъ тѣ и да имъ се намѣри

правилото, по което се явяватъ, нужни са специални студии върху сѣки говоръ отдѣлно и то студии на самото мѣсто; защото досегашнитѣ записвачи не са обръщали никакво внимание върху тая особеность, па и не е възможно да се изслѣдва отъ печатани материали. Но ако бѫдатъ сѐ такива, каквито наведохъ до сега, едва ли бихме имали право да говоримъ за български квантитетъ въ оная смисъль, както е прието да разбираме тая дума въ слав. наука. Има обаче говори на сѣверо-западъ, именно по Царибродско и Пиротско, дѣто старата дължина е донѣкѫдѣ запазена. Тъй напр. въ Царибродско с. Комщица забѣлѣзахъ явна квантитетна дължина у сѫществителни и прилагателни съ отметнато ударение: дължината ми се стори нанагорна. за това и отбѣлѣзвамъ примѣритѣ съ ´ по Вука: вре́ме, пра́се, ли́па, бра́ва, клу́бе, зла́то, кри́ло, па́фте, вра́тът, бре́гът, гла́сът, да́рът, це́ла, жи́ва, ску́па, ме́ка, кри́ва, дра́го, сле́па. Тия дължини провѣрихъ отпослѣ и за Пиротъ по г-жа Симеонка Джонова (род. Вацова), отъ която забѣлѣзахъ още: тѣнко, си́во (но сива́), ту́по (но тупа́), лу́да, ле́ва, су́во, глу́ва, тѣвно, лѣко, бра́шно, ли́ка (лика́), си́на, му́жа, ку́ма. Подобни примѣри биха могле вече да се смѣтатъ за сѫщински квантитетни остатъци, защото и количествено и качествено отговарятъ на сръбскитѣ подобни ударения, и чудно, защо Беличъ ги не отбѣлѣзва, а приема за сички моравски говори „еспираторно“ ударение (Дијал. 271), както и Broch, 48.

А защо е исчезналъ стариятъ квантитетъ изъ българский езикъ изобщо? Исчезналъ затуй, защото акцентниятъ отметъ по българскитѣ говори става слѣдъ като дължината прѣдъ ударен исрички е била скратена, а пъкъ старитѣ ударени срички по извѣстниятъ акцентенъ законъ са си биле вече открай-врѣме кратки, значи:

1) понеже старитѣ ударени гласни са биле изобщо кратки;

2) понеже въ български става акцентенъ отметъ по сетнѣ, отколкото въ сръбски — процесътъ още не е довършенъ;

3) понеже въ туй врѣме пъкъ езикътъ захваща да не изговаря дължини прѣдъ ударени срички — тъкмо както е и сега въ сръбски, то неминуемо слѣдва да се изгуби стариятъ квантитетъ изъ българский езикъ. По сѫщи причини се е из-

губилъ и у другитѣ югоисточни славянски езици руски и словенски, а останалъ още въ чакавски, ала и тамъ доста разнебитенъ.

4. Распрѣдѣление на българскитѣ говори споредъ изговора на ѫ.

Освѣнъ горнитѣ три признака (ѣ, tj-dj, ударение), споредъ които, както видѣхме, българскитѣ говори се отдѣлятъ хубаво въ диалектни групи, строго разграничени една отъ друга, има и четвърти единъ фонетиченъ бѣлѣгъ, който би могълъ тъй сѫщо да послужи за дѣлидбена основа, защото и споредъ него се получаватъ нѣколко говорни области, пакъ достатъчно отдѣлени една отъ друга; тоя фонетиченъ бѣлѣгъ е изговорътъ на стб. носовка ѫ.

При общия прѣгледъ върху българскитѣ говори, що го давамъ тука, смѣтамъ за нужно да се спра и върху тая тъй характерна за български езикъ гласна, и то не толкова съ цѣль да характеризирамъ подробно българскитѣ говори откъмъ тая страна, колкото да обоснова единъ терминъ, що го често употрѣбявамъ, а може за мнозина да е неясенъ. Терминътъ е централни или срѣдищни говори, а признакътъ, който ми дава поводъ и основание да отдѣлямъ тия говори отъ другитѣ въ отдѣлна група, е именно изговорътъ на стб. ѫ.

Разгледването българскитѣ говори откъмъ рефлекситѣ на стб. ѫ е поучително освѣнъ затова, че ни прѣдставя голѣмо разнообразие, но и затова, че виждаме пакъ хубаво единство въ туй разнообразие, виждаме, какъ разнитѣ замѣни за ѫ, които сега пъстрятъ областьта на българската рѣчь, иматъ сѐ едно и сѫщо исходище. И наистина, като оставимъ на страна изговоръ *у* за *ѫ*, свойственъ на крайнитѣ сѣверозападни говори, изговоръ явно чуждъ за български езикъ, сички други замѣни за *ѫ*, колкото разнообразни и да са тѣ, водятъ началото си сѐ отъ единъ и сѫщи основенъ звукъ за *ѫ*, който е най распространенъ по българската говорна область и отдавна-врѣме характеризува българския народенъ и писменъ езикъ. Тоя, да го кажемъ, общобългарски изговоръ на ѫ е онзи неясенъ и неопрѣдѣленъ звукъ, който се схваща и бѣлѣжи различно въ чуждата литература, но за който звукъ най при-

лѣга знакъ *ъ*, защото сички факти говорятъ за едно фонетично изравнение на стб. **ѫ** и **ъ** въ полза на последния звукъ.

Сравнявайки сега българскитѣ говори откъмъ рефлекситѣ на **ѫ** (коренно!), намираме освѣнъ общобългарската обикновена замѣна *ъ*, още други седемъ замѣни за тая старобългарска гласна: *ън, а, о, ă, ŏ, ĕ* и *у*, та споредъ това и различаваме о с е м ъ групи говори споредъ изговора на **ѫ**.

Отъ тия осемъ замѣни петь са п о с т о я н н и, т. е. изговарятъ се горѣ-долу еднакво въ у д а р е н и и н е у д а р е н и срички; тия петь замѣни са: *ън, ъ, а, о* и *у*. Останалитѣ три замѣни *ă, ŏ* и *ĕ* са н е п о с т о я н н и, т. е. излизатъ наявѣ само кога са п о д ъ у д а р е н и е, докато въ неударени срички вмѣсто тѣхъ си идва пакъ обикновената общобългарска замѣна за неударено *ѫ*, т. е. пò тъмно или пò ясно *а*.

И тогава, като оставимъ на страна замѣна *у*, за която говорихме пò горѣ, като свойство на косовско-моравското нарѣчие, остава да кажемъ по нѣколко думи за другитѣ групи говори споредъ останалитѣ седемъ замѣни за *ѫ*. та да се види тѣхното взаимно положение. Тогава имаме:

1. *ън*- г о в о р и или с т а р о б ъ л г а р с к и. Поставямъ на първо мѣсто оная група говори, у която е запазенъ още стариненъ изговоръ *ън* за **ѫ** (и успоредно *ен* за **ѧ**). По това можемъ да наречемъ тѣзи говори с т а р о б ъ л г а р с к и, макаръ че у тѣхъ изговорътъ сега на **ѫ** и **ѧ** не е съвсѣмъ еднаквъ съ нѣкогашния старобългарски, понеже днесъ се чува цѣло *н* или *м* слѣдъ гласната *ъ* или *е*, а не е само носовъ призвукъ, както нѣгога-си: б ъ н д и, г р е н д и, както се изговарятъ сега въ нѣкои наши говори, не се покриватъ напълно съ старобългарскитѣ **бѫди, грѧди,** защото сега не чуваме вм. **ѫ** и **ѧ** носови ъ̨ и ę (или ь̨), а цѣла съгласкова срички *ън* и *ен*. Това разширение на носовия призвукъ въ цѣла съгласна е станало и причина да се запази до днесъ стариятъ изговоръ на **ѫ** и **ѧ**, дѣто е още запазенъ.

Изговоръ *ън* за **ѫ** е свойственъ днесъ на твърдѣ малко български говори; срѣща се, както е вече извѣстно, по Костурско и Солунско, но освѣнъ тамъ още и въ ония близки и далечни говори, които са прѣнесени чрѣзъ прѣселби отъ Костурско. Тъй си тълкуваме носовиятъ изговоръ, що го срѣ-

щаме въ Брацигово, Пещера, Перущица и Айдемиръ (Силистренско); дали е такъвъ и въ ония села по Сѣрско и Демиръ-Хисарско, за които споменува Салганджиевъ (Библиот. XV, 94), не може да знаемъ по ония малко примѣри, що се съобщаватъ отъ ония мѣста. Отдѣлни думи съ носовки се срѣщатъ дѣ повече, дѣ по̀ малко въ сички южно-македонски говори по Кукушко, Воденско, Кайларско, Леринско и Прилѣпско, но по̀ сгрупирани селища съ обилни носовки се срѣщатъ пакъ само въ Костурско, дѣто се наброяватъ до 30 села съ назални остатъци. Тия села са: Ракѝта, Бобища, Смърдеш, Ко̀синец, Брѐзница, Въмбел, Лаба̀ница, Ру̀ля, Дрѐновени, Дъмбени, Корешки-кол, Бобо̀щица, Преко̀пани, Блаца (Българско), Чурѝлово, Хру̀пища, Олища, Бъмбоки, Дѐбрец, Емборе, Кондо̀роби, Горѐнци, Черѐшница, Вѝшнени, Ма̀врово, Куманѝчево, Загорѝчани, Горча, Костур и Поля̀нка.

А въ Солунско има 6 села съ *ън*-изговоръ: Сухо̀, За̀рово, Висо̀ка, Нѐгован, Ба̀льовец, Илѝнец — сѐ на сѣверо-истокъ отъ гр. Солунъ.

Като се зематъ прѣдъ видъ и ония четири села отъ Сѣрско (Елшак, Календра, Христос и Неволен), за които съобщилъ Салганжиевъ Дринову (Arch. V, 373), то излиза, че обсегътъ на *ън*-говори се простира, или се е простиралъ, отъ Сѣръ дори до Корча, а прѣди-врѣме вѣроятно е заемалъ и по̀ голѣмъ просторъ къмъ югъ и къмъ западъ. Днесъ за днесъ тия говори са испрѣсѣчени съ ъ-говори, па и самитѣ *ън*-селища спадатъ инакъ къмъ общото ъ-нарѣчие, защото и въ тѣхъ *ж*, щомъ не е назално, гласи ъ (къща, мъшки и пр.). Изговоръ *он*, що го дава Драгановъ (Р. Ф. В. 1888, 22) за с. Полянка (въ думи лонка, ронки, ронци), трѣбва да се провѣри; съмнително ми се вижда и *ан* за *ж*, както го съобщава Новаковичъ (Arch. XI, 26.), защото между собственитѣ му примѣри срѣщамъ вънтри. Азъ поддържамъ и сега, че тамъ, дѣто са запазени още старитѣ носовки, общиятъ изговоръ на ж е *ън*, а не *он* или *ан*.

До прѣди 160 години ж се изговаряло като *ън* и въ едно българско нарѣчие въ Седмиградско (Трансилвания); но дали и тия наши българи, сега вече порумънчени, произлизатъ отъ Костурско, не можемъ да твърдимъ, защото инакъ седми-

градското българско нарѣчие твърдѣ много прилича на шуменския говоръ (отъ по̀ старо врѣме), та е твърдѣ вѣроятно седмиградскитѣ българи да са изселени отъ Дунавска България.

Вече въ седмиградско-български носовкитѣ въ края на думитѣ, па и нѣйдѣ въ срѣдата, се не изговарятъ тъй, както и въ Костурско. Споредъ това днесъ за днесъ нѣма цѣлокупенъ говоръ съ изговоръ *ън* за ѫ, нито пъкъ има говоръ, дѣто биха се намѣрили сичкитѣ стари думи съ ѫ — *ън*; както селата съ тоя старински изговоръ са пръснати между други съ обикновенъ изговоръ (ѫ — *ъ*), тъй и самитѣ случаи съ ѫ — *ън* са пръснати, т. е. въ едни села намираме едни думи, а въ други — други, тъй че едни други се допълнятъ. Обаче едно общо свойство съединява сички познати до сега говори съ назаленъ изговоръ, въ туй число и седмиградския: въ тѣхъ нѣма оная замѣна между носовкитѣ, позната намъ отъ срѣднобългарскитѣ паметници слѣдъ XII вѣкъ, а именно слѣдъ *ж*, *ш* и *j* се пази още старобългарското положение: женден, женд, шемпа, шентам, ензик, ентърва, енза и пр. Това ни дава още едно основание да търсимъ родината на старобългарский езикъ именно въ ония краища, дѣто и днесъ още е запазенъ тоя старински изговоръ.

Бѣше врѣме, когато великиятъ Миклошичъ, който поддържаше тъй крѣпко своята панонска теория за происхода на старобългарский езикъ, не допускаше, че въ нѣкой български говоръ ще се намѣрятъ носовки, макаръ че отъ друга страна издаде извѣстнитѣ Седмиградски молитви, чийто езикъ (съ запазени още носовки) той самъ нарече български (Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen, 1856). Но отъ онуй врѣме до днесъ се натрупаха толкова материали отъ Костурско и Солунско, че вече никой се не съмнява въ тази истина. Има вече доста голѣма литература по тоя въпросъ, която ще разгледаме на своето мѣсто, а за сега вж. ПСп. LXI, 642—646, Милетичъ: Арнаутитѣ въ Силистренско и слѣди отъ носовки въ тѣхния езикъ; А. П. Стоиловъ, Остатъци отъ назализма въ Солунскитѣ села Зарово и Висока, ibid 703—707. Б. Цоневъ, Диалектни студии по югоисточна България, Ахр. Мин. I, 211 (за костурски прѣселенци въ югоисточна България и за носовкитѣ у тѣхъ).

2. ъ-говори или общобългарски. Втората замѣна ъ за ѫ е най обикновена и най расширена по българскитѣ говори; тя е свойствена и на источни и на западни говори, и по своето расширение по цѣлата наша говорна область прилича на едно море, отъ което испѫкватъ като острови останалитѣ говори съ инакви замѣни за ѫ. Безъ да се простирамъ върху разнитѣ нюанси на ъ, което споредъ говоритѣ може да бѫде нѣйдѣ пò дълбоко и пò усилено, а нѣйдѣ пò слабо и по ясно, ще кажа, че това ъ крие въ себе си и днесъ пакъ същия гласенъ елементъ, който е билъ едно врѣме присѫщъ на ѫ: общобългарскиятъ изговоръ ъ за ѫ е пакъ старобългарското ѫ, изговорено безъ носовия му призвукъ, т. е. излизамъ отъ стб. ѫ — $ъ_н$ или ъ̨ което слѣдъ като изгуби назалитета си, дава днешния ъ. Изговоръ ą (= $a_н$) за ѫ едва ли може се доказа, а пъкъ изговоръ ǫ (= $o_н$), ако го е имало въ старобългарски, е отсетнѣшна замѣна за ѫ = ъ̨, получена чрѣзъ фонетично изяснение по сѫщи начинъ, както се е получило *о* за ъ.

Звукъ ъ си е редовна замѣна за ѫ още въ старобългарски: щомъ по една или друга причина ѫ изгуби носовия си призвукъ, идва на негово мѣсто винаги ъ. Тая сѫща замѣна е свойствена и на сички срѣднобългарски паметници дори до XIV вѣкъ, когато идва вм. ѫ и ѧ. Това потвърдяватъ и днешнитѣ *ън*-говори, въ които гласниятъ елементъ на ѫ е пакъ ъ, еднакво, дали се изговаря у тѣхъ ѫ съ носовка или безъ носовка. Затова смѣло можемъ каза, че е било врѣме, когато отъ Костуръ дори до Шуменъ и отъ Видинъ до Одринъ се е простиралъ еднакъвъ изговоръ за ѫ, изговоръ ъ̨, който заема и сега сѫщи просторъ, само че е прѣсѣченъ вече на много мѣста съ други, отпослѣ произлѣзли изговори за сѫщия звукъ (*а, ă, ŏ, ĕ*). Ето защо, речемъ ли да разграничимъ ъ-говори, ще трѣбва да обгърнемъ почти цѣлата говорна область, като исключимъ отъ нея само *у*-говори, чиято граница опрѣдѣлихме вече. Затова ще прѣминемъ да разграничимъ останалитѣ говори, произлѣзли въ тая широка область сè вслѣдствие на една или друга промѣна въ изговора на основното ъ отъ ѫ.

3. *а*-говори или централни (срѣдишни). Най голѣмъ островъ между главнитѣ ъ-говори съставятъ централнитѣ или срѣдищни говори, които заематъ наистина срѣдищно мѣсто въ българската говорна область и се отличаватъ съ ясна фонетика, тъй че сѣко ѧ у тѣхъ си е *а*, є си е *е* и ѻ си е *о* (само въ една малка часть отъ тѣхъ срѣщаме редуцирано *о* въ *у*); наспоредъ това и онзи неопрѣдѣленъ общобългарски звукъ ъ е изясненъ въ *а*, тъй че сѣко ѫ въ тия говори се чува като ясно *а*, било то съ ударение или безъ ударение.

Централнитѣ говори се простиратъ начевайки на сѣверъ отъ Врачанско, Орханийско, Етрополе, Пирдопъ и Коприщица въ югозападна посока и стигатъ до задъ Битолско, Крушевско, Кичевско дори до подъ Гостиваръ. По близу опрѣдѣлено, тѣ заематъ: южната часть на Врачанска околия (планинскитѣ села), както и слѣднитѣ околии въ България: Орханийска, Пирдопска, Новоселска, Ихтиманска, Самоковска, Дупнишка, Радомирска, Кюстендилска, а въ Македония спадатъ говоритѣ по Горно-Джумайско, Пехчево, Разлогъ, Струмишко, Радовишко, Кочанско, Щипско, Велешко, южно Скопско, Гостиварско, Кичевско, Крушевско, часть отъ Охридско и Рѣсенско, Битолско, Прилѣпско, Мориово и Тиквешъ. Забѣлѣжително е при това, че наоколо тѣзи говори са обиколени вредомъ съ говори, дѣто владѣе изговоръ ъ за ѫ. И наистина сѣверната половина отъ Врачанска околия, както и околии Берковска, Искрешка и Софийска иматъ ъ-говоръ; по тоя начинъ българската столица съ своето ъ за ѫ е заобиколена отъ истокъ и югъ съ *а*-говори, а отъ западъ — съ *у*-говори и само накъмъ сѣверъ има проходъ къмъ ъ-говори. Задъ Орханийска и Пирдопска околия владѣятъ пакъ ъ-говори. Вървимъ ли надолу, виждаме, че и задъ Разлогъ, именно южно отъ него, по Неврокопско и Мелнишко, владѣятъ сѫщо тъй ъ-говори, както и на югъ отъ Струмица, Тиквешъ и Мориово, дѣто владѣятъ кукушко-воденски говори съ общобългарски рефлексъ ъ за ѫ. Задъ битолскитѣ *а*-говори срѣщаме пакъ говори съ изговоръ ъ за ѫ — именно костурско-лерински на югъ и охридско-ресенски на западъ. Само Дебърско на крайния западъ и Чепинско на крайниятъ истокъ отъ централнитѣ говори правятъ

исключение съ изговоръ *о* за *ж*, а не *ъ*; но както чепинското тъй и дебърското *о* за *ж* произлиза пакъ отъ по̀ старо *ъ*. При това трѣбва да се знае, че нѐ сички дебърски говори замѣняватъ *ж* съ *о*, а само тъй нареченитѣ миячки говори, докато сѣверно-дебърскитѣ иматъ пакъ *ъ*. Па и въ самия градъ Дебъръ редовната замѣна за *ж* е пакъ *ъ*, а не *о*. А на сѣверъ отъ Дебърско, къмъ Гостиварско и Тетовско, продължаватъ пакъ *ъ*-говори, само че това *ъ* у тѣхъ не е тъй тъмно, а клони къмъ *а*, докато пъкъ чисто *ъ* за *ж* е запазено още оттатъкъ Шаръ-планина у призрѣнскитѣ помаци въ Ополе и Гора, дѣто редовната замѣна за *ж* е *ъ*: дъп, зъби, къклица, къпам се, да късним, мътна во̀да, съд, наръче, да наръчам (но рука, рукав!), стъпам, стрък цвеќе, тръба клашне, тъпа сѐкира, гъсеница, гнъсно (по лични свѣдѣния). И тогава казваме, че централнитѣ говори се допиратъ направо съ *у*-говори само въ Тетовско, Скопско, Кратовско, Кюстендилско и Радомирско.

Подробно разграничение на централнитѣ говори и нѣщо повечко върху тѣхъ вж. у мене въ Изв. за ком. I, 142—145, дѣто давамъ и карта̀ съ разграничение за тѣхъ и за *у*-говори въ царство България.

Централнитѣ говори, разгледани като диалектно цѣло, не показватъ нѣкои други деалектни общности освѣнъ изяснение на тъмнитѣ гласни. Инакъ въ описанитѣ горѣ граници влизатъ твърдѣ разнообразни говори, както откъмъ tj-dj, тъй и откъмъ ударение, па тъй сжщо и откъмъ *ѣ*. И съ централнитѣ говори е тъй, както и съ другитѣ наши говорни групи: отдѣляме ги по едно тѣхно общо свойство, разграничаваме ги, но речемъ ли да ги отлжчваме отъ останалитѣ говорни групи и по други свойщини, напждаме на мжчнотии. Защото, както е станало напр. съ прѣгласъ *ѣ*—*е*, който пълзи къмъ истокъ и обгръща въ себе си разнородни говори, тъй сжщо е и съ вокализация *ж*—*а*: явява се нѣйдѣ въ Македония, расширява се на си-страни и съ врѣме обѐма въ себе си твърдѣ разнообразни говори. Ето защо и въ областьта на централнитѣ говори различаваме (откъмъ tj-dj) и *шт-жд* и *шч-жџ* и *ќ-ѓ*-говори; откъмъ акцентна страна различаваме въ сжщата область говори съ общобългарско неопрѣдѣ-

лено ударение, говори съ опрѣдѣлено третосрично ударение, па и говори съ полуопрѣдѣлено двусрично ударение (тиквешко-мориовско). Но това нищо не значи; важно за насъ е, че тия говори иматъ една обща особеность, която ги свързува въ едно и която особеность не е по̀ маловажна — да кажемъ, отъ изговора на *ѣ*; затова и трѣбва да ги отдѣлимъ и разграничимъ като говорно цѣло. Но азъ отдавамъ и друго, не по̀ малко важно значение на централнитѣ говори, значение, което не бива да се прѣнебрѣгва отъ ония, които милѣятъ за добрѣ оправенъ български езикъ. Централнитѣ говори са важни освѣнъ сами по себе си като интересно явление въ българската диалектология, но и за това, че по своята ясна, идеална вокализация тѣмъ е сѫдено да бѫдатъ нѣкой пѫть живъ регулаторъ на българския книжовенъ езикъ, кога е дума за правиленъ изговоръ. Защото, споредъ моето крайно убѣждение, нашиятъ езикъ и правописъ ще бѫде само тогава оправенъ, когато бѫде основанъ върху живъ говоръ, къмъ който да можемъ винаги да се позиваме като къмъ установенъ образецъ. А такъвъ образецъ ще намѣримъ само въ областьта на централнитѣ говори, и то въ источнитѣ централни и около тѣхъ. Ето защо централнитѣ говори заслужватъ най-сериозно внимание.

Откъмъ *ѣ* централнитѣ говори падатъ повече къмъ западната область; между тѣхъ има една твърдѣ малка часть источни говори, именно въ оня клинъ, що се вдава на истокъ между Вакарелъ и Етрополе съ крайни точки Стрѣлча, Коприщица, Клисура. Споредъ това изяснението на ѫ въ *а* е безъ-друго западнобългарско явление, както и трѣбва да бѫде, като се има прѣдъ видъ, че западнобългарскитѣ говори иматъ изобщо по̀ ясна фонетика отъ источнитѣ. Въ сѫщность изяснение ѫ → *а* е нова подемка на първата вокализация (ъ → *о*, ь → *е*), която се извършва тъй сѫщо прѣдимно въ западни говори. За старината на тая, да я наречемъ втора вокализация, не можемъ да̀ положителни свѣдѣния, но съмнѣние нѣма, че тя се явява въ български езикъ нѣколко вѣка слѣдъ първата, а писменно е засвидѣтелствана едва отъ края на XIII вѣкъ. Не бива тъй сѫщо да се съмняваме, че тая втора

вокализация си е самородно българско свойство, а не, както иска да каже Vųkčević (Jezik и Kerečkom s udiljnim obzirom na opće maćedonizme, Rad, кн. 145, стр. 119), че изяснението на ж въ *а* се дължало на сръбско влияние. Г-нъ Вукчевичъ не е зелъ въ съображение, че втората българска вокализация докосва прѣдимно звукъ ж, който въ никой сръбски говоръ се не изяснява въ *а*, и послѣ, че ниединъ сръбски говоръ се не допира до централнитѣ наши говори, за да имъ повлияе.

Втората българска вокализация си е домашно явление, но отъ кое срѣдище се зарежда първомъ тя, мжчно е да опрѣдѣлимъ. Имайки прѣдъ видъ днешното расширение на вокализация ж → *а*, бихме казали, че тя се е появила най напрѣдъ нѣйдѣ посрѣдъ централната область, и то най-първо въ говоръ или говори, дѣто първата вокализация (ъ/ь → о/е) била вече напълно прокарана. Затова по източнитѣ говори, въ които втората вокализация засѣга и ерове (баз, бачва, тамно и пр.), ще трѣбва да се исключатъ отъ първичното гнѣздо на вокализация ж → *а*. Още по сетнѣшно е изяснението на тъмнитѣ гласни въ наши нѣкои родопски говори, дѣто се явява *а* вм. ж и ъ и *á* вм. ѧ и ь, както що е въ бачковския говоръ до Станимака.

За обсега на централнитѣ говори, както изобщо за диалектното распрѣдѣление на българский езикъ, вж. приложената къмъ студиитѣ ми въ МСб. XIX, скица, която, ако и въ малъкъ размѣръ, прѣдставя доста точно расположението на българскитѣ говори. Споредъ послѣшнитѣ ми свѣдѣния ще трѣбва само да се вмѣстятъ въ областьта на централнитѣ говори доста села отъ Охридско и Рѣсенско, въ които владѣе напълно централенъ говоръ като: Конско, Велеска, Рамне, Велгоште, Лескоец, Олшани, Пештани, Валишта, Свиништа, Куратишта, Требеништа (Охр.); а Рѣсенска околия пада почти цѣла въ централната область, понеже само въ слѣднитѣ нейни села се чува още ъ за ж: Сливница, Крани, Хървати, Штърбовци, Наколец, Любоина, Брайчино, Дл. Дупен, Ръмби. Герман, Медово, Стърково, Рудари, Опаа, Пъпли, Оровник, Буковиќ, Лък и Бесвиня.

4. *ö*-говори (миячко-дебърски). Четвърта разновидность въ изговора на стб. ѫ срѣщаме въ Дебърско; ала не въ цѣло Дебърско изговарятъ ѫ като *о*, а прѣдимно въ область Мала-река, дѣто живѣятъ тъй нареченитѣ мияци. За тия мияци и за тѣхния говоръ може да посочимъ вече една малка но спретната монография отъ М. Григоровъ, Говорътъ на малорѣканцитѣ (мияцитѣ) въ Дебърско (СемИзв. II, 200—304), дѣто е дадена и цѣлата библиография по миячко-дебърскитѣ говори, както и обнародванитѣ материали отъ тоя край (М. Григоровъ, Критиченъ прѣгледъ на обнародванитѣ материали по мало-рѣканския говоръ. СемИзв. II, 445—470). Григоровъ изброява 15 села като принадлежащи къмъ Мала-река (Гàличник, Рòсоки, Река-Селце, Трѐсонче, Лазарòполе, 'Осои, Гари, Сушица, Долно-Мелнѝчани, Горно-Мелнѝчани, Горно-Косòврасти, Долно-Косòврасти, Янче, Трѐбишча и Бѝтуши), споменува и миячкитѣ колонии Ѐхловец (Кичевско), Пàпрадища, 'Ореше (Велешко) и Смилево (Битолско); но ако подъ „мияшки“ разбираме изобщо дебърски *о*-говоръ, то ще трѣбва къмъ тѣхъ да причислимъ и окащитѣ села по Голо-бърдо, а именно: Себишта, Гѝнеец, Дренок, Модрич, Клење, Стѐблево, Нѐрези, Бѐзово. Іабланица, Пискупштина, Боровец, Подгорци, па тъй сѫщо и слѣднитѣ селища въ Гостиварско и Кичевско: Стретково, Железно-Речани, Гòнòвица, Падалишта, Таймишта, Букойчани, Мѝдинци, Лешница.

Доколкото съмъ наблюдавалъ изговора на дебърското *о* вм. ѫ, не съмъ забѣлѣзалъ нѣкоя разлика между него и онова *о*, що замѣнява ъ; нѣма разлика тъй сѫщо и между него и етимол. *о*: мота, мока, мокна, могла звучатъ сѐ еднакво; тъй сѫщо звучатъ и іочит, іозик, (отъ ѭчитъ, ѩзыкъ), както и іоже, іоглен (отъ ѫже, ѫглъ). Такова впечатление получилъ и Облакъ за Галичникъ (Maced. Stud. 23). А както прѣдава и Григоровъ родния си говоръ на с. Тресонче, *о* отъ ѫ си е пакъ *о*; любопитно, че докато етимоложко *о* въ Тресонче минава често-пѫти въ *ïo* (вж. Сем.Изв. II, 231), те съ *о* отъ ѫ такава лабиализация става твърдѣ рѣдко.

За старината на дебърското *о* нека се има прѣдъ видъ, че *о* идва вм. ѫ само въ коренни срички, докато въ суфикси и окончания намираме *а* за ѫ. Това показва, че дебърското *о*

се е появило слѣдъ като суфиксно и крайно ѫ било вече минало въ *а*. Противъ старината на дебърското *о* говори и еднаквиятъ изговоръ на начално ѫ и начално ѭ (іоже и іозик), дѣто виждаме хубава успоредица между дебърски и другитѣ македонски говори, т. е. тъкмо както въ охридски имаме *іъже* и *іъзик*, както по срѣдномакедонски имаме *ıаже* и *ıазик*, тъй и по дебърски іоже и іозик. Една друга, още по̀ доказлива успоредица виждаме въ дебърскиятъ изговоръ на думи като: мошчеа, снога, назод, зоıак, зноıа или зно, срѣщу които стоятъ охридски мъшчеа, снъга, наѕъд, зъıък, зnъм, а то значи, че въ прѣжно врѣме и дебърскиятъ говоръ е познавалъ тоя редуциранъ изговоръ на *а* като ъ.

о вмѣсто ѫ срѣщаме и на отсрѣщния най источенъ край отъ централната областъ, именно въ Чепино, обаче съ една битна разлика: докато въ Дебърско коренно ѫ дава *о* безъ обзиръ на ударение, то въ Чепино *о* вм. ѫ излиза на яве кога е подъ ударение. При това *о*, съ извѣстно смекчение на прѣдходната съгласна замѣнява ѣ па и ѧ (л'оп, гл'одам). Съ това си свойство чепинскиятъ говоръ върви заедно съ другитѣ родопски говори, отъ които съставя нераздѣлна часть.

5. *ŏ-ă*-говори или родопски. Тъй ще наречемъ тия говори, защото заематъ наистина срѣднитѣ родопи, но по̀ подробни свѣдѣния за обсега имъ още нѣмаме. Ст. Шишковъ, който е напечаталъ най много материали отъ тоя край, който съобщи и на менъ лично много данни по тия говори, ми даде пакъ общи свѣдѣния за тѣхното разграничение. Не ги разграничава достатъчно и Теодоровъ въ инакъ хубавата си и богата на данни студия върху родопскитѣ замѣни за ѫ; той посочва само поотдѣлни селища, въ които се чува характерната родопска замѣна за ѫ (Вж. ПСп. LXV, Единъ особенъ звукъ въ родопското нарѣчие). Въ книгата на Милетича Die Rhodopemundarten срѣднородопскитѣ говори тъй сѫщо не са точно разграничени, па се и не описватъ сичкитѣ, а само ония, що бѣха достѫпни допрѣди 1912 год. Оттогава насамъ, ако и по̀ достѫпни вече родопскитѣ планини, врѣмената пъкъ не позволяваха научно изслѣдване, което да установи село по село говори и говорни нюанси. Но главното за насъ е да знаемъ, че и въ Родопитѣ имаме прибрани дѣ по̀ широко, дѣ по̀ тѣсно

говорни групи съ еднаквъ или подобенъ рефлексъ на ѫ, и тия говори заематъ наистина срѣднитѣ родопи, а главно область Ахърчелеби.

Тия говори сега, чиято характеристика дадохъ по̀ горѣ (вж. стр. 377—379), иматъ това свойство, че рефлектиратъ сѣко ударено ѫ, и съ него заедно сѣки ъ-звукъ изобщо, въ една звукова комбинация отъ *о* и *а*, чиято звукофизиоложка основа е пакъ ъ, а само стремежъ къмъ изяснение докарва примѣсъ отъ *а* и *о*, и то наспоредъ какъвто наклонъ е имало при изговора на еровия звукъ изобщо: ако този изговоръ е клонялъ къмъ *о*, т. е. билъ изговарянъ съ лабиална афектация, явява се $о^а$ (по̀ добрѣ $о^ъ$); ако е клонялъ къмъ *а*, т. е. изговарянъ прѣдно-гутурално, явява се $ъ^а$. А че стремежъ къмъ изяснение на тъмниятъ ъ-звукъ е тукъ главна причина да се яви тоя родопски звукъ, най добрѣ се вижда отъ тамъ, че той се явява само подъ ударение; неударено ѫ или ъ гласи както и неударено ѧ. И понеже при комбинация $о^а$ = ($о^ъ$) имаме за основа ясна гласна *о*, тя става и носителка на главниятъ ударъ при изговора, та се явява сложна гласна (не двугласна!) съ нанадолно ударение; докато при $ъ^а$ основата е тъмна гласна ъ, сподирена съ ясна *а*, която и зима главниятъ ударъ върху себе си, та се явява сложна гласна съ нанагорно ударение. Изглежда, че сѫщо е искалъ да каже и г. Теодоровъ, говорейки за „сѫщински" и „боченъ" върхъ при изговора на родопската замѣна ѫ (вж. ПСп. LXV, 575).

Родопскиятъ звукъ за ѫ е сложенъ, ала не бива да се означава съ комбинации отъ двѣ букви, понеже поражда недоразумѣние; не помагатъ и разни експоненти, а трѣбва да се означава съ едноставенъ условенъ знакъ; и азъ мисля, че тукъ ще послужатъ напросто ŏ и ă, които да се употрѣбяватъ наспоредъ това, дали въ чувания родопски звукъ прѣобладава гласна *о* или гласна *а*. И тогава за изговора на ѫ въ сѫщинскитѣ срѣднородопски говори по Ахърчелеби, за който Шишковъ и други си служатъ съ o͡а, азъ бихъ употрѣбилъ означение *ŏ*, а за ѫ както се чува въ Рупчоски говори, за които Шишковъ употрѣбява ъ͡а (съ разни комбинации), бихъ употрѣбилъ *ă*. Това означение на родопскитѣ звукове веднага

ще показва и тенденцията на говора да мине къмъ чисто *о*, както е сторено вече въ Чепинско, или къмъ чисто *а*, както е станало въ отдѣлни гнѣзда по Родопитѣ (Бачково, Павелско), тъй че *õ* и *ã* са прѣходни звукове къмъ чисти *о* и *а*. Родопскитѣ звукове *õ* и *ã* са освѣнъ сложни, но и дълги, обаче дължината имъ не е тъй провлѣчена, както са сръбскитѣ гласни съ остро и завито ударение, т. е. по сръбски ру̑ку и ру́ка са по̀ провлѣчени отъ рõка и рãка по родопски.

6. *ẽ*-говори. Най сетнѣ има и друга една замѣна за ударено ѫ, извѣстна отдавна като особеность на тетевенския говоръ и означавана съ *ê*. Това *ê* или по̀ добрѣ *ẽ* — за да вървимъ въ съгласие съ означението на родопскитѣ звукове *õ* и *ã* — е тъй сѫщо прѣходенъ звукъ, както са и родопскитѣ замѣни за ѫ, па и происходътъ му трѣбва да търсимъ въ общиятъ изяснителенъ процесъ на българскитѣ говори. Само че тукъ се не върви нито къмъ *а* нито къмъ *о*, а къмъ *е*. Дали такъвъ прѣходенъ *ẽ*-или *ä*-звукъ трѣбва да прѣдполагаме за сички централни говори, както приема Милетичъ (Ostbulg. 161 и АСп. XVI, 40), съмнявамъ се: гнѣздата съ ѫ — ẽ са твърдѣ пръснати, за да могатъ се прие за обща основа на обширната область *а*-говори.

За сега имаме свѣдѣния за слѣднитѣ четири ẽ-говори:

а) Тетевенски говоръ, доста извѣстенъ и най подробно описанъ отъ Кр. Стойчевъ, АСб. XXXI. Вж. и моя прѣдговоръ къмъ Стойчевата студия.

б) Еркечки говоръ, — съобщи за него най напрѣдъ Милетичъ (Стар. население и Das Ostbulgarische), а по̀ дльжка студия върху него написа Г. Георгиевъ (Еркечанитѣ и тѣхниятъ говоръ, СемИзв. II, 133—200).

в) Говорътъ на с. Терновка, Херсонска губерния, който описва проф. Державинъ въ книгата си Болгарскія Колоніи въ Россіи, 253—292. Вж. и моятъ прѣдговоръ къмъ книгата на Стойчева, АСб. XXXI.

г) Говорътъ на с. Радожда, край Охридско езеро за който съобщи Милетичъ (АСп. XVI, Важна фонетична особеность на единъ западно-македонски говоръ) и сродниятъ нему говоръ на г. Вевчани, Стружко, за който давамъ по̀ долу свѣдѣния.

Колкото и да ги сближава единъ общъ изговоръ за ѫ тия говори спадатъ къмъ разни говорни групи и къмъ твърдѣ различни области: тетевенскиятъ е сѣвероисточенъ, еркечкиятъ — югоизточенъ, терновскиятъ — сѣверозападенъ, а радожденскиятъ и вевчанскиятъ са пъкъ югозападни говори отъ най крайната часть на българската говорна область. Значи, докато сички други замѣни за ѫ сѐ пакъ прѣдставятъ извѣстна прибраность, тукъ виждаме голѣма пръснатость. Дали отпрѣди е имало и други гнѣзда съ такъвъ сѫщи изговоръ, не бива да се отрича, имайки прѣдъ видъ, че се срѣщатъ срѣднобългарски паметници, въ които се употрѣбява само ѧ, което ѧ би могло да се тълкува въ полза на ѫ ẽ.

За да се получи единъ и сѫщи рефлексъ отъ нѣкогашно ѫ или ъ въ два или повече различни говори, трѣбва да е владѣло у тѣхъ еднакво условие при изговора на ъ-звукъ, трѣбва да е имало нѣкаква общность въ артикулацията. Най вѣроятно е да се прѣдполага, че у тия говори учленителната основа за звукъ ъ е била *е*, т. е. ъ се учленявало по̀ горѣ въ гръкляна и се изговаряло съ уста нагодени за *е*, а когато настава врѣме да се мине къмъ по̀ ясенъ изговоръ (отъ ъ къмъ *а*), тая основа се расширява заедно съ изяснението и се получава звукъ ẽ или ä (широко *е*). Тъй си обясняваме и другитѣ диалектични рефлекси на ъ-звукъ. Тъй напр. дебърскиятъ, чепинскиятъ и ахърчелебийскиятъ изговоръ на ъ-звукъ прѣдполага учленителна основа *о* за ъ, отъ която неминуемо ще се развие *о*: централнитѣ *а*-говори прѣдполагатъ учленителна основа обикновено ъ (не дълбоко!). И както родопскиятъ изговоръ на ъ е прѣходъ къмъ чисто *о* или *а*, тъй сѫщо и ẽ (ако нѣкое странично влияние го не отбие отъ насоката му). може да се развие къмъ чисто *'а* или къмъ чисто *е*, както е станало наистина въ говора на с. Вевчани, дѣто рефлексътъ на ъ-звукъ се не различава отъ обикновено *е*. За изговора на ъ-звукъ по говора въ с. Радожда не мога да твърдя, понеже въ самото село не ходихъ, но за с. Вевчани имамъ непосрѣдствени свѣдѣния, по които мога да дамъ и нѣкои подробности за изговора на ъ въ тоя говоръ. А именно въ тоя говоръ нѐ сѣко ѫ или ъ дава *е*, защото слѣдъ устни съгласни изговорътъ си е общодебърски, т. е. *о*. Затова имаме отъ една

страна: кеклица, кепина, кеде, гнесно, да кесна, да се искепа, да поречам, река, нареквица, рекав, секои, тепа, кеделia, сед, седина, греди, еглен, еток, еже; но отъ друга: мока, могла, моска, мош, попок, пот, мотна и пр. Такава сѫщо разлика се забѣлѣзва и въ прѣдаването по ръ-лъ; отъ една страна: дерво, герне, герло, церно, червен, гермит, церно, серце, сенце, держит, свекерва и пр. отъ друга: ворви, порви, ворти се, ворт (градина), морша, мортовец, заморзна, бордо, боркам, борз, порс и пр. Вѣроятно сѫщото правило струва и за с. Радожда, защото и Милетичъ навежда тия примѣри като „исключения": пöт, мöка, мöж, бöрдо, вöрне, вöлна. — Това расцѣпление си обяснявамъ отъ влияние на съсѣднитѣ говори, което се отразило до сега само върху случаи, дѣто лабиализацията може да стане пò лесно поради прѣдната устна съгласна. Инакъ остава си пò старата замѣна за ъ, която обаче е вече изяснена въ *е*.

За другитѣ разновидности въ изговора на ѫ ще се говори подробно въ специалната История на тъмнитѣ гласни въ българский езикъ споредъ писменнитѣ наши паметници и живитѣ говори.

Забѣлѣзани печатни грѣшки.

На	стр.	6	редъ	1	отд.	вм.	Тахова	да	се	чете	Тихова
„	„	40	„	14	отд.	„	ψ	„	„	„	$ψ_1$
„	„	78	„	17	отд.	„	отдѣденъ	„	„	„	отдѣленъ
„	„	90	„	18	отд.	„	изворъ	„	„	„	изговоръ
„	„	94	„	6	отд.	къмъ	дума краса	да	се	прибави	= змия
„	„	97	„	13	отг.	вм.	и лехуса	да	се	чете	у лехуса
„	„	99	„	17	отд.	„	чул́ук	„	„	„	чубук
„	„	136	„	7	отд.	„	Бориславъ	„	„	„	Борисовъ
„	„	157	„	7	отд.	„	Новоструевъ	„	„	„	Невоструевъ
„	„	159	„	19	отд.	„	15	„	„	„	14
„	„	159	„	19	отд.	„	седемъ	„	„	„	шесть
„	„	176	„	9	отг.	„	ѿ	„	„	„	ѿ
„	„	180	„	15	отг.	„	(ѿ)	„	„	„	(ѿ)
„	„	186	„	11	отд.	„	Pestrnek	„	„	„	Pastrnek
„	„	197	„	14	отг.	„	евангелски	„	„	„	пергаментенъ.
„	„	204	„	13	отд.	„	II школа	„	„	„	IV школа
„	„	236	„	17	отг.	„	Бдынн	„	„	„	Бдынн
„	„	242	„	14	отг.	„	Синийски	„	„	„	Синайски
„	„	252	„	3	отг.	„	л:	„	„	„	ле:
„	„	276	„	1	отг.		„срѣднобългарски“	„	„	„	срѣдногорски
„	„	281	„	5	отг.	вм.	XVI	„	„	„	XVII
„	„	318	„	5	отд.	„	Срезнавски	„	„	„	Срезневски
„	„	446	„	17	отг.	„	конепа	„	„	„	конеца.

Съкращения.

Антрпг. Пробл. — Dr Јован Цвијић, Антропогеографски проблеми Балканскога полуострова. Уводна студия къмъ Насеље српских земаља, кн. I (Српски Етнографски Зборник књ. четврта). Београд, 1902.

Anz. — Anreiger der kais Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Classe.

Arch. — Archiv für Slavische Philologie, herausgegeben von V. Jagić.

Арх. Мин. — Архивъ на Министерството на Народното Просвѣщение. Официално издание.

АСб. — Сборникъ на българската Академия на наукитѣ, клонъ историко-филологиченъ.

АСп. — Списание на българската Академия на наукитѣ, клонъ историко-филологиченъ.

Асем. Ев. — Асеманово или Ватиканско Евангеле, старобългарски глаголически паметникъ.

Ахъч. или **Ахърч.** — Ахъчелеби, Срѣднородопско краище.

Библ. — Библиотека, приложения къмъ „Църковенъ Вѣстникъ". София, 1901—1005. I—XII.

Бол. Пс. — Болонски Псалтиръ, срѣднобългарски паметникъ отъ XII вѣкъ.

Бонч. Сб. — Н. Бончевъ, Сборникъ отъ български народни пѣсни. Варна 1884.

Бор. Син. — Бориловъ Синодикъ, срѣднобългарски паметникъ отъ XIV вѣкъ.

Бр. ПСб. — Периодическо Списание на Българското Книжовно Дружество въ Браила.

Боян. Ев. Боянско Евангеле, срѣднобълг. паметникъ отъ XIII вѣкъ.

Бълг. Кн. — Български Книжници, повременно списание на българскѫтѫ книжнинѫ. Цариградъ, 1858—60.

Бълг. Пр. — Български Прѣгледъ, списание за наука, литература и общественъ животъ. София, 1893—1900.

Бълг. Стар. — Български Старини, издавани пърВомъ отъ Министерст. на Просв., а сетнѣ отъ бълг. Академия.

Ват. Лѣт. или **Ват. Сб.** — Ватикански Сборникъ, срѣднобълг. пам. отъ XIV в.

Верк. Ж. П. — Ст. Верковић, Народне песме македонски бугара, книга прва: Женске песме. Београд, 1860.

Вѣсти — политически, общественъ, научно-литературенъ и духовенъ вѣстникъ, излизалъ въ Цариградъ като продължение на „Новини“.
Врач. Ев. — Врачанско Евангеле, срѣднобълг. пам. отъ XIII в.

Гер. — Найденъ Геровъ, Рѣчникъ на българскый языкъ. Пловдивъ, 1895—1908.
Gl. Cloz. или **Клоц. Сб.** — Glagolita Clozianus или Клоцовъ Сборникъ, стб. глаг. пам.
Гр. Парем. — Григоровичевъ Паремейникъ. срѣднобълг. пам. отъ XII в.

Дам. Студ. — Дамаскинъ Студитъ, поддяконъ Солунски.
Добром. Ев. — Добромирово Евангеле, срѣднобълг. пам. отъ XII в.
Добрш. Ев. — Добрѣйшово Евангеле, срѣднобълг. пам. отъ XIII вѣкъ.
Др. гл. п-ки. — И. Средневскій, Древніе глаголическіе памятники.
Др. сл. п-ки. — И. Средневскій, Древніе слав. памятники юсоваго письма, спб. 1868.

Ж. М. Н. Пр. — Журналъ Министерства Народнаго просвѣщенія.
Ж. Ст. — Д. Мариновъ, Жива Старина, етногр. (фолклорно) изучаване на Видинско, Кулско, Бѣлоградчишко, Ломско, Берковско, Орѣховско и Врачанско. кн. I—VI.

Зпб. — Западнобългарски.
Зап. и Надп. — Л. Стојановић, Стари српски записи и натписи. Београд, 1902—1905. I—III.
Zbornik — slovenskych narodnych piesni, povesti, prisloví porekadel, hier, aбyčajov a povier. Виена 1870.
Зогр. Ев. — Зографско Евангеле, стб. глаг. пам.

Изв. Ком. — Извѣстия за командировкитѣ при Министерството на Народното Просвѣщение. I—III.
Изв. Ак. — Извѣстія второго отдѣленія Имп. Академіи Наукъ.
истб. — източнобългарски.
J. Ал. Ев. — Јоанъ-Александрово Ев., срѣднобълг. паметникъ отъ XIV вѣкъ.

Качан. — Вл. Качановскій, Памятники болг. нар. творчества. вып. I. Сборникъ западноболг. пѣсенъ съ словаремъ. Спб. 1882 г. XXX № 1 отъ Сб. отд. р. яз.
Киев. Л. — Киевски Листи, стб. глаг. пам.
Киреч. — Киречкюй, Солунско.
Кир. Ркп. — Б. Цоневъ, Кирилски ръкописи и старопечатни книги въ Загребъ. София, 1912. АСб. кн. I.
К. и М. — Кирилъ и Методий.
Копр. — Коприщица.
Кюст. Ев. — Кюстендилско Четвероевангеле, србл. пам. отъ XIII вѣкъ.

Lautl. — Fr. Mikkosich, Vergleichende Lantlehre der slavischca Sprachen. Wien, 1879.

Лѣсн. Пар. — Лѣсновски Паренесисъ, срѣднобълг. паметн. отъ XIV вѣкъ.

Любл. Дам. — Люблянски Дамаскинъ, новобълг. паметникъ отъ XVII вѣкъ.

Мар. Ев. — Мариинско Евангеле, стб. глаг. пам.

Maced. Stud. — V. Oblak, Macedonishe Studien, Wien, 1896. Sitzungsber d. Wiener Akad. B. CXXXIV.

Медицина — мѣсечно научно-медицинско списание. Редактори Д-ръ Ватевъ и Д-ръ Ораховацъ Ловечъ, 1894.

Милад. — Бълг. нар. пѣсни отъ братья Миладиновци Димитрія и Константина. Загребъ, 1861.

МСб. — Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. I—XVIII. Издава Мин. на Нар. Пр., XIX—XXVI — изд. Бълг. Книж. Друж., а отъ XXVII т. насамъ — Българската Академия.

Наука — периодич. списание. Пловдивъ, 1881—83. I—III.

Новини — вѣстникъ политически, научно-литературенъ и духовенъ. Цариградъ, 1890—98.

Обз. — П. А. Лавровъ, Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болг. языка. Москва, 1893.

Описъ. — Б. Цоневъ, Описъ на ржкописитѣ и старопечат. книги въ Соф. Нар. Библ. София, 1907.

Охр. Ап. — Охридски Апостолъ, срѣднобългарски пам. отъ XII в.

Пѣсн. — Пѣсновецъ или Соф. Псалтиръ, србл. пам. отъ XIV в.

ПСп. — Периодическо Списание на Българ. Книж. Друж. въ София.

Пирд. Ап. — Пирдопски Апостолъ, срѣднобълг. пам. отъ XIII вѣкъ.

Погод. Пс. — Погодински Псалтиръ, срѣднобълг. пам. отъ XII вѣкъ.

Пр. Фр. — Пражки Фрагменти, стб. глаг. паметникъ.

Р. М-ръ. — Рилски Манастиръ.

RhodM. — Prof. D-r L. Miletič, Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache. Wien, 1912.

Род. Н. — Родопски Напрѣдъкъ, мѣс. илюстр. спис. за наука, обществ. знания и народни умотворения. Редактори — Ст. Шишковъ и В. Дечевъ. Станимака 1903.

Род. Ст. — Родопски Старини или Сборникъ отъ обичаи, пѣсни и пр. на род. жители. Редакторъ Ст. Шишковъ, Пловд. 1887—1892. I—IV.

Р. Ф. В. — Русскій Филологическій Вѣстникъ. Варшава.

Сав. Кн. — Савина Книга или Савино Еванг., стб. кир. паметникъ.

Сб. Ак. — Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академій наукъ.

Сб. Люб. — Свещ. П. Любеновъ, Сборникъ съ разни нар. умотворения изъ Кюстендилско. София, 1891—96. I—III.

Свѣд. и Зам. — И. Срезневскій, Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ.

Сем. Изв. — Извѣстия на Семинара по славянска филология при Софийския Университетъ. I—III.

Син. Биб. — Библиотека при Светия Синодъ, София.

Син. Тр. Синайски Трѣбникъ или Euchologium Sinaiticum, старобългарски глаголически паметникъ.

Слав. Притчи — П. Р. Славейковъ, Български притчи или пословици и характерни думи. София, 1889—97. I—II.

Сл. Енц. — Энциклопедія Славянской Филологій, изданіе отдѣленія рус. яз. и сл. Имп.. Ак. Наукъ. Редакторъ И. В. Ягичъ.

Слѣпч. Ап. — Слѣпченски Апостолъ, србл. пам. отъ XII вѣкъ.

Сол. Кн. — Книжици за прочитъ. Солунъ, 1889—91, I—X.

Соф. Окт. — Софийски Октоихъ, србл. пам. отъ XIII вѣкъ.

С. Н. Б. — Софийска Народна Библиотека.

Соф. Пс. — Софийски Псалтиръ или Пѣснивецъ, срѣднобългарски паметникъ отъ XII вѣкъ.

Србл. — Срѣднобългарски.

Срѣднород. Овч. — В. Дечевъ, Срѣднородопско Овчарство, МСб. XIX.

Starine — издава Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Стб. — Старобългарски.

Струм. Ап. — Струмишки Апостолъ, србл. пам. отъ XIII в.

Супр. Сб. — Супрасълски Сборникъ, стб. кир. пам.

Тр. Дам. — Троянски Дамаскинъ, новобълг. пам. отъ XVII вѣкъ.

Тр. Пр. — Троянска Прича, србл. пам. отъ XIV вѣкъ.

Трудъ. — литературно-научно списание. Търново, 1887— 1892. I—IV год.

Търн. Ев. — Търновско Евангеле, србл. пам. отъ XIII вѣкъ.

Фрайз. — Фрайзингенски или Мюнхенски молитви, старословенски паметникъ.

Хлуд. Парем. — Хлудовъ Паремейникъ, србл. пам. отъ XIII вѣкъ.

Č. Č. M. — Časopis muzea království Českého. Прага.

Чол. — В. Чолаковъ, Български народенъ сборникъ. Болградъ, 1872.

Шапк. — К. А. Шапкаровъ, Сборникъ отъ българ. народ. умотворения. I—IX.

Азбученъ показалецъ — имененъ и веществъ.

А.

Б.

В.

Г.

Д.

Е.

Ж, З.

И.

К.

Л.

М.

Н.

О.

П.

Р.

Т.

У.

Ф.

Х.

Ц.

Ч.

Ш.

Ъ. Ь. Ѣ.

Ю. Я. Ж. Ѧ.

Показалецъ на снимкитѣ отъ стари паметници.

[1]) Форматътъ на „Университетска Библиотека“ не позволи да се вмѣстятъ и други снимки отъ стари наши паметници.

174—1919